

ՀԵԹՈՒՄ ԿՈՌԻԿՈՍՅԻ

ԺԱՂԻԿ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆՅ
ԱՐԵՒԵԼԻՅ ԱՆԵԱՐԿԻ

The Institute of Ancient Manuscripts after Mesrop Mashtots
“MATENADARAN” and “Friends of the Matenadaran”
Benevolent Fund express their gratitude to “JTI ARMENIA” CJSC
for supporting the publication of this book

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանը և
«Մատենադարանի բարեկամներ» բարեգործական հիմնադրամը
երախտագիտություն են հայտնում
«ՋԵՅ ԹԻ ԱՅԱՐՄԵՆԻԱ» ՓԲԸ-ին
սույն գրքի հրատարակությանն աջակցելու համար

MATENADARAN
MASHTOTS INSTITUTE OF ANCIENT MANUSCRIPTS

HAYTON, SEIGNEUR OF CORYCOS
THE FLOWER OF HISTORIES OF THE EAST

Translated into Eastern Armenian by
Liana Dallakyan and Samvel Grigoryan

Introduction and Commentary by
Samvel Grigoryan

Edited by Karen Matevosyan

YEREVAN 2024

MATENADARAN
L'INSTITUT MACHTOTS DE RECHERCHES SUR LES MANUSCRITS ANCIENS

HAYTON, SEIGNEUR DU CORC
LA FLOR DES ESTOIRES DE LA TERRE D'ORIENT

Traduite en arménien oriental par
Liana Dallakyan et Samvel Grigoryan

Introduction et commentaires de
Samvel Grigoryan

Édité par Karen Matevosyan

EREVAN 2024

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ԶԵՆԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԵԹՈՒՄ ԿՈՌԻԿՈՍՅԻ

ԾԱՂԻԿ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆՑ ԱՐԵՒԵԼԻՑ ԱՇԽԱՐՀԻ

Թարգմանությունը՝
Լիանա Դավաթյանի և Սամվել Գրիգորյանի

Ներածությունը և ծանոթագրությունները՝
Սամվել Գրիգորյանի

Խմբագրությամբ Կարեն Մաթևոսյանի

ԵՐԵՎԱՆ 2024

ՀՏԴ 94(5)
ԳՄԴ 63.3(5)
Հ 475

Տպագրվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան
Մատենադարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հեթում Կոռիկոսցի

Հ 475 Ծաղիկ պատմությանց արելելից աշխարհի / Հեթում
Կոռիկոսցի; Թարգմանությունը՝ Լ. Դալլաքյանի և Ս. Գրիգորյանի,
ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Ս. Գրիգորյանի.- Եր.:
Մատենադարանի հրատ., 2024.- 280 էջ (ներդիր 8 էջ):

Գրքում առաջին անգամ ամբողջական հայերեն թարգմանությամբ (միջին ֆրանսերենից և մասամբ լատիներենից) ներկայացվում է իշխան և պատմիչ Հեթում Կոռիկոսցու «Ծաղիկ պատմությանց Արելելից աշխարհի» երկը: Հեղինակը որպես Հռոմի Կղեմես V պապի մոտ մեկնած դեսպան, նրա հանձնարարությամբ այս երկը թելադրել է ֆրանսերենով, որը գրի է առել Նիկոլաս Ֆալկոնը, և Հեթումն այն ներկայացրել է պապին՝ 1307 թ.: Արելելքի մի շարք երկրների (Փոքր Ասիայից մինչև Չինաստան) և մոնղոլական աշխարհակալության մասին բազմաթիվ արժեքավոր տեղեկություններ, ինչպես նաև խաչակրաց նոր արշավանքի ծրագիր պարունակող այս երկը դեռ միջնադարում թարգմանվել է եվրոպական բոլոր հիմնական լեզուներով, հետագայում ունեցել տասնյակ հրատարակություններ և իրավամբ համարվում է Արելելքի մասին միջնադարյան եվրոպական գրականության նշանավոր գործերից մեկը:

Նախատեսված է համաշխարհային և հայոց պատմությամբ զբաղվող մասնագետների և ընթերցող լայն հասարակայնության համար:

ՀՏԴ 94(5)
ԳՄԴ 63.3(5)

ISBN 978-9939-897-35-6
DOI:10.57155/MJLN6738
© Մատենադարան, 2024

© Դալլաքյան Լիանա և Գրիգորյան Սամվել, թարգմանության համար, 2024
© Գրիգորյան Սամվել, ներածության և ծանոթագրությունների համար, 2024

ԽՄԲԱԳՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

Հեթում Կոռիկոսցու «Ծաղիկ պատմութեանց Արևելից աշխարհի» երկը հայ միջնադարյան պատմագրության մեջ զուգահեռը չունեցող բացառիկ մի գործ է, որն ինքնատիպ է թե՛ իր բովանդակությամբ ու բնույթով, թե՛ ստեղծման նպատակով ու հանգամանքներով, ինչպես նաև հետագա ճակատագրով ու տարածման ուղեծրով:

Բովանդակությամբ ու բնույթով այն իր նմանը չունի, քանի որ ներկայացնում է 14-րդ դարի սկզբներին ապրած հայ իշխանի ունեցած տեղեկությունները Արևելյան աշխարհի 14 երկրների ու ժողովուրդների մասին ուշագրավ մանրամասներով՝ Միջերկրական ծովի արևելյան ավազանից մինչև Չինաստան: Այն ստեղծվել է Հռոմի Կղեմես Ե (1305-1314) պապի պատվերով, և հեղինակն այն ոչ թե գրել է, այլ թելադրել ֆրանսերենով, որը գրի է առել Նիկոլաս Ֆալկոնը, ապա այն թարգմանել լատիներեն: Հեթումն անձամբ աշխատությունը պապին է ներկայացրել 1307 թվականին: Գրքի բովանդակության առումով հեղինակի համար հատկապես կարևոր է եղել վերջին՝ չորրորդ գլուխը, որը նոր խաչակրաց արշավանքի կազմակերպման մի շատ հետաքրքրական ռազմաքաղաքական ծրագիր է, և որի իրականացումը չափազանց կարևոր պիտի լիներ թշնամական պետություններով շրջապատված Հայոց թագավորության համար Կիլիկիայում:

Ստեղծման նպատակով ու հանգամանքներով այս երկը, թեկուզ իր մոտավոր զուգահեռը չունի, քանի որ երբ նրա հեղինակ Հեթում Կոռիկոսցին 1305 թ. իշխանի իր կարգավիճակը փոխարինեց կաթոլիկ վանականի սթեմով, դառնալով Պրեմոնտրե միաբանության անդամ՝ Կիպրոսում գտնվող վանքում, հնարավոր է, որ այդ ժամանակ արդեն նպատակ ուներ Հռոմի պապի ձեռքը հասցնելու նոր խաչակրության մի ծրագիր: Երկու տարի անց նա որպես իր բարեկամ, Կիպրոսի կառավարիչ Ամորի Լուզինյանի դեսպան, մեկնեց պապի մոտ և իր պաշտոնական առաքելությունը հաջողությամբ կատարելուց բացի, կարողացավ նաև բավա-

րարել քահանայապետի ունեցած հետաքրքրությունը՝ Արևելքի երկրներում տիրող իրավիճակի և նորահայտ աշխարհակալ մոնղոլների նկատմամբ, որի արդյունքում հանձնարարություն ստացավ գրելու այդ գործը:

Եվ վերջապես, «Ծաղիկ պատմութեանց Արևելից աշխարհի» երկը յուրօրինակ է իր հետագա ճակատագրով ու տարածման ուղեծրով, որպես հայ հեղինակի եզակի մի գործ, որը դեռ 14-16-րդ դարերում ֆրանսերենով և լատիներենով բազմաթիվ ընդօրինակություններ է ունեցել, տպագրության գյուտից հետո թարգմանվել է եվրոպական գրեթե բոլոր լեզուներով, 16-19-րդ դարերում տարբեր երկրներում ունեցել է բազմաթիվ հրատարակություններ, որպիսին երբևէ չի ունեցել որևէ այլ հայ միջնադարյան հեղինակի գործ: Արևելագետ Ս. Միրնիի կարծիքով Արևելքին վերաբերող գրականության մեջ, եթե չհաշվենք Մարկո Պոլոյի «Ճանապարհորդությունը», ապա Հեթումի երկը միջնադարյան Եվրոպայում ամենից շատ է տպագրվել¹:

Չնայած այս ամենին, Հեթում Կոռիկոսցու սույն երկը լատիներենից հայերեն (գրաբար) է թարգմանվել ու հրատարակվել բավականին ուշ՝ 1842 թ., Մխիթարյան միաբան Մկրտիչ Ավգերյանի կողմից՝ Վենետիկում, ընդ որում՝ որոշ հատվածների կրճատումով և գրքի չորրորդ գլխի իսպառ անտեսմամբ: Ըստ էության, հայ հանրությունը (նաև գիտական) Հեթում Կոռիկոսցու այս երկին ծանոթ է եղել հիմնականում այդ հրատարակությամբ, և թերևս դա է պատճառներից մեկը, որ նախկինում չի գնահատվել ըստ արժանվույն:

Շուրջ մեկ տասնամյակ առաջ, Հեթում Կոռիկոսցու հայերեն գրված գործերի և մասնավորապես Ժամանակագրության («Համառոտ պատմութիւն ժամանակաց հաւաքեալ ի զանազան պատմութեանց...») ուսումնասիրության ժամանակ, որն ի դեպ, նրա մեջ եղած մի ընդմիջարկության պատճառով թյուրիմացաբար վերագրվել էր Հեթում Բ թագավորին, մենք հատուկ անդրադարձանք նաև «Ծաղիկ պատմութեանց Արևելից աշխարհի» երկին և վերը թվարկված ու այլ հանգամանքներ վկայակոչելով փորձեցինք ուշադրություն հրավիրել այդ գործի ամբողջական հայերեն թարգմանության և հրատարակության անհրաժեշտու-

¹ С. Мирный, « La Fleur des histoires de la terres d'Orient » Гайтона как историкогеографический источник по востоку и по истории монголов, «Вопросы востоковедения», 1956, т. V, с. 73.

թյան խնդրին²: Մասնավորապես, գրել ենք՝ «Հարկադրված ենք արձանագրել, որ հայագիտությունը ցավալիորեն ուշացել է հայ միջնադարյան պատմագրության մեջ միանգամայն ուրույն տեղ գրավող այս երկի հայերեն ամբողջական թարգմանության և պատշաճ ուսումնասիրությամբ հրատարակման հարցում»³:

Դրանից որոշ ժամանակ անց, Երևանի պետական համալսարանի Հայոց պատմության ամբիոնի վարիչ, բարեհիշատակ Պետրոս Հովհաննիսյանը (1944-2016) իր ասպիրանտ Լիանա Դալլաքյանին որպես ատենախոսության թեմա հանձնարարեց Հեթում Կոռիկոսցու այս երկի ուսումնասիրությունը և միաժամանակ, հայերեն թարգմանությունը՝ ֆրանսերենից: Գյուլբենկյան հիմնադրամի դրամաշնորհով Լիանա Դալլաքյանը գործուղվեց Փրանսիա՝ լեզվի մեջ կատարելագործվելու համար և «Ծաղիկ պատմութեանց Արեւելից աշխարհի» աշխատության Փարիզի 1906 թ. ակադեմիական հրատարակությունից կատարեց այդ թարգմանությունը⁴: Աշխատությունը հանձնվեց ինձ՝ խմբագրման և հրատարակության նախապատրաստման համար: Նյութին ծանոթանալուց հետո պարզ դարձավ, որ գործը միջին ֆրանսերեն բնագրի հետ համեմատությամբ ճշգրտման, խմբագրման և ծանոթագրություններով ամբողջացնելու կարիք ունի: Մեր առաջարկով, ապագա գրքի հրատարակությունը հանձն առած Մատենադարանի տնօրինության և թարգմանչի համաձայնությամբ, այդ աշխատանքը հանձնարարվեց վերջերս Մոնպելիեի համալսարանում Կիլիկիայի ազնվականությանը և պատմաաշխարհագրական հարցերին նվիրված դոկտորական ատենախոսություն պաշտպանած Սամվել Գրիգորյանին⁵, որպես բնագրի լեզվին, թեմային և նշված շրջանի հայերեն ու օտարալեզու աղբյուրներին լավատեղյակ հետազոտողի: Եվ ահա, շուրջ երկու տարի տևած բնագրային համեմատության, խմբագրման և ծանոթագրման աշխատանքներն ավարտվում են ընթերցողի սեղանին դրվող սույն հրատարակությամբ:

² Կ. Մաթևոսյան, Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցին և նրա ժամանակագրությունը, Երևան, 2011, էջ 5-15, 28-30:

³ Նույն տեղում, էջ 30:

⁴ Լիանա Դալլաքյանը նաև մի քանի հոդված է հրապարակել այս թեմայով (այդ մասին կնշվի ստորև): Նրա ատենախոսության պաշտպանությունը տեղի կունենա առաջիկայում:

⁵ S. Grigoryan, Les Arméniens et les Francs : étude historique et géographique de la noblesse et de son implantation dans l'Arménie méditerranéenne, thèse pour obtenir le grade de docteur, Université Paul-Valéry Montpellier III 2021.

Պետք է նշեն, որ ի պատիվ Սամվել Գրիգորյանի, այս հրատարակությունը Հերթում Կոռիկոսցու երկի ցայժմ եղած այլալեզու հրատարակություններից շահեկանորեն տարբերվում է իր հարուստ և պատմագիտական վերջին ճշգրտված տվյալներ ներառող, նախկինում չքննված որոշ հարցեր պարզաբանող ներածությամբ ու ծանոթագրություններով:

Այս հրատարակությունը նախորդներից առանձնանում է նաև նրանով, որ ունի հավելված՝ լատիներեն թարգմանության այն հատվածներով, որոնք էական տարբերություններ և լրացումներ ունեն ֆրանսերեն բնագրի համեմատությամբ: Միաժամանակ, այստեղ առաջին անգամ զետեղվում է երկի ֆրանսերեն ձեռագրերից մեկում եղած՝ վնասված մի հատվածը՝ թարգմանություն-վերծանությամբ (այն դրվում է ֆրանսերենին զուգահեռ), որտեղ անդրադարձ կա Հայոց թագավորության ներքին խնդիրներին:

Այսպիսով, Հերթում Կոռիկոսցու «Ծաղիկ պատմութեանց Արեւելից աշխարհի» գիտական աշխարհում լայնորեն ճանաչված երկը՝ ստեղծումից շուրջ 700 տարի անց, վերջապես ունենում է ամբողջական հայերեն թարգմանություն և արժանի հրատարակություն:

Կարեն Մաթևոսյան

պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Գլուխգործոցի վերադարձը

Մասնագետների և լայն հասարակայնության ուշադրությանն առաջին անգամ ներկայացվում է Հեթում Կոռիկոսցու¹ «Ծաղիկ պատմութեանց Արեւելից աշխարհի» («La Fleur des Histoires de la Terre d'Orient») երկի հայերեն ամենամաքոջական թարգմանությունը՝ կատարված համեմատական բնագրի 1906 թվականի Փարիզի հրատարակությունից: Հայագրի սույն ականավոր քաղաքական գործչի, պատմագրի, աշխարհագրագետի և մեկենասի անունը Եվրոպայում ընդունված էր գրի առնել իբրև «Hayton», որը, կախված երկրից, լեզվից և ժամանակաշրջանից, արտաբերվում էր տարբեր կերպ:

Այս երկն իր բնագրի լեզվով (ֆրանսերեն, ավելի ճշգրիտ՝ միջին ֆրանսերեն) ամբողջությամբ հասու է դառնում հայալեզու ընթերցողին միայն մեր օրերում՝ իր ստեղծումից (1307 թվական) ավելի քան յոթ դար անց: Մեր հանրությանը «Ծաղիկ պատմութեանց» երկը հասանելի է եղել Մկրտիչ Ավգերյանի՝ 1842 թվականին առանձին գլուխների՝ լատիներեն տարբերակներից գրաբար թարգմանությամբ՝ ամփոփված «Պատմութիւն Թաթարաց»² վերնագրի ներքո, ինչպես նաև այլ հետազոտողների կողմից մի քանի գլուխների թարգմանությամբ, ինչի մասին կհիշատակենք ստորև:

Վերնագրի սկզբնամասը՝ «Ծաղիկ պատմութեանց»-ը, որը հարկ է մեկնաբանել իբրև «պատմությունների ծաղկաքաղ», արտացոլում է միջնադարյան գրավոր մշակույթի գանձերն՝ իբրև ծաղկանոց կամ ծաղկող

¹ RHC DA II.

² Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 1842:

ու բերքատու այգի պատկերավոր ընկալմամբ³: Հետևաբար, «Ծաղիկ պատմությունն...»-ը մենք այսուհետ կրճատ կհիշատակենք իբրև «Ծաղկաքաղ» (ինչպես որ դա արել են նաև մի շարք այլ հետազոտողներ): Նշենք, որ վերնագրման նույն սկզբունքին է հետևում Մամուլի Անեցու «Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց» կոչվող ժամանակագրությունը, որի շարունակողներից մեկը եղավ Հեթում Կոռիկոսցին՝ հայ պատմագրության մեջ ավելի շատ հայտնի իբրև Հեթում Պատմիչ: Մենք, սակայն, կհետևենք իշխան-պատմիչի անվան հիշատակման մյուս ավանդույթին, որով նա ներկայացվում է իր հիմնական նստավայրի՝ Կոռիկոս ծովաբերդի անունով, որպես Հեթում Կոռիկոսցի:

«Ծաղկաքաղը» հատուկ տեղ է զբաղեցնում Կիլիկիայի և Իսապրիայի հայոց թագավորության (որն այսուհետ երբեմն կներկայացվի իբրև «Միջերկրածովյան Հայաստան») պատմության մեջ: Ստեղծագործությունը, որը թելադրվել է միջնադարյան հայ հեղինակի կողմից ֆրանսերեն լեզվով՝ Արևմտյան Եվրոպա կատարած այցի ընթացքում, և այնտեղ հռչակ է ձեռք բերել, առանձնահատուկ է ոչ միայն թեմայի, նպատակի, ստեղծման վայրի և լեզվի, այլև իր ճակատագրի առումով: Նկատի ունենք այն հանգամանքը, որ գրքի բնագրի բովանդակությունը ցայսօր հիմնականում անհայտ է հայալեզու ընթերցողին, եթե հաշվի չառնենք մի քանի հետազոտողների, որոնք տիրապետում են միջին ֆրանսերենին կամ լատիներենին:

Կարելի է երկար դատողություններ անել այն հարցի շուրջ, թե ինչու մեր մշակութային միջավայրը, երկար ժամանակ, կարիք չի ունեցել մարենի լեզվով թարգմանելու միջնադարյան եվրոպական աշխարհին առավել հայտնի հայ հեղինակի աշխատությունը, որպիսին է Հեթում Կոռիկոսցու «Ծաղիկ պատմությունն Արեւելից աշխարհի» երկը: Հնարավոր է, որ ոմանք այն չեն համարել իբրև մեր մշակույթի, պատմության և գրականության մաս՝ այն պատճառով, որ այն հայերեն չի գրվել: Հեթում Կոռիկոսցին իր այս աշխատությունը հասցեագրել է եվրոպացի ընթերցո-

³ Պատահական չէ, որ Հեթում Կոռիկոսցու գլխավոր աշխատանքը կրում է այսպիսի անվանում: Հայտնի «Flores Historiarum»-ների («Ծաղիկ պատմությունն») ամենավաղ տարբերակը անգլիացի տարեգիր Ռոջեր Ուենդոլֆերի հավաքածն է, որը մահացել է 1236 թ.: Այդ աշխատությունում դեպքերի ժամանակագրությունը հասցվել է մինչև 1235 թ.: Մոտ երեք տասնամյակ հետո Սենտ Օլբանգ վանքում գրվել է մեկ այլ «Flores Historiarum»-ի ամենավաղ տարբերակը, որում իր ավանդն է ներդրել մեկ այլ նշանավոր միջնադարյան անգլիացի պատմաբան՝ Մեթյու Փեթրը: Հեթում Կոռիկոսցին իր գիրքն անվանել է նույն կերպ, և դա վկայում է այն մասին, որ նա լավ ծանոթ էր եվրոպական կարևորագույն պատմական աշխատություններին:

դին՝ արևմտաեվրոպական աշխարհիկ վերնախավին և հոգևոր հայրերին, առաջին հերթին, իհարկե, պատվիրատու Հռոմի Ադեմես Ե պապին, վերջիններիս դրդելու համար օգնություն ցուցաբերել Արևելքի քրիստոնյաներին, այդ թվում՝ Կիլիկիայի Հայոց թագավորությանը: Այդ իսկ պատճառով տրամաբանական է, որ «Ծաղկաքաղը» սկզբում թելադրվել և գրի է առնվել ֆրանսերեն, որից անմիջապես հետո թարգմանվել է լատիներեն՝ միջնադարյան Եվրոպայի գիտության, գրականության և մշակութային հաղորդակցության լեզվի:

Ներկայացվող հրատարակությունը նպատակ ունի լրացնել ցայսօր եղած բացը և մեր մշակութային ժառանգության գանձարան վերադարձնել հայ միջնադարյան հեղինակի հանրահայտ գլուխգործոցը: Կցանկանայինք ընդգծել, որ «Ծաղկաքաղի» 1906 թվականի միջին ֆրանսերեն գիտական հրատարակության թարգմանությունը արդի հայերենի՝ այս ուղղությամբ կատարված ընդամենը առաջին քայլն է: Միջնադարյան Եվրոպայում Հեթում Կոռիկոսցու աշխատության հանրահռչակության շնորհիվ ի հայտ եկան դրա բազմաթիվ ձեռագիր ընդօրինակությունները և համապատասխանաբար՝ տարբերակները, որոնք, ինչպես վերը նշվեց, գրվել են ոչ միայն միջին ֆրանսերեն, այլ նաև լատիներեն լեզուներով: «Ծաղկաքաղի» ամփոփման մեջ նշվում է, որ լատիներեն թարգմանությունը կատարել է Նիկոլ(ա) Փալկո դը Տուլը՝ այն նույն անձը, որը գրի է առել Հեթում Կոռիկոսցու թելադրած ստեղծագործությունը: Հավելենք, որ երկի երկու նախնական տարբերակներն էլ՝ միջին ֆրանսերենը և լատիներենը, գրի են առնվել շուրջ 1307 թվականին⁴:

Հետազոտություններ Հեթում Կոռիկոսցու կենսագրության և գործունեության մասին

Հեղինակի անձը, նրա կենսագրությունը և թողած ժառանգությունն առանձին հետազոտությունների առարկա արդեն եղել են: Այս կապակցությամբ կցանկանայինք վերջին հրատարակություններից հիշատակել Կարեն Մաթևոսյանի «Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցին և նրա Ժամանակագրությունը» գիրքը (2011 թ.): Աշխատությունը սկսվում է «Հեթում Կոռիկոսցի իշխանը» գլխով, որում հանգամանալի կերպով հետազոտվում են նրա կյանքի իրադարձություններն ու փուլերը, և դրանց անստույգ դրվագների մեկնաբանման համար առաջ են քաշվում վարկած-

⁴ Hayton 1906, p. 252-253, 362-363.

ներ: Ներածության այս մասում հեղինակը լուսաբանում է Հեթում Կոռիկոսցու գործունեությունն օտար երկրներում, մասնավորապես՝ այն հանգամանքները, որոնցում ստեղծվել է «Ծաղկաքաղը»⁵:

Հատուկ ուշադրություն է դարձվում «Հեթում Պատմիչը որպես բերդատեր և Կոռիկոսի ծովային ամրոցի կառուցող» թեմային, որի շնորհիվ ընթերցողն առավել ամբողջական պատկերացում կարող է կազմել դրա պատմաաշխարհագրական կողմի մասին, ինչպես նաև ծանոթանալ Հեթում Կոռիկոսցու հրամանով Կոռիկոսի ծովաբերդի աշտարակներից մեկի արձանագրության բովանդակությանը՝ նոր վերծանությամբ⁶: Հարկ է հիշատակել, որ իր աշխատության մեջ Կարեն Մաթևոսյանը ներկայացնում է եվրոպական տարբեր լեզուներով (ֆրանսերեն, լատիներեն, իտալերեն, ֆլամանդերեն, անգլերեն, գերմաներեն, իսպաներեն և այլն) «Ծաղկաքաղի» հնատիպ հրատարակությունների ցուցակ⁷:

Հիշյալ աշխատության ներածական մասը պարունակում է նաև Հեթում Կոռիկոսցու տարբեր ստեղծագործություններին, այդ թվում և «Ծաղկաքաղին» նվիրված գլուխներ⁸:

Մեկ այլ կարևոր հետազոտություն է Կլոդ Մուրաֆյանի « Héthoum de Korykos, historien arménien, un prince cosmopolite à l'aube du XIVe siècle »-ը («Հեթում Կոռիկոսցի, հայ պատմիչ և XIV դարի կոսմոպոլիտ իշխան») հոդվածը: Դրա բաժիններից մեկը նվիրված է Կոռիկոսին և այդ նավահանգստային բերդաքաղաքի տերերին, որին հաջորդում է Հեթումի՝ իբրև քաղաքատիրոջ, ներկայացումը⁹: Հեղինակը, ուշադրություն դարձնելով Միջերկրածովյան Հայաստանում և նրա շուրջ XIII դարի վերջին և XIV դարի սկզբին քաղաքական, դիվանագիտական և ռազմական անցքերի մեջ Հեթում Կոռիկոսցու դերին, իր հոդվածի վերջում անցնում է «Ծաղկաքաղի» ներկայացմանը՝ իբրև վերջինիս հիմնարար ստեղծագործություն¹⁰:

«Ծաղկաքաղ»-ի՝ որպես Միջնադարի հայկական, եվրոպական և համաշխարհային գրականության նշանավոր գործի և արժեքավոր աղբյուրի հետազոտման բազմակողմանի աշխատանք է իրականացրել նաև սույն գրքի համահեղինակ Լիանա Դավլաթյանը: «Գալուստ Գյուլբենկյան»

⁵ Կ. Մաթևոսյան 2011, էջ 7-16:

⁶ Նույն տեղում, էջ 17-21:

⁷ Նույն տեղում, էջ 28 ռ. 9:

⁸ Նույն տեղում, էջ 25-315:

⁹ Mutaian 1996, p. 158-162:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 164-175:

հիմնադրամի աջակցությամբ իրականացված նրա մեծ աշխատանքի արդյունքները տեղ են գտել վերջերս հրապարակված երեք հոդվածներում¹¹։ Լիանա Դալլաքյանի հոդվածներն աչքի են ընկնում «*Ծաղկաքաղ*»-ի ստեղծման պատմառևտրի և դրան նախորդած պատմական ու աշխարհաքաղաքական հանգամանքների ներկայացմամբ, Հեթում Կոռիկոսցու գրքի բովանդակության և ստեղծման հետ կապված տարբեր թեմաների վերաբերյալ այլ հետազոտողների կարծիքների հստակ վերլուծությամբ։

Առանձին հիշատակման է արժանի նաև «*Ծաղկաքաղ*»-ի ձեռագիր ընդօրինակությունների և տպագիր հրատարակությունների պատմության վերաբերյալ նրա մանրակրկիտ աշխատանքը¹²։ Բացի այդ, Լիանա Դալլաքյանն անդրադարձել է այս ստեղծագործության առանձին գլուխների և բաժինների ճակատագրին։ Խոսքը, մասնավորապես, վերաբերում է երրորդ գրքի գլուխներից մեկին, որում պատմվում է Հեթում Բ թագավորի և նրա եղբայրների միջև եղբայրասպան գոտություններին։ Ուսումնասիրողը համոզիչ բացատրություն է տալիս այն հարցին, թե ինչու է Հեթում Կոռիկոսցու նախաձեռնությամբ այս թեման հետազայում հանվել «*Ծաղկաքաղ*»-ից, և արդյունքում՝ չկա պահպանված ձեռագրերի մեծ մասում¹³։

Լիանա Դալլաքյանի հետազոտության ուղղություններից մեկը Մկրտիչ Ավգերյանի վերը հիշատակված աշխատանքի վերլուծությունն է «*Ծաղկաքաղ*»-ի գրաբար թարգմանության վերաբերյալ։ Նրա հոդվածներից մեկը ցույց է տալիս, որ Մկրտիչ Ավգերյանը բավական ազատ է վերաբերվել իր աշխատանքին, ինչի հետևանքով ստեղծագործության որոշ հատվածներում էական տարբերություններ կան աղբյուրի և Ավգերյանի թարգմանած տեքստի միջև։ Ուշագրավ է նաև Լիանա Դալլաքյանի ենթադրությունն այն մասին, թե ինչու է Մկրտիչ Ավգերյանը խուսափել գրքի գրեթե ամբողջ չորրորդ մասի թարգմանությունից¹⁴։

Ամբողջությամբ «*Ծաղկաքաղին*» նվիրված ամենավաղ գիտական աշխատությունը, թերևս, ֆրանսիացի գրականագետ և միջնադարագետ Պոլեն Պարիի «*Hayton, prince d'Arménie, historien*» ծավալուն հոդվածն է։ Այն լույս է տեսել 1869 թվականին ֆրանսիական գրականության

¹¹ Դալլաքյան 2015, Դալլաքյան 2016, Դալլաքյան 2019։

¹² Դալլաքյան 2015, էջ 179-181, Դալլաքյան 2016, էջ 85-88, 94-95, Դալլաքյան 2019, էջ 102, ծ. 2։

¹³ Դալլաքյան 2019, էջ 109-110։

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 101-120։

պատմությանը նվիրված (որի մասն է, անշուշտ, Հեթում Կոռիկոսցու ամենահայտնի աշխատությունը) «Histoire littéraire de la France»-ի պարբերական ժողովածուի համարներից մեկում¹⁵:

Այդ նույն տարում ֆրանսիացի գիտնական, հայտնի արևելագետ և հայագետ Էդուար Դյուլոյեն հրատարակեց իր «Recueil des Historiens des Croisades. Documents Arméniens»-ի (այսուհետ՝ RHC DA) առաջին հատորը: Նրանում ի մի էին բերված XI-XIV դարերի հայերեն ժամանակագրությունների և այլ պատմագրական երկերի թարգմանությունները, որոնք իրականացվել էին հրատարակության խմբագրի կողմից¹⁶: Հայ հեղինակների օտարալեզու աշխատությունները, ինչպես, օրինակ, Հեթում Կոռիկոսցու «La Fleur des Histoires de la Terre d'Orient»-ը, դրանում տեղ չգտան: Դրանք հրատարակվեցին 1906 թվականին, RHC DA-ի երկրորդ հատորում, որն իրականացրեց Շառլ Կոլերը¹⁷: Պոլեն Պարիի հոդվածի շնորհիվ, «Ծաղկաքաղ»-ը փաստորեն ներկայացել է ֆրանսիական հասարակայնությանը շատ ավելի վաղ՝ հայալեզու պատմագրության հետ միաժամանակ, որը տեղ էր գտել «Recueil des Historiens des Croisades. Documents Arméniens»-ի առաջին հատորում:

Պոլեն Պարիի հոդվածի ներածական մասը պարունակում է Հեթում Կոռիկոսցու կենսագրական տվյալներից հատվածներ, որին հետևում է նրա ստեղծագործությունների մասին ընդհանուր ակնարկ: Նրանում համարյա ողջ ուշադրությունը բևեռված է «Ծաղկաքաղի» կառուցվածքի և բովանդակության, ինչպես նաև դրա ստեղծման հանգամանքների և համատեքստի վրա:

Նյութի ներկայացումն ուղեկցվում է ուսումնասիրվող երկի տարբեր թեմաների շուրջ մեկնաբանություններով¹⁸: Մասնավորապես՝ Պոլեն Պարին միանգամայն ճիշտ է տեղորոշում «Թարսի (Տարսի) / Թարսայի թագավորությունը»՝ տեղադրելով այն Չինաստանի և Թուրքեստանի միջև¹⁹: «Ծաղկաքաղի» երրորդ մասը նա բնորոշում է իբրև «l'histoire des

¹⁵ Paris 1869.

¹⁶ RHC DA I.

¹⁷ RHC DA II.

¹⁸ Paris 1869, p. 479-497.

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 482-483. Այդ թագավորության մասին մանրամասն տե՛ս ստորև առաջին մասի երրորդ ծանոթագրությունը և սույն հոդվածը՝ Karen Matevosyan, Samvel Grigoryan, «Le Royaume de T(h)arse»: Un État non identifié mentionné dans «La Fleur des histoires de la terre d'Orient» de Hayton, seigneur de Kurikōs, “Revue des études Arméniennes”, Tome 42, Paris, 2023-2024, p. 185-208.

Tatars» («Պատմություն Թաթարաց»)՝²⁰ Հիշեցնենք, որ Մկրտիչ Ավգերյանը այդպես է վերնագրել Հեթում Կոռիկոսցու ողջ երկը:

Պոլեն Պարին երկարաշունչ մեջբերումներով անդրադառնում է մոնղոլ խանների պատմություններին՝ հրնթացս ներկայացնելով իր դիտարկումները Հեթում Կոռիկոսցու տեղեկությունների աղբյուրների մասին: Դրանց շարքում նա հիշատակում է, օրինակ՝ Ջովաննի Պլանո Կարպինիի «Մոնղոլների Պատմություն»-ը և Մարկո Պոլոյի ճանապարհորդությունների մասին պատմող գիրքը²¹:

Աղբյուրների թեմայի համատեքստում հետազոտողը նմանապես հիշատակում է Կիլիկիայի հայոց թագավորության վերնախավի կապերն ու հարաբերությունները մոնղոլ խանների հետ, որոնց թվում՝ Հեթում Ա թագավորի և նրա եղբայր Սմբատի այցելությունները Մանկո (Մյունգլե) խանին: Պոլեն Պարին ամենայն մանրամասնությամբ վերլուծում է «Ծաղկաքաղի» չորրորդ մասը, որտեղ շարադրված են Սուրբ Երկրի ազատագրման նպատակով կազմակերպվելիք արշավանքի ծրագրերը՝ Ասիայում և Արևմտյան Եվրոպայում այն ժամանակվա միջպետական հարաբերությունների և ընթացիկ աշխարհաքաղաքական իրավիճակի համատեքստում²²: Հոդվածն ամփոփում է «Ծաղկաքաղի» միջին ֆրանսերեն, ինչպես նաև լատիներեն գրված մի քանի ձեռագրերի մասին ակնարկը՝ դրանց բովանդակության որոշ յուրահատկությունների ներկայացմամբ²³:

1938 թ. փարիզյան «Անահիտ» հանդեսում լույս տեսավ Ֆրեդերիկ Ֆեյդիի «Հեթում Պատմիչ. «Ծաղիկ պատմութեանց Արեւելեան Աշխարհին» գրքին հեղինակը» աշխատությունը, որը հաջորդ տարի հրատարակվեց առանձին գրքույկով: Հեղինակը ուսումնասիրել է «Ծաղկաքաղը» և երկի՝ Փրանսիայում պահվող ձեռագիր օրինակները՝ դիտարկելով այն Արևելքի մասին XIII-XIV դարերի եվրոպացի հեղինակների այլ ստեղծագործությունների հետ կապակցության մեջ: Ֆրեդերիկ Ֆեյդին հոդվածում ներկայացնում է նաև դիտարկումներ Հեթում Կոռիկոսցու գրքի կառուցվածքի վերաբերյալ: Նրա աշխատությունը ներառել է

²⁰ Նույն տեղում, էջ 483:

²¹ Նույն տեղում, էջ 482, 485:

²² Նույն տեղում, էջ 486, 490-499:

²³ Նույն տեղում, էջ 499-507:

«Ծաղկաքաղի» ներածության և Հայոց թագավորության մասին գլխի թարգմանությունը՝ արդի ֆրանսերենով և հայերենով²⁴:

«Ծաղկաքաղի»՝ միջին ֆրանսերենից ժամանակակից ֆրանսերեն Բրիստիան Դելյուզի կատարած թարգմանությունը սկսվում է հակիրճ ներածությամբ, որը ներառում է տեղեկություններ երկի կառուցվածքի, ստեղծման հանգամանքների, ինչպես նաև այն քաղաքական խորապատկերի մասին, որում այն ծնունդ է առել²⁵: Թեև սույն ակնարկը ծավալով և բովանդակությամբ զիջում է վերը նշված երկու աշխատություններին, մենք հիշատակում ենք այս հրատարակությունն այն պատճառով, որ «Ծաղկաքաղը» ժամանակակից արևմտյան ընթերցողների մեծամասնությանը հայտնի է հենց Բրիստիան Դելյուզի աշխատությունից:

«Ծաղկաքաղի» հրատարակությունն իրականացրած հետազոտողների շարքից կուզեինք առանձնացնել Գլեն Բուրգերին, որը հեղինակել է «*Cilician Armenian Métissage and Hetoum's La Fleur des Histoires de la Terre d'Orient*» հոդվածը: Վերջինս տեղեկություններ է ներկայացնում այս երկի՝ ինչպես միջին ֆրանսերեն, այնպես էլ միջնադարյան լատիներեն և այլ եվրոպական լեզուներով գրի առնված բազմաթիվ ձեռագրերի մասին, ինչպես նաև գետեղում է Հեթում Կոռիկոսցու կենսագրությունն ու գործունեությունը լայն պատմական համապատկերի մեջ: Գլեն Բուրգերը դիտարկում է «Ծաղկաքաղը» իբրև Միջերկրածովյան Հայաստանի հայ-ֆրանսիական խառը միջավայրի գրական և մշակութային երևույթ՝ մասնավոր ուշադրություն դարձնելով սույն հանգամանքին իր հոդվածի ինչպես վերնագրում, այնպես էլ բովանդակության մեջ²⁶:

Հարկ է նաև հիշատակել Ա. Ազիզյանի հոդվածը՝ տպագրված «Բանբեր Երևանի համալսարանի» պարբերականում 2003 թ.: Այն ներառում է «Ծաղկաքաղի» յոթ գլուխների թարգմանությունը ժամանակակից հայերեն, տեղեկություն գրքի բովանդակության և ստեղծման հանգամանքների մասին, ինչպես նաև Հեթում Կոռիկոսցու մասին կենսագրական ակնարկ²⁷:

Հեթում Կոռիկոսցու գլուխգործոցին նվիրված ամենաձավալուն աշխատությունը Ռուբինա Շնորհոքյանի «*Hayton of Korykos and La Flor des Estoires: Cilician Armenian mediation in Crusader-Mongol politics, c.1250-*

²⁴ Ֆեյտի 1938, էջ 75-94, Ֆեյտի 1939:

²⁵ Hayton 1997, p. 803-807.

²⁶ Burger 2000, p. 67-78.

²⁷ Ազիզյան 2003, էջ 99-106:

1350» վերտառությամբ ատենախոսությունն է (2015 թ.): Աշխատության ներածական մասը պարունակում է պատմական ակնարկ, ինչպես նաև մտորումներ Հերթում Կոռիկոսցու աշխարհընկալման մասին՝ իբրև նրա աշխարհաքաղաքական հայացքների հիմնարար գործոնի, մասնավորապես մոնղոլական մեծապետական քաղաքականության համատեքստում (հաշվի առելով այն հանագամանքը, որ «Ծաղկաքաղի» հեղինակը եղել է մոնղոլաեվրոպական դաշինքի գործուն և եռանդուն կողմնակիցը): Իրադարձությունների ընթացիկ աշխարհաքաղաքական կողմը, այդ թվում և կրոնական գործոնը, ներկայացված է Ռուբինա Շնորհոքյանի աշխատանքի երկրորդ մասում, որը վերնագրված է «Hayton's World» («Հերթումի աշխարհը»)²⁸:

Հաջորդող հատվածը ներկայացնում է Հերթում Կոռիկոսցու ընդարձակ պատմական դիմանկարը: Այստեղ կուզեինք առանձնացնել այն գլուխները, որոնք լուսաբանում են նրա մեկենասությունը, ներհայկական, միջազգային, գրական և նույնիսկ կրոնական գործունեությունը, Հայոց և Կիպրոսի թագավորությունների ներքաղաքական պայքարում ներգրավվածությունը, մասնավորապես՝ Ամոռի Լյուզինյանի (Լյուզինյանների հարստության Հայաստանյան ճյուղի հիմնադրի) կողմից Կիպրոսում իրականացված հեղաշրջմանը²⁹:

Ռուբինա Շնորհոքյանի աշխատության հաջորդ մասերը՝ «Հերթումի աշխարհագրությունը», «Հերթումի պատմական վերաբերմունքը մոնղոլների նկատմամբ» և «Խաչակրաց արշավանքի ռազմավարությունն ըստ Հերթումի»³⁰ արտացոլում են ատենախոսության հեղինակի կողմից «Ծաղկաքաղի» բուն թեմատիկայի խորը ընկալումը: Այստեղ լուսաբանվում են «Ծաղկաքաղի» հեղինակի պատկերացումները Եվրասիայի հսկայածավալ տարածքներում արևելյան քրիստոնյաների, մահմեդականների և այլ էթնոկրոնական խմբերի, մոնղոլների իշխանության տակ միավորված աշխարհակարգի (Pax Mongolica) մասին, ինչպես նաև հարևան երկրներն ու տարածքները, մոնղոլ տիրակալները, մերձավորարևելյան

²⁸ Shnorhokian 2015, p. 4-22, 46-106.

²⁹ Նույն տեղում, էջ 109-167:

³⁰ Հարկ է ընդգծել, որ Հերթումն ինքը, ինչպես և այլ միջնադարյան հեղինակները «խաչակրաց արշավանք» եզրույթը չեն գործածել: Մանրամասները տե՛ս ներկա աշխատության ներածության հաջորդող գլուխներից մեկում:

քաղաքականությունում Կիլիկյան Հայաստանի՝ իբրև Արևելքի և Արևմուտքի միջև միջնորդի դերը և այլ կարևոր թեմաներ³¹:

Հարկ է հատուկ առանձնացնել այն գլուխները, որոնք նվիրված են Հեթում Կոռիկոսցու Սուրբ Երկրի ազատագրմանն ուղղված առաջարկների թողած ազդեցությանը և «Ծաղկաքաղի» կապը հայ գրականության հետ³²:

Մենք մանրամասն պատմեցինք նախորդ ուսումնասիրողների գործերի մասին, որպեսզի չկրկնենք այն, ինչ նրանք արդեն արել են: Սույն գրքի հեղինակների խնդիրը չէ Հեթում Կոռիկոսցու կենսագրության, գործունեության և գրավոր ժառանգության, ինչպես նաև «Ծաղկաքաղի» ստեղծումը պայմանավորող պատմական համայնապատկերի հանգամանալից ներկայացումը (այս հարցերից մի քանիսին անդրադառնում ենք համառոտ): Այդ մասին տեղեկություններ կարելի է ստանալ վերը նշված հետազոտություններից, ինչպես նաև այլ գրքերից, որոնք ներկայացնում են Միջերկրածովյան Հայաստանի պատմությունը և Pax Mongolica դարաշրջանի իրողությունները: Մեր գլխավոր նպատակն էր իրականացնել Հեթում Կոռիկոսցու ամենանշանավոր գործի առաջին թարգմանությունը միջին ֆրանսերենից ժամանակակից հայերենի և ընթերցողին տրամադրել պարզաբանող տեղեկություններ: Ուստի, առաջաբանի երկրորդ մասում մենք կսահմանափակվենք այն տեղեկություններով, որոնք անհրաժեշտ են թարգմանչական տեքստի ընկալման և դրա հետ աշխատելու համար: Մնացյալ պարզաբանող տեղեկությունները ներկայացված են յուրաքանչյուր գլխի ծանոթագրություններում:

Հեղինակի և «Ծաղկաքաղին» վերաբերող որոշ հարցերի մասին

Հեթում Կոռիկոսցին Օշին պայլի (Օշին Ա Կոռիկոսցի) որդին էր, որի եղբայրներն էին Հայոց թագավոր Հեթում Ա-ը (1226-1269) և Սմբատ գունդուստապլը (սպարապետ): Նրանք որդիներն էին Կոստանդին Մոզոնի, որն ավելի շատ հայտնի է որպես «Կոստանդին Թագավորահայր»: Վերջինս 1220-1230-ական թթ. թագավորության փաստացի կառավարիչն էր և սերում էր Հեթումյան տոհմի պապեռոնյան ճյուղից: Հեթում

³¹ Նույն տեղում, էջ 168-332:

³² Նույն տեղում, էջ 176-181, 324-331:

Կոռիկոսցու ծննդյան տարեթիվը հայտնի չէ: Մի շարք տվյալներ ու հանգամանքներ հիմք են տալիս ենթադրել, որ նրա հայր Օշինը, որը տերն էր Կոռիկոսի, Միտիգոնի, Մանիոնի, Կանչիի և Կիլիկիայի ու Իսապրիայի տարբեր մասերում գտնվող այլ ամրոցների ու գավառների, ամենայն հավանականությամբ ծնվել է մոտ 1220 թ.³³:

³³ Սմբատ 1956, էջ 176-181, 244, 324-331: Ավելի ճիշտ կլինի նրան անվանել Օշին Ա Կոռիկոսցի, որպեսզի չշփոթենք նրան թոռան հետ, որը ևս կրում էր նույն անունը, Կոռիկոսի տերն էր և պայլի պաշտոն ուներ: Հեթում Կոռիկոսցու հայրը՝ Օշինը, հիշատակվում է Սուրբ Փրկիչ եկեղեցու 19 տողանոց արձանագրությունում, որը գտնվում է ներկայում ամայի քարայրում, Պապեռոն ամրոցից (Արևմտյան Կիլիկիա) մի քանի կիլոմետր հեռու: Այն փորագրվել է հայոց 690 թվականին (1241), ամրոցի տիրոջ՝ Կոստանդին Թագավորահոր հրամանով, որի մեջ հիշատակվում են նրա որդիներն ու դուստրերը, որոնք կային այդ թվականին, ընդ որում՝ բոլորը, բացի մեկից, ըստ ավագության կարգի: Բացառություն արված էր միայն Հեթում Ա թագավորի՝ Կոստանդինի կրտսեր որդիներից մեկի համար, որի անունը հիշատակվում է առաջինը, անշուշտ՝ նրա թագավորական տիտղոսի պատճառով: Նրան հաջորդում են Բարսեղ արքեպիսկոպոսը և Սմբատ սպարապետը, որից հետո հիշատակվում են սկզբում Ալշին (Օշին) պայլը, հետո իշխանաց իշխան Լևոնը (արձանագրությունում խոսվում է նաև Կոստանդինի երեք դուստրերի մասին): – Goepf, Mutaftian, Ouzounian 2012, p. 254:

Նույն կարգով Կոստանդինի որդիները ներկայացված են Ավետարանի հիշատակարանում՝ գրված ուն Գրիգոր գրագրի կողմից Սիս քաղաքում հայոց 686 թվին (1237): Բացի նրանցից՝ Գրիգորը հիշատակում է նաև Կոստանդինի երեք դուստրերին՝ Հռիփսիմ, Թեփանո և Կալամառի: Հեթում Կոռիկոսցու հայրը այս աղբյուրում ներկայացվում է առանց պաշտոնի, որպես «պարոն Ալշին», իսկ նրա կրտսեր եղբայրը՝ պարգապես Լևոն: Նրանց ավագ եղբայր Սմբատը հիշատակարանում ներկայացված է որպես «Սմբատ գաւնդաւստապ» (Փրանսերեն «կոնետաբլ», այսինքն՝ գլխավոր զորահրամանատար, սպարապետ): Նույն իրավիճակն է նկատվում նաև նրանց քույրերի պարագայում: Ելնելով այն բանից, թե ինչպես են նրանք ներկայացված հիշատակարանում, 1237 թ. նրանք բոլորը դեռ ամուսնացած չէին: Սուրբ Փրկիչ եկեղեցու արձանագրությունում նրանցից առաջինի մասին տեղեկացվում է, որ նա միանձնուհի է դարձել, երկրորդը ներկայացված է որպես Կիպրոսի թագավորի (Հենրի Ա, 1218 -1253), իսկ երրորդը՝ որպես Կիպրոսի պայլի (նկատի է առնվում Ժան դ'Իբելինը) կին: – Հիշատակարաններ ԺԳ, էջ 200-201, Mutaftian 2012 2, տոհմաբանական ծառ 33:

Հավանաբար, վերոնշյալ հանգամանքները ցույց են տալիս, որ Օշինը և Լևոնը 1237 թ. դեռ բավականաչափ մեծ չէին, որպեսզի պաշտոններ զբաղեցնեին: Այլ խոսքով՝ երկուսն էլ կարող էին զգալիորեն ավելի փոքր լինել Սմբատից: Միևնույն ժամանակ, Սուրբ Փրկիչ եկեղեցու արձանագրության հիման վրա կարելի է ենթադրել, որ Օշինը և Լևոնը դարձան չափաիսա 1237 և 1241 թթ. միջև: Սմբատի մասին հայտնի է, որ նա ծնվել է հայոց 657 թ. (29.01.1208 – 27.01.1209): – Սմբատ 1869, էջ 643: Ուստի, Օշինի (որի անունն արձանագրությունում Սմբատի հիշատակումից անմիջապես հետո է) ծննդյան terminus post quem-ը 1209 թվականն է: Բայց եթե փորձենք պարզել ոչ թե ծայրագույն, այլ ավելի հավանական տարեթիվը, ապա վերը բերված հանգամանքների հիման վրա կարելի է գալ հետևյալ եզրահանգման. Օշինն ամենայն հավանականությամբ ծնվել է մոտ 1220 թ., և նրա ու Սմբատի միջև ծնվել են ապագա թագավոր Հեթումը և նրա քույրը կամ քույրերը (երկուսը կամ նույնիսկ բոլոր երեքը):

Ելնելով սրանից՝ Կող Մութաֆյանի ենթադրությունն այն մասին, որ Օշինի որդի Հեթում Կոռիկոսցին ծնվել է մոտ 1240 թ.³⁴, միանգամայն իրատեսական է թվում: Սակայն սա նշանակում է, որ «Ծաղկաքաղի» գրվելու ժամանակ (1307թ.) Հեթում Կոռիկոսցին մոտ 67 տարեկան է եղել:

«Ծաղկաքաղի» երրորդ գրքի 44-րդ գլխի վերջում հեղինակն օգտագործել է «իմ կյանքի մնացած մասը» արտահայտությունը, իսկ դրանից ոչ շատ առաջ (խոսքը ժամերի կամ օրերի մասին է) Հեթում Կոռիկոսցին մասնակցել էր Եգիպտոսի մամլուքների դեմ հաղթական ճակատամարտին, որը նա թվագրել է 1305 թվականով: Անբնական ոչինչ չկա այն բանում, որ հայ գորահրամանատարն այդքան պատկառելի տարիքում (հատկապես Միջնադարի համար) կարող էր գործող գորահրամանատար լինել: Օրինակ, վերը նշված Սմբատ սպարապետը (գունդուստապլը)՝ Հեթում Կոռիկոսցու հորեղբայրը, մահացել է 1276 թ. Եգիպտոսի սուլթանի բանակի դեմ Մառուկապանի հաղթական ճակատամարտում (այսպես կոչված «Մառուկապանի երկրորդ ճակատամարտ») ստացած վերքերից, երբ 67 կամ 68 տարեկան էր³⁵:

Բայց Հեթում Կոռիկոսցու պարագայում մի նրբություն կա, որը պետք է հաշվի առնել: Նրա անունը նշված է 1316 թ. Ատանայի ժողովի մասնակիցների ցուցակում, և նա այդ աղբյուրում հիշատակված է որպես մեծ սպարապետ: Հարց է առաջանում. արդյո՞ք նա այդ թվականին այնքան ծեր չէր, որպեսզի գլխավոր գորահրամանատար լիներ: Հարցադրումն օրինաչափ է, մանավանդ եթե հաշվի առնենք, որ Հեթում Կոռիկոսցին կյանքից հեռացել է Ատանայի ժողովից շատ չանցած, 1316 և 1320 թթ. միջև³⁶:

Վերադառնանք XIII դար և քննենք վկայությունները, որոնք թույլ են տալիս պարզել այն շրջանը, երբ լույս աշխարհ է եկել «Ծաղկաքաղի» հեղինակը: Դրանցից մեկը ներկայացված է այս գործի երրորդ մասի 45-րդ գլխում: Դրանում հեղինակը պատմում է, որ ունեցել է մոնղոլների պատմության մասին տեղեկությունների երեք աղբյուր, որոնցից մեզ այս դեպքում հետաքրքրում են երկրորդն ու երրորդը: Նրա խոսքերից հետևում է, որ Մանկո մեծ խանից (1251-1259) մինչև Հուլավու իլխան (մոտ 1258-1265) ընկած շրջանը նրան հայտնի է հորեղբոր՝ Հայոց թագավոր

³⁴ Mutfian 1996, p. 161.

³⁵ Սմբատ 1869, էջ 643, Bar Hebraeus 1932, p. 454:

³⁶ Galano 1690, p. 504; Mutfian 1996, p. 172, Կ. Մաթևոսյան 2011, էջ 16:

Հերթում Ա-ի (1226-1270) պատմածներից: Այնուհետև «Ծաղկաքաղի» հեղինակն արտահայտվում է հետևյալ կերպ. «Իսկ Հուլավուի որդու՝ Աբադա Խանի շրջանից սկսած... ես խոսում եմ որպես ականատես, քանի որ ներկա եմ եղել այդ իրադարձություններին և կարող եմ հավաստել տեսածիս իսկությունը»: Հիշեցնենք, որ Աբադա իլխանի՝ Հուլավուի որդու տիրապետությունն սկսվել է 1265թ.:

Եվս մեկ կարևոր վկայություն կա «Ծաղկաքաղի» երրորդ գրքի 20-րդ գլխում: Պատմելով Հուլավուի սիրիական արշավանքի (1259-1260) նախօրեին տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին՝ Հերթում Կոռիկոսցին գրում է. «Հուլավուն կոչ արեց Հայոց թագավորին միանալ իրեն, քանի որ մտադրություն ուներ վերանվաճել Սուրբ Երկիրը՝ քրիստոնյաներին վերադարձնելու համար: Բարեհիշատակ Հերթում թագավորը... հավաքեց անվեհեր մարդկանց մի մեծ զորք, ինչպես հեծյալ, այնպես էլ հետևակ: Այդ ժամանակ Հայոց թագավորությունն այնքան բարգավաճ էր, որ կարող էր դուրս բերել տասներկու հազարանոց հեծելազոր և վաթսուներեք հազար հետևակ, **ես ինքս դա տեսել եմ իմ ժամանակով**»: Այս վկայությունն այնքան էլ պարզ չէ: Չի բացառվում, որ օգտագործելով «այդ ժամանակ» արտահայտությունը՝ հեղինակը նկատի է ունեցել ոչ թե 1259-1260 թթ., այլ առհասարակ 1250-ական թթ. վերջ – 1266 թ. օգոստոս շրջանը, երբ Հայոց թագավորության ռազմական հզորությունն իսկապես բարձրակետում էր³⁷:

Վերը նշված երկու վկայություններից կարելի է եզրակացնել, որ մոտ 1259 թ. Հերթում Կոռիկոսցին արդեն երեխա չէր, 1265 թ. նա չափահաս էր, քանի որ ներկա է եղել կարևորագույն ռազմաքաղաքական իրադարձություններին: XIII դարակեսի Միջերկրածովյան Հայաստանում, այնպես, ինչպես հարևան ֆրանկյան պետություններում, օրինակ՝ Անտիոքի իշխանապետությունում, ձիավոր օծվելու արարողությունը նշանավորում էր, որ բարձր դասի պատանի ներկայացուցիչը չափահաս է դարձել: «Անսիզ Անտիոքայ» դատաստանագրքում, որը ֆրանսերենից հայերեն է

³⁷ 1266 թ. օգոստոսի 23-ին կամ 24-ին տեղի է ունեցել այսպես կոչված «Մառուկապանի առաջին ճակատամարտը», որում հայկական զորքը՝ արքայազներ Լևոնի և Թորոսի գլխավորությամբ, պարտություն կրեց սուլթան Բայբարսի բանակից: Սմբատ 1956, էջ 246-249, Գրիգոր Ավներցի 1974, էջ 54, Bar Hebraeus 1932, p. 445-446; etc. Դրանից հետո Հայոց թագավորությունն արդեն այնքան էլ ուժեղ չէր, ինչպես առաջ՝ Լևոն Ա-ի (1187/98-1219) և Հերթում Ա-ի (1226-1270) օրոք:

թարգմանել վերոնշյալ գունդուստապլ (սպարապետ) Սմբատը, նշվում է, որ չափահասության և ձիավոր օծվելու հասակը 15 տարեկանն էր³⁸:

Սակայն այդ դատաստանագրքի նորմերը վերաբերում էին Անտիոքի իշխանապետությանը: Դատելով նույն Սմբատին վերագրվող տարեգրքից, որտեղ հիշատակվում են մի քանի հայ արքայազնների և իշխանազունների ձիավոր օծվելու արարողությունները, Հայոց թագավորությունում չափահասության հասնելու տարիքը համարվում էր 18 կամ 19 տարեկանը³⁹:

Վերոշարադրյալից մենք հանգում ենք այն եզրակացության, որ Հեթոմ Կոռիկոսցին ամենայն հավանականությամբ ծնվել է 1245 թվականից ոչ շուտ և «Ծաղկաքաղը» գրելու ժամանակ մոտ 60 տարեկան էր:

Նրա կյանքի գլխավոր աշխատության՝ «Ծաղկաքաղի» համատեքստում էլ ավելի կարևոր է մեկ այլ հանգամանք: Հեթոմ Կոռիկոսցին ծնվել է Pax Mongolica մեծ դարաշրջանի ամենասկզբում: Պատմագիտության մեջ այս եզրով ընդունված է հասկանալ ներքին կարգը, ինչպես նաև հարաբերությունների և հաղորդակցությունների համակարգը, որը հաստատվել էր մոնղոլական կայսրության հսկայական տարածքում՝ Դեղին ծովից և Չինաստանից մինչև Արևելյան Միջերկրածով, Եվրոպա և Փոքր Ասիա: Դա հարաբերական կայունության շրջանն էր, որը հաջորդել էր XIII դ. առաջին կեսի տափաստանային քոչվոր-ռազմիկների նվաճումների բազմաթիվ ալիքներին:

1240-ական թթ. առաջին կեսին Մոնղոլական կայսրությունը վճռականորեն ձեռնամուխ եղավ Անատոլիայի նվաճմանը և Ռումի սելջուկյան սուլթանությունը իրեն ենթարկեցնելուն, ինչը հաջողվեց Չմանկատուկի ճակատամարտից հետո (1243 թ. հունիս կամ հուլիս): Այդ ճակատամարտում վրացական ջոկատները և Արևելյան Հայաստանի հայոց իշխանների գնդերը պայքարում էին մոնղոլների կողմում, իսկ Միջերկրածովյան Հայաստանի հայերը, մինչ այդ Ռումի սուլթանության դաշնակիցները լինելով, խելամտորեն ձեռնպահ մնացին սելջուկներից աջակցելուց: Այդ ժամանակներից Կիլիկիայի Հայոց թագավորության հզոր հովանավորն ու դաշնակիցը անձայրածիր Մոնղոլական կայսրությունն էր, և այդ իրողությունը պահպանվեց «Ծաղկաքաղի» հեղինակի ամբողջ կյանքի ընթացքում:

³⁸ Assises d'Antioche 1876, p. 16-17.

³⁹ Սմբատ 1956, էջ 231-232:

Նա հասակ է առել մի ընտանիքում, որը սերտ ազգակցական կապեր ուներ Հայոց թագավորական տան հետ: Հեթում Ա թագավորը նրա հորեղբայրն էր, իսկ Լևոն Բ-ը՝ զարմիկը:

Հեթում Կոռիկոսցու մայրը հավանաբար Խաչենի իշխան Հասան Ջալալի դուստրն էր⁴⁰: Նշենք նաև, որ Հեթում Կոռիկոսցին, ինչպես և Միջերկրածովյան Հայաստանի բարձր դասի շատ այլ ներկայացուցիչներ, ամուսնացած էր իր մերձավոր ազգականուհու հետ: Նրա կինը Չաբելն էր (Իսաբել)՝ Բողոուն դ'Իրելիմի, Կիպրոսի թագավորության սենեսչալի որդու՝ Կիի և Հեթում Ա-ի դստեր՝ Մարեմի աղջիկը⁴¹: Այս ծագումնաբանական կապերը ցույց են տալիս, որ Չաբելը ոչ միայն Հեթում Կոռիկոսցու կինն էր, այլև նրա զարմուհու (հորեղբոր աղջկա) դուստրը, իսկ Հեթում Ա-ը միաժամանակ նրա և՛ հորեղբայրն էր, և՛ կնոջ պապը⁴²:

Այսպիսով, Հեթում Կոռիկոսցու կինը և զավակները ծագումով մասամբ ֆրանկ էին: Պետք է նկատի ունենալ, որ XIII դարակեսին Միջերկրածովյան Հայաստանի բարձր դասի մեծ մասն ուներ հայ-ֆրանկյան խառը ծագում: Այդ շրջանում թագավորության գրեթե բոլոր իշխանների անմիջական նախնիների մեջ եթե անգամ չկային ֆրանկներ, ապա նրանք առնվազն ունեին ֆրանկ ազգականներ:

Այնպես որ, այն հանգամանքը, որ Հեթում Կոռիկոսցին տիրապետում էր ֆրանսերենին և հենց այդ լեզվով է թելադրել Նիկոլա Ֆալկո դը Տուլին իր մեծ աշխատությունը, չպետք է զարմանալի լինի: Ամենայն հավանականությամբ նա, ինչպես և հայ բարձրաշխարհիկ դասի շատ այլ ներկայացուցիչներ, մանուկ հասակից տիրապետել են առնվազն երկու խոսակցական լեզվի: Շատ հավանական է, որ նա լավ է իմացել նաև այլ լեզուներ: «Ծաղկաքաղի» տարածման պատմությունը ցույց է տալիս, որ Հեթում Կոռիկոսցին հասկանում էր և կարող էր օգտագործել լատիներենը: Նրա տարեգրություններից մեկի վերնագրից (*«Համառոտ պատմություն ժամանակաց հաւաքեալ ի զանազան պատմութեանց, այսինքն՝ ի Հայոց, ի Ֆռանկաց, ի Յունաց, ի յԱսորւոց գրեանց, աշխատութեանք իմոյ, ծա-*

⁴⁰ Հիշատակարաններ ԺԳ, էջ 608, Mutfian 2012 1, p. 357: Հաշվի առնելով այն ժամանակների ռազմաքաղաքական իրողությունները՝ այդ ամուսնությունը կարող էր կայանալ միայն 1243 թ. ամռանից հետո, երբ տեղի ունեցավ Չմանկատուկի վերոնշյալ ճակատամարտը, որին Խաչենի իշխան Հասան Ջալալը մասնակցել է մոնղոլների կողմից: - Կիրակոս Գանձակեցի 1961, էջ 281-284: Այս հանգամանքը ևս մեկ փաստարկ է այն բանի օգտին, որ Հեթում Կոռիկոսցին ծնվել է 1245-ից ոչ շուտ:

⁴¹ LOM 2003, p. 99.

⁴² Mutfian 2012 2, տոհմաբանական ծառ 34:

ռայիս Աստուծոյ Հեթմոյ, տեսան Կոռիկլասոյ, ի թվականիս Հայոց ՉԽԵ») հետևում է, որ նա օգտագործել է աղբյուրներ, որոնք գրված են եղել ոչ միայն լատիներեն կամ ֆրանսերեն, այլև հունարեն և ասորերեն⁴³:

«Ծաղկաքաղի» երրորդ մասի 45-րդ գլխում Հեթում Կոռիկոսցին տեղեկացնում է, որ Մոնղոլական կայսրության առաջին շրջանի մասին՝ սկսած Չինգիզ խանի իշխանության ժամանակներից, նա գրել է՝ ելնելով թաթարների պատմություններից, միաժամանակ չիժատակելով օգտագործված աղբյուրների անունները: Կասկած չի հարուցում այն, որ խոսքը գրավոր աղբյուրների մասին է: Դա չէր կարող լինել Ռաշիդ ադ-Դինի «Ջամի ատ-Տավարիխ»-ը («Տարեգրությունների ժողովածու»)՝ պատմական մեծ աշխատություն, որն ընդգրկում է մոնղոլների ինչպես վաղ պատմությունը, այնպես էլ Իլխանության առաջին տասնամյակները: Հիշեցնենք, որ Ռաշիդ ադ-Դինը (1247-1318) Իլխանության ամենաբարձրաստիճան գործիչներից էր: 1307 թ. «Տարեգրությունների ժողովածու», որը գրված է պարսկերեն, դեռ ավարտված չէր, և Հեթում Կոռիկոսցին ոչ մի կերպ չէր կարող դրան ծանոթ լինել մինչև «Ծաղկաքաղը» գրելը⁴⁴:

Հետևաբար, մենք ենթադրում ենք, որ Հեթում Կոռիկոսցին նկատի ուներ այլ պատմություններ, որոնք, ամենայն հավանականությամբ, գրված են եղել մոնղոլերեն: Մասնավորապես, դրանք կարող էին լինել հին մոնղոլերեն գրի (ստեղծված ույղուրերենի հիմքի վրա) այնպիսի նշանավոր հուշարձաններ, ինչպիսիք են «Մոնղոլների գաղտնի պատմությունը» և «Ոսկե գիրքը»: Երկու աղբյուրները պատմում էին Չինգիզ խանի, նրա նախնիների և հետնորդների մասին: Դրանցից առաջինը XIII դ. պահպանված միակ մոնղոլերեն պատմական աշխատությունն է: Ինչ վերաբերում է «Ոսկե գրքին», ապա այն մինչև մեր օրերը չի հասել, սակայն հայտնի է, որ Ռաշիդ ադ-Դինի «Ջամի ատ-Տավարիխ»-ի աղբյուրներից մեկն է եղել⁴⁵:

Վերը շարադրված հանգամանքները թույլ են տալիս եզրակացնել, որ վաղ մոնղոլական պատմության իրադարձությունները Հեթում Կոռիկոսցին հավանաբար վերցրել է «Մոնղոլների գաղտնի պատմությունից» կամ «Ոսկե գրքից»: Դա նշանակում է, որ նա անձամբ կամ մեկ ուրիշը,

⁴³ Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 2011, էջ 46:

⁴⁴ Petrushevskiy 1952, p. 27.

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 25:

ով օգնել է նրան աշխատելիս, տիրապետել է մոնոպոլերենին: Կարելի է ենթադրել, որ հայ բարձրաշխարհիկ դասի որոշ ներկայացուցիչներ, որոնք լայն կապեր ունեին մոնոպոլական վերնախավի հետ, նրանց շնորհիվ կարող էին Չինգիզ խանի և նրա հետնորդների ընտանեկան պատմության մասին պատմող հազվագյուտ արժեքավոր ձեռագրերի հետ առնչվելու հնարավորություն ունենալ:

Այն, որ Հեթում Կոռիկոսցին ծանոթ էր մոնոպոլների, ինչպես նաև նրանց ենթակա տարածքները բնակեցնող ժողովուրդների առօրյա կյանքին և բարքերին, երևում է ամբողջ «Ծաղկաքաղից»: Գրքի առանձին գլուխներում ընթերցողը կարող է գտնել նաև ուղղակի հիշատակումներ կամ անուղղակի վկայություններ այն մասին, որ հեղինակն այցելել է Մոնոպոլական կայսրության այս կամ այն վայրերը և մասնակցել կամ ներկա գտնվել որոշակի արարողությունների կամ իրադարձությունների: Մասնավորապես, երրորդ գրքի երկրորդ գլխում, պատմելով մոնոպոլական բարձր դասի ժողովի՝ կուրուլթայի մասին, որը Չինգիզ խանին ընտրեց առաջին տիրակալ, Հեթում Կոռիկոսցին գրում է հետևյալը. **«Ես երկու անգամ առիթ եմ ունեցել ներկա գտնվելու թաթարների կայսեր ընտրությանը և տեսել եմ, որ տիրակալի ընտրության ժամանակ թաթարները հավաքվում են բաց դաշտում, նստեցնում են ընտրվելիք տիրակալին սև թաղիքի վրա, իսկ բազմության կենտրոնում տեղավորում մի հարուստ գահավորակ»:** Այնուհետև «Ծաղկաքաղի» հեղինակը նկարագրում է արարողության որոշ մանրամասներ, ինչից հետո ընդգծում է, որ «թաթարները երբեք չեն ցանկացել փոխել այս սովորությունը», նույնիսկ այն ժամանակ, երբ նրանք իրականացրեցին իրենց նվաճումները և հասան հսկայական հարստության:

Խոսելով թաթարների կայսեր ընտրությանն իր ներկա գտնվելու մասին՝ հեղինակը, հավանաբար, նկատի ունի իլխաններին՝ Պարսկաստանի մոնոպոլական ուլուսի տիրակալներին: Խոսքը կարող է վերաբերել նրանցից յուրաքանչյուրի իշխանության գալուն՝ սկսած Աբադա խանից (1265 թ.), բացի նրանցից, ովքեր բռնազավթել են իշխանությունը և կառավարել շատ կարճ: Նկատի ունենալով Հեթում Կոռիկոսցու տարիքը՝ նրա մասնակցությունը պատմական իրադարձություններին այս կամ այն շրջանում, ինչպես նաև այդ իրադարձությունների բնույթը, մենք կարծում ենք, որ նա կարող էր ներկա գտնված լինել հետևյալ Աբադա

(1265 և 1270⁴⁶), Արդուն (1284), Գայխաթուն (1291) կամ Ղազան (1295) իլխանների ընտրությանը:

Ելնելով վերոնշյալ փաստարկներից, ինչպես նաև «Ծաղկաքաղի» բովանդակությունից՝ մենք ենթադրում ենք, որ Հեթում Կոռիկոսցին տիրապետում էր մոնղոլերենին, շատ լավ գիտեր նրանց սովորություններն ու բարքերը: Նա, հավանաբար, ինչ-որ չափով հասկանում էր նաև արաբերեն (մեզ այս մասին ենթադրելու հիմք են տալիս Եգիպտոսի սուլթանության և նրա պատմության նկարագրության որոշ մանրամասները): Նրա կալվածքների մեծ մասը, որոնց մասին կիսոսվի ստորև, ընդհանուր սահման ուներ Ռումի սուլթանության (որն այդ ժամանակ ենթարկվում էր մոնղոլներին, թուլացած էր և շատ հոգեր էր կորցրել) և Քարամանյանների բեյլիքի հետ: Այս կազմավորումների վերնախավի ներկայացուցիչները խոսում էին պարսկերեն և թուրքերեն, այնպես որ՝ նրանց հարևանությամբ ապրող հայ իշխանները կարող էին այդ լեզուների որոշ իմացություն ունենալ: Այլ խոսքով՝ «Ծաղկաքաղը» գրել է ոչ միայն կոսմոպոլիտ իշխանը (Հեթում Կոռիկոսցուն այսպես է կոչել Կող Մուլաֆյանը⁴⁷), այլև բազմալեզու իշխանը, ինչպիսին էին Միջերկրածովյան Հայաստանի շատ իշխաններ և պարոններ:

Երիտասարդ Հեթում Կոռիկոսցին տեսել է Կիլիկիայի և Իսափրիայի Հայոց թագավորությունը նրա հզորության երկրորդ բարձրակետին (մինչև 1266 թ. օգոստոսի վերջ): Այնուհետև այն սկսել է աստիճանաբար թուլանալ մամլուքների արշավանքների պատճառով, սակայն դեռ բավականաչափ ուժեղ էր իր տարածքն ու աշխարհաքաղաքական հավասարակշռությունը պահպանելու համար, շնորհիվ իր եվրոպացի դաշնակիցների և մոնղոլների: Այս շրջանում էլ Հեթում Կոռիկոսցին մտել է պետական և ռազմաքաղաքական վերնախավի նեղ շրջանակի մեջ:

Մինչև 1290-1300-ական թթ. Հեթում Կոռիկոսցու կյանքի և գործունեության մասին տեղեկությունները խիստ սուղ են: Հեթում Կոռիկոսցու «Պատմութիւն Խրոնիկոնին» և Սմբատ Սպարապետին վերագրվող տարեգրությունների համաձայն՝ նրա հայրը՝ Օշինը, վախճանվել է 1265 թ. դեկտեմբերի 26-ին Տարսոնում և թաղվել Հայոց թագավորության մեկ այլ մայրաքաղաքում՝ Սսում⁴⁸: Ստույգ հայտնի չէ՝ արդյո՞ք Հեթումը նրա

⁴⁶ Երկրորդ արարողությունը տեղի է ունեցել այն բանից հետո, երբ մեծ խան Քուբլայը հաստատել է Արդունի կարգավիճակը:

⁴⁷ Mutaian 1996, p. 157.

⁴⁸ Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 1956ա, էջ 73, Սմբատ 1956, էջ 245:

ավագ որդին էր, ուստի և, հետևաբար, արդյո՞ք իշխանանիստ Կոռիկոսն անցել է վերջինին հոր մահվանից անմիջապես հետո, թե՞ դրանից մի քանի տարի անց:

Սակայն մի ժողովածուի հիշատակարանի հիման վրա, որը գրվել է Հայոց 733 թվականին (10.01.1284 - 08.01.1285), Թուռաթ մականունով Կոստանդին քահանայի կողմից, կարելի է ենթադրել, որ ամենայն հավանականությամբ այդպես էլ եղել է: Այդ հիշատակարանում այսպիսի արտահայտություն կա. «*Կարողությամբ Տեստն սկսա եւ ողորմությամբ նորին կատարեցի զԹուղթ պատգամսց, ի խնդրո սատուածաւէր եւ հետաքրքիր սատուածային աւրինացս պարոն Աւշնի, եղբաւր պարոն Հեթոյ, որ է տէր Կիւռիկոսոյ, եւ որդիք պարոն Աւշնի եւ թոռունք աւագ պարոնի⁴⁹ եւ ազն թագաւորին Հայոց Լեւոնի, ի վայելումն մարմնոյ եւ յիշատակ հոգւոյ իւրոյ եւ նախնեաց նորին*»⁵⁰:

Այս տեքստից հետևում է, որ Հեթում Կոռիկոսցին եղբայր ուներ, որը նրանց հոր անունն էր կրում, բայց գլխավոր իշխանանիստը (Կոռիկոսը), այնուամենայնիվ, ժառանգել է ինքը՝ Հեթումը: Դա նշանակում է, որ ամենայն հավանականությամբ 1265 թ. վերջի դրությամբ նա Օշին Կոռիկոսցու ավագ որդին էր և ժառանգել է Կոռիկոսը նրա մահվանից անմիջապես հետո:

Հեթում Կոռիկոսցու պաշտոնների և քաղաքական կշռի մասին Լևոն Բ արքայի (1269-1289) օրոք ոչինչ հայտնի չէ: Նա հայ և միջազգային քաղաքական ասպարեզ է դուրս գալիս 1290-ական թթ. (40-45 տարեկանում), երբ Հեթում Բ թագավորի՝ և նրա եղբայրների կառավարման անհանգիստ ժամանակներն էին: Հեթում Բ-ն անկարող էր խելամիտ կառավարել երկիրը, ինչն էլ հանգեցրեց բարձր դասի ապստամբությունների շարքի և եղբայրասպան բախումների՝ նրա և եղբայրների միջև: Այդ երկպառակությունները տեղի էին ունենում Կիլիկյան Հայաստան մամլուքյան Եգիպտոսի զորքերի ներխուժումների և Սիրիայի ֆրանկյան պետությունների անկման (1291) ֆոնին, որը ցնցող ազդեցություն ունեցավ քրիստոնեական Եվրոպայի վրա և առաջ բերեց «սարակինոսներից» (այսինքն՝ այս դեպքում մամլուքներից)՝ Սուրբ Երկիրը ազատագրելու

⁴⁹ Աւագ պարոն-ը Կոստանդինի՝ Հեթում Ա թագավորի հոր և Հեթում Կոռիկոսցու պապի տիտղոսներից մեկն էր:

⁵⁰ Հիշատակարաններ ԺԳ, էջ 562:

ծրագրեր, որոնց մի մասում մեծ նշանակություն էր տրվում մոնղոլների հետ փոխգործակցությանը:

Սկզբից եւեթ Հեթում Կոռիկոսցու գործունեությունը զարգանում էր առնվազն երեք ուղղությամբ՝ ռազմական (որպես զորահրամանատար), քաղաքական-դիվանագիտական և պատմագրական: Նրա ակտիվությունն առաջին երկու ուղղություններում, ամենայն հավանականությամբ, սկսվել էր 1290-ական թվականներից առաջ, գուցե ավելի համեստ դերերում: Երրորդ ուղղությունը ներառում է ոչ միայն պատմաաշխարհագրական երկերը, տոհմաբանական (ազգաբանական) աշխատությունները և աշխարհաքաղաքական տրակտատները, այլև Եվրոպայից, անձայրածիր Մոնղոլական կայսրությունից և աշխարհի տարբեր մասերից տարատեսակ տեղեկությունների հավաքման նրա գործունեությունը:

Հարկ է առաջին հերթին հիշատակել Հեթում Կոռիկոսցու գործունեությունը ազգաբանության ոլորտում, որն այս կամ այն կերպ արտացոլված է նրա բոլոր գործերում, սակայն հիմնականում հետևյալ չորս բնագրերում՝ «Պատմություն ազգին Ռուբինանց՝ թէ որպէս տիրեցին Կիլիկիո», «Ազգաբանություն թագաւորացն Երուսաղէմի եւ թագաւորացն Կիպրոսի», «Թագաւորք Կիպրոսի» և «Ազգաբանություն բրդնձնոյն Անտիոքա», որոնք պահպանվել են Մատենադարանի թիվ 1898 ձեռագրի 168ա-175բ էջերում: Դրանք ձեռագրում հաջորդում են միմյանց նշված հերթագայությամբ և ներկայացնում են մեկ աշխատության չորս մասերը:

Պատմական իրադարձություններն այդ երկերում լուսաբանվում են կարճ, առանց ժամանակագրության, ըստ դինաստիաների տոհմաձառի ներկայացման: Հեթում Կոռիկոսցին փաստորեն ստեղծել է «Պատմություն ազգին Ռուբինանց...»-ը որպես մեծ ազգաբանական աշխատության մի մաս, որը ներառում է նաև Երուսաղեմի և Կիպրոսի թագավորությունների կառավարող տների, ինչպես նաև Անտիոքի դքսության տոհմաբանությունը: Սա ասես *Les Lignages d'Outremer*-ի («Անդրծովյան տոհմաբանություն»)՝ XIII-XIV դդ. ֆրանսիական ազգաբանական աշխատության հայկական անալոգն է, որը նկարագրում է (գրավոր ձևով) Լատինական (ֆրանկյան) Արևելքի ազնվատոհմ գերդաստանների տոհմաձառերը: Հեթում Կոռիկոսցին, անկասկած, որպես «Պատմություն ազգին Ռուբինանց...»-ի և թիվ 1898 ձեռագրի երեք այլ ազգաբանական պատմությունների օրինակ վերցրել է հենց այս աշխատությունը, ինչը վկայում

է եվրոպական քաղաքականությանը, մշակույթին և առօրյային նրա ներգրավվածության բարձր աստիճանի մասին:

«Անդրծովյան տոհմաբանության» ամենավաղ տարբերակը ստեղծվել է Կիպրոսում XIII դ. երրորդ քառորդում, հավանաբար վերոնշյալ դ'Իբելին (Հեթում Կոռիկոսցու ուղղագրությամբ՝ «տը Պլին») դինաստիայի անդամներից մեկի կողմից կամ նրանց պատվերով: Եթե չհաշվենք այն գերդաստանները, որոնց ներկայացուցիչները կրում էին երուսաղեմյան և կիպրոսյան թագեր, ինչպես նաև Անտիոքի դքսական տիտղոս, դ'Իբելիները, թերևս, Լատինական Արևելքի ամենահզոր և ազդեցիկ գերդաստանն էին: Միջերկրածովյան Հայաստանի բարձր դասը նրանց հետ սերտ ազգակցական հարաբերություններ ուներ, որոնք հաստատվել էին մի քանի ամուսնական կապերի միջոցով: Հիշեցնենք, որ Հեթում Կոռիկոսցու կինը հոր կողմից Իբելին էր: Սրանով է բացատրվում այն, թե ինչպես Հեթում Կոռիկոսցին կարող էր ծանոթացած լինել «Անդրծովյան տոհմաբանությանը»-ը և գրել այդ աշխատության հայկական տարբերակի նման մի բան, որպիսին կարելի է համարել «Պատմություն ազգին Ռովբինանց...»-ը և Մատենադարանի թիվ 1898 ձեռագրի երեք այլ ազգաբանական աշխատությունները⁵¹:

Թեև դրանք թվագրված չեն, սակայն առաջինի և երրորդի բովանդակությունը թույլ է տալիս ենթադրել, որ մեծ հավանականությամբ գրվել են 1293 և 1294 թթ. միջև⁵²: Մեր կարծիքով՝ դա ամենայն հավանականությամբ տեղի է ունեցել 1294 թ., երբ Հեթում Կոռիկոսցին, համաձայն իր իսկ վկայության, ստիպված է եղել փախչել Հայոց թագավորությունից, եղբոր՝ Օշինի, Կանչիի տիրոջ հետ միասին: Այս փախուստը, հավանաբար, ձախողված դավադրության հետևանքն էր, որը նրանք

⁵¹ Ավելի մանրամասն Հեթում Կոռիկոսցու ազգաբանական ժառանգության և «Անդրծովյան տոհմաբանության» հետ նրա կապի մասին տե՛ս Կ. Մաթևոսյան 2011, էջ 25-26, LOM 2003, p. 20-57.

⁵² Այս վարկածն առաջարկել է Վիգեն Հակոբյանը: Նրա տեսակետը հիմնված է այն բանի վրա, որ այդ աղբյուրներում հիշատակվում է Ամառի (Ամորի) Լյուզինյանի՝ Կիպրոսի թագավոր Հենրի Բ-ի եղբոր ամուսնությունը Չաբելի՝ Հայոց թագավոր Լևոն Բ-ի դստեր հետ, որը տեղի է ունեցել հայոց 742 թվականին (07.01.1293-06.01.1294): Միևնույն ժամանակ, Լևոն Բ-ի մյուս աղջկա՝ Ռիտայի ամուսնության մասին, որը հաջորդ տարի դարձել է «*զնայրուրէս* (կայսրուհի) *ամենայն Կոստանդնուպոլիսի*», այսինքն՝ ամուսնացել է Բյուզանդիայի կայսր Միքայել Թ Պալեոլոգոսի հետ, վերոհիշյալ ազգաբանական աշխատություններում ոչինչ չի ասվում: - Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 1956թ, էջ 94, 105, 108 Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 2011, էջ 57; Հեթում Բ, 1951, էջ 87:

կազմակերպել էին (այլ իշխանների հետ միասին) Հերթում Բ թագավորի դեմ մեկ տարի կամ մի քանի ամիս առաջ: Մենք բնական և միանգամայն հավանական ենք համարում, որ Հերթում Կոռիկոսցին Միջերկրածովյան Հայաստանից փախել է Կիպրոս, իր ազգականների՝ Իբելիների մոտ, և հենց այդ ժամանակ՝ 1294 թվականին, օգտվելով նրանց ընտանեկան գրադարանից, որտեղ, անկասկած, կար նաև «*Անդրծովյան տոհմաբանություն*» երկը, հավաքել և գրել է իր ազգաբանական երկերը⁵³:

Երկու տարի անց նա ստեղծում է ևս երկու նշանակալի երկ, այս անգամ՝ տարեգրությունները: Դրանցից մեկը հավաքվել է պատմական երկերի հիման վրա, որոնք լուսաբանում են Եվրոպայի և քրիստոնեական աշխարհի պատմությունը Քրիստոսի Ծննդից մինչև ընթացիկ դեպքեր, հայոց պատմության իրադարձությունների հավելմամբ: Երկրորդ աշխատությունը ստեղծվել է նույն կերպ, միայն թե աղբյուրների ավելի լայն շրջանակի ընդգրկմամբ: Հերթում Կոռիկոսցին այդ տարեգրությունները վերնագրել է հետևյալ կերպ.

- Համառոտ պատմութիւն ժամանակաց հաւաքեալ ի զանազան պատմութեանց, այսինքն՝ ի Հայոց, ի Փռանկաց, ի Յունաց, ի յԱսորոց գրեանց, աշխատութեամբ իմոյ, ծառայիս Աստուծոյ Հեթմոյ, տեառն Կուռիկլաւոյ, ի թվականիս Հայոց ՉԽԵ:

- Պատմութիւն Խորոհիկոնին գոր նըւաստ ծառայս Քրիստոսի Հերթումս տէր Կուռիկլաւոյ փոխեցի ի ֆռանգ գրոց ի թին Հայոց ՉԽԵ⁵⁴:

Կարելի է ենթադրել, որ այս երկերը նույնպես ստեղծվել են շնորհիվ այն բանի, որ Հերթում Կոռիկոսցին 1294 թ. հայտնվել է Կիպրոսի Լյուզինյան թագավորության ֆրանկ ազնվականների շրջանում և հնարավորություն է ունեցել խորասուզվելու լատինական ձեռագրերի մեջ շատ ավելի, քան դա կարելի էր անել Հայաստանում: Վերոնշյալ տարեգրություններից առաջինի եզրափակիչ տարին իսկապես հայոց 745 (ՉԽԵ) թվականն է (07.01.1296-05.01.1297), ինչպես նշված է վերնագրում⁵⁵:

⁵³ Հերթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 2011, էջ 57, Հերթում Բ 1951, էջ 86-87: Այդ դավադրության հանգամանքների և առհասարակ այդ շրջանի իրադարձությունների մասին տե՛ս Mutafian 1996, p. 164-165, Կ. Մաթևոսյան 2011, էջ 9, Տեր-Պետրոսյան 2007 2, էջ 337-348:

⁵⁴ Այս աղբյուրների մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Կ. Մաթևոսյան 2011, էջ 27-28, 32-45, Հերթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 1956թ, էջ 33-36:

⁵⁵ Հերթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 2011, էջ 57:

Մինչև այդ տարեթիվն են հասցված նաև դեպքերը մի տարեգրությունում, որը վերագրվում է Հեթում Բ թագավորին: Իրականում այդ երկը Հեթում Կոռիկոսցու «Համառոտ պատմութիւն ժամանակաց»-ի կրճատված տարբերակներից մեկն է՝ խմբագրված Հեթում Բ-ի կամ նրա քարտուղարի կողմից⁵⁶:

Հեթում Կոռիկոսցու ավանդը հայ և համաշխարհային պատմագրության մեջ սրանով չի սահմանափակվում: Նա հիմնովին խմբագրել է Սամուել Անեցու «Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց...»-ը՝ նրա մեջ ավելացնելով Հռոմի պապերի գահակալության տարիների պունակը, և գրել դրա ամենակարևոր շարունակություններից մեկը: Ինչպես և վերոհիշյալ «Պատմութիւն Խրոնիկոնին»-ում, այս շարունակության մեջ դեպքերը հասցվել են մինչև 1294 թ.⁵⁷: Կարելի է ասել, որ այն «Պատմութիւն Խրոնիկոնին»-ի տարբերակն է, սակայն հայկական և տարածաշրջանային դեպքերի շեշտադրմամբ:

Հարկ է ավելացնել, որ վերոնշյալ որոշ կամ նույնիսկ բոլոր երկերի վրա աշխատելիս Հեթում Կոռիկոսցին օգտվել է իր քարտուղար, Երկինք մականվանյալ Վասիլ դպիրի ծառայություններից: Վերջինն, ամենայն հավանականությամբ, անմիջապես գրի է առել այդ գործերը և կատարել այլ «սևագործ» աշխատանք: Վասիլ Երկինքը այն ձեռագրի ստեղծողն է, որը մենք անվանում ենք Կոռիկոսի Ավետարան: Այն գրվել է հայոց 742 թվականին (07.01.1293-06.01.1294), Կոռիկոսի Ծովային ամրոցի նորակառույց եկեղեցու համար: Այդ Ավետարանի հիշատակարանը գրվել է Հեթում Կոռիկոսցու անունից, Վասիլ Երկինքի ձեռքով⁵⁸: Այդ աղբյուրում Հեթում Կոռիկոսցին ներկայացված է հետևյալ կերպ. «ես՝ Հեթում, շնորհաւք ողորմութեանն Աստուծոյ տէր Կոռիկոսայ տէր Մանիաւնին, Պունառոյ, Անամուռին եւ Կուպային եւ այլոց ամրոցացն, որ առ կողմամբքն Սաւրիոն եւ գաւառաց քերդիցն»⁵⁹:

Հիշատակարանից հետևում է, որ տարածաշրջանի վերջին աղետալի իրադարձությունները, մասնավորապես Աքքայի՝ Երուսաղեմի թագավորության մայրաքաղաքի և ողջ ֆրանկյան Սիրիայի անկումը (1291), ինչպես նաև Եգիպտոսի սուլթանի կողմից Հռոմկլայի՝ հայ կաթողիկոսանիստի նվաճումը (1292), Հեթում Կոռիկոսցու խոր մտահոգությունն են

⁵⁶ Այս թեմայով տե՛ս Կ. Մաթևոսյան 2011, էջ 32-37, 44:

⁵⁷ Կ. Մաթևոսյան 2011, էջ 83-87, Սամուել Անեցի եւ Ծարունակողներ 2014, էջ 42-43, 267-268, Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 1956թ, էջ 80:

⁵⁸ Կ. Մաթևոսյան 2011, էջ 83, 93-94, 98-100:

⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 98:

առաջացրել և դրդել նրան զբաղվել իր գլխավոր նստավայրի, որը ներառում էր Կոռիկոսի ծովային և ափամերձ ամրոցը, էլ ավելի ամրապնդմամբ: Նշյալ ծովային ամրոցի եկեղեցուն Ավետարանի ընծայաբերումը, ինչպես նաև դրա կառուցումն իսկ, անկասկած, այդ դարաշրջանի քրիստոնյաների կողմից դիտվել են որպես իրենց պաշտպանական պոտենցիալի բարձրացման միջոցների մի մաս⁶⁰:

Մեզ թվում է, որ հայրենիքի ճակատագրի համար անհանգստությունն էլ հենց այն պայմաններում, երբ տարածաշրջանում մնացել էր ընդամենը երկու քրիստոնեական պետություն՝ Կիլիկիայի և Իսավրիայի Հայոց թագավորությունը և Կիպրոսի ֆրանկյան թագավորությունը, կանխորոշել է Հերթում Կոռիկոսցու ողջ հետագա գործունեությունն ինչպես քաղաքական-դիվանագիտական, այնպես էլ գրական ասպարեզներում: Նրա բավական հարուստ գրավոր ժառանգության պահպանված երկերից ոչ մեկը չի գրվել 1291-1292 թվականներից առաջ: Հետևաբար, կարելի է ենթադրել, որ մինչ այդ նա իշխանի, ազնվական սենյորի և գորահրամանատարի սովորական կյանք է վարել և հավանաբար անգամ չի էլ պատրաստվել դառնալ տարեգիր, ազգաբանության հետազոտող և, առավել ևս, մեծ գրքի հեղինակ Արևելքի հողերի և ժողովուրդների մասին:

Իրավիճակը 1290-1300-ական թթ. վերոնշյալ թագավորություններում ծանրանում էր այն պատճառով, որ այդ շրջանում թե՛ Միջերկրածովյան Հայաստանում, թե՛ Կիպրոսում թագավորում էին անձինք, որոնք ի վիճակի չէին արդյունավետ կառավարել պետությունը, մանավանդ աճող արտաքին սպառնալիքների և դրանց հետ կապված ներքին անկայունության պայմաններում: Դա բացասաբար էին ընկալում հպատակներից շատերը՝ ականա նպաստելով «Աստծո այդ օծյալների» սրբազնության և հեղինակության նվազմանը: Հերթում Բ-ի դեգերումները իշխանության և վանական կյանքի միջև, Հենրի Բ Լյուզինյանի՝ Երուսաղեմի և Կիպրոսի թագավորի (1285-1324) տկարությունը, որը տառապում էր էպիլեպսիայով (ինչի հետ նրա հպատակները կապում էին Երուսաղեմի թագավորության կորուստը և այլ փորձանքներ, որոնք ցնցեցին Լատինական Արևելքը 1280-ական թթ. երկրորդ կեսի և 1300-ական թթ. միջև), երկու թագավորությունների ազնվականությանը մտածել էին տալիս այն մասին, որ այդ գահակալներն իրենց թագավորությունները կհասցնեն կործանման:

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 98-99:

Արդյունքում՝ երկու պետություններում կազմավորվեցին խռովարար ազնվականների խմբեր, որոնց նպատակն էր ոչ այնքան լեգիտիմ թագավորի տապալումն ու սպանությունը (ինչը մահացու մեղք էր, քանի որ նա համարվում էր Աստծո ընտրյալը և օծյալը), որքան նրա հեռացումը իրական իշխանությունից և այն ավելի ունակ և հեղինակավոր մարդու հանձնելը: Միջնադարյան միապետությունների պայմաններում այդպիսի մարդ կարող էր լինել թագավորական տան մեկ այլ անդամ կամ թագավորական ընտանիքի մերձավոր ազգականը: Հենց այդ պատճառով խռովարար խմբերը գլխավորում էին Հեթում Բ-ի և Հենրի Բ-ի կրտսեր եղբայրները և կամ այնպիսի ազնվագարմ և ազդեցիկ իշխաններ, ինչպիսին էր Հեթում Կոռիկոսցին:

Ավելին, քանի որ խնդիրը, որին բախվել էր երկու թագավորությունների բարձր դասը, ընդհանուր էր, նրանց միջև առաջ եկավ համագործակցություն: Դրա դրսևորումներից մեկն այն օժանդակությունն էր, որը Հեթում Կոռիկոսցին ցուցաբերում էր Ամոռի Լյուզինյանին՝ Հենրի Բ թագավորի կրտսեր եղբորը և Հեթում Բ թագավորի դստեր ամուսնուն: 1306 թ. ապրիլին Ամոռին հեղաշրջում է կատարում՝ իշխանագրկելով Հենրի Բ-ին, և այնուհետև չորս տարի դե ֆակտո գլխավորում է Կիպրոսի թագավորությունը որպես նրա «կառավարիչ և ռեկտոր»: Մի փոքր ավելի ուշ մենք կվերադառնանք այս իրադարձություններին, քանի որ հենց այն դեպքերից հետո, Ամոռի Լյուզինյանի՝ Հեթում Կոռիկոսցուն հանձնարարած դիվանագիտական առաքելության ժամանակ էլ ստեղծվել է «Ծաղկաքաղը»:

Հեթում Կոռիկոսցու Կիլիկյան Հայաստան վերադարձի ստույգ ժամանակը 1294 թ. փախուստից հետո, անհայտ է: 1299 թ. վերջին, երբ սկսվեց իլիսան Ղազանի արշավանքը Սիրիա, նա Հայոց թագավորի՝ մոնղոլներին միացած զորքի կազմում էր: «Ծաղկաքաղի» երրորդ մասի գլուխներից մեկում, որը ներկայացված է սույն հրատարակության 2-րդ Հավելվածում, նա մանրամասն շարադրում է եղբայրասպան բախումների հանգամանքները Հեթում Բ թագավորի և նրա եղբայրների միջև, որոնց ընթացքում նրանցից մեկը՝ Թորոսը, մահապատժի ենթարկվեց մյուս եղբոր՝ Սմբատի հրամանով, ինքը՝ Հեթում Բ-ը, գրկվեց մեկ աչքից, իսկ Սմբատն ու կրտսեր եղբայր Կոստանդինը ի վերջո արքայազն

Հերթում Կոռիկոսցու պատկերը Քեզանտին փաղափում պահպանված ձեռագրում
(Bibliothèque municipale de Besançon, France, Ms. 667 fol 1r)

«Մադիկ պատմութեանց»-ի Հայոց թագավորության
 մասին գլխի ձևավորում՝ Նոյյան տապանի պատկերով
 (Österreichischen Nationalbibliothek, Cod. 2623, fol. 20r)

Հերոս Ա. քաղալորի և Մանկո հանի բանակցությունները
 (Bibliothèque nationale de France, Ms. NAF 886, fol. 21r)

Ջինգիզ խանի երազը
(Bibliothèque nationale de France, Ms. Fr. 12201, fol. 17v)

Այսպիսի նակատամարտում Հայոց զորքը ջախջախում է մամլուկներին
 (Bibliothèque nationale de France, Ms. 2810 fol. 253r)

Հերոս Կոռիկոսցին հասնում է Պրեմոնտրե միաբանության
Կիպրոսի Եպիսկոպիա վանք
(Bibliothèque nationale de France, Ms. NAF 886, fol. 37r)

Պապը, Հերոս Կոռիկոսցին և
 Արևելի ու Արևմուտքի տիրակալներ
 (Bibliothèque nationale de France, Ms. Fr. 12201, fol. 49r)

HISTORIA O
RIENTALIS HAYTHONI
ARMENII: ET HVIC SVBIECTVM
MARCI PAVLI Veneti Itinerarium,
item Fragmentum è Speculo historiali Vin-
centij Beluacensis eiusdem ar-
gumenti.

HELMAESTADII
M. D. LXXXV.

«Ծաղիկ պատմութեանց»-ի 1585 թ. հրատարակությունը
“HISTORIA ORIENTALIS HAYTHONI ARMENII”
(«Հայտոն Հայի Արևելքի Պատմությունը») վերնագրով

Հայոց թագավորությունից Կոստանդնուպոլիս, կայսր Միքայել Պալեոլոգոսի՝ իրենց քույր Ռիտայի ամուսնու վերահսկողության ներքո: Այս իրադարձությունները տեղի են ունեցել 1294 և 1299 թթ. միջև, երբ Հեթում Բ-ը վերադարձրել էր իր կորցրած գերագույն իշխանությունը:

Բացառված չէ, որ Կիպրոսից Հեթում Կոռիկոսցու վերադարձը հայրենիք տեղի է ունեցել Կոստանդինի թագավորության կարճ շրջանում (1298-1299), քանի որ «Ծաղկաքաղի» հեղինակը նրա մասին մեծ համակրանքով է արտահայտվում՝ միևնույն ժամանակ չթաքցնելով անբարեհաճ վերաբերմունքը Հեթում Բ-ի արարքների հանդեպ: Այս դեպքում կարելի է փաստել, որ Հեթում Կոռիկոսցու վերոնշյալ բոլոր պատմական և ազգաբանական երկերը ստեղծվել են նրա Հայաստանից դուրս գտնվելու ժամանակ, հավանաբար այն բանի շնորհիվ, որ նա ժամանակ և հնարավորություն է ստացել (նկատի ունենք բազմաթիվ լատինական աղբյուրների հասանելիությունը) զբաղվել գործունեության այդ տեսակով:

Հայրենիք վերադառնալուց հետո, շատ չանցած, Հեթում Կոռիկոսցին ստիպված է լինում մասնակցել երկարատև ռազմական արշավանքի: 1299 թ. վերջին մոնղոլները սկսեցին վերջին մեծ արշավանքը դեպի Սիրիա և Պաղեստին: Սկզբում այն հաջող էր ընթանում: 1299 թ. դեկտեմբերի 22-ին մոնղոլների և քրիստոնյաների միավորված զորքը՝ իլխան Ղազանի գլխավորությամբ, որտեղ էական դեր էին խաղում Միջերկրածովյան Հայաստանի զորակազմերը՝ Հայոց թագավոր Հեթում Բ-ի հրամանատարությամբ, ինչպես նաև Վրաց թագավորության և Արևելյան Հայաստանի (Սյունիք, Արցախ) զորակազմերը, պարտության մատնեց մամլուքներին Վադի ալ-Խազնադարի ճակատամարտում: Հետապնդելով պարտվածներին՝ մոնղոլների և քրիստոնյաների որոշ ջոկատներ հասան Երուսաղեմ և Գազա: Սակայն մոնղոլները չկարողացան օգտվել հաղթանակի պտուղներից և շուտով նահանջեցին: Հետագայում ռազմական գործողությունները տեղափոխվեցին Սիրիա, Միջին Եփրատի շրջան, իսկ պատերազմի եզրափակիչ փուլում՝ նաև Դաշտային Կիլիկիա: «Ծաղկաքաղի» երրորդ մասում Հեթում Կոռիկոսցին հանգամանորեն պատմում է այն մասին, թե ինչպես է ընթացել այդ պատերազմը: Իրադարձությունների նրա տարբերակը պարունակում է ուրույն տեղեկություններ և լրացնում այլ աղբյուրներից ստացվող պատկերը:

Հեթում Կոռիկոսցին ակտիվորեն մասնակցել է այդ արշավանքներին և ճակատամարտերին, որոնք շարունակվել են մի քանի տարի: Հայ գորականությունն այդ շրջանում մեծ կորուստներ է կրել, սակայն եզրափակիչ փուլում մամուլներին ջախջախիչ պարտության է մատնել, ըստ Հեթում Կոռիկոսցու, 1305 թ. հուլիսին նավահանգստային Այաս քաղաքից ոչ հեռու տեղի ունեցած ճակատամարտում⁶¹, որի համառոտ հաշվետվությունը կարելի է գտնել «Ծաղկաքաղի» երրորդ գրքի 44-րդ գլխում, ինչպես նաև երկրորդ Հավելվածում: Հեղինակի խոսքից երևում է, որ հայերի այդ հաղթանակից հետո խաղաղություն հաստատվեց, քանի որ հակառակորդը կորցրել էր Կիլիկյան Հայաստան ներխուժած զրեթե ողջ բանակը և ի վիճակի չէր շարունակել պատերազմը:

Դատելով «Ծաղկաքաղից» Հեթում Կոռիկոսցին Այասի ճակատամարտից հետո համեմատաբար բավարարված էր Հայոց թագավորության վիճակով: Մամուլքյան Եգիպտոսի անմիջական սպառնալիքը վնասագերծված էր, իսկ գերագույն իշխանությունը Միջերկրածովյան Հայաստանում, թագավորական տիտղոսի հետ միասին, աստիճանաբար անցնում էր պատանի Լևոն Գ-ին (1301/1306-1307)՝ Հեթում Բ-ի եղբայրներից մեկի՝ Թորոսի որդուն: Հավելենք, որ Հեթում Կոռիկոսցին Լևոն Գ-ի հետ մեծ հույսեր էր կապում:

Միայն դրանից հետո պատկառելի տարիքի հասած Հեթում Կոռիկոսցին հնարավոր համարեց իրականացնել վանական դառնալու իր վաղեմի ցանկությունը: Նա հեռացավ հայրենիքից, մեկնեց Կիպրոս և բնակություն հաստատեց Bellapais վանքում՝ միանալով Պրեմոնտրե միաբանությանը (Հայաստանում այդ միաբանության արքայություն չկար): Դժվար է ասել, թե ինչպես էր նա ցանկանում ապրել կյանքի մնացած մասը՝ միայնության մեջ ու աղոթքներով, թե՞ ավելի ակտիվ՝ չհեռանալով քաղաքական և դիվանագիտական գործունեությունից: Եթե նախընտրել էր առաջինը, ապա հաջորդ իրադարձությունները ցանկացածն իրականացնելու հնարավորություն չեն ընձեռել նրան:

Հեթում Կոռիկոսցին Կիպրոսում հայտնվեց բուռն ներքաղաքական իրադարձությունների շեմին, որոնք ցնցեցին Լյուդինյանների թագավորության կյանքը: Դրանք սկսվեցին այն բանից, որ 1306 թ. ապրիլի 26-ին

⁶¹ Այասի ճակատամարտի վերաբերյալ Հեթում Կոռիկոսցու և արաբ հեղինակների նշած ժամկետները չեն համընկնում: Ավելի մանրամասն այս թեմայի վերաբերյալ տե՛ս «Ծաղկաքաղի» երրորդ մասի 44-րդ գլխի մեր ծանոթագրությունները:

Ամոռի Լյուզինյանը՝ Հայոց Հեթում Բ թագավորի քույր Չաբել Ռուբենյանի ամուսինը, բարոնների մի մասի աջակցությամբ գահընկեց արեց իր ավագ եղբորը՝ Էպիլեպսիայով տառապող Հենրի Բ թագավորին՝ որոշակի իմաստով հաջող (սկզբնական շրջանում) պետական հեղաշրջում կատարելով։ Հենրի Բ-ն չընդունեց թագավորությունը վատ կառավարելու մեղադրանքները և դավադիրների պահանջները, ինչից հետո խռովարարները խարտիա ընդունեցին, որն Ամոռին հռչակեց «ամբողջ թագավորության ռեկտոր, կառավարիչ և կարգադրիչ»։

Կղզու քաղաքական իրավիճակի հետագա սրացումը, որին գումարվել էին Տաճարականների միաբանության ջախջախումը, 1308-1309 թթ. Կիպրոսը պատուհասած ահավոր սովը, ինչպես նաև նոր խաչակրաց արշավանքի (որի ծրագրերն ակտիվորեն արծարծվում էին այդ շրջանում) կազմակերպման հետ կապված ծախսերը, պատճառ հանդիսացան, որպեսզի Ամոռին դիմի ավելի արմատական միջոցների, մասնավորապես՝ կղզուց արտաքսի իր հակառակորդներին։ Չերծ մնալով թագակիր եղբորն ուղիղ ֆիզիկական վնաս պատճառելուց՝ 1310 թ. սկզբին Ամոռին հրամայեց Հենրի Բ-ին ուղարկել Հայոց թագավորության Այաս նավահանգիստ, այսինքն՝ Ամոռիի կնոջ՝ Չաբելի կրտսեր եղբայր Օշին թագավորի (1308-1320)⁶² հսկողության ներքո։ Հայաստանում Կիպրոսի թագավորին դիմավորեց Հեթում Կոռիկոսցու որդիներից մեկը (հավանաբար՝ ավագ որդին՝ Օշինը)՝ երեսուն ձիավորների հետ։ Հենրի Բ-ին սկզբում ուղեկցեցին դեպի մի ամրոց, ավելի ուշ՝ մեկ այլ բերդ (Լամբրոն), որտեղ նրան պահում էին պատվավոր անազատության և մեկուսացման մեջ⁶³։

Այս դրվագը ցույց է տալիս, որ Հեթում Կոռիկոսցին և նրա ընտանիքը, ինչպես և Հայոց թագավորը, ակտիվորեն ներգրավված էին Կիպրոսի Լյուզինյանների թագավորության ներքաղաքական հակամարտության մեջ՝ պաշտպանելով և աջակցելով «հայոց փեսա» Ամոռիին։ Հեթում Կոռիկոսցու մոտիվները պարզ են. ինչպես և Հեթում Բ-ի պարագայում, նա կարծում էր, որ այդքան ծայրահեղ լարված ժամանակաշրջանում տարածաշրջանի քրիստոնեական թագավորությունը պետք է գլխավորեն հաջող կառավարել կարողացող և հեղինակություն վայելող անձինք։ Հարցեր են առաջանում. արդյո՞ք Հեթում Կոռիկոսցին տեղեկացված էր ծրագրվող հեղաշրջման մասին դրա իրականացումից առաջ, այսինքն՝

⁶² Նա փոխարինել էր այդ ժամանակ գոհված պատանի թագավոր Լևոն Գ-ին։

⁶³ Hill 1948 2, p. 217-222, 226-244.

արդյո՞ք նա դավադիրների մեջ էր: Արդյո՞ք նա խռովության նախաձեռնողներից էր: Երկրորդ հարցն առաջանում է այն առնչությամբ, որ Հեթում Կոռիկոսցին խռովության փորձ ուներ Հայոց թագավորի դեմ, իսկ հեղաշրջումը Կիպրոսում տեղի ունեցավ նրա կղզի գալուց կարճ ժամանակ անց:

Ըստ երևույթին, Կիպրոսի ազնվականության մեջ կարծիք կար, որ Հեթում Կոռիկոսցին դրդել է Ամոռի Լյուգինյանին խռովարար գործողությունների Հենրի Բ-ի դեմ: Դա արտացոլվել է XV դ. կիպրոսցի պատմիչ Լեոնտիոս Մախերասի «Պատմություն Կիպրոս կոչվող քաղցր երկրի» աշխատության մեջ՝ գրված հունարենի կիպրոսյան բարբառով: Կոռիկոսի տեր սիր Հեթումն այդ գրքում հիշատակված է «Ganiaz» (Γανιάζ) մականունով, որը չի հանդիպում մեզ հայտնի այլ աղբյուրներում⁶⁴:

Հարկ է նշել, որ Լեոնտիոս Մախերասը ստեղծել է «սիր Հեթում Գանիագի» բացասական կերպարը: Ըստ այդ հեղինակի՝ Հեթում Կոռիկոսցին արտաքսվել էր Հայոց թագավորությունից չարագործությունների համար, որոնք կատարել էր Հեթում Բ արքայի դեմ: Վտարյալը կնոջ և երեխաների հետ գալիս է Կիպրոս, որտեղ «բարի թագավոր» Հենրի Բ-ը նրանց ընդունում և արժանապատիվ կյանքի հնարավորություն է տալիս: Սակայն, չնայած Կիպրոսի թագավորի բարությանն ու ողորմածությանը, շարունակում է Լեոնտիոս Մախերասը, Հեթում Կոռիկոսցին, իբր Հեթում Բ-ի և վերջինի եղբայր Թորոսի հետ, դավեր է նյութել և գժտություն սերմանել Հենրի Բ-ի և Ամոռի միջև, ինչի հետևանքով Հենրի Բ-ը զրկվեց իշխանությունից⁶⁵:

Նրանք, ովքեր ծանոթ են Միջերկրածովյան Հայաստանի պատմությանը, այստեղ հաստատ կնկատեն մի քանի ակնհայտ սխալներ և անաքրոնիզմ: Հավանական չի թվում, որ Հեթում Կոռիկոսցին Հեթում Բ-ի հետ միասին դավեր է նյութել, քանի որ վերջինիս նկատմամբ բացասական վերաբերմունք ուներ, ինչի մասին վերը խոսել ենք: Հեթում Բ թագավորի եղբոր և Լևոն Գ թագավորի հոր՝ Թորոս Ռուբենյանի հիշատակումը առհասարակ ճշմարտանման չէ, քանի որ նա սպանվել է 1306 թ. կիպրոսյան հեղաշրջումից մոտավորապես 9-10 տարի առաջ: Ակնհայտ է, որ Մախերասը շփոթել է Կիպրոսում Հեթում Կոռիկոսցու երկու անգամ գտնվելու իրողությունները: Ավելացնենք, որ Լեոնտիոս

⁶⁴ σὶρ Χετοῦμ Γανιάζ. - Leontios Machairas 1882 gr, p. 35.

⁶⁵ Նույն տեղում.: Leontios Machairas 1882 fr, p. 38-39.

Մախերասը ճիշտ չի նշում հեղաշրջման ժամանակն ու Ամոռիի կառավարման տևողությունը⁶⁶:

Այդ սխալները զարմանալի չեն, չէ՞ որ նա ապրել է նկարագրվող դեպքերից հարյուր տարի հետո և հետևել է դեպքերի այն մեկնաբանմանը, որը հաստատել է հաղթանակած կողմը: Ի վերջո, Կիպրոսի թագավորության կառավարման համար մղված պայքարի հաղթողներ դարձան Հենրի Բ-ը և նրա կողմնակիցները (ինչին մենք կանդրադառնանք ստորև): Սակայն Մախերասի պատմության անճշտությունները հիմք են տալիս կասկածել Հեթում Կոռիկոսցու «հրահրիչ» դերին՝ միաժամանակ ընդունելով նաև այն անվիճելի հանգամանքը, որ նա Ամոռիի կարևոր օգնականներից մեկն էր: Կարելի է նաև նշել, որ Ամոռի Լյուզինյանը բարձր է գնահատել Հեթում Կոռիկոսցու դիվանագիտական ունակությունները, քանի որ նրան հեղաշրջման իրականացումից քիչ ժամանակ անց, 1306 թ. երկրորդ կեսին, ուղարկել է Եվրոպա, առաջին հերթին՝ պապի մոտ, իր հեղաշրջումն օրինականացնելու համար: Սա մտածել է տալիս, որ Հեթում Կոռիկոսցին մինչ այդ էլ իրեն դրսևորել էր որպես հմուտ դիվանագետ, որը կարող էր հաջող իրականացնել բարդ առաքելություն:

Մտովի տեղափոխվենք այնտեղ, որտեղ ստեղծվել է «Ծաղկաքաղը» և որտեղ անցել է Հեթում Կոռիկոսցու եվրոպական դիվանագիտական առաքելության հիմնական մասը: Նա պապի պալատ է գալիս որպես Ամոռի Լյուզինյանի՝ Կիպրոսի թագավորության «ռեկտորի, կառավարչի և կարգադրիչի» ներկայացուցիչ, որպեսզի, ինչպես վերը նշեցինք, ստանա պապի հավանությունը Ամոռիի նոր կարգավիճակի և Հենրի Բ թագավորին կառավարման լծակներից զրկելու օրինականացման վերաբերյալ: Սակայն, այս թեմայից բացի, Հեթում Կոռիկոսցու առաքելության օրակարգը պարունակում էր նաև այլ հարցեր, որոնց թվում էր արշավանքի կազմակերպումը դեպի Սուրբ Երկիր: Դրա համար հարկավոր էր եվրոպական թագավորներին և գորահրամանատարներին, որոնք կստանձնեին այդ գործը, տալ տեղեկատու-ձեռնարկ այն մասին, թե ինչպես ավելի լավ կազմակերպեն և իրականացնեն այդ արշավանքը, ինչպես նաև ապահովել նրանց տեղեկություններով Արևելքի անձանոթ երկրների և ժողովուրդների, նրանց աշխարհագրության, սովորությունների, բարքերի և այլնի մասին: Դա կարող էին անել միայն այն մարդիկ, որոնք սերում էին Արևելքից կամ այնտեղ էին եղել ռազմական, առևտրային

⁶⁶ Leontios Machairas 1882 gr, p. 35; Leontios Machairas 1882 fr, p. 38-39.

կամ այլ գործերով՝ իրենց ճամփորդությունների ընթացքում բազմաթիվ գիտելիքներ և տեղեկություններ քաղելով:

Ամենայն հավանականությամբ, մոտավորապես 1306-1307 թթ. տեղի է ունեցել նման տեղեկատուների հանդեպ հետաքրքրության բուռն աճ, քանի որ Հեթում Կոռիկոսցին միակ մարդը չէր, որ այդ տարիներին գրել է երկ դեպի Սուրբ Երկիր արշավանքի կազմակերպման մասին: Այս առնչությամբ անհրաժեշտ է հիշատակել «*Liber secretorum Fidelium Crucis*» («Խաչի հավատարիմ [պաշտպանների] սրբազան գիրք») գիրքը, որի հեղինակ Մարին(ո) Սանուդո Տորսելլոն վենետիկցի աշխարհագրագետ էր և պետական գործիչ: Այս երկը ներառում է խաչակրաց արշավանքի ծրագիրը, տեղեկություններ Միջերկրածովի և Առաջավոր Ասիայի երկրների մասին, միջերկրածովյան ափերի և քաղաքների քարտեզներ, ինչպես նաև այլ նյութեր և տեղեկություններ: Այն ստեղծվել է աստիճանաբար, տասնամյակների ընթացքում: Հատկանշական է, որ «*Liber secretorum*»-ի ամենավաղ տարբերակը գրվել է 1306 թ. և մատուցվել է Կոնստն Ե պապին 1307 թ. հունվարին (այս հանգամանքին դեռ կվերադառնանք)⁶⁷:

«Ծաղկաքաղի» եզրափակիչ գլխում Հեթում Կոռիկոսցու գիրքը գրել առնող Նիկոլ Ֆալկո դը Տուլը, ասես հետևելով հայկական ավանդույթին, հիշատակարանի նման մի բան է թողել: Դրանում, մասնավորապես, հիշատակվում է, որ գիրքն ստեղծվել է Կոնստն Ե պապի կարգադրությամբ Պուլատին քաղաքում, և որ Հեթում Կոռիկոսցին դրա բովանդակությունը թելադրել է ֆրանսերեն, իսկ Նիկոլ Ֆալկո դը Տուլն այն գրի է առել, ինչից հետո թարգմանել է լատիներեն: Այդ հիշատակարանի համաձայն՝ «Ծաղկաքաղի» ստեղծման աշխատանքը, ներառյալ գրքի լատիներեն տարբերակի ստեղծումը, ավարտվել է մինչև 1307 թ. օգոստոս: Այդ շրջանում, որոշ ժամանակ պապը գտնվում էր Պուլատիեում: Այստեղ նա հանդիպել է եվրոպացի մի քանի թագավորների և իշխանավորների հետ, մասնավորապես՝ Ֆրանսիայի, Նեապոլի, Նավառայի և Մայորկայի թագավորների, Ֆլանդրիայի գունթի (կոմսի), Ֆրանսիայի թագավորի եղբոր և այլոց հետ: Կարճ ժամանակով (խոսքը հենց այն ժամանակի մասին է, երբ այս արքիտանյան քաղաքում էր գտնվում Հեթում Կոռիկոսցին) Պուլատիեն վերածվել էր եվրոպական դիվանագիտության կենտրոնի⁶⁸:

⁶⁷ Barker 2014, p. 79.

⁶⁸ Menache 1998, p. 178 and n. 23.

Ամենայն հավանականությամբ, այստեղ գտնվող Հայոց և Կիպրոսի թագավորությունների դիվանագետը և միաժամանակ՝ հայ մեծ իշխանն ընդունվել է ոչ միայն պապի, այլև վերոնշյալ թագավորների և իշխանավորների կողմից և գրույցներ է վարել նրանց հետ: Կարելի է ենթադրել, որ նրանք ևս տարված են եղել Արևելքի թագավորությունների և ժողովուրդների մասին գրքի գաղափարով և ժամանակ անց դարձել են դրա պատճենների պատվիրատուները:

Վերոնշյալ տեղեկությունները հիմք են տալիս ենթադրելու, որ Հեթում Կոռիկոսցու և նրա օգնականի՝ «Ծաղկաքաղի» ստեղծման աշխատանքը սկսվել է 1306 թ. վերջին կամ 1307 թ. ամենասկզբում: Ուշադրություն դարձնենք այն հանգամանքին, որ 1307 թ. հունվարին, երբ վերոնշյալ Մարինո Սանուդոն պապին է մատուցում իր երկը, վերջինը, ինչպես և Հեթում Կոռիկոսցին, գտնվում էր Պուատիեում: Դա նշանակում է, որ Հեթումը, ամենայն հավանականությամբ, ներկա է գտնվել այդ արարողությանը, հանդիպել և շփվել Մարինո Սանուդոյի հետ, գուցե՝ շատ անգամներ: Այստեղ միտումնավոր չենք օգտագործել «ծանոթացել է» բայը, որովհետև նշանավոր և մեծագարն վենետիկցին շատ ժամանակ է անցկացրել Արևելքում, այդ թվում Արևելյան Միջերկրածովի երկրներում, ուստի նրանք կարող էին ծանոթացած լինել ավելի վաղ, Կիլիկիայում կամ Կիպրոսում:

Հավանաբար, Հեթում Կոռիկոսցին Պուատիեում կամ մեկ այլ եվրոպական քաղաքում հանդիպել է նաև Օլջեյթու իլխանի սուսերակիր Թոմազո Ուջի դի Սինեայի հետ, որը 1307 թ. եկել էր Մոնղոլական Պարսկաստանից, որպեսզի իր տիրոջ նամակը հանձնի Կղեմես Ե պապին⁶⁹: Այդ այցը հիանալի կերպով ցուցադրում է, թե ինչպես է այն ժամանակվա համատեքստը խաչվում «Ծաղկաքաղի» գլխավոր մոտիվներից մեկի հետ: Նկատի ունենք եվրոպացիների և մոնղոլների միջև ռազմավարական դաշինքի կնքումը՝ մամլուքների նվաճած Արևելյան Միջերկրածովի տարածքները հաջող հետ բերելու համար:

Կղեմես Ե-ի դիվանատան փաստաթղթերը ցույց են տալիս, որ 1307 թ. օգոստոսին, երբ նրան է մատուցվում «*La Fleur des Histoires de la Terre d'Orient*»-ը, նա իսկապես գտնվում էր Պուատիեում⁷⁰: Այդ արարողու-

⁶⁹ Jackson , p. 171.

⁷⁰ Regestum Clemens V, t. 2., p. 174-178, n° 2274-2292.

թյունից շատ չանցած Հեթում Կոռիկոսցին հեռացավ այդ քաղաքից՝ շարունակելով իր եվրոպական դիվանագիտական առաքելությունն այլ արքունիքներում: Մասնավորապես, Ջենովա գալով՝ նա Ամոռի Լյուզինյանի անունից հաստատեց պայմանագիրը, որն այդ հանրապետությունը կնքել էր Կիպրոսի թագավորության հետ: Ջենովայից նա վերադարձավ Կիպրոս՝ Փամագուստա հասնելով 1308 թ. մայիսի 6-ին և բերելով Կղեմես Ե պապի նամակը Ամոռի Լյուզինյանին: Կղզում ընդամենը վեց օր մնալով՝ նա շտապեց Կիլիկիա⁷¹, քանի որ Հայոց նախկին թագավոր Հեթում Բ-ը, որի հետ նա թշնամացած էր, այդ ժամանակ արդեն մահացած էր: 1307 թ. նոյեմբերի 17-ին պատանի թագավոր Լևոն Գ-ի և հայ շատ իշխանների հետ նա սպանվեց Անավարզա ամրոցի մոտ մոնղոլ զորահրամանատար Պիլարդուի կողմից⁷²: 1308 թ. սկզբից գահին էր Օշին թագավորը՝ Հեթում Բ-ի կրտսեր եղբայրներից մեկը, որի հետ Հեթում Կոռիկոսցու հարաբերությունները, ինչպես ցույց է տալիս իրադարձությունների հետագա ընթացքը, դրական էին:

Լուսաբանենք նաև 1310 թ. հայ-կիպրական դեպքերը, որոնց հայ պատմագիտությունը քիչ է անդրադառնում: Ամենայն հավանականությամբ, Հեթում Կոռիկոսցին դարձավ նորածն Հայոց թագավորի կարևոր գործակիցներից մեկը: Ինչպես վերը նշեցինք, 1310 թ. սկզբին Կիպրոսի թագավոր Հենրի Բ-ը, որին Ամոռի Լյուզինյանը չորս տարի առաջ զրկել էր իշխանությունից, բերվեց Կիլիկյան Հայաստան և, մի շարք տեղափոխություններից հետո, բանտարկվեց Լամբրոն բերդում: Այնուհետև տեղի ունեցան իրադարձությունները որոնք ցույց են տալիս, որ Հեթում Կոռիկոսցու՝ Ամոռի Լյուզինյանի իշխանության օրինականացմանն ուղղված եվրոպական դիվանագիտական առաքելությունը բավական հաջող էր:

1310 թ. մարտին Կիպրոս ժամանեց Կղեմես Ե-ի նվիրակ, գասկոնցի Ռայմոն դը Պիիսը: Նա պապից և Ֆրանսիայի թագավոր Ֆիլիպ Դ-ից հանձնարարություն էր ստացել կարգավորել վեճը Կիպրոսի Լյուզինյանների ընտանիքում: Ամոռիի հետ բանակցություններից հետո, վերջինիս խնդրանքով, Ռայմոն դը Պիիսը մեկնեց Կիլիկյան Հայաստան: 1310 թ. մարտի 22-ին՝ նավից իջնելով Մալոս (Մլուն, Վաներ) նավահանգստում,

⁷¹ Hill 1948 2, p. 227-228.

⁷² Հիշատակարաններ 1301-1325, էջ 139, Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 2011, էջ 58, Սամուել Անեցի եւ Շարունակողներ 2014, էջ 272:

որը գտնվում էր Այասից հարավ, Հայոց ծոցի արևմտյան մուտքի մոտ, Ռայմոն դը Պիիսն ուղևորվեց Ատանա քաղաք, որտեղ նրան ընդունեց Օշին թագավորը: Այստեղ բերեցին նաև Կիպրոսի թագավորին: Պապի նվիրակը սկսեց համոզել Հենրի Բ-ին հաստատել, որ ցմահ հանձնում է թագավորության տիրակալի լիազորությունները եղբորը՝ Ամոռիին: Կիպրոսի թագավորը, տեսնելով, որ անգամ պապի նվիրակն է Ամոռիի կողմից, հուսահատվեց և ստիպված հավանություն տվեց իրեն առաջարկվող համաձայնագրին, ինչից հետո Ռայմոն դը Պիիսը վերադարձավ Կիպրոս: Այս դրվագը ցույց է տալիս, որ Կոնստանտին, Ամոռի Լյուզինյանի կողմից էր, ինչից հետևում է, որ Հեթում Կոռիկոսցին Եվրոպայում իրեն դրսևորել էր որպես հմուտ դիվանագետ, որն իրականացրել էր իր դժվարին առաքելության շատ նպատակներ:

Թվում էր, թե Ամոռին հասել է իր նպատակին: Արդեն պատրաստվում էին Կիպրոս վերադարձնել Հենրի Բ-ին, երբ հանկարծ տեղի ունեցավ մի իրադարձություն, որն արմատապես փոխեց իրավիճակը: 1310 թ. հունիսի 5-ին Ամոռին խողխողվեց Կիպրոսի թագավորության նշանավոր ընտանիքներից մեկի ներկայացուցչի կողմից, որն ազատ մուտք ուներ նրա մոտ: Ամոռիի սպանությունից հետո նրա կողմնակիցները չկարողացան պահել իշխանությունը: Այն անցավ Հենրի Բ-ի կողմնակիցներին, որոնց ձեռքում հայտնվեցին Ամոռիի այրին՝ Չաբել Ռուբենյանը, և նրանց երեխաները (հիշեցնենք, որ այդ ամուսնությունից հետագայում առաջացել է Հայաստանի Լյուզինյանների թագավորական տունը):

1310 թ. հունիսի 5-ի իրադարձությունների մասին Կիլիկյան Հայաստան հասած առաջին լուրերն ահավոր էին: Լուրեր էին պտտվում ոչ միայն Ամոռիի, այլև նրա կնոջ՝ Հայոց թագավորի ավագ քրոջ ու նրանց երեխաների սպանության մասին: Օշին թագավորն արձագանքեց անհապաղ: Կասկածելով, որ Ամոռիի սպանությունը մեկ մարդու գործ չէր, այլ Հենրի Բ-ի կողմնակիցների սադրանքի հետևանքն էր, նա հրամայեց Կիպրոսի թագավորին տեղափոխել Բարձրբերդ և խիստ կալանքի տակ վերցնել: Բայց շուտով Հայոց թագավորին համոզեցին, որ նրա քույրն ու զարմիկները ողջ են: 1310 թ. հուլիսի 18-ին Կիպրոսից Այաս հասավ բանակցողների միջնորդական առաքելություն, որի կազմում էր այդ նույն Ռայմոն դը Պիիսը: Այդ պատվիրակությանը Հենրի Բ-ի կողմնակիցները լիազորել էին Օշին թագավորի հետ համաձայնեցնել մի շարք հարցեր,

մասնավորապես՝ Չաբել Ռուբենյանի և նրա երեխաների հետ Կիպրոսի թագավորի փոխանակման պայմանները: Համաձայնությունը ձեռք բերվեց օգոստոսի 4-ին⁷³:

Չաբելը վերադարձավ Կիլիկյան Հայաստան, որտեղ տասնամյակներ անց նրա որդիներից մեկը (Կի / Guy, 1342-1344) և թոռներից մեկը (Լևոն Ե, 1374-1375) դարձան Հայոց թագավորներ, իսկ Հենրի Բ-ը հասավ Կիպրոս, ինչով էլ 1306-1310 թթ. ճգնաժամը, որում զգալի դեր է խաղացել «Ծաղկաքաղի» հեղինակը, ավարտվեց:

Օշին թագավորի արքունիքում Կոռիկոսի տեր, մեծ սպարապետ Հեթումի զբաղեցրած կարևոր դիրքի մասին մենք արդեն գրել ենք: Ամենայն հավանականությամբ, նա այդ շրջանում հայ իշխաններից (բարոններից) ամենահեղինակավորն ու հզորն էր: Պատահական չէ, որ նրա ավագ որդի Օշինը՝ Կոռիկոսի տերն ու Իսավրիայի կոմսը, 1320-1329 թթ. անչափահաս Լևոն Գ արքայի (1320-1341/2) խնամակալների խորհրդի ղեկավարն էր ու թագավորության փաստացի կառավարիչը⁷⁴: Սա նաև վկայում է նրա հոր ազդեցիկության և զորության մասին:

Հեթում Կոռիկոսցին հսկայական հետք է թողել XIII դարավերջի - XIV դարասկզբի հայ քաղաքականության և դիվանագիտության մեջ: Նա նույնքան զգալի ժառանգություն է թողել գրականության և հատկապես պատմության ու պատմական աշխարհագրության ոլորտներում, որի թանկարժեք օրինակներից մեկն է «Ծաղիկ պատմութեանց Արեւելից աշխարհի» սքանչելի երկը:

Ներածականի վերջում կցանկանայինք մի քանի խոսք ասել մեր հրատարակության որոշ առանձնահատկությունների մասին: Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Կարեն Մաթևոսյանը վերն արդեն նշել է այն մասին, թե ինչպես է սկսվել և զարգացել այս աշխատատար նախագիծը: Այն իրականացրել է նրա գլխավորած հետազոտողների խումբը, որի մեջ են մտնում նաև Լիանա Դալլաքյանը և տողերիս հեղինակը: Նախագիծը, փաստորեն, զարգացել է այն հիմքի վրա, որը դրվել է Կարեն Մաթևոսյանի՝ «Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցին և նրա Ժամանակագրությունը» գրքով:

⁷³ Hill 1948 2, p. 245-258; Perrat 1927, p. 54-62.

⁷⁴ Հիշատակարաններ 1301-1325, էջ 475, 507; Հիշատակարաններ 1326-1350, էջ 32-33:

«La Fleur des Histoires de la Terre d'Orient»-ը գրվել է XIV դարասկզբին, երբ հին ֆրանսերենն աստիճանաբար անցնում էր միջին ֆրանսերենի: Այս երկի լեզուն ավելի ճիշտ կլինի բնորոշել որպես միջին ֆրանսերեն: Հեղում Կոռիկոսցին, որը մանկուց տիրապետում էր ֆրանսերենին, ամենայն հավանականությամբ, իմացել է նրա այն տարբերակը, որը կիրառվում էր XIII դարի կեսին Արևելյան Միջերկրածովում: Ուստի, չի բացառվում, որ նա «Ծաղկաքաղը» թելադրել է անդրծովյան հին ֆրանսերենով, իսկ Նիկոլա Ֆակո դը Տուլը թելադրվածը գրի է առել իր ժամանակի և շրջանի լեզվով, որն ավելի մոտ էր միջին ֆրանսերենին:

Թարգմանության և խմբագրման ընթացքում մենք ջանացել ենք պահպանել հեղինակի եզրաբանությունը և բառապաշարը, որքանով որ դա հնարավոր է եղել: Հայերեն գրված աշխատություններում քաղաքագետ Հեղում Կոռիկոսցին օգտագործել է բառերի որոշակի քանակություն, որոնք փոխառվել են ֆրանսերենից, լատիներենից և այլ լեզուներից: Ակնհայտ է, որ դրանք կազմել են Կիլիկիայի, Իսապրիայի և Արևելյան Միջերկրածովի այլ տարածքների հայերի բառապաշարի կարևոր մասը, ինչպես, օրինակ, այլ դարաշրջաններում հայերենը յուրացրել է պարսկերենից, հունարենից, արաբերենից, թուրքերենից, ռուսերենից փոխառված բառերը:

Մենք առաջնորդվել ենք հետևյալ նկատառումով. եթե ֆրանսերենից կամ լատիներենից փոխառված այս կամ այն բառերն առկա են Հեղում Կոռիկոսցու հայալեզու տեքստերում, նշանակում է՝ դրանց հանդիպելով ֆրանսերեն «La Fleur des Histoires de la Terre d'Orient»-ում, մենք պետք է դրանք թարգմանենք՝ հաշվի առնելով հեղինակի համար սովորական լեզուն և եզրաբանությունը:

Օրինակ, «Ծաղկաքաղի» շատ գլուխներում, հատկապես նրա չորրորդ մասում, քանիցս օգտագործվում է «passage»⁷⁵ բառը, որը Հեղում Կոռիկոսցու դարաշրջանի հայերենում նշանակում էր (կիրառվող համատեքստում) «արշավանք»: Բայց «Ծաղկաքաղի» հեղինակը չի թարգմանել այդ բառը, այլ պարզապես այն արտաբերել է հայացված ձևով՝ «բասան»⁷⁶: Խաչակրաց արշավանքների ժամանակակիցները և մասնակիցները դրանք դիտարկել են որպես զինված ուխտագնացություն՝ քրիստո-

⁷⁵ DAF 2012, p. 446.

⁷⁶ Այս թեմայի վերաբերյալ տե՛ս նաև գրքի երկրորդ մասի 133 հոդումը:

նեության պաշտպանության նպատակով: «Ծաղկաքաղի» հեղինակը peregrini՝ «ուխտագոր» տերմինով նշել է խաչակիրներին, որը նույնպես մենք պահպանել ենք:

Հին ֆրանսերեն «galee» տերմինը (որն առաջացել է լատիներեն galea-ից) Հեթում Կոռիկոսցու տարեգրություններում օգտագործվում է որպես «դալե» կամ «խալե»⁷⁷: Ասվածը տարածվում է նաև այն եզրերի վրա, որոնք նշանակում են պաշտոն, պատկանելություն որոշակի դասի և այլն: Օրինակ, «conestable»-ը («connétable») ժամանակակից ֆրանսերենում) ներկայացրել ենք որպես «գունդուստապ», իսկ «chançalier»-ը («chancelier»)՝ որպես «ջանալեր» և այլն⁷⁸:

Մենք չանացել ենք խուսափել իմաստային աղավաղումներից, որոնք հանդիպում են ոչ միայն պատմագիտության մեջ, այլև ժամանակակից հայերենում: Օրինակ, «chevalier»-ն մենք թարգմանել ենք որպես «ձիավոր», եթե խոսքը ազնվական ծագմամբ հեծյալ զինվորականների մասին է, բայց ոչ երբեք «ասպետ», քանի որ միջնադարյան աղբյուրներում այդ բառը «chevalier / knight / Ritter» իմաստով չի կիրառվում:

Ուշադիր ընթերցողը կանդրադառնա նաև այն հանգամանքին, որ Հեթում Կոռիկոսցին լայնորեն օգտագործել է եզրեր, որոնք ընդունված էին քրիստոնյա աշխարհում, օրինակ՝ «baron», «seignor» («seigneur») բառերը, այն երևույթների և հասկացությունների վերաբերյալ, որոնք տեղի են ունեցել Մոնղոլական կայսրությունում, Եգիպտոսի և Սիրիայի սուլթանությունում և այլ պետություններում: Այդ հատվածների թարգմանությունը բավական դժվար էր և ամեն անգամ կախված էր համատեքստից: Ընդ որում՝ հարկ է հիշել, որ այդ երկու բառերը, հատկապես առաջինը, «պարոն» ձևով, ներառվել են հայերենի բառապաշարում մեր պատմության հենց կիլիկյան շրջանում: Նշված և այլ եզրերի մասին բացատրություններ տրվում են նաև ծանոթագրություններում:

Ընդհանուր առմամբ, «Ծաղկաքաղի» լեզուն բավական հարուստ է, բայց փոքր-ինչ միատեսակ, բազմաթիվ կրկնաբանություններով և միօրինակ նախադասություններով: Դրա համար չի կարելի կշտամբել հեղինակին և նրա օգնականին: Հարկ է հիշել, որ նրանց նպատակը գեղարվեստական երկ ստեղծելը չէր, չտեսնված ու հրապուրիչ հրաշքների մասին (թեև դա ակամա ստացվել է գրքի բազմաթիվ գլուխներում), այլ

⁷⁷ Այս թեմայի վերաբերյալ տե՛ս նաև գրքի չորրորդ մասի 461 հղումը:

⁷⁸ Այս թեմայի վերաբերյալ տե՛ս նաև գրքի երրորդ մասի 235 և 238 հղումները:

Սուրբ Երկիրը հետ նվաճելու մասին գործնական ձեռնարկի շարադրումը: Երբ հեղինակը գրում է ձեռնարկ, այլ ոչ թե հեքիաթ, նրա լեզուն ինքնաբերաբար դառնում է ավելի չոր, գուսպ և միօրինակ: Բայց կարելի է նկատել, որ գրքի որոշ մասերում, որտեղ Հեթում Կոռիկոսցին, ըստ երևույթին, պատմում է այն մասին, ինչը շարժում է նրա երևակայությունը կամ հուշեր արթնացնում, լեզուն դառնում է ավելի աշխույժ և պատկերավոր:

«Ծաղկաքաղը» պետք է դիտարկել որպես թեև ժամանակի համար առաջադեմ, բայց և միջնադարյան մարդու երկ, որն աշխարհը տեսել է սեփական երևակայության և աշխարհակարգի մասին իր իսկ պատկերացումների միջով: Ձևի առումով դրանք կարող են չհամապատասխանել ոչ միայն նրա դարաշրջանի իրողությունների մասին մեր պատկերացումներին, այլև այն բանին, ինչն ինքը՝ Հեթում Կոռիկոսցին լավ գիտեր: Օրինակ, «Ծաղկաքաղի» առաջին մասի Արևելքի տասնչորս թագավորությունների ներկայացումը չի արտացոլում XIV դ. աշխարհի իրական աշխարհաքաղաքական քարտեզը: Մասնավորապես, դրանում կան «թագավորություններ», որոնք երբեք գոյություն չեն ունեցել, կամ թագավորություններ, որոնք վաղուց անհետացել են: Բայց Հեթում Կոռիկոսցու համար դրանք, այնուամենայնիվ, կազմել են անանցողիկ իրականություն, աշխարհի անփոփոխ պատկերի մի մասը, որտեղ կարող են փոխվել միայն տիրապետող ժողովուրդներն ու տիրակալները, բայց ոչ այն, ինչը, թեկուզ ավանդաբար, մեկ անգամ և ընդմիշտ սահմանված է թագավորություն լինելու:

Այլ խոսքով՝ «Ծաղկաքաղի» հեղինակի համար «թագավորություն» հասկացությունը չի նշանակում կոնկրետ ժամանակում իրապես գոյություն ունեցող պետություն: Այս համատեքստում պետք է դիտարկել նրա ներկայացրած ողջ պատմ-աշխարհագրական և աշխարհաքաղաքական քարտեզը, այդ թվում Հայոց թագավորության մասին գլուխը և տեղեկությունները հայկական այլ հոդերի մասին: Օրինակ, «Ծաղկաքաղի» առաջին գրքի տասներեքերորդ գլխում հիշատակվում են Կիլիկիան և Երկրորդ Հայքը (la secunde Armenie)՝ որպես երկրներ, որոնք սահմանակից են Թուրքաց թագավորությանը:

Մենք ընթերցողին ենք թողնում այդ նրբությունների մեջ խորանալու հնարավորությունը՝ մեզ ընդամենը թույլ տալով համընդհանուր ուշադրություն հրավիրել «Ծաղկաքաղի» առաջին մասի տասնչորսե-

րորդ գլխի («Միրիայի թագավորություն») մեր թարգմանության մի հատվածի վրա, որտեղ կարելի է գտնել հետևյալ տողերը. «Միրիայի թագավորությունը բաժանվում է չորս նահանգի, որոնցից յուրաքանչյուրը նախկինում եղել է առանձին թագավորություն իր թագավորով: Առաջին նահանգը կոչվում է Շամ, այստեղ է գտնվում Դամասկոս քաղաքը: Երկրորդը Պաղեստինն է Երուսաղեմ քաղաքով: Երրորդը Անտիոքն է երկու խոշոր քաղաքով՝ Հալեպ և Մեծն Անտիոք: Չորրորդը Կիլիկիան է Տարսոն քաղաքով, որտեղ ծնվել է Պողոս առաքյալը: **Կիլիկիան կոչվում է Հայաստան, քանի որ այն պահից, երբ Քրիստոսի հավատի թշնամիները այդ հողը գրավեցին հույներից, հայերն իրենց ողջ ջանքերը գործադրեցին Կիլիկիան ազատագրելու համար, և ներկայումս Աստծու կամքով Հայոց թագավորը [Կիլիկիայի] տիրակալն է»:**

Այս տողերի արժեքը միայն այն չէ, որ դրանցով միջնադարյան հեղինակը ներկայացրել է իր պատկերացումը Կիլիկիայի՝ Հայաստանի և Հայոց թագավորության վերածվելու մասին: Շատ ավելի կարևոր է այն հանգամանքը, թե ո՞ր իրադարձությունների հետ է նա կապում դա: Հայ պատմագրության մեջ հայեցակարգ է ձևավորվել, որն այդ վերածումը թվագրում է այն ժամանակաշրջանով, երբ Կիլիկիայում հաստատվել են Ռուբենյաններն ու Հեթումյանները, այսինքն՝ XI դ. վերջին տասնամյակներով: Սակայն «Ծաղկաքաղի» հեղինակը խուսափել է նման թյուր հայեցակարգից: Վերոնշյալ մեջբերումը թույլ է տալիս նրա պատկերացումները նկարագրել հետևյալ կերպ. 1) Խալիֆայությունը նվաճում է Կիլիկիան՝ այն խլելով Բյուզանդիայից, 2) հայկական զորակազմերը, [որոնք ծառայում էին Բյուզանդիային], առավելագույն ջանքեր են գործադրում, որպեսզի հետ նվաճեն այն (ինչը հաջողվեց), և դրա շնորհիվ՝ 3) հետագայում Հայոց թագավորը դառնում է այդ երկրի տիրակալը: Նշենք նաև, որ առաջինը տեղի է ունեցել VII դ., երկրորդը՝ 960-ական թթ., իսկ Ռուբենյանները և Հեթումյանները ժամանակային այս ընդգրկման մեջ ընդհանրապես չեն հիշատակվում:

Ստացվում է, որ Կիլիկիայի հանդեպ Հայոց թագավորի իշխանության օրինականությունը, ըստ Հեթում Կոռիկոսցու, հիմնված էր այն բանի վրա, որ հայերը վճռական ավանդ են ներդրել Բյուզանդիայի կորցրած այդ երկիրը հետ նվաճելու մեջ (ինչը հաստատվում է հայկական, արաբական, հունական և ասորական աղբյուրների կողմից): Հենց այդ ժամանակ էլ՝ X դ. վերջին քառորդում, Կիլիկիան, որն ամայացել էր արաբա-

բյուզանդական պատերազմների երկարատև ու դաժան ռազմական գործողությունների ընթացքում, բնակեցվել է հայ զինվորականներով ու նրանց ընտանիքներով, որոնք շուտով կազմեցին նրա բնակչության մեծ մասը: Ինչպես համոզվում ենք, Հերոնի Կոմիկոսցին՝ լավ իմանալով այդ հանգամանքի մասին, տեսել է պատճառահետևանքային կապ մի կողմից՝ Կիլիկիան հետ նվաճելու գործում հայերի ավանդի, և մյուս կողմից՝ նրա Հայաստանի վերածվելու և այդ գործընթացի օրինականության միջև: Նրա հայեցակարգի շրջանակում այդ վերածման սկիզբը պետք է թվագրել X դ. վերջին քառորդով:

Հերոնի Կոմիկոսցին նպատակապես մարդ էր, որի համար պահանջվող արդյունքին հասնելը մեծ նշանակություն ուներ: Նա «Ծաղկաքաղում» այնպես է ներկայացրել բազմաթիվ տեղեկություններ և իրադարձություններ, որպեսզի դա նպաստի գրքի նպատակին՝ դեպի Սուրբ Երկիր նոր խաչակրության կամ հեղինակի խոսքով ասած՝ բասաճի իրականացման հանդեպ Եվրոպայում առավելագույն հետաքրքրության արթնացմանը: Ուստի, սկզբում Նիկոլա Փալկո դը Տուլին թելադրելով Լևոն Բ թագավորի որդիների միջև 1290-ական թթ. տեղի ունեցող շարունակական եղբայրասպան վեճի պատմությունը, հետո, ամենայն հավանականությամբ, մտափոխվել և ցանկացել է բացառել դա գրքից, որպեսզի վնաս չպատճառի այն նախագծի գրավչությանը, որին նվիրված է «Ծաղկաքաղը»: Ի հետևանք՝ այս պատմությունն ամբողջական ձևով «La Fleur des Histoires...»-ի պահպանված ընդօրինակություններում չկա, և երրորդ գրքի քառասունչորսերորդ գլուխը, որը ժամանակին ներառել է այն, այդ ընդօրինակությունների մեծ մասում փոքր-ինչ այլ բովանդակություն ունի:

Եվ այնուամենայնիվ, այն ընթերցողին ներկայացնելու համար մենք օգտագործել ենք վերոնշյալ գլխի նախնական տարբերակի մասամբ պահպանված տեքստը, որը վերարտադրել է Ծառլ Կոլերը «Ծաղկաքաղի» ամենաափին ձեռագրերից մեկից: Հավելենք, որ այդ ձեռագրի մեծ մասը մեզ է հասել վնասված (տե՛ս Հավելված Բ):

Մենք նաև անհրաժեշտ ենք համարել հրատարակման մեջ ներառել «Ծաղկաքաղի» լատիներեն տարբերակների մի քանի կարևոր գլուխների թարգմանությունը, որպեսզի ընթերցողը կարողանա ավելի ամբողջական պատկերացում կազմել դրանցում նկարագրվող երկրների և իրադարձությունների մասին (տե՛ս Հավելված Գ):

Հավելենք, որ ֆրանսերեն և լատիներեն տեքստերի վրա աշխատելիս մեզ արժեքավոր խորհրդատվություն են ցուցաբերել Լուսինե Արզարյանը, Պիտեր Չեկինը և Յաուգեն Գուռինաուն: Կցանկանայինք նաև առանձին նշել Անի Առաքելյանի, Դոնարա Մնացականյանի և Խոնարի Քարաուղլանյանի խմբագրական աշխատանքը:

«Ծաղկաքաղում» շատ նրբություններ կան, որոնք կարող են չնկատվել, եթե դրանք չդիտարկվեն այն դարաշրջանի իրողությունների և գիտելիքների լայն շրջանակի համատեքստում, որոնք անհրաժեշտ են գրքի ուսումնասիրման և այն վայելելու համար: Այդ մանրամասներից յուրաքանչյուրը «սառցաբեկորի գազաթն» է, որի «ստորջրյա» մասում ընթերցողներից, առավել ևս՝ հետազոտողներից յուրաքանչյուրը կարող է սպասել կարևոր, երբեմն՝ անսպասելի բացահայտումների: Հեթում Կոռիկոսցու գլուխգործոցի յուրացման գործընթացը հեշտացնելու համար մենք նրա թարգմանությունը համալրել ենք բազմաթիվ ծանոթագրություններով և օգտագործված աղբյուրների ու գրականության ցանկով, որի մեջ ընդգրկված են նաև սույն առաջաբանում հիշված հրատարակությունները:

Մնում է միայն հուսալ, որ Հեթում Կոռիկոսցու՝ միջնադարյան աշխարհում չափազանց հանրահայտ «Ծաղիկ պատմութեանց Արեւելից աշխարհի» երկի առաջին լիակատար թարգմանությունը ժամանակակից հայերենի, կնպաստի ոչ միայն մեր գրադարանները հարստացնելուն և գիտական հետազոտությունների առաջընթացին, այլև կընկալվի որպես պետականության արժեքների և արժանապատվության պահպանությանն ուղղված պատգամ:

Սամվել Գրիգորյան

Վիեննա, 06.01.2024

ՀԵԹՈՒՄ ԿՈՌԻԿՈՍՑԻ

**ԾԱՂԻԿ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆՑ
ԱՐԵՒԵԼԻՑ ԱՇԽԱՐՀԻ**

ԳԻՐՔ ԱՌԱՋԻՆ

Գլուխ I. Կաթայի թագավորությունը¹

Կաթայի թագավորությունը աշխարհի ամենաազնվագարմ և ամենահարուստ [թագավորությունն է]: Այն գտնվում է *Օվկիանոս ծովի* ափին, որն այնքան շատ կղզիներ ունի, որ անհնար է դրանց թիվը ստույգ հաշվել: Այս թագավորությունում ապրող մարդիկ կոչվում են կաթայցիներ²: Նրանց մեջ շատ կան գեղեցիկ կանայք և տղամարդիկ, բայց բոլորն ունեն փոքր աչքեր, և [տղամարդիկ] ցանցառ մորուքով են: Կաթայցիների գիրը նման է լատիներենին, բայց նրանք խոսում են աշխարհի բոլոր լեզուներից տարբերվող լեզվով:

Կաթայցիները տարբեր հավատալիքներ ունեն. ոմանք պաշտում են մետաղե կուռքեր, ոմանք՝ արևը, ոմանք՝ լուսինը, աստղերը, ոմանք՝ բնական երևույթները՝ կրակը կամ ջուրը, այլք՝ ծառեր կամ ցուլ, քանի որ նրանք մշակում են հողը, որը նրանց ապրուստի միջոցն է: Ոմանք էլ չունեն ո՛չ կրոն, ո՛չ հավատ և ապրում են կենդանիների նման:

Այս մարդիկ, որոնք այնքան պարզ և հասարակ են հավատալիքներով, մյուս ազգերի համեմատությամբ շատ ավելի իմաստուն և հմուտ են արհեստների բնագավառում: Կաթայցիներն ասում են, որ իրենք տեսնում են երկու աչքով, լատինացիները՝ միայն մեկ աչքով, իսկ մյուս բոլոր ժողովուրդները կույր են: Եվ, ճիշտն ասած, այս երկրից բերում են զարմանալի, հրաշալի, նուրբ ձեռագործ իրեր, և թվում է, որ կաթայցիներն ամենահմուտն են արհեստի և ձեռքի աշխատանքների գործում: Կաթայի մարդիկ խիզախ մարտիկներ չեն, բայց շատ ճարպիկ և հնարամիտ են և

հաճախ հենց իրենց հնարամտության շնորհիվ են հաղթում թշնամուն: Նրանք ունեն գեներ, որոնցից ոչ մի ուրիշ ազգ չունի:

Այս երկրում օգտագործում են քառակուսիանման թղթադրամներ՝ տիրակալի կնիքով, և ըստ այդ կնիքի էլ որոշվում է տվյալ դրամի արժեքը: Նրանք այն օգտագործում են [ապրանքներ] գնելու կամ վաճառելու համար: Երբ մաշվածության կամ այլ պատճառներով դրամը փչանում է, ապա տանում են արքունիք և դրա փոխարեն ստանում նորը:

Այս երկրում շատ բարձր են գնահատում ձիթայուղը, և երբ թագավորներն ու իշխանները կարողանում են այն գտնել բարձր գնով, պահել են տալիս որպես հրաշքի: *Կաթայի թագավորությունը* արևմուտքից սահմանակից է միայն *Թարսայի թագավորությանը*, մյուս կողմերից շրջապատված է անապատով կամ *Օվկիանոս ծովի* ջրով:

Գլուխ II. Թարսայի թագավորությունը³

Թարսայի թագավորությունը ներառում է երկու նահանգ, որոնց տիրակալներն իրենց անվանում են թագավոր: Նրանք ունեն իրենց սեփական լեզուն ու այբուբենը և կոչվում են ուլղուրներ⁴: Նրանք եղել են և մինչև այսօր շարունակում են մնալ կռապաշտ՝ բացառությամբ այն երեք թագավորների հայրենակիցների, որոնք աստղի ուղղորդմամբ Մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսի ծննդյան օրը եկան նրան երկրպագելու⁵: Թաթար ազնվականների և իշխանների մեջ նույնպես այդ թագավորների ժառանգներից կան և խորին հավատ ունեն Հիսուս Քրիստոսի հանդեպ:

Այս երկրի մարդիկ գինավարժ չեն, սակայն շատ խելացի են և ընդունակ գիտության և արվեստի մեջ: Նրանց մեծ մասը միս չի ուտում, գինի չի խմում և չի ցանկանում որևէ կենդանի էակ սպանել: Նրանք ունեն հարուստ և գեղեցիկ քաղաքներ և բազում տաճարներ, որտեղ նրանք պաշտում են իրենց կուռքերին: Տորենը և մյուս բույսերն առատ են այս երկրում, բայց նրանք խաղողի այգիներ չունեն և գինի խմելը մեծ մեղք են համարում:

Թարսայի թագավորությունը արևելքից սահմանակից է *Կաթայի թագավորությանը*, արևմուտքից՝ *Թուրքեստանի թագավորությանը*, հյուսիսից՝ մի անապատի, հարավից՝ *Միմ* կոչվող հարուստ նահանգի, որը գտնվում է *Կաթայի* և *Հնդկաստանի թագավորությունների* միջև, և որտեղ աղամանդե քարեր կան⁶:

Գլուխ III. Թուրքեստանի թագավորությունը

Թուրքեստանի թագավորությունը արևելքից սահմանակից է *Թարսսայի թագավորությանը*, արևմուտքից՝ *Պարսից թագավորությանը*, հյուսիսից՝ *Խորեզմի թագավորությանը*, իսկ հարավից ձգվում է մինչև *Հնդկաստանի անապատ*: Այս թագավորությունում գեղեցիկ քաղաքները քիչ են, սակայն կան ընդարձակ և լայնածավալ դաշտեր և խոտառատ արոտավայրեր: Ահա թե ինչու այստեղի բնակիչների մեծ մասը վրանաբնակ հովիվներ են և բնակվում են այնպիսի տներում, որոնք հնարավոր է հեշտությամբ տեղափոխել մի վայրից մյուսը:

Թագավորության գլխավոր քաղաքը *Օտրարն* է⁷: Այս երկրում գարի համարյա չի լինում, մարդիկ կորեկ և բրինձ են ուտում: Գինի խմելու սովորություն չունեն, սակայն խմում են գարեջուր և այլ խմիչքներ:

Այստեղի մարդիկ կոչվում են թուրքեր: Համարյա բոլորը հավատում են Մուհամեդի կանոնների կեղծ վարդապետությանը, բայց կան նաև այնպիսիները, որոնք չունեն ո՛չ հավատ, ո՛չ օրենք: [Թուրքեստանի] քաղաքների և ամրոցների բնակիչները օգտագործում են միայն արաբական գիրը:

Գլուխ IV. Խորեզմի թագավորությունը⁸

Խորեզմի թագավորությունը խիտ բնակեցված երկիր է, որտեղ կան բազմաթիվ խոշոր և փոքր քաղաքներ: Յորենն այստեղ առատ է, բայց գինին սակավ է կամ բացակայում է: Այս թագավորությունը արևմուտքում ձգվում է մինչև *Կասպից ծով*, հյուսիսում՝ սահմանակից է *Կոմանիսայի թագավորությանը*⁹, հարավում՝ *Թուրքեստանի թագավորությանը*¹⁰: *Խորեզմի թագավորության* գլխավոր քաղաքը *Խորեզմն* է¹¹:

Այս երկրի բնակիչները կոչվում են խորեզմցիներ: Նրանք հեթանոս են, չունեն ո՛չ սեփական կրոն, ո՛չ գիր: [Խորեզմի թագավորությունում] կա քրիստոնյաների մի տեսակ, որոնց անվանում են սողդ¹²: Նրանք ունեն իրենց գիրն ու լեզուն, նույն կրոնը, ինչ հույները և ենթակա են *Անտիոքի* պատրիարքին¹³: Նրանք երգում են, պատարագներ մատուցում եկեղեցում, ինչպես հույները, բայց նրանց լեզուն հունարենը չէ:

Գլուխ V. Կոմանիայի թագավորությունը¹⁴

Կոմանիայի¹⁵ թագավորությունը աշխարհի մեծագույն թագավորություններից է: Տարածքը, խիստ կլիմայի պատճառով, խիտ բնակեցված չէ, քանի որ որոշ շրջաններում այնքան ցուրտ է լինում, որ ո՛չ մարդիկ, ո՛չ էլ անասունները չեն կարող այնտեղ գոյատևել: Իսկ ամռանն էլ տեղ-տեղ այնքան շոգ է, որ տոթի և ճանճերի պատճառով անհնար է դառնում այնտեղ ապրել: [Կոմանիայի թագավորության] տարածքը ամբողջովին հարթ է, սակայն այնտեղ ծառեր չեն աճում, որոնցով կարելի է տաքանալ, բացառությամբ որոշ վայրերի, որտեղ [այդ երկրի բնակիչները] այգիներ են տնկում: Նրանց մեծ մասը վրանաբնակ է, իսկ վառելիք ստանում է անասունների գոմաղբից:

Կոմանիայի թագավորությունը արևելքում սահմանակից է *Խորեզմի թագավորությանը* և մասամբ՝ *Մեծ անապատին*¹⁶, արևմուտքում հասնում է *Մեծ և Տանիս ծովերին*¹⁷, հյուսիսում սահմանակից է *Ռուսիայի թագավորությանը*, իսկ հարավում ձգվում է մինչև աշխարհի ամենամեծ գետը, որը կոչվում է *Էթիլ*¹⁸: Այս գետն ամեն տարի սառցակալում է և երբեմն այդպես մնում է ամբողջ տարին, այնպես որ մարդիկ և անասունները անցնում են այնտեղով, ինչպես պինդ հողի վրայով: Գետի ափին աճում են մի քանի տեսակի թփեր:

Գետից այն կողմ՝ դեպի հարավ և արևմուտք, բազմաթիվ ազգեր են ապրում, որոնք *Կոմանիայի թագավորության* մեջ չեն մտնում, բայց ենթարկվում են *Կոմանիայի թագավորին*: Նրանք ապրում են *Կովկաս*¹⁹ լեռան շուրջը, որը շատ մեծ է և բարձր: Այս լեռներում ծնվող անգղները և մյուս գիշատիչ թռչունները ամբողջությամբ սպիտակ են: *Կովկաս* լեռը գտնվում է երկու ծովերի միջև. արևմուտքում *Մեծ ծովն* է²⁰, արևելքում՝ *Կասպից ծովը*:

Այս՝ *Կասպից ծովը* չի թափվում ո՛չ *Հունական ծով*²¹, ո՛չ էլ *Օվկիանոս*: Այն լին է, սակայն մեծության պատճառով ծով է կոչվել, քանի որ այն աշխարհի ամենամեծ լիճն է: *Կասպից ծովը* ձգվում է *Կովկաս* լեռից մինչև *Պարսից թագավորության* սահմանները՝ ողջ *Ասիան* բաժանելով երկու մասի: Արևելյան մասը կոչվում է *Խորին Ասիա*, իսկ արևմտյանը՝ *Մեծ Ասիա*: *Կասպից ծովի* ջուրը քաղցրահամ է, հարուստ ձկներով: Տարածքում կարելի է գտնել վայրի գոմեշ և այլ վայրի կենդանիներ: *Կասպից ծովում* կան մի քանի կղզիներ, որտեղ բնադրում են զանազան թռչուններ,

[այդ թվում]՝ սապսաններ²², աղավնաբագեններ, ինչպես նաև՝ այլ թռչուններ, որոնցից, այս կղզիներից բացի, այլ վայրերում չես գտնի:

Կոմանիայի թագավորության գլխավոր քաղաքը կոչվում է *Սարսի*²³: Այն նախկինում գեղեցիկ քաղաք է եղել, սակայն գրեթե ամբողջովին ավերել են թաթարները:

Գլուխ VI. Հնդկաստանի թագավորությունը

Հնդկաստանի թագավորությունը տարածվում է *Օվկիանոսի* երկայնքով, որն այստեղ կոչվում է *Հնդկական ծով*: Այն սկսվում է *Պարսից թագավորության* հետ սահմանակցությունից և ձգվում է արևելք մինչև *Բալասիան*²⁴: Այս շրջանում հայտնաբերվել են թանկարժեք քարեր, որոնք կոչվում են *բալա(յի)ս*²⁵: Հյուսիսային կողմում *Հնդկաստանի* մեծ և երկար *անապատն է*, որտեղ *Ալեքսանդր կայսրը* գտել է բազմաթիվ օձեր և տարատեսակ կենդանիներ, ինչպես որ ասվում է նրա մասին պատմող գրքում²⁶: Այս տարածքում է *Թովմաս առաքյալը* քարոզել Քրիստոսի հավատը և դարձի բերել բազում գավառների մարդկանց: Բայց քանի որ այս մարդիկ շատ հեռու էին քրիստոնեական մյուս շրջաններից, քչերն են, որ պահպանել են իրենց հավատը, և հիմա միայն մի քաղաքում է, որ քրիստոնյաներ են բնակվում, մյուսները դարձել են կռապաշտ:

Թագավորության հարավային կողմում *Օվկիանոս ծովն է*, որն ունի բազմաթիվ կղզիներ, որտեղ ապրում են հնդիկներ: Նրանք սև են և ամառվա տապի պատճառով ամբողջովին մերկ են շրջում: Հնդիկները կռապաշտ են: Այս կղզիներում կարելի է գտնել թանկարժեք քարեր, բարձրորակ համեմունքներ, իսկ *Յեյուն*²⁷ կոչվող կղզում՝ ռուբին և շափյուղա: Այս կղզու թագավորինն է աշխարհի ամենամեծ և գեղեցիկ ռուբինը, որը նա իր ձեռքին է կրում թագադրվելիս:

Հնդկաստանի տարածքը նման է կղզու. մի կողմից այն սահմանակից է անապատին, մյուս կողմից՝ օվկիանոսին, ինչը դժվարացնում է այդ տարածքներ մուտք գործելը, եթե դա չես անում *Պարսից թագավորության* կողմից: Նրանք, ովքեր ցանկանում են մուտք գործել այս երկիր, նախառաջ գնում են *Հերմես*²⁸ *քաղաք*, որը շատ մեծ վարպետությամբ կառուցել է *Հերմես* անունով *փիլիսոփան*²⁹: Պետք է անցնել նեղուցը՝ *Կոմբայթ*³⁰ քաղաք հասնելու համար, որտեղ հնարավոր է տեսնել թութակ³¹ կոչվող մեծաքանակ թռչուններ: Նրանք այնքան շատ են, որքան ճնճղուկները՝

մեր կողմերում: Վաճառականներն այստեղ կարող են գտնել ցանկացած երկրի ապրանք: Այստեղ չի աճում ցորեն, գարի, այդ պատճառով էլ օգտագործում են բրինձ, կորեկ, կաթ, կարագ, փյունիկյան արմավ և այլ բազմատեսակ մրգեր:

Գլուխ VII. Պարսից թագավորությունը

Պարսից թագավորությունը բաժանված է երկու մասի, բայց հանդես է գալիս որպես մեկ թագավորություն՝ մեկ թագավորի կողմից կառավարվող: Այս թագավորության առաջին մասը արևմուտքում ձգվում է մինչև *Փիսոն* գետը, որը երկրային դրախտի չորս գետերից մեկն է³²: Հյուսիսում այն³³ տարածվում է մինչև *Կասպից ծով*, հարավում՝ մինչև *Հնդկական ծովը*: Այս երկիրը ամբողջովին դաշտային է: Այստեղ են գտնվում երկու մեծ քաղաք, մեկը կոչվում է *Բուխարա*, մյուսը՝ *Սամարղանդ*:

Այս երկրի մարդկանց անվանում են պարսիկներ: Նրանք ունեն սեփական լեզու, զբաղվում են առևտրով և երկրագործությամբ և չեն հետաքրքրվում ո՛չ զենքով, ո՛չ պատերազմով: Նախկինում նրանք կռապաշտ էին և որպես աստված պաշտում էին կրակը: Բայց Մուհամեդի չար հետևորդների գալուց և այդ կեղծ կրոնին հավատալուց հետո նրանք բոլորը դարձան սարակինոս:

Պարսկաստանի մյուս մասը սկսվում է *Փիսոն* գետից և արևմուտքում ձգվում է մինչև *Մարաստանի*³⁴ թագավորություն և *Մեծ Հայքի* մի մասը: Հարավում այն սահմանակցում է *Հնդկաստանի թագավորության* մի նահանգի, *Օվկիանոս ծովին* և *Մարաստանի* մի մասին: *Պարսկաստանի թագավորության* այս մասում կա երկու մեծ քաղաք, մեկը կոչվում է *Նիշապուր*, մյուսը՝ *Սպահան*: Այս տարածքի մարդիկ հավատով և սովորություններով նման են *Պարսկաստանի* մյուս հատվածի բնակիչներին:

Գլուխ VIII. Մարաստանի թագավորությունը

Մարաստանի թագավորությունը շատ երկար է, բայց ոչ լայն: Արևելքում այն սկսվում է *Պարսից թագավորությունից* և նաև կարճ սահման ունի *Հնդկաստանի թագավորության* հետ, արևմուտքում ձգվում է մինչև *Զադդեա թագավորություն*³⁵: Հյուսիսում [Մարաստանի թագավորությունը] սկսվում է *Մեծ Հայքի թագավորությունից* և ձգվում հարավ մինչև

ծովափնյա *Քեշմ* [քաղաքը]³⁶, որտեղ հնարավոր է գտնել աշխարհի ամենագեղեցիկ մարգարիտները:

Մարաստանի թագավորությունում գերակշռում են բարձր լեռները, հարթավայրերը քիչ են: Այստեղ ապրում է երկու ազգ, որոնցից մեկին կոչում են սարակինոս, մյուսին՝ քուրդ: Այս երկրում կա երկու մեծ քաղաք՝ *Շիրսազը* և *Քերմանշահը*³⁷: Բնակիչները հետևում են Մուհամեդի հավատին և գործածում են արաբական գիրը: Նրանք լավ աղեղնավոր են:

Գլուխ IX. Հայոց թագավորությունը³⁸

Հայոց թագավորությունում կա չորս թագավորություն³⁹, որոնք ենթարկվում են մեկ տիրակալի: *Հայոց թագավորությունը* երկայնքով սկսվում է *Պարսից թագավորությունից* և ձգվում արևմուտք մինչև *Թուրքաց երկիր*: Լայնքով այն սկսվում է մի տարածքից, որը գտնվում է *Երկաթե դուռ* կոչվող մեծ քաղաքից⁴⁰ արևմուտք: Այս քաղաքը կառուցել է *Ալեքսանդր կայսրը*՝ *Խորին Ասիայում* տարբեր ազգեր բնակեցնելու համար, քանի որ չէր ցանկանում թողնել, որ նրանք, իր կամքին հակառակ, անցնեն *Մեծ Ասիա*⁴¹: [Երկաթե դուռ կոչվող] քաղաքը գտնվում է *Կասպից ծովի* մի ծոցի հարևանությամբ և [մյուս կողմից] հարում է *Կովկաս* մեծ լեռանը⁴²: Այս քաղաքից *Հայոց թագավորությունը* լայնքով ձգվում է մինչև *Մարաստանի թագավորություն*:

Հայոց թագավորությունում կան բազմաթիվ մեծ և հարուստ քաղաքներ, որոնցից ամենահայտնին *Թալրիզն* է⁴³: *Հայոց աշխարհում* կան բարձր լեռներ, ընդարձակ դաշտեր, մեծ գետեր, ձկներով հարուստ քաղցրահամ և աղի լճեր:

Հայոց աշխարհի բնակիչներին զանազան անուններով են կոչում՝ կախված այն բանից, թե որ նահանգում են ապրում: Նրանք հետևակալին և հեծյալ քաջ զորականներ են: Ձիավարությամբ և հագուկապով նման են թաթարներին, քանի որ երկար ժամանակ է՝ նրանց տիրապետության տակ են: Տարբեր այբուբեններ ունեն, ոմանք գործածում են հայերեն գիրը, մյուսները՝ աղվաներեն⁴⁴:

Հայաստանում է գտնվում աշխարհի⁴⁵ ամենաբարձր լեռը, որը կոչվում է *Արարատ*, ջրհեղեղից հետո *Նոյի* տապանը հանգրվանեց այս լեռան գագաթին: Ոչ որ չի կարողանում ելնել *Արարատի* գագաթը առատ

ձյան պատճառով, որն ամառ թե ձմեռ նստած է լեռան գլխին, բայց գա-
գաթին երևում է ինչ-որ սև զանգված: Մարդիկ ասում են, որ դա *Նոյի*
տապանն է:

Գլուխ X. Վրաց թագավորությունը⁴⁶

Վրաց թագավորության արևելյան սահմանը սկսվում է *Էլբրուս*⁴⁷ կոչ-
վող բարձր լեռից: Այստեղ ապրում են տարբեր ազգեր, և այս երկիրը կոչ-
վում է *Ախնիս*⁴⁸: Այստեղից *Վրաց թագավորությունը* հյուսիսով տարած-
վում է դեպի արևմուտք՝ Թուրքաց թագավորության նահանգներից մեկի
ուղղությամբ: *Վրաց թագավորությունը* ձգվում է *Մեծ ծովի*⁴⁹ ափերի եր-
կայնքով: Հարավում այն սահմանակից է *Մեծ Հայքին*⁵⁰:

Վրաց թագավորությունը բաժանվում է երկու թագավորություննե-
րի՝ *Վրաստան* և *Աբխազիա*⁵¹ անուններով: Առաջինը *Ասիայի* ինքնակալի
ենթակայության ներքո է, իսկ *Աբխազիայի թագավորությունը* իր ժողովր-
դի և ամրոցների հզորությամբ երբևէ չի եղել ո՛չ *Ասիայի* ինքնակալի, ո՛չ էլ
թաթարների ենթակայության ներքո:

***Վրաց թագավորությունում մի մեծագույն հրաշք կա, որի մասին
ես չեի համարձակվի խոսել, եթե այն անձամբ տեսած չլիներ: Բայց
ես խոսում և պատմում եմ այդ մասին, քանի որ եղել եմ այնտեղ և
ականատես եմ: Վրաստանում*** կա մի գավառ⁵², որը կոչվում է *Հաւշեն*⁵³,
մոտավոր երեք օրվա ճանապարհի երկարությամբ: Որքան տարածվում
է այս գավառը, ավելի խավար ու մութ է դառնում, և ոչ ոք ոչինչ չի կարող
տեսնել և չի համարձակվի մտնել այդ տարածք, քանի որ չի կարողանա
գտնել հետդարձի ճանապարհը: Այս երկրամասի բնակիչները պատմում
են, որ լսում են մարդկային ձայներ, աքաղաղի կանչ, ձիերի խրխինջ: Այն-
տեղից սկիզբ առնող գետի ափին նշաններ են հանդիպում, որոնք ապա-
ցուցում են, որ այնտեղ, իրոք, մարդիկ են ապրում:

Հայ և Վրաց պատմությունները ընթերցելով իմացանք, որ մի
դաժան կայսր է եղել, որը կռապաշտ է եղել և խստորեն հետապնդել է
քրիստոնյաներին: Մի օր նա հրաման է արձակում, որ *Ասիայի* բոլոր բնա-
կիչները գնան և զոհ մատուցեն կուռքերին: Բոլոր նրանք, որոնք չէին են-
թարկվի հրամանին, հրո ճարակ պետք է դառնային: Որոշ հավատարիմ
քրիստոնյաներ կուռքերին պաշտելու փոխարեն նախընտրեցին նահա-
տակվել, մի մասը մահվան երկյուղից երկրպագեց կուռքերին, որպեսզի

նաև չգրկվեր ունեցվածքից, մի մասն էլ փախավ լեռներ: Այդ ժամանակ *Մուղան*⁵⁴ անունով մի գավառում ապրում էին բարի քրիստոնյաներ: Նրանք թողեցին իրենց ողջ ունեցվածքը և ցանկացան անցնել *Հունաց աշխարհ*: Մինչդեռ վերոհիշյալ *Համշենի* երկրամասում կայսրը դուրս եկավ նրանց դեմ և հրամայեց կոտորել բոլորին: Նրանք աղաչեցին Մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսին, որ իրենց խղճա և պահպանի: Հանկարծ թանձր խավար պատեց, որը կուրացրեց կայսերը և նրա թիկնազորին: Քրիստոնյաները փախան՝ թողնելով հետապնդողներին մթության մեջ: Ըստ ավանդության՝ նրանք կմնան այդ մթության մեջ մինչև աշխարհի վերջը:

Գլուխ XI. Քաղդեա թագավորությունը⁵⁵

Քաղդեա թագավորությունը արևելքում սկսվում է *Մարաց լեռներից* և ձգվում է մինչև *Տիգրիս գետի* մոտ գտնվող [երբեմնի] մեծ և հին քաղաք *Նինվե*: Սուրբ Գրքում պատմվում է այն մասին, որ մարգարե Հովնանը Աստծու հրամանով գնացել է *Նինվե* քարոզելու: Այսօր այս քաղաքը ամբողջովին ավերակ է, բայց այն, ինչ մնացել է, ցույց է տալիս, որ այն եղել է աշխարհի նշանավոր քաղաքներից մեկը:

Քաղդեա թագավորությունը հյուսիսում լայնքով սկսվում է *Մարադա*⁵⁶ կոչվող քաղաքից և ձգվում է հարավ՝ մինչև *Օվկիանոս ծով*: *Քաղդեա թագավորության* ամենամեծ քաղաքը *Բաղդադն* է⁵⁷, որը նախկինում կոչվում էր *Բաբելոն*: Այնտեղ էր բնակվում *Նաբուգոդոնոսորը*, որը գրավեց *Երուսաղեմը* և գերեց Իսրայելի որդիներին⁵⁸:

Քաղդեա թագավորությունում կան բազմաթիվ դաշտեր և քիչ լեռներ, ջրերը ևս քիչ են: Այս թագավորությունում ապրող մարդիկ կոչվում են նեստորական⁵⁹: Նրանք գործածում են քաղդեական և արաբական գրերը և Մուհամեդի կեղծ հավատի հետևորդ են⁶⁰:

Գլուխ XII. Միջագետքի թագավորությունը⁶¹

Միջագետքի թագավորությունը արևելքում սկիզբ է առնում *Մոսուլ* մեծ քաղաքից, որը գտնվում է *Տիգրիս* գետի մոտ: Արևմուտքում այն ձգվում է մինչև Եփրատ գետի մոտ գտնվող *Ուռհա* քաղաքը⁶²: Վերջինս պատկանում էր *Աբգար թագավորին*, որին Մեր Տերը ուղարկեց «Վերոնիկա» պատկերը, որն այժմ գտնվում է *Հռոմում*⁶³: *Ուռհա* քաղաքի մոտ է *Խառանը*, որտեղ նախկինում ապրում էր *Աբրահամն* իր տոհմով, երբ Մեր

Տերը նրան հրամայեց լքել այդ վայրը, անցնել Եփրատը և գնալ Ավետյաց երկիր, ինչի մասին հանգամանորեն պատմվում է Աստվածաշնչում:

Այս երկիրը հունարեն կոչվում է *Մետապոտամիա*, քանի որ երկու մեծ գետերի՝ *Տիգրիսի* և *Եփրատի* միջև է գտնվում⁶⁴: *Միջագետքի թագավորությունը* լայնքով սկսվում է Հայաստանի Սասուն⁶⁵ կոչվող լեռից և հարավային ուղղությամբ ձգվում է *Փոքր Արարիայի անապատ*: *Միջագետքում* կան առատ և գեղատեսիլ մեծ դաշտավայրեր, երկու բարձր լեռ⁶⁶, որտեղ հնարավոր է գտնել ցանկացած տեսակի բարիք: Լեռներից մեկը կոչվում է *Միմար* (*Մինջար?*)⁶⁷, մյուսը՝ *Բիսուն*⁶⁸: Այս երկրով ջուր չի հոսում, և բնակիչները ջուրը խմում են ջրհորերից և ավազաններից:

Միջագետքի թագավորությունում ապրում են որոշ քրիստոնյաներ՝ սիրիացիներ և հայեր, մյուսները սարակինոս են: Այստեղի մարդիկ գորական չեն, նրանք արհեստավոր են, հովիվ և երկրագործ: Նրանցից միայն ոմանք, որոնք սարակինոս են, կոչվում են քուրդ⁶⁹ և ապրում են *Մարդին* նահանգում, լավ աղեղնավոր են:

Գլուխ XIII. Թուրքաց թագավորություն

Թուրքաց թագավորությունը շատ մեծ է և հարուստ: Այստեղ կան բավականին շատ արծաթի, բրոնզի, երկաթի, պաղլեղի եկամտաբեր հանքավայրեր: Առատ են գինին, ցորենը, մրգերը, շատ են անասունները և լավ ձիերը:

Արևելքում այս հողերը սահմանակից են Հայոց, մասամբ՝ *Վրաց թագավորությանը*: Արևմուտքում *Թուրքաց թագավորությունը* ձգվում է մինչև *Ատալիա*⁷⁰ քաղաքը, որը գտնվում է Հունական ծովի ափին: Հյուսիսում ցամաքային սահման չունի և ձգվում է ծովեզերք: Հարավում մի հատվածով սահմանակից է *Երկրորդ Հայքին*⁷¹ և *Կիլիկիային*⁷², հասնում է մինչև *Հունական ծով*՝ հանդիպակաց *Կիպրոս* կղզուն: Արևելքի ժողովուրդների մեծամասնությունը *Թուրքաց երկիրը* անվանում է *Հունաստան*⁷³, քանի որ Հունաց կայսրը տիրում էր այստեղ և իշխում նահանգապետերի միջոցով, որոնց նա փոխում էր ամեն տարի: Սակայն ներկայումս թուրքերը նվաճել են երկիրը և իրենց վրա կարգել են մի տիրակալ, որին կոչում են սուլթան: Այն պահից ի վեր, ինչ թուրքերն ապրում են այս տարածքում, դա, հատկապես լատինները⁷⁴, կոչում են *Թուրքաց թագավորություն*:

Թուրքաց թագավորությունում կան մի քանի գավառներ, որոնցից յուրաքանչյուրը ունի գեղեցիկ քաղաքներ: Առաջին գավառը կոչվում է *Լիկաթունիս*⁷⁵ ազնվական *Կոնիս* քաղաքով⁷⁶, երկրորդը *Կապադոկիան* է իր *Կեսարիա* հունական⁷⁷ քաղաքով, երրորդը *Սալրիան*⁷⁸ է (որտեղ գտնվում է *Սալենիս քաղաքը*⁷⁹), չորրորդը *Բրիկիան*⁸⁰ է (այստեղ գտնվում է *Լիկ*⁸¹ քաղաքը), հինգերորդը *Կիսիտուն*⁸² է *Եփեսոն* քաղաքով⁸³, վեցերորդը *Բութանիան* է⁸⁴ իր *Նիկիա* քաղաքով⁸⁵, յոթերորդը *Պաֆլագոնիան* է⁸⁶ իր *Գերմանապոլիս* քաղաքով⁸⁷, ութերորդը *Ջանիկն* է,⁸⁸ որը հիմնադրվել է վերջերս: Այնտեղ է [նաև] *Տրասպիզոն* քաղաքը: Երբ թուրքերը նվաճեցին երկիրը, նրանք չկարողացան գրավել այն և դրան ենթակա հողերը, քանի որ այնտեղ կային բազմաթիվ ամրոցներ: [Այդ պատճառով *Տրասպիզոնը*] մնաց *Կոստանդնուպոլսի* կայսեր տիրապետության տակ: Կայսրն այնտեղ պայլ⁸⁹ էր ուղարկում, որը կոչվում էր դուքս, այդ երկիրը կառավարելու համար: Սակայն նրանցից մեկը ապստամբեց, հաստատեց այնտեղ իր իշխանությունը և իրեն հռչակեց թագավոր: Եվ այսօր *Տրասպիզոնի* տերը նույնպես իրեն կայսր է անվանում⁹⁰:

Տարածքի բնակիչները հույներ են, գործածում են հունարեն գիրը և հազնվում են հույների նման: Մենք *Տրասպիզոնը* դասում ենք ոչ թե թագավորությունների, այլ գավառների շարքը, քանի որ այդ են վկայում Արևելքի պատմիչները: *Թուրքաց երկրում* ապրում է չորս ժողովուրդ՝ հույն, հայ, հակոբիկյան և թուրք: Վերջինս սարակինոս է և տարածքը գրավել է հույներից: Քաղաքաբնակները զբաղվում են առևտրով և երկրագործությամբ, մյուսները հովիվ են, ամառ-ձմեռ ապրում են դաշտերում և արածեցնում իրենց անասունները: Նրանք լավ զորական են՝ և՛ ձիավոր, և՛ հետևակ:

Գլուխ XIV. Միրիայի թագավորություն⁹¹

Միրիայի թագավորությունը սկսվում է (արևելքում) *Եփրատ* գետից և արևմուտքում ձգվում է մինչև *Հունական ծովի* ափին և *Եգիպտոսի անապատի* սահմանին գտնվող *Գազա*⁹² քաղաք: Լայնությամբ *Միրիայի թագավորությունը* տարածվում է *Բեյրութ* քաղաքի հյուսիսային շրջաններից և ձգվում մինչև *Կրակ դը Մոնրեալ*⁹³: Արևելքում *Միրիայի թագավորությունը* սահմանակից է *Միջագետքին*, հյուսիսում՝ *Երկրորդ Հայքին* և մի հատվածով՝ *Թուրքաց թագավորությանը*: Հարավում *Հունական ծովն* է և

Արաբիայի անապատը: Սիրիայի թագավորությունը բաժանվում է չորս նահանգի, որոնցից յուրաքանչյուրը նախկինում եղել է առանձին թագավորություն իր թագավորով:

Առաջին նահանգը կոչվում է *Շամ*⁹⁴, այստեղ է գտնվում *Դամասկոս* քաղաքը: Երկրորդը *Պաղեստին*ն է *Երուսաղեմ* քաղաքով: Երրորդը *Անտիոք*ն է երկու խոշոր քաղաքով՝ *Հալեպ* և *Մեծն Անտիոք*⁹⁵: Չորրորդը *Կիլիկիան* է⁹⁶ *Տարսոն*⁹⁷ քաղաքով, որտեղ ծնվել է *Պողոս առաքյալը*⁹⁸: **Կիլիկիան կոչվում է Հայաստան, քանի որ այն պահից, երբ Քրիստոսի հավատի թշնամիները այդ հողը գրավեցին հույներից, հայերն իրենց ողջ ջանքերը գործադրեցին՝ Կիլիկիան ազատագրելու համար, և ներկայումս Աստծու կամքով Հայոց թագավորը [Կիլիկիայի] տիրակալն է:**

Այս թագավորությունում ապրում են տարբեր ժողովուրդներ՝ հույն, հայ, հակոբիկյան, նեստորական և երկու այլ քրիստոնեական ազգ՝ սիրիացի⁹⁹ և մարոնիտ: Սիրիացիները հետևում են հունական ծեսին, նախկինում եղել են հռոմեական¹⁰⁰ սուրբ եկեղեցու¹⁰¹ հետևորդ, խոսում են արաբերեն, կրոնական ծեսը կատարում են հունարեն: Մարոնիտները հակոբիկյան են, [խոսում են] արաբերեն և գործածում են արաբական գիրը, ապրում են *Լիբանան լեռան* շուրջ՝ *Երուսաղեմի* մոտ: Նրանք լավ զինվոր են: Սիրիացիները մեծաթիվ են, մարոնիտները՝ փոքրաթիվ, [բայց] նրանց մեջ կան խիզախ զինվորներ և բարեպաշտ ազնվականներ: *Սիրիայի թագավորությունը* երկարությամբ հնարավոր է անցնել քսան օրում, իսկ լայնությամբ՝ հինգ օրում, նույնիսկ՝ ավելի կարճ [Ժամկետում], կախված այն բանից, թե *Արաբիայի անապատը* և *Հունական* ծովը իրարից ինչ հեռավորության վրա են գտնվում:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Cathay (*Կաթայ*) - *Չինաստանի* հյուսիսային մասի՝ միջնադարյան *Եվրոպայում* բնորոշված անվանումը: Ծագում է «կիտան (կիթան, կիդան)» բառից: Այսպես էին կոչվում քոչվոր մոնղոլական ցեղերը, որոնք բնակվում էին 10-րդ դ. Հարավարևելյան *Մոնղոլիայում* և մինչև 12-րդ դ. տիրում էին նաև *Մանջուրիային* և Հյուսիսային *Չինաստանին*: Այդ տարածքներում մոտ երկու դար *Կիտանների կայսրությունն* էր, որը հայտնի է նաև որպես *Մեծ Լյաո*: Հետևաբար *Թեմուչինի* (*Չինգիզ խանի*) դարաշրջանի սկզբում մոնղոլները Հյուսիսային *Չինաստանը* անվանում էին «Kitai», այսինքն՝ «Կիտանների երկիր» (մինչդեռ Հարավային *Չինաստանը* անվանում էին *Մանգի* / Mangi): Հավելենք, որ «Kitai» բառից է առաջացել *Չինաստանի* ռուսական անվանումը՝ «Китай»: – Hayton 1906, p. 121 n. 1; Britannica 15 Micropedia 2, p. 639; Hayton 1997, p. 809 n. 1:

² Բնագրում՝ **Cathāins**: – Hayton 1906, p. 121:

³ Չնայած որոշ վարկածների առկայությանը, այնուհանդերձ, *Թարսայի* ույղուրական թագավորությունը դեռ նույնականացված չէ և չունի կայուն տեղայնացում: «Ծաղկաքաղի» միջին ֆրանսերեն տարբերակներում դրա անունը գրված է «Tharse» կամ «Tarse» (ույղուրներ - *Արևելյան Թուրքեստանի* և *Կենտրոնական Ասիայի* թյուրքական ժողովուրդ): Քրիստիան Դելյուզը գործածում է երկրորդ ձևը: Շատ Կոլերը Թարսայի թագավորությունը տեղայնացնում է *Ֆերգանայի հովտից* հյուսիս, ներկայիս Հարավարևելյան *Ղազախստանի* տարածքում, *Թալաս (Թաուզ)* գետի հովտում, որը սկիզբ է առնում *Ղրղզական Հանրապետության* հյուսիսարևմտյան մասից: Նշենք, որ վերոհիշյալ գետանունը նույնական է նշված ույղուրական թագավորության անվանմանը: – Hayton 1906, p. 122 n. 9; Hayton 1997, p. 810 n. 1:

Սակայն Գ. Կոլերի և Բ. Դելյուզի վարկածը հակասում է *Հեթում Կոռիկոսցու* այն մտքին, թե *Թարսայի թագավորությունը* սահմանակից է *Կաթայի թագավորությանը*, քանի որ այդ դարաշրջանում *Չինաստանի* սահմանները դեռ չէին հասել ներկայիս *Ղազախստանի* և *Ղրղզստանի* տարածքներ: Այս հանգամանքը, ինչպես նաև քննվող երկրանունի ստուգաբանությունը մեզ այլ բան է հուշում: Նախքան այն ներկայացնելը, նշենք, որ այդ ժամանակաշրջանում Արևելքում ճանապարհորդող եվրոպացիների և հայերի համար միջազգային հաղորդակցության առաջին լեզուն պարսկերենն էր: Այս առիթով հետազոտողները ուշադրություն են դարձրել «t(h)arsā» ձևին, որը միջնադարում կիրառվել է *Մոնղոլիայի* և *Թուրքեստանի* այն համայնքների և ժողովուրդների համար, որոնք դավանել են քրիստոնեություն՝ արևելաստորական ծիսակատարությամբ: Մասնավորապես, *Միրզա Մոհամմադ Հայդար Դուղլատը*՝ 16-րդ դ. *Մոնղոլիստանի* գորաիրամանատար և պատմաբան, 13-րդ դարակգրի իրադարձությունները նկարագրելիս գործածում է այս բառը նայման քրիստոնյաների առնչությամբ (նայման - քոչվոր ցեղ, որը մասնակցել է *Կենտրոնական Ասիայի* մոնղոլների և թյուրքական ժողովուրդների ցեղասերմանը):

«T(h)arsa» բառով մահմեդականները անվանում էին նաև բուդդիստներին, գրադաշտականներին, *Մանիի* հետևորդներին (մանիքեություն կամ մանիքեիզմ), այլ կռապաշտոններ: Լայն իմաստով այս եզրույթը կարող էր նշանակել առհասարակ պալադական անձ, որը մահմեդական չէր: Ժամանակակից պարսկերենում ترسا (**թարսա** կամ **թեբաս**) եզրույթը գրեթե դուրս է եկել գործածությունից, սակայն այն հնարավոր է գտնել 19-20-րդ դդ. որոշ բառարաններում «քրիստոնյա» իմաստով: Ամենայն հավանականությամբ, սրանից է առաջացել «թարս» բառը, որը գործածվում է խոսակցական հայերենում այն իմաստներով, որոնք հաստատում են եզրույթի վերոնշյալ մեկնաբանությունը՝ «բնականին՝ ուղիղին հակառակ», «ներհակ», «շիտակ», «սխալ», «ձախողակ», «ծուռ»: – Dughlát 2008, p. 290 and n. 1; Collection of Medieval Notices of China 2005 3, p. 53 n. 2; Տիլգեան 1826, էջ 125; FRD 1970 1, p. 365, Մալխասեանց 1945 2, էջ 87:

Առնվազն մինչև 14-րդ դարի երկրորդ կեսը արևելաստորական ծեսով քրիստոնեությունը բավականին տարածված էր *Կենտրոնական Ասիայում*, *Մոնղոլիայում*, *Արևելյան Թուրքեստանում* (մասնավորապես՝ ույղուրների և նայմանների շրջանում), ինչպես նաև *Չինաստանում*: Ենթադրաբար, *Հեթում Կոռիկոսցու* հիշատակած «*Թարսայի թագավորությունը*» *Քոչոյի իղիքությունն* է (չին.՝ *Գաոչանգ*)՝ *Արևելյան Թուրքեստանի* միջնադարյան ույղուրական պետություններից մեկը: Ի տարբերություն *Թարսագ* գետի հովտի տարածքների՝ *Քոչոյի իղիքությունը* սահմանակից էր *Կաթայի թագավորությանը* (առաջինը գտնվում էր երկրորդից դեպի արևմուտք, ինչպես վկայում է *Հեթում Կոռիկոսցին*): Պետք է նշել, որ *Քոչոյի իղիքությունը* բնակչությունը մահմեդական հավատքի է բերվել 14-րդ դարի երկրորդ կեսին՝ «Ծաղկաքաղի» գրվելուց մի

քանի տասնամյակ անց: Մինչև այդ դրա տարածքում գերակշռում էին բուդդիզմը, քրիստոնեությունը և մանիքեիզմը: Ուստի պարսիկների և այլ մահմեդական հարևանների կողմից ույդուրական Քոչոյի պետության նկատմամբ «թարսա» տերմինի գործածումն օրինաչափ է թվում:

Մարին Սանտորո Տորսելլոն իր «*Liber Secretorum Fidelium Crucis*» աշխատության մեջ, որը գրել է *Հեթում Կոռիկոսցու* «Ծաղկաքաղի» հետ գրեթե միաժամանակ, վկայում է այն մասին, որ «մոնղոլներն առաջին անգամ ճանաչեցին գիրը» *Թարսայի թագավորությունում*, երբ նվաճեցին այն: Այս տեղեկությունը հաստատվում է այն փաստով, որ միջնադարյան մոնղոլական գիրը մշակվել է հին ույդուրական այբուբենի հարմարեցման շնորհիվ (վերջինս հիշատակվում է «Ծաղկաքաղի» երկրորդ գլխում):

Երկիրը, որի մասին խոսվում է, նշված է 14-րդ դ. որոշ քարտեզներում (մասնավորապես, այսպես կոչված, Կատալոնյան քարտեզագրքում «*Tharse*», «*Tarssia*» (և նման) ձևերով: Նշենք, որ դրանք զգված են քարտեզագիրների կողմից, որոնք երբևէ չեն եղել *Կենտրոնական Ասիայում* և *Հեռավոր Արևելքում*: Նրանց տեղեկատվական աղբյուրներն էին «Ծաղկաքաղը» և նմանատիպ այլ պատմաաշխարհագրական աշխատություններ: *Թարսայի* տեղադրությունը նրանց քարտեզներում նշված է բավականին անորոշ և հազիվ թե կարող է ծառայել այս ույդուրական թագավորության ճշգրիտ նույնականացմանը: – Marino Sanudo Torcello 2011, p. 375; Atlas catalan BnF; Collection of Medieval Notices of China 2005 3, p. 53 n. 2:

Հեթում Կոռիկոսցին առաջին մարդը և հեղինակը չէր, որ եվրոպացիներին տեղեկություններ հաղորդեց *Թարսայի թագավորության* մասին: Նման եզրահանգումը հիմնված է այն փաստի վրա, որ 13-րդ դ. երկրորդ կեսի որոշ եվրոպական զինանշանային ժողովածուներում, ինչպես նաև՝ ավելի ուշ շրջանների հերալդիկ աղբյուրներում առկա են «*Թարսի/Տարսի* թագավորի» (այսինքն՝ *Թարսայի*) կարծեցյալ՝ զինանշանի նմուշները: Ամենահաճախ հանդիպողը ցատկող նապաստակն է: Օրինակ՝ **I'Armorial Wijnbergen** (Պիկարդիա, 1260-1280 թթ.), **L'Armorial du Hérault Vermandois** (Փրանսիա, մոտ 1280-1300) և **Lord Marshal's Roll** (Անգլիա, 1295) ժողովածուներում *Թարսայի* թագավորին է վերագրվում զինանշան, որի վրա պատկերված է արծաթե դաշտում ցատկող կարմիր նապաստակ, իսկ **Smallppee's Roll**-ի (1298-1306) տարբերակը կապույտ դաշտում ցատկող արծաթե նապաստակ է: Հետաքրքիր է, որ որոշ հետազոտողներ շփոթել են եվրոպական հերալդիկ աղբյուրների «*Թարսի/Տարսի թագավորությունը*» *Կիլիկիայի Տարս* (*Տարսոն*, *Տարսուս*) քաղաքի հետ, որը եղել է *Կիլիկիայի* և *Բաալդիայի* Հայոց թագավորության մայրաքաղաքներից մեկը: Հավելենք, որ բազմաթիվ միջնադարյան հերալդիկ աղբյուրներում կան նաև Հայոց թագավորի զինանշանի տարբեր նմուշներ: – Brault 1997 1; p. 40, 323-325; 471-472; Brault 1997 2, p. 16, 411:

Մեր կարծիքով՝ եվրոպացիները *Թարսայի թագավորության* մասին ամենավաղ տեղեկությունները կարող էին քաղել *Սմբատ Գունդուստասյի (Սպարապետի)*, նրա եղբայր *Հեթում Ա* արքայի, ֆրանցիսկյան միսիոներներ *Ջովաննի Դյանո Կարպինի* և *Կիլամ դր Ռուբրոպի* (Գիյոմ Ռուբրուքացի) և 13-րդ դարակեսի *Կենտրոնական Ասիայում* և *Հեռավոր Արևելքում*՝ եվրոպացի ճանապարհորդների բանավոր և գրավոր վկայություններից: Սույն ծանոթագրությունը հիմնված է Կարեն Մաթևոսյանի և Սամվել Գրիգորյանի՝ *Թարսայի թագավորության* տեղորոշմանը նվիրված ուսումնասիրության վրա, որը սկզբնաղբյուրների տեղեկությունների մանրամասն քննությամբ հրատարակվել է առանձին հոդվածով՝ Karen Matevosyan, Samvel Grigoryan, «*Le Royaume de T(h)arse*»: Un État non identifié mentionné dans «*La Fleur des histoires de la terre d'Orient*» de Hayton, seigneur de Kurikōs, “*Revue des études Arméniennes*”, Tome 42, Paris, 2023-2024, p.185 – 208.

- ⁴ Ֆրանսերեն բնագրում՝ **Jougour**, լատիներենում՝ **Yogor**Պ – Hayton 1906, p. 122, 262:
- ⁵ Այստեղ *Հեթում Կոռիկոսցին* փոխանցում է միջնադարյան այն տարածված ավանդույթունը, ըստ որի՝ երեք թագավորները (մոզերը) դուրս եկան իրենց հայտնի ճանապարհորդությանը *Թարսայից*: Աբրահամ Կրեակեսը, այսպես կոչված, Կատալոնյան քարտեզագրի հեղինակը, հավանաբար, հիմնվելով «Ծաղկաքաղի» այս հատվածի վրա, տեղադրել է երեք թագավորների պատկերները *Թարսայի* (Tarssia) նահանգի կարճ նկարագրության տակ: – Atlas catalan BnF:
- ⁶ Հավանաբար, *Միսր* աղավաղված *Միամ* (Siam) երկրանունն է, որը *Հնդկասիան թերակղզու Թայի* պետությունների օտարերկրյա անվանումն է: Դրանց տարածաշրջանը միանգամայն համապատասխանում է հեղինակի այն տեղեկությանը, որ *Միսր* գտնվել է *Չինաստանի* և *Հնդկաստանի* միջև: Այս հանգամանքը լրացուցիչ հիմնավորում է *Թարսայի*՝ *Քոչոյի իդիքություն* հետ նույնականացման մեր վարկածը, քանի որ վերջինս իսկապես գտնվում էր *Միամից* հյուսիս:
- ⁷ Միջնադարյան *Օտրարի* ավերակները գտնվում են *Ղազախստանի* հարավում, *Թյուրքիստան* քաղաքից մոտ 60 կմ հարավ: Այսպիսով՝ «թագավորությունը», որի մասին *Հեթում Կոռիկոսցին* խոսում է սույն գլխում, զբաղեցրել է ժամանակակից *Ղազախստանի Հանրապետության*, գուցե՝ նաև *Ղրղզստանի Հանրապետության* տարածքի մի մասը: 13-14-րդ դդ. այդ հողերը բնակեցված էին հիմնականում քոչվոր թյուրքական ցեղերով և տոհմերով, որոնք ենթարկվում էին մոնղոլներին:
- ⁸ *Խորեզմ* - պատմական երկրամաս *Կենտրոնական Ասիայում*, որի հիմնական տարածքները գտնվում էին *Ամուդարյա* գետի վերին և միջին հոսանքներում: Միջնադարում գոյություն ուներ համանուն պետություն, որի գերագույն կառավարիչները կրում էին «խորեզմշահ» տիտղոսը: 12-րդ դարավերջին և 13-րդ դարասկզբին Խորեզմշահների պետությունը հասավ իր հզորության գագաթնակետին՝ գրավելով իսկապական տարածք Արևմտյան *Իրանից* մինչև *Հնդկաստանի* սահմանները: Դրանից անմիջապես հետո այն ոչնչացվեց *Չինգիզ խանի* բանակի կողմից: – Britannica 15 Micropedia 5, p. 797:
- ⁹ Այս «թագավորության» մասին տե՛ս հաջորդ գլուխը:
- ¹⁰ Հավանաբար, այստեղ անճշտություն կա, քանի որ *Օտրար* կենտրոնով «*Թուրքեստանի թագավորությունը*» գտնվում էր *Խորեզմից* դեպի արևելք, այլ ոչ թե հարավ:
- ¹¹ Հավանաբար, հեղինակը նկատի ունի *Գուրգանջը* (այժմ՝ *Հին Ուրգենչ*)՝ *Խորեզմշահների պետության* մայրաքաղաքը:
- ¹² Բնագրում՝ **Soldains**: – Hayton 1906, p. 124:
- ¹³ Հեղինակը նկատի ունի, այսպես կոչված, Արևելքի Եկեղեցու հետևորդներին (արևելա-ասորական ծեսով քրիստոնյաներին), որոնց հաճախ անվանում են նեստորական: – Britannica 15 Micropedia 7, p. 269:
- ¹⁴ Խոսքը Կոմանական (Կումանական) կամ *Ղփչաղական տափաստանի* իսկապական տարածքի մասին է: Այն ձգվում էր ներկայիս *Ղազախստանի* հյուսիսային շրջաններից մինչև *Դանուբի* ստորին հոսանքը:
- ¹⁵ Ֆրանսերեն բնագրում՝ **Comaine**, լատիներենում՝ **Cumanie**: – Hayton 1906, p. 124-125, 264-265:
- ¹⁶ Հեղինակը, հավանաբար, նկատի ունի *Կզրլ Կում անապատը*:
- ¹⁷ Խոսքը *Սև* և *Ազովի ծովերի* մասին է: – Hayton 1906, p. 124 n. 3; Hayton 1997, p. 811 n. 3:
- ¹⁸ *Վոլգա* գետի թյուրքական անվանումն է: – Hayton 1906, p. 124 n. 4; Hayton 1997, p. 811 n. 4:
- ¹⁹ Բնագրում՝ **Coquas**: – Hayton 1906, p. 125:
- ²⁰ Իմա՝ *Սև ծովը*:

- ²¹ Խոսքը *Միջերկրական ծովի* կամ, համեմայնդեպս, դրա արևելյան ափի մասին է։
- ²² Բնագրում՝ **falcons pelerins**, բառացի՝ «չվող բազեներ»։ – Hayton 1906, p. 125:
- ²³ Բնագրում՝ **Sarra**: Ներկայումս գոյություն չունի, գտնվել է *Ասորասիանից* հյուսիս, *Վոլգայի* ձախ ափին։ – Նույն տեղում; Hayton 1997, p. 812 n. 1:
- ²⁴ *Բարասիանը* Հյուսիսային Հինդուկուշի *Բադախշան* երկիրն է։ – Hayton 1906, p. 125 n. 22b:
- ²⁵ Ֆրանսերեն բնագրում՝ **balais, esbalais**, լատիներենում՝ **balas**։ – Նույն տեղում, էջ 125, 265: Հեթում *Կոռիկոսցին* այստեղ հիշատակում է *Բադախշանի* լալը, որը, ըստ երկրի անվան, կոչվում էր «բալաշ»։ – Akhmetov 1989, p. 12:
- ²⁶ Հավանաբար, խոսքը վերաբերում է դեռևս 5-րդ դ. հունարենից հայերեն թարգմանված «Ալեքսանդրի պատմությանը», որում, իրոք, նկարագրվում են Հնդկաստանի կողմերի տարատեսակ հրեշավոր արարածներ։ Այս երկը բավականին տարածված է եղել միջնադարյան Հայաստանում։
- ²⁷ Բնագրում՝ **Celan**։ – Hayton 1906, p. 126, 265:
- ²⁸ Խոսքը Հորմուզ (Օրմուզ) քաղաքի մասին է, որը գտնվում է համանուն կղզում և նեղուցում, այժմ *Իրանի* Իսլամական Հանրապետության կազմում։
- ²⁹ Այստեղ հեղինակը, ամենայն հավանականությամբ, նկատի ունի *Առաքանազդային* (որը հայտնի է նաև որպես *Հորոմնագես/Օրոմնագես, Օհրմագդ, Օրմագդ/Օրմուզդ, Օրմուզ, հայերեն՝ Օրմիզդ, Արամագդ*)՝ զրադաշտականության գերագույն աստծուն։ – Coulter & Turner 2020, p. 28, ՀՄՀ 1, էջ 237:
- ³⁰ Բնագրում՝ **Combahoth, Combahech**: Խոսքը *Բոմբեից* հյուսիս գտնվող *Կամբեյ* քաղաքի մասին է։ – Hayton 1906, p. 126 n. 22c; Hayton 1997, p. 813 n. 2:
- ³¹ Բնագրում՝ **papagay**։ – Hayton 1906, p. 126:
- ³² Տե՛ս Ծննդոց Բ 11-12: Շաղ Կոլերը Հեթում *Կոռիկոսցու* նշած *Փիսոնը* նույնացնում է *Ամուդարյա* գետին։ – Hayton 1906, p. 126 n. 22e:
- ³³ Խոսքը վերաբերում է *Պարսից թագավորության* առաջին մասին։
- ³⁴ Ֆրանսերեն բնագրում՝ **Mede** (ֆրանսերեն՝ **Médie**)։ – Hayton 1906, p. 127:
- ³⁵ *Քաղդեա թագավորության* մասին տե՛ս ստորև։
- ³⁶ Ֆրանսերեն բնագրում՝ **Quissim, Aquissan, Guisan**, լատիներենում՝ **Quissan**։ Խոսքը Քեշմ (Քիշ) քաղաքի մասին է, որը գտնվում է *Պարսից ծոցի* համանուն կղզում։
- ³⁷ Ֆրանսերեն բնագրում՝ **Queremen**։ – Hayton 1906, p. 127:
- ³⁸ Ֆրանսերեն բնագրում՝ «roiaume d’Ermenie (կամ Armenie)», լատիներենում՝ «regnum Armenie»։ – Նույն տեղում, էջ 128, 267: Սա բառացիորեն նշանակում է «Հայաստանի թագավորություն»։
- ³⁹ Ֆրանսերեն բնագրում՝ «au roiaume d’Ermenie sunt **III** roiaumes», լատիներենում՝ «in terra Armenie sunt **quatuor** regna»։ Քրիստիան Դելյուզը սխալ է թարգմանել այս հատվածը. «Il y a **trois** royaumes en Arménie» («Հայաստանում կան երեք թագավորություններ») - Նույն տեղում.; Hayton 1997, p. 814:
- ⁴⁰ Խոսքը *Դերբենդ* քաղաքի մասին է։ – Hayton 1997, p. 814 n. 2:
- ⁴¹ *Խորին* և *Մեծ Ախալի* մասին տե՛ս սույն գրքի առաջին մասի երրորդ գլուխը։
- ⁴² Բնագրում՝ «la grant montaigne de Coquas»։ – Hayton 1906, p. 128:
- ⁴³ Ֆրանսերեն բնագրում՝ **Touris**, լատիներենում՝ **Taurisium, Toris, Torisium**։ – Նույն տեղում, էջ 128, 268:
- ⁴⁴ Ֆրանսերեն բնագրում՝ **armenoises** և **aloen**, լատիներենում՝ **Armenice** և **Aloen**։ – Նույն տեղում, Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 1842, էջ 14:
- ⁴⁵ Ըստ համատեքստի՝ հեղինակը նկատի ունի երկրագունդ, ոչ թե Հայոց աշխարհը։
- ⁴⁶ Բնագրում՝ «roiaume de Jorgie» (բառացի՝ «Վրաստանի թագավորություն»)։ – Hayton 1906, p. 129:

- 47 Բնագրում՝ **Albors, Albers, Alberz**: – Նույն տեղում:
- 48 Ֆրանսերեն բնագրում՝ **Alanie**, լատիներենում՝ **Alania**. – Նույն տեղում, էջ 129, 268:
- 49 Իմա՝ *Սև ծովի*:
- 50 Ֆրանսերեն բնագրում՝ «Ermenie la Grant», լատիներենում՝ «Armenia Major». – Նույն տեղում:
- 51 Բնագրում՝ **Abcas**: – Նույն տեղում, էջ 129:
- 52 Բնագրում՝ province: – Նույն տեղում:
- 53 Ֆրանսերեն բնագրում՝ Hamsen կամ Amsen, լատիներենում՝ Hanisem, Hamsem, Hamssem, Hinsem, Amsem, Ainsom. – Նույն տեղում, էջ 129, 269:
- 54 Բնագրում՝ **Mougan, Mogan, Mogau, Morgan, Margan, Morgant**: – Նույն տեղում, էջ 130:
- 55 Քաղղեացիները սեմական ժողովուրդ և ցեղ են, որոնք ապրել են մ. թ. ա. 1-ին հազարամյակում Հարավային *Միջագետքի* տարածքներում: *Բաբելոնին* տիրելու համար *Ասորեստանի* դեմ մղած կռիվների ընթացքում նրանց ազդեցությունը տարածվեց դեպի հյուսիս: Հավելենք, որ մ. թ. ա. 7-6-րդ դդ. *Բաբելոնում* իշխում էր Քաղղեական հարստությունը: – Britannica 15 Micropedia 2, p. 712:
- 56 Սա Հյուսիսարևելյան Իրանի **Maragheh** քաղաքն է:
- 57 Բնագրում՝ **Baldach**: – Hayton 1906, p. 130: Ըստ Սիրիյ Ասլանովի հատուկ ուսումնասիրության՝ «Baldach» ձևը «Բաղդադ (Պաղտատ)» տեղանվան՝ հայերենի միջոցով արաբերենից հին ֆրանսերենին փոխանցման օղակներից մեկն է (بغداد / Bagdād → Բաղդադ (Պաղտատ) → Baldach → Baudac). – Aslanov 2011a, p. 287-290:
- 58 Խոսքը *Նոր Բաբելոնյան թագավորության* արքա *Նաբուգոդոնոսոր Բ-ի* (մ. թ. ա. 605-562) մասին է:
- 59 Բնագրում՝ **Nestorins**: – Hayton 1906, p. 130:
- 60 Ինչպես վերը նշեցինք, նեստորականները իրականում քրիստոնյա էին: Հեղինակը թերևս նկատի է ունեցել, որ *Քաղղեայում* բնակվում էին նեստորականների սերունդները, որոնք Հեթում *Կոռիկոսցու* կենդանության օրոք արդեն իսլամադավան էին:
- 61 *Միջագետքի թագավորության*՝ ստորև բերված նկարագրությունից պարզ է դառնում, որ այն գտնվում էր *Քաղղես* թագավորությունից հյուսիս-արևմուտք: Այլ կերպ ասած՝ խոսքն իրականում Հյուսիսային *Միջագետքի* մասին է:
- 62 Բնագրում՝ **Roais, Rohais**: – Hayton 1906, p. 129:
- 63 Վերոնիկը Հիսուս Քրիստոսին Գողգոթայի ճանապարհին հետևող կանանցից մեկն էր: Նա մաքրեց Հիսուս Քրիստոսի քրտինքը, և այդ ծածկոցի վրա պատկերվեց Հիսուս Քրիստոսի դեմքը:
- 64 Հին հունարենի **Μεσοποταμία** (*Միջագետք*) բառը բաղկացած է երկու բառույթից՝ **μέσος** – «մեջտեղի», «մեջտեղում գտնվող», «միջին», «միջական» և **ποταμός** – «գետ»:
- 65 Ֆրանսերեն բնագրում՝ **Sanson**, լատիներենում՝ **Samson** կամ **Sason**. – Hayton 1906, p. 131, 270:
- 66 Հավանաբար՝ լեռնաշղթաները կամ լեռնազանգվածները:
- 67 Ֆրանսերեն բնագրում՝ **Simar, Symar, Symay** կամ **Fimar**, լատիներենում՝ **Simar, Symar, Sciniar** կամ **Siniar**: – Hayton 1906, p. 131, 270: *Մինարի* նույնականացումը *Մինջարին* հիմնված է այն փաստի վրա, որ *Մինջարը* *Միջագետքում* գտնվող ոչ բարձր լեռնաշղթաներից մեկն է: Այն ձգվում է Ժամանակակից *Իրաքի* հյուսիս-արևմուտքից մինչև *Սիրիայի* հյուսիսարևելյան շրջանները: – ՀՀԾՏԲ 4, էջ 610:
- 68 Ֆրանսերեն բնագրում՝ **Bysson** կամ **Lisson**, լատիներենում՝ **Lison, Lisson** կամ **Lisan**: – Hayton 1906, p. 131, 270: Ըստ Շառլ Կոլերի՝ Հեթում *Կոռիկոսցու* հիշատակած Բիսոնը՝ Դիարբեքի նահանգի «Բեհսենին» է (Behseny), որը, ըստ Շառլ Կոլերի, գտնվում է համանուն լեռան ստորոտին: Ամենայն հավանականությամբ, Շառլ Կոլե-

որը նկատի ունի *Քեհեանի* քաղաքը (այժմ՝ *Քեսնի*), որը գտնվում է *Եփրատ* գետի միջին հոսանքից դեպի արևմուտք, *Մարաշ* և *Ադրյաման* քաղաքների միջև, կաթողիկոսանիստ Հռոմկլայից 65 կմ հյուսիս: Քրիստիան Դեյուզը *Քիստնը* նույնականացնում է *Դիարբեքիր* նահանգի (*Սիրվան* գավառի) *Քաշնիք* գյուղին: – Նույն տեղում, էջ 131 n. f; Hayton 1997, p. 816 et n. 3:

Ըստ մեզ՝ այս երկու տեսակետն էլ ճիշտ չեն: Ամենայն հավանականությամբ, դրանք հիմնված են բացառապես տեղանունների հնչյունական նմանության վրա, բայց հաշվի չեն առնված աշխարհագրական և պատմական հանգամանքները: Մինչդեռ պետք է հաշվի առնել նաև այս վայրերի չափազանց մեծ հեռավորությունը *Սինջարից* (*Քեհեանի* – *Սինջար*, մոտավորապես 600 կմ, *Քաշնիք* – *Սինջար*, մոտավորապես 400 կմ): Բացի դրանից՝ նշենք, որ 14-րդ դարասկզբին, երբ գրվել է «Ծաղկաքաղոթ», *Քեհեանին* գտնվում էր մամլուքյան *Եգիպտոսի* վերահսկողության ներքո, իսկ մինչև այդ (1262-1292) մտնում էր *Կիլիկիայի* և *Բասալիիայի* Հայոց թագավորության կազմի մեջ: – Հիշատակարաններ ԺԳ, էջ 317, 435, Հեղում Բ 1951, էջ 86, Հեղում Դատմիչ Կոռիկոսցի 2011, էջ 56, Հեղում Նդիրցի 1963, էջ 191, Աւետիք Տիգրանակերտցի 2007, էջ 568, Grigoryan 2021, p. 533: Ուստի այնքան էլ հավանական չենք համարում, որ «Հեղում Կոռիկոսցին կարող էր հիշատակել *Քեհեանին* Սիջազետքի թագավորության կազմում»: Ըստ մեզ՝ «Ծաղկաքաղոթում» հիշատակված *Քիստնը Նիսիբին* է (Nisibis, Nisibin, Nusaybin, արամերեն՝ Նօֆֆօն), հայերեն՝ *Մծբին* հին քաղաքը *Մարդինի* նահանգում, *Թուրքիայի* և Հյուսիսարևելյան *Սիրիայի* սահմանին: Վերահսկելով *Սիրիայի* հարթավայրերից դեպի *Անատոլիայի* լեռնային շրջաններ տանող ուղիները՝ *Ատրական կայսրությունից* ի վեր այն ծառայել է որպես կարևոր սահմանային հենակետ: Մ. թ. ա. 1-ին դարում *Նիսիբիսը* մտնում էր Հայոց արքա *Տիգրան Բ-ի* գերտերության մեջ: – ՀՀՇՏԲ 3, էջ 838-839, Britannica 15 Micropedia 7, p. 446: Հավելենք, որ *Նիսիբիսի* հեռավորությունը *Սինջարից* մոտ 100 կմ է:

⁶⁹ Բնագրում՝ **Cordins**: – Hayton 1906, p. 132, 271:

⁷⁰ Բնագրում՝ **Satalie**: – Նույն տեղում, էջ 132, 271: Խոսքը այժմյան *Անյոալիա* (*Ատալիա*) քաղաքի մասին է, որը գտնվում է *Միջերկրական* («Հունական») ծովի պամփիլյան (պամֆիլյան) ափին: *Ատալիան* հիշատակվում է *Անալարզայի* բերդի դոմժոնի վիմագրում:

ՅԱՄԻ ՈԼՉ ԵՐՈՐԴԻ ԹՎԱԿԱՆԻՍ ՀԱՅՈՑ (636 ԹՀ = 03.02.1187-02.02.1188) ԽԱԲԱՐԵՑԱԲ ԱՐԵԳԱԿՆ ՄԻՆՉԵՒ ԱՍՏԵՂՔ ԵՐԵԲԵՑԱՆ ԵՒ ԷԱՌ ԹՈՒՐՔՆ ՉՍՈՒՐԲ ՔԱՂԱՔՆ ԵՐՈՒՄԱՂԷՄ: ՅԱՅՆՄ ԱՄԻ ՄԵՌԱԲ ԴՈՒԲԷՆ ՍՏԵՓԱՆԷԻ ՈՐԴԻՆ ԵՒ ՆՍԱԲ ՅԱԹՈՌ ՆՈՐԻՆ ԲԱՐԵՊԱԾՏՆ ԼԵԴՈՆ, ՈՒՆԵԼՈՎ ՉԿԻԼԻԿԻԱ ՏՈՐՈՍ ԼԵՐԱՄԲ ԵՒ ՍԵԱԲ ԼԵՐԱՄԲ ԾՈՎԵԶԵՐՔՆ ՄԻՆՉԵՒ **ՅԱՏԱԼԻԱ**... : – Հովհաննեսեան 1989, էջ 155: Այս վիմագրական հուշարձանը վկայում է, որ Լևոն Բ-ի/Ա-ի օրոք՝ *Միջերկրածովյան Հայաստանի* ծաղկման բարձրակետին դրա արևմտյան սահմանները հասնում էին մինչև *Ատալիայի* շրջան:

⁷¹ Փրանսերեն բնագրում՝ **la seconde Armenie**, լատիներենում՝ **Secunda Armenia**: – Hayton 1906, p. 132, 271: Երկուսն էլ նշանակում են «Երկրորդ Հայք»: Քրիստիան Դեյուզը փոխանցում է «la secunde Armenie» որպես «la petite Arménie», այսինքն՝ «Փոքր Հայք»: – Hayton 1997, p. 817: Մեզ համար նախընտրելի է բնօրինակը: Հավանաբար, հեղինակը նկատի ունի *Մալաթիա* կենտրոնով՝ *Բյուզանդական կայսրության* վարչական միավորներից մեկը:

⁷² Փրանսերեն բնագրում՝ **Silice, Secile** կամ **Sicile**, լատիներենում՝ **Silicia**: – Hayton 1906, p. 132, 271:

⁷³ Փրանսերեն բնագրում՝ **Grece**, լատիներենում՝ **Grecia**: – Նույն տեղում:

- ⁷⁴ 14-րդ դարասկզբին *Անատոլիայի* մեծ մասը, որը հեղինակը ներկայացնում է որպես *Թուրքաց թագավորություն*, գրադեցնում էին *Ռումի Սելջուկյան սուլթանությունը* և մի քանի համեմատաբար փոքր բելլիկները, որոնցից առանձնանում էր մասնավորապես *Քարամանյանների բելլիկը՝ Կիլիկիայի և Բասսիլիայի Հայոց թագավորության* արևմտյան հարևանը:
- ⁷⁵ Ֆրանսերեն բնագրում՝ **Liconie, Helconie** կամ **Belconie**, լատիներենում՝ **Liquonie, Liconie** կամ **Ligoniae**: *Լիկայոնիան* պատմական մարզ էր *Անատոլիայում*: Գտնվում էր *Բասսիլիայից* հյուսիս և *Կիլիկիայից* հյուսիս-արևմուտք: – Britannica 15 Micropedia 6, p. 409-410:
- ⁷⁶ Ֆրանսերեն բնագրում՝ **Elconie**, լատիներենում՝ **Conium**: – Նույն տեղում, «Ծաղկաքաղի» ստեղծման ժամանակ *Կոնիա* քաղաքը գտնվում էր *Քարամանյանների* տիրապետության ներքո:
- ⁷⁷ Հունարեն՝ **Καίσαρεια**, լատիներեն՝ **Caesarea**, հայերեն՝ **Կեսարիա**, այժմ՝ **Կայսերի**: Ֆրանսերեն բնագրում՝ **Cesare (Cesarée, Cesaete) de Grece**, լատիներենում՝ **civitas Cesaree Grecie**: – Նույն տեղում, TIB-2, p. 193-196 and the map «KCSL»:
- ⁷⁸ Ֆրանսերեն բնագրում՝ **Saurie**, լատիներենում՝ **Sauria**: – Hayton 1906, p. 132, 271: *Սասրիան (Բասսրիան)* պատմական մարզ է *Անատոլիայի* հարավում: *Միջերկրական ծովի* երկայնքով ձգվում է *Կիլիկիայի* արևմտյան սահմաններից մինչև *Պամփիլիայի* արևելյան շրջանները: *Բասսիլիայի* հյուսիսային մասը գտնվում է *Տասրուսի լեռների* խավրյան հատվածում: *Ռուբեն Գ Ռուբինյանի* (1175-1187) և նրա եղբայր *Լևոն Բ/Ա-ի* օրոք *Բասսիլիան* ամբողջությամբ հայկական պետության կազմում էր: 1220-ական թթ. *Ռումի Սելջուկյան սուլթանությունը* նվաճել է այն, սակայն 1240-ական թթ. կեսերից Հայոց թագավորն ու նրա իշխանները հետ են գրավել *Բասսիլիայի* մեծ մասը: Հետագայում այն դարձել է Հայոց թագավորության և Քարամանյանների միջև բազմաթիվ պատերազմների թատերաբեմ, և դրա քաղաքները, ամրոցներն ու նավահանգիստները բազմիցս ձեռքից ձեռք են անցել: Մինչև *Պարսկաստանի մոնղոլ խանության (Բիխանության)* փլուզումը (1335), այս դիմակայություններում առավել հաճախ հաղթում էին հայերը: Այդ շրջանում *Բասսիլիայի* գրեթե ողջ ափը Հայոց թագավորության կազմում էր: Հավելենք, որ 1330-ական թթ. կեսերին *Բասսիլիայի* ամբողջ տարածքը և Արևմտյան *Կիլիկիայի* մի մասը հայտնվել են Քարամանյանների իշխանության ներքո: – Grigoryan 2021, p. 820-821, 850-853:
- Հարկ է նշել, որ իշխանանիստ *Կոռիկուսը՝ Հեթում Պատմիչի* գլխավոր կեցավայրը, գտնվելով Արևմտյան *Կիլիկիայում*, սահմանակից էր *Բասսիլիայի* արևելյան գավառներին: Ավելին՝ Հեթումը նաև ընդարձակ կալվածքներ ուներ *Բասսիլիայում*: 1293 թ. իր հիշատակարանում Հեթումը ներկայանում է այսպես. «Հեթում շնորհալուս ողորմութեանն Աստուծոյ տեր *Կուռիկաւսոյ եւ Մանիաւնին, Պունաւոյ, Ահամուշին եւ Կուլային եւ այլոց ամրոցացն, որ առ կողմամբքն Սալիխ եւ գաւառաց բերդիցն*», և այստեղ նշված հինգ ամրոցներից չորսը (բացի *Կոռիկուսից*) գտնվում էին *Բասսիլիայում*: *Օշին պայլը՝ Հեթում Կոռիկուսցու* որդին, ամենայն հավանականությամբ ժառանգեց հոր իսավրյան բերդերն ու տարածքները: 1328 թ. հիշատակարաններից մեկում նա ներկայանում է որպես «պարոն Հայոց» և «մեծ գունթն *Սալիխոյ*» («գունթ»՝ ֆրանսերենի «comte», այսինքն՝ «կոմս» բառից): – Կ. Մաթևոսյան 2011, էջ 17-21, 98, 100, հիշատակարաններ 1326-1350, էջ 32:
- Այն, որ Հեթում Կոռիկուսցին *Բասսիլիան* հիշատակում է Թուրքաց թագավորության կազմում, հարցեր է առաջացնում: Ենթադրաբար, 1307 թվականից քիչ առաջ *Բասսիլիան* գրավել են Քարամանյանները, սակայն կարճ ժամանակ անց վերադարձվել է Հայոց թագավորության կազմ: Ընդգծենք, սակայն, որ այս մասին սկզբնաղբյուրներում տեղեկություններ չկան: Հարկ է նաև նշել, որ «Ծաղկաքաղի» առաջին մասում

ներառված թագավորությունների ցանկը և նույնիսկ նկարագրությունները զգալի չափով չեն արտացոլում այդ ժամանակի իրական վարչաաշխարհագրական պատկերը: Օրինակ՝ սույն գլխում ներկայացված *Թուրքաց թագավորությունը* փաստացի գոյություն չի ունեցել: Դրա նկարագրության մեջ ուրվագծված տարածքը զբաղեցնում էին մի քանի թյուրքական պետություններ և բեյլիկներ, մասնավորապես՝ *Ռումի Սելջուկյան սուլթանությունը* և *Քարամանյանների բեյլիկը*, որոնք սահմանակից էին *Կիլիկիայի* և *Բասվրիայի Հայոց թագավորությանը*, առաջինը՝ հյուսիսում, երկրորդը՝ արևմուտքում: Պետք չէ անտեսել նաև այն հանգամանքը, որ «Ծաղկաքաղի» առաջին մասում չկա *Կիլիկիայի Հայոց թագավորությանը* նվիրված գլուխ, թեև գրքի հեղինակը այդ պետությունից էր:

⁷⁹ Փրանսերեն բնագրում՝ **Salemice, Salenarte** կամ **Salerne**, լատիներենում՝ **Saulemicie, Salamicie, Salouncie, Saleuncie, Salavenecie, Saulenticie, Seuleucie**: – Hayton 1906, p. 132 et n. 43b, 271 et n. 14: Ըստ Բրիտանիան Դեյուզի՝ խոսքն այստեղ Արևելյան *Բասվրիայի* (որը հնում համարվել էր *Քարքարոս Կիլիկիայի* մաս) *Սելևկիա* քաղաքի մասին է (Séleucie Trachée, այժմ՝ Silifke): Այս քաղաքը և դրա հսկայական բերդը նաև հայտնի են որպես *Կարիկաղնոսի* (գետ *Բասվրիայում*) *Սելևկիա*: Բրիտանիան Դեյուզի մեկնաբանությունը հավանաբար հիմնված է այս տեղանվան գրության մի տարբերակի վրա, որը արտացոլել ենք շղատառ: Այն ներկայացված է «Ծաղկաքաղի» լատիներեն ձեռագրերից մեկում, որը թվագրվում է 14-րդ դարով: – Hayton 1997, p. 817; Hayton 1906, p. 112 et n. 43b, 271 et n. 14:

12-րդ դ. Կարիկաղնոսի Սելևկիան (այնուհետև՝ Սելևկիա) բազմիցս ձեռքից ձեռք է անցել՝ կռվախնձոր լինելով Բյուզանդական կայսրության, Ռումի Սելջուկյան սուլթանության և Ռուբինյանների իշխանապետության միջև: Ռուբեն Գ-ի և Լևոն Բ/Ա-ի (1187/1198-1219) օրոք Սելևկիան հաստատվեց Կիլիկիայի և Բասվրիայի Հայոց պետության կազմում: Այն գտնվել է Հայոց թագավորների տիրապետության տակ մեկուկես դար՝ առնվազն մինչև 1330-ական թթ. կեսը: Ըստ Լևոն Ա արքայի վասալների ցանկի, որը կազմվել է 1198-1201 թթ., այդ ժամանակ Սելևկիայի տերը եղել է Կոստանցը՝ ֆրանկ Հեռի (Henri) Կոմառտիասի ավագ որդին: Մայրական կողմից Կոստանցը սերում էր Հեռումյաններից: 1210 թթ. Լևոն Ա-ն Սելևկիան փոխանցեց Հիվանդախնամներին: 1220-ական թթ. կեսերին այդ հոգևոր ասպետական միաբանության եղբայրները հայերի օգնությամբ հետ են մղել սելջուկյանների հարձակումները Սելևկիայի վրա և այդպիսով կանգնեցրել են հակառակորդի առաջխաղացումը Արևմտյան Կիլիկիա: – Սմբատ 1869, էջ 645, 648, Սմբատ 1956, էջ 210, 215, 217-218, 226, TchA 1863, p. 114 (n° 4), Հիշատակարաններ ԺԳ, էջ 166; Edwards 1987, p. 221-229; Barrington Atlas 2000 1, map 66; TIB 5-1, p. 402-406; Mutafian 2012 1, p. 345-346; Mutafian 2012 2, tableau généalogique 37; Chevalier 2009, p. 169, 175-176, 179, 200-202, 201, 219, 224, 232, 243-244, 292-293, 318-319, 324-326, 331, 466-467; Grigoryan 2021, p. 62-63, 75, 203, 259-269, 299, 310, 326, 503, 812, 820, 831-834, 846-849; Piana 2014, p. 227-251: Կարճ ժամանակ անց Սելևկիան դարձել է թագավորական տիրույթ: Այդ ժամանակաշրջանից Սելևկիայի բերդում պահպանվել են Հեռում Ա թագավորի (1226-1270) երկու վիմագրի հատվածներ: 1316 թ. մի Ավետարանի հիշատակարանում, որը գրվել է մայրաքաղաք Տարսոնում, հիշատակվում է «տեղ Ստեփանոս Կրակցի, **արքեպիսկոպոսն Տարսոնի եւ Սելեւկիոյ** եւ առաջնորդ Սուրբ ուխտին Միհնույն»: – Հիշատակարաններ 1301-1325, էջ 305; Langlois 1854, p. 53-54; Edwards 1987, p. 224-225, 229 n. 16; Grigoryan 2021, p. 34, 851:

Այսպիսով՝ այն ժամանակ, երբ *Հեռում Կոռիկոսցին* թելադրում էր «Ծաղկաքաղը» (1307), *Սելևկիան*, ամենայն հավանականությամբ, գտնվել է Հայոց թագավորության կազմում: Հետևաբար 14-րդ դարասկզբին դրա պատկանելությունը *Թուրքաց թագա-*

վիրուլյանը խիստ կասկածելի է: Քննվող տեղանվան մյուս գրեթեները, հատկապես մեր՝ թավատառ նշածները, հուշում են, որ խոսքն այս դեպքում կարող է լինել ոչ թե *Սելեկիայի* մասին, որը գտնվում է *Բասսիրիայի* արևելքում, այլ *Սելինոս* (*Սելինուս*, *Սելինոս*) քաղաքի, որի ավերակները պահպանվել են ծովի ափին՝ այժմյան *Գազիպաշա* (*Gazipaşa*) քաղաքի տարածքում, *Բասսիրիայի* արևմուտքում: – TIB 5-1, p. 407-408; Barrington Atlas 2000 1, map 66; Grigoryan 2021, p. 62, 73, 820-821, 837: *Սելինոս*ը Հայոց թագավորության կազմում եղել է միայն *Լևոն Բ/Ա-ի* ժամանակաշրջանում: Այն միանգամայն կարող էր լինել *Բասսիրիայի* այն մասի քաղաքներից մեկը, որը Հեթում Պատմիչի օրոք գտնվում էր Քարամանյանների իշխանության ներքո: Ուստի կարծում ենք, որ **Salemic** քաղաքը կարող է լինել *Սելինոս*ը, ոչ թե *Սելեկիան*, ինչպես ենթադրում է Քրիստիան Դեյուզը: Այդ դեպքում վերոհիշյալ լատիներեն ձեռագրի «*Seuleucie*» տարբերակը կարող է լինել հետագա ընդօրինակողի սխալ ընթերցման հետևանք:

Ստեփանոս Տարոնեցու «Տիեզերական պատմության» մի հատվածում հիշատակվում է ևս մեկ հետաքրքիր իսավրյան տեղանուն. «Իսկ յաւուրս տեառն *Խաչկայ* հայրապետին Հայոց ափեալ տարածեցաւ ազգս Հայոց զկողմամբքն արեւմտից, մինչեւ ձեռնադրել նմա եպիսկոպոսունս յ*Անտիոք Ասորոց* եւ ի *Տարսոն Կիլիկեցոց* եւ ի **Սուլի-դայ** եւ յամենայն գաւառսն յայնոսիկ»: – Ստեփանոս Տարոնեցի 2010, էջ 810: Խոսքը *Խաչկի Ա-ի* կաթողիկոսության (971-992) մասին է, երբ Բյուզանդիան գործունե կերպով օգտագործում էր հայկական գորամիավորումները և հայ բնակչությանը՝ իր նախկին տարածքները (ներառյալ՝ *Կիլիկիան*) արաբներից վերագրավելու և բնակեցնելու համար: Հայերի թիվը վերոհիշյալ քաղաքներում և տարածքներում 10-րդ դ. վերջին քառորդին այնքան զգալի էր դարձել, որ կաթողիկոսը անհրաժեշտ է համարել այնտեղ նոր եպիսկոպոսություններ հիմնել: Այս առիթով հարկ է նաև մեջբերել վերջերս բացահայտված՝ բյուզանդական երեք նույնօրինակ կնիքների գրությունները (լեգենդը): Օ *Ἀπεργαρίτης πρῶεδρος καὶ στρατηγ(ός) Ταρσοῦ (καὶ) Σουλουντε τοῦ Χασάνη*: Կնիքագիրը հիշատակում է Արծրունյաց տան՝ *Թորոնալանի* նյուդից սերած *Ապրդարիպ* իշխանին՝ Հասանի որդուն: Ըստ այս կնիքագրի և այլ աղբյուրների՝ 1072-1078 թթ. *Ապրդարիպ Արծրունին* ծառայել է որպես բյուզանդական կուսակալ *Կիլիկիայում* և *Բասսիրիայում*՝ լինելով *Տարսոնի* և *Սուլունտի* ստրատեգոս և կրելով պրոտեղրոսի տիտղոսը: – Grigoryan 2021, p. 118, 121, 129, 136-137, 843: Մեր կարծիքով՝ *Ստեփանոս Տարոնացու* հիշատակած Սուլունդը (*Սուլնդայ*) և *Ապրդարիպ Արծրունու* կնիքների *Սուլունտ*ը նույն *Սելինոսն* է: Ծնորհակալություն ենք հայտնում ժան Կլոդ Շելյենին՝ այդ կնիքագրերի մասին մեզ տեղեկություն տալու համար:

⁸⁰ Խոսքը Փոյուգիա (Փրիգիա) պատմական մարզի մասին է, որը գտնվում էր Կենտրոնական *Անատոլիայի* արևմտյան մասում, *Բասսիրիայից* և *Պամփիլիայից* հյուսիս: Տարբեր ժամանակաշրջաններում Փոյուգիայի սահմանները փոխվել են՝ կախված այդ երկրանունը կրող վարչական միավորների վերակազմավորումներից: Նույնը վերաբերում է *Անատոլիայի* մյուս պատմական շրջաններին: – TIB 7, p. 45-47, 71-124; Barrington Atlas 2000 1, map 62:

⁸¹ Ֆրանսերեն բնագրում՝ **Liche (Lichie, Lichee, Lichoe) de Grece**, լատիներենում՝ **Lichie (Zichiae) Grecie**: – Hayton 1906, p. 133, 271: Ամենայն հավանականությամբ, խոսքը **Laodicea ad Lycum** (այսինքն՝ *Լա(յ)ոդիկեա՝ Լիկում/Լիկոս/Լիկ գետի վրա*) նշանավոր հին քաղաքի մասին է, որի ավերակները գտնվում են այժմյան *Դենիզլի* քաղաքից ոչ հեռու: – Hayton 1906, p. 133 n. a; TIB 7, p. 323-326:

⁸² Ֆրանսերեն բնագրում՝ **Quisitan**, լատիներենում՝ **Quisitan** կամ **Quisitan**: – Hayton 1906, p. 133, 171:

- ⁸³ Բնագրում՝ **Epheson**: – Նույն տեղում: Քանի որ այստեղ հիշատակվում է հայտնի *Եփեսոս* քաղաքը, որի ավերակները գտնվում են *Հմյունիսից* մոտ 75 կմ հարավ՝ *Էզեյան ծովի* ափից ոչ հեռու: Այստեղի վայրի տարածքում, ըստ Շառլ Կոլերի՝ *Quisiton*-ը՝ *Սարուհան* (*Սարուխան*) *բեյլիկի* աղավաղված անունն է: – Hayton 1906, p. 133 n. b, 271 n. b: Այդ բեյլիկը հիմնադրել է *Սարուհան բեյը*՝ *Արիագու բեյի որդին*, 13-րդ դարավերջին՝ սելջուկյան սուլթանության փլուզման ժամանակ: Դրա կենտրոնը եղել է *Մանիսա* քաղաքը (*Հմյունիսից* մոտ 35 կմ հյուսիս-արևելք և *Եփեսոսից* 100 կմ հյուսիս): *Սարուհան բեյը* Հեթում Կոռիկոսցու ժամանակակիցն էր, և սա փաստարկ է Շառլ Կոլերի ենթադրության օգտին: Այնուամենայնիվ, կարծում ենք, որ նրա տեսակետը բավարար հիմնավորված չէ: Նախ պետք է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ **Quisiton** և **Սարուհան** բառերը հնչյունական ընդհանրություն չունեն: Բացի դրանից՝ *Եփեսոսը* և *Հմյունիսն* այդ ժամանակ գտնվում էին ոչ թե *Սարուհան բեյի*, այլ հարևան *Այդինյանների բեյլիկի* իշխանության ներքո: – Barrington Atlas 2000 1, maps 56-57, 61; IA 10, p. 239-243; Zhukov 1984, p. 127-133; EI2, p. 806:
- Չենք բացառում, որ *Կիսիտունը* (*Quisiton*) *Պիսիդիա* պատմական մարզանվան աղավաղված տարբերակն է: Վերջինս գտնվում էր Արևմտյան *Անատոլիայի* հարավային մասում՝ *Պամփիլիայից* հյուսիս և *Բասիլիսից* արևմուտք և հյուսիս-արևմուտք: Սակայն խնդիրն այն է, որ *Պիսիդիայի* սահմանները չեն հասնում *Եփեսոս* քաղաքին, որը գտնվում էր *Իոնիայում*: – Barrington Atlas 2000 1, maps 57, 65; Britannica 15 Micropedia 8, p. 5; Britannica 15 Micropedia 5, p. 410: Մնում է ենթադրել, որ հեղինակը այլ գիտելիքներ ուներ *Պիսիդիայի* չափերի և սահմանների մասին:
- ⁸⁴ Փրանսերեն բնագրում՝ **Pictania, Pictavia, Pictanie, Pictavie**, լատիներենում՝ **Pitanca, Putanca, Bithynia**: – Hayton 1906, p. 133, 271: Բուրանիս՝ պատմական մարզ Անատոլիայի հյուսիս-արևմուտքում: – Barrington Atlas 2000 1, maps 52, 86; Britannica 15 Micropedia 2, p. 48:
- ⁸⁵ Ներկայիս *Բզնիկ* քաղաքն է:
- ⁸⁶ Պատմական մարզ Կենտրոնական *Անատոլիայի* հյուսիսում: – Barrington Atlas 2000 1, map 86; Britannica 15 Micropedia 7, p. 734:
- ⁸⁷ Փրանսերեն բնագրում՝ **Germanopolim, Germanapolis, Germapolis, Sermanapolis, Guianapolis, Guipolis**, լատիներենում՝ **Germanapolis, Grimanopolis, Ginapolis**: – Hayton 1906, p. 133, 271: Քրիստիան Դելյուզը այս քաղաքը նույնացնում է *խալկյան Գերմանիկոպոլիսի* հետ (որն հիշատակվում է *Լևոն Ա* արքայի վասալների ցանկում ֆրանսերեն ձևով՝ *Քեմանիկ*), ինչը, ըստ մեզ, սխալ է, քանի որ հեղինակը հստակ տեղայնացնում է այն *Պաֆլագոնիայում*: Շառլ Կոլերը առանց հիմնավորման նույնացնում է Հեթում Կոռիկոսցու հիշատակած Գերմանապոլիսը պաֆլագոնյան *Կաստամուն* (*Կաստամունու*, *Քաստամունու*) քաղաքի հետ: Մեր կարծիքով՝ խոսքը իրականում պաֆլագոնյան *Գանգրա* (այժմ՝ *Չանքրոր*) քաղաքի մասին է, որը հայտնի էր նաև որպես *Գերմանիկապոլիս*: – Barrington Atlas 2000 1, map 86; TIB 9, p. 196-199; Hayton 1997, p. 817 n. 4, Սմբատ 1956, էջ 210, TIB 5-1, p. 258; Hayton 1906, p. 133 n. d:
- ⁸⁸ Փրանսերեն բնագրում՝ **Geneth, Genneth, Genesti**, լատիներենում՝ **Geneth, Genech, Jennech** և այլն: – Hayton 1906, p. 133, 271: *Ջանիկը Տրապիզոնից* արևմուտք գտնվող *Պոնտոսի* արևմտյան հատվածի թուրքական անունն է: 13-րդ դարավերջին - 14-րդ դարասկզբին այդ տարածքը զբաղեցնում էին փոքր բեյլիկները: – IA 3, p. 25:
- ⁸⁹ Փրանսերեն բնագրում՝ **baillif**, լատիներենում՝ **gubernator**: – Hayton 1906, p. 133, 272: Խոսքը նահանգապետի մասին է: «Պայլը» ֆրանսերենի «bailli» բառի հայերեն տարբերակն է: Պայլը *Միջերկրածովյան Հայաստանի* բարձրաստիճան պաշտոնյաներից էր, որը կառավարում էր պետությունը թագավորի անունից և նրա բացակայության ժամանակ: Պայլության մասին մանրամասն տե՛ս Mutafian 2012 1, p. 433-434:

- ⁹⁰ Այստեղ հեղինակը պատմում է, այսպես կոչված, *Տրասպիզոնի կայսրության* հիմնադրման մասին:
- ⁹¹ Գրաբար թարգմանության մեջ՝ «Յաղագս թագաւորութեան երկրին Ասորոց»։ – Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 1842, էջ 20:
- ⁹² Փրանսերեն բնագրում՝ **Gazere, Gazare, Guazere**, լատիներենում՝ **Gazere, Gazare, Gayere, Gaere**։ – Hayton 1906, p. 134, 272:
- ⁹³ Փրանսերեն բնագրում՝ **Crac de Montreal**, լատիներենում՝ **Cracum Montis Regalis**։ – Նույն տեղում։ *Երուսաղեմի թագավորության* հարավային մասում գտնվող *Կրակ դը Մոնթրեալը Անդրիոլդանանի* ֆրանկների ամրոցներից էր։ Կառուցվել է 1115 թ.՝ *Բոդուեն (Պաղտին) Ա-ի* թագավորության ժամանակ։ – Richard 2002, p. 57, 77-78, 108-110: Տեղանվան առաջին մասը՝ «*կրակ/krak*», արամեերեն «*כַּרְכָּ / 'karka*» («բերդ», «ամրացված քաղաք») բառի ֆրանսերեն արտասանությունն է։ – Menagé 1750 I, p. 305-306; Costaz 2002, p. 162; Grigoryan 2021, p. 158, 674-675: Հետևաբար **Կրակ դը Մոնթրեալ/Krak (Crac) de Montreal** նշանակում է «Թագավորական լեռան ամրոց»:
- ⁹⁴ Փրանսերեն բնագրում՝ **Sem, Sein, Sur**, լատիներենում՝ **Sem**։ – Hayton 1906, p. 134, 272: *Շամիր*՝ (Bilād al-Shām, այսինքն՝ *Շամի* երկիր) *Դամասկոսի* նահանգի արաբական անուններից է:
- ⁹⁵ Փրանսերեն բնագրում՝ **Antioche la grant**, լատիներենում՝ **Antiochia Major**։ – Hayton 1906, p. 134, 273: Քրիստիան Դեյուզը բաց է թողել «մեծն» («grant», «major») բառը։ – Hayton 1997, p. 818:
- ⁹⁶ Փրանսերեն բնագրում՝ **Silice** կամ **Cilica**, լատիներենում՝ **Silicia**։ – Hayton 1906, p. 134, 273:
- ⁹⁷ Փրանսերեն բնագրում՝ **Tersot, Tersoc, Cersoc**, երկի 14-րդ դ. ձեռագրերից մեկում՝ «la forte cité de Tarsot» («ամուր քաղաքն *Տարսուն*»), լատիներենում՝ «inexpugnabilis civitas Tarsensis» («անպարտելի/անմատչելի քաղաքն *Տարսուն*»)։ – Նույն տեղում:
- ⁹⁸ *Սիրիայի* թագավորության մասերի վերաբերյալ դրվագը հատկանշական է։ Այն ցույց է տալիս հեղինակի տեղեկացվածությունը *Արաբական խալիֆայության* ժամանակաշրջանի *Շամի* (որը ներառում էր ժամանակակից *Սիրիայի, Լիբանանի, Բարսելի, Հորդանանի* և Հարավային *Թուրքիայի* մի մասը) վարչական բաժանումներից։ – Al-Muqaddasī 1886, p. 8-11; Le Strange 1890, p. 25-30 and the maps placed between the pages 14 and 15: Այս դրվագը վկայում է, որ 14-րդ դարասկզբին գրված «Ծաղկաքաղը»-ը արտացոլել է առավել այն իրողությունները, որոնք տեղի են ունեցել *Սիջերկրածուխան (Կիլիկյան) Հայաստանի* հիմնադրումից մի քանի դար առաջ:
- ⁹⁹ Բնագրում՝ **Siriens**։ – Hayton 1906, p. 134: Ըստ հաջորդող բացատրությունների՝ այստեղ հեղինակը նկատի ունի մեքիտներին (քաղկեդոնական սիրիացիներ)։
- ¹⁰⁰ Այստեղ, ամենայն հավանականությամբ, հեղինակը նկատի ունի *Արևելյան Հռոմեական կայսրությունը՝ Բյուզանդիան*:
- ¹⁰¹ Բնագրում՝ «sainte eglise romaine»։ – Hayton 1906, p. 134:

ԳԻՐՔ ԵՐԿՐՈՐԴ

Գիրքը *Ասիայի* կայսրերի մասին է:

Քանի որ արդեն անդրադարձել ենք *Ասիայի* տասնչորս թագավորություններին, այժմ կխոսենք այն կայսրերի մասին, որոնք, **ըստ Արևելքի պատմիչների**, գերիշխում էին *Ասիայում* Հիսուս Քրիստոսի ծնունդից հետո:

Գլուխ I. *Ասիայի առաջին կայսրը*

Մոնսենյոր *սուրբ Ղուկասի* Ավետարանում ասվում է, որ Հռոմի կայսր *Օգոստոս* *Կեսարը* Հիսուս Քրիստոսի ծննդյան ժամանակ միահեծան իշխում էր ամբողջ աշխարհին: Սակայն հետո Պարսից թագավոր *Խոսրովը*¹⁰² ապստամբեց [Հռոմի] կայսրության դեմ և իրեն հռչակեց *Ասիայի* կայսր: Նա տեր դարձավ Պարսից, Մարաց, Հայոց¹⁰³ և *Քաղդեա թագավորություններին*, և *Խոսրովի* իշխանությունն այնքան հզորացավ, որ նա վճռեց հռոմեացիներին այս բոլոր երկրներից: Եվ թե ինչպես դա եղավ, կտեսնենք ստորև:

Գլուխ II. *Սարակինոսների և Մուհամեդի հավատի մասին*

Մեր Տիրոջ մարդեղությունից հետո 632 թվականին Մուհամեդի չար սերունդը մուտք գործեց *Միջին թագավորություն*: Սարակինոսները հույներից գրավեցին նախ ազնվագարմ *Դամասկոս* քաղաքը, ապա՝ ողջ

Միրիայի թագավորությունը, և պաշարեցին *Անտիոք* քաղաքը, որը պատկանում էր հույներին: Հերակլ¹⁰⁴ կայսրը այդ քաղաքը պաշտպանելու համար օգնության կանչեց բազմաթիվ մարդկանց: Երբ Հերակլ կայսեր գործը եկավ Պոսենի դաշտ¹⁰⁵, սարակինոսները դուրս եկան նրա դեմ, և մեծ ճակատամարտ սկսվեց: Այն երկար տևեց, և վերջում սարակինոսները հաղթանակ տարան: Այնքան մեծ էր ընկած մարդկանց քանակը, որ մինչև այսօր այդտեղ երևում են մարտիկների ոսկորներ:

Սարսափահար հույները, որոնց պատկանում էր *Անտիոք* քաղաքը, պայմանագրով զիջեցին տարածքը սարակինոսներին: Այնուհետև քրիստոնեական հավատի թշնամիները գրավեցին *Կիլիկիան*, *Կապադովկիան*, *Լիկայոնիան*, այլ հարուստ երկրներ և դարձան այնքան ամբարտավան, որ պատրաստեցին դալենե¹⁰⁶ և շարժվեցին *Կոստանդնուպոլիս*: Նախևառաջ ափ իջան *Կիպրոսում* և գրավեցին այդ թագավորության *Կոնստանս* կոչվող մեծ քաղաքը, որտեղ գտնվում էր *սուրբ Բառնաբաս առաքյալի* գերեզմանը¹⁰⁷: Կողոպտելով քաղաքը՝ սարակինոսները հիմնահատակ ավերեցին դրա ամրությունները, և մինչև այսօր այն անմարդաբնակ է: Այնտեղից [սարակինոսները] ուղևորվեցին Հռոմ կղզի, գրավեցին այն, ինչպես նաև *Ռոմանիայի*¹⁰⁸ բազմաթիվ այլ կղզիներ, տարան անհամար գերիներ:

Ապա շարժվեցին *Կոստանդնուպոլիս* և պաշարեցին այն ծովի ու ցամաքի կողմից: Քաղաքում ապրող քրիստոնյաները սարսափեցին և Տիրոջից գթություն խնդրեցին: Եվ Աստված ողորմաց. թեպետ ամառ էր, հանկարծակի այնպիսի ուժեղ փոթորիկ բարձրացրեց, որ սարակինոսների բոլոր դալեները մասերի բաժանվեցին և այնտեղ գտնվող թշնամիները համարյա բոլորը ջրահեղձ եղան: Դրանից հետո [մնացածները] վերադարձան իրենց երկիր՝ առանց մեկ այլ գործողություն նախաձեռնելու:

Գլուխ III. Քրիստոնյա հույների և նրանց կարգադրության մասին.

Եվ ինչպես սարակինոսները նվաճեցին

*Պարսից, Քաղդես և Միջագետքի թագավորությունները*¹⁰⁹

Երբ *Կոստանդնուպոլիսի* քրիստոնյաները փրկվեցին Քրիստոսի ողորմությամբ, նրանք տարվա մեջ մեկ օր տոն կարգեցին ի պատիվ Փրկչի և առաջսօր նշում են այն մեծ հանդիսավորությամբ: Որոշ ժամանակ հանգստանալուց հետո սարակինոսները պատրաստվեցին ներխուժելու *Պարսից թագավորություն*: Մեծ բանակ հավաքելով՝ նախ նվաճեցին

Միջազգետքի և Քաղղեա թագավորությունները, որոնք գտնվում էին Պարսից թագավորի ենթակայության տակ: *Ասորբարիշ*¹¹⁰ թագավորը, զգուշանալով սարակինոսների հզորությունից, սուրհանդակներ ուղարկեց *Փիսուն* գետից այն կողմ գտնվող թագավորներին և իշխաններին՝ նրանց օգնությունը հայցելու՝ խոստանալով մեծամեծ պարգևներ տալ:

Ապա *Թուրքեստանի թագավորությունում* հավաքվեցին մոտ հիսուն հազար զինվոր, որոնք կոչվում են թուրքմեն¹¹¹, և ճանապարհ ընկան, որպեսզի օգնեն Պարսից արքային [պայքարելու] սարակինոսների դեմ: Նրանք անցան *Փիսուն* գետը: Քանի որ թուրքմենները սովորություն ունեին ամենուր իրենց հետ տանել իրենց կանանց և երեխաներին, նրանք չէին կարող արագ տեղաշարժվել: Սարակինոսները, որոնք հաստատվել էին նվաճված *Քաղղեա թագավորությունում*, մտածեցին, որ եթե թուրքմենական զորքը միանա պարսկականին, դա կոժվարացնի *Պարսից թագավորության* նվաճումը: Ուստի որոշեցին հարձակվել *Պարսից թագավորության* վրա մինչև [թուրքմենների]՝ օգնության հասնելը: Սարակինոսները ներխուժեցին *Պարսկաստան*, և Պարսից թագավորը, որը կռվից խուսափելու ելք չուներ, դուրս եկավ նրանց դեմ: *Մարսաղա* կոչվող քաղաքի մոտ մեծ ճակատամարտ տեղի ունեցավ, որը շատ երկար տևեց: Կողմերը բազմաթիվ զոհեր ունեցան, և [ճակատամարտի] ավարտին Պարսից թագավորը սպանվեց: Դա տեղի ունեցավ Մեր Տիրոջ 633 թվականին¹¹²:

Գլուխ IV. Սարակինոսների ընտրած առաջին սենյորների¹¹³ մասին, որոնց նրանք կոչեցին սուլթան

Պարսկաստանը և Ասիայի այլ թագավորություններ գրավելուց հետո սարակինոսները ընտրեցին մի սենյորի, որին անվանեցին խալիֆ: Նա Մուհամեդի տոհմից էր: Որոշվեց, որ նրա նստավայրը լինի *Բաղդադ* քաղաքը: Մյուս բոլոր նվաճած թագավորություններում և երկրներում նրանք կարգեցին սենյորներ, որոնց կոչեցին սուլթան, որը լատիներենում համարժեք է թագավոր բառին: Սարակինոսները գրավեցին ամբողջ *Մեծ Ասիան*՝ բացառությամբ *Արխագիայի թագավորության*, որը *Վրաստանում* է, և *բացի Հայոց թագավորության մի մասից, որը կոչվում է Ադվանք*¹¹⁴: Այս երկու երկրները դիմադրություն ցույց տվեցին սարակինոսներին, և վերջիններս երբևէ չկարողացան նրանց տիրել: Եվ այնտեղ ապաստան գտան թշնամիներից հալածված բոլոր քրիստոնյաները:

Մենք համառոտ կխոսենք թուրքմենների մասին, որոնք օգնության են եկել Պարսից թագավորին, որպեսզի ավելի հասկանալի լինի նրանց պատմությունը: Հասնելով *Խորասան*¹¹⁵ կոչվող երկիրը՝ թուրքմեններն իմացան պարսկական բանակի պարտության և նրանց թագավորի մահվան մասին: Ուստի նրանք չուզեցին շարունակել ճանապարհը՝ որոշելով տիրել *Խորասանին* և պաշտպանել այն սարակինոսներից: Այդժամ վերջիններս մեծ բանակ հավաքեցին և շարժվեցին թուրքմենների դեմ: Խուսափելով ճակատամարտից՝ թուրքմենները սուրհանդակներ ուղարկեցին Բաղդադի խալիֆի մոտ՝ իրենց հպատակությունը նրան հայտնելով: Այդ քայլը շատ դուր եկավ խալիֆին և սարակինոսներին, որոնք թուրքմեններից հավատարմության խոստում ստացան և հարկադրեցին նրանց լքել Խորասանը: Նրանց բնակեցրին մեկ այլ երկրում, որտեղ ապստամբության վտանգ չէր լինի, և հրամայեցին ամեն տարի տուրք վճարել այդ հողի դիմաց: Այսպիսով՝ թուրքմենները ենթարկվեցին սարակինոսների իշխանությանը այն ժամանակ, երբ վերջիններս գրավեցին *Պարսից, Մարաց և Քաղդես թագավորությունները* և տարածեցին ամենուր Մուհամեդի կեղծ հավատը:

Դրանից հետո Բաղդադի խալիֆը հավաքեց թուրքմեններից ամենատարեց և քաջ մարդկանց և նրանց ստիպեց հավատալ Մուհամեդին, ինչպես նաև՝ քաջալերել, որ դա անեն մյուս թուրքմենները, խոստանալով ընծաներ և պատիվներ, եթե նրանք ենթարկվեն պահանջին: Թուրքմենները, որոնք ոչ մի կրոնի հետևորդ չէին, հեշտությամբ ընդունեցին խալիֆի պայմանը: Ահա թե ինչպես բոլոր թուրքմենները, որոնք օտար ազգ էին¹¹⁶, դարձան սարակինոս, բացառությամբ երկու տոհմի, որոնք առանձնացան մյուսներից:

Սարակինոսներն այդ ժամանակ սկսեցին սիրել թուրքմեններին՝ նրանց պատիվներ և շնորհներ մատուցելով: Իրենց պահելով խոնարհ և իմաստուն՝ թուրքմենները անեցին քանակով և հզորությամբ: Սարակինոսները իշխեցին *Ասիային* 418 տարի և ապա կորցրին իրենց իշխանությունը, ինչի մասին կխոսենք ստորև¹¹⁷:

Գլուխ V. Սարակինոս սենյորների մասին,
որոնք ապստամբեցին իրենց գերիշխան սուլթանի դեմ¹¹⁸

Այդ ժամանակ սարակինոսների մեջ երկպառակություն առաջացավ, որը տևեց 30 տարի: Սուլթանները և սենյորները¹¹⁹ չէին ցանկանում

ենթարկվել Բաղդադի խալիֆին: Նրանք ապստամբեցին վերջինիս դեմ, ինչի պատճառով սարակինոսների հզորությունը սկսեց էապես նվազել: Այդ ժամանակ *Կոստանդնուպոլսում* ապրում էր *Դիոգենես* անունով մի խիզախ կայսր: Նա սկսեց վճռաբար ճնշել սարակինոսներին, զավթել բազմաթիվ քաղաքներ և բերդեր, որոնք սարակինոսները խլել էին քրիստոնյաներից *Հերակլ* կայսեր օրոք¹²⁰, այդ թվում՝ ազնվագարմ քաղաք *Անտիոքը*, *Կիլիկիան* և *Միջագետքը*¹²¹: Ինչ վերաբերում է մյուս տարածքներին, ապա այնտեղ սարակինոսները պահպանեցին իրենց տիրապետությունը մինչև թուրքմենական նվաճումը, որի մասին կպատմենք ստորև:

Գլուխ VI. Այն մասին, թե ինչպես թուրքերը ընտրեցին թագավոր, որին Բաղդադի խալիֆը թուրքերի տիրակալ¹²² կարգեց

Մեր Տիրոջ 1051 թվականին թուրքմենները սկսեցին իշխել *Ասիայում*, և դա տեղի ունեցավ հետևյալ կերպ. նրանք բազմացան և հարստացան [Պարսկաստանում¹²³] և, տեսնելով սարակինոսների միջև տիրող տարաձայնությունները, որոշեցին ապստամբել: [Թուրքմենները] հավաքվեցին և ընտրեցին թագավոր ոմն *Սելջուկի*¹²⁴, իսկ մինչև այդ նրանք տիրակալ չունեին: Այնուհետև նրանք միավորվեցին և վճռականորեն հարձակվեցին սարակինոսների վրա և կարճ ժամանակում տիրեցին *Ասիային*: [Թուրքմենները] ոչ մի վնաս չպատճառեցին Բաղդադի խալիֆին և այնքան պատիվներ մատուցեցին, որ խալիֆը ավելի շատ վախից, քան սիրուց կամ թուրքմեններին հաճոյանալու համար նրանց տիրակալ *Սելջուկին* կարգեց Ասիայի կայսր:

Քիչ անց Սելջուկ կայսրը մահացավ, և իր թոռներից մեկը՝ *Դուրիսա*¹²⁵ անունով, փոխարինեց նրան: Նա պատերազմեց Կոստանդնուպոլսի կայսեր դեմ՝ գրավելով հույներից բազմաթիվ քաղաքներ և ամրոցներ: *Դուրիսան* իր զարմիկներից մեկին՝ *Արտուք*¹²⁶ անունով, ուժեղ բանակով ուղարկեց *Միջագետքի թագավորություն*՝ խոստանալով բաշխել նրան *Միջագետքի թագավորության* այն բոլոր հողերը, որոնք վերջինս կարողանար զավթել հույներից: *Արտուքը* մեծ բանակով պաշարեց *Ուռհա*¹²⁷ քաղաքը և գրավեց ամբողջ *Միջագետքը*: Իր նստավայրը հիմնեց *Մարդին* քաղաքում և այնտեղ իրեն սուլթան հռչակեց:

Այդ ժամանակ Պարսից թագավոր *Դուրիսան*¹²⁸ մահացավ, և նրան փոխարինեց նրա որդին՝ *Ալի-Արսլանը*¹²⁹: Վերջինս ուներ *Սուլեյման*

անունով եղբորորդի, որը քաջ զորական էր և երկար ժամանակ ծառայություններ էր մատուցել *Դուրիսային: Արի-Արսանը* մեծաթիվ զորք տվեց *Սուլեյմանին*, ուղարկեց նրան *Կասպադուկիա* և խոստացավ թողնել նրան այն ամենը, ինչը նա կկարողանա նվաճել հույներից:

Սուլեյմանը ներխուժեց *Թուրքաց թագավորություն*¹³⁰, գրավեց քաղաքներ և ամրոցներ և իրեն ենթարկեցրեց գրեթե ամբողջ երկիրը: Այդ ժամ նա փոխեց իր անունը և կոչվեց *Սուլեյմանշահ*¹³¹: Նա հիշատակվում է տուկ *Գողֆրուա* *որ Բույունի*¹³² բասաճի¹³³ պատմություններում, քանի որ կովել է ուխտավորների¹³⁴ դեմ և նրանց մեծ վնաս է պատճառել, երբ նրանք անցնում էին *Թուրքաց երկրի* տարածքով¹³⁵:

Գլուխ VII. Ինչպես *Մելիքշահը* դարձավ թուրքերի կայսր¹³⁶ այն ժամանակ, Երբ *Գողֆրուան* անցավ ծովը

Դրանից հետո *Արի-Արսանը* մահացավ, և նրան փոխարինեց իր որդին՝ *Մելիքշահ* անունով¹³⁷: Նա հրամայեց Միջագետքի սուլթան *Արսուքին* և *Թուրքաց երկրի* սուլթան *Սուլեյմանշահին* զավթել *Անտիոք* քաղաքը: Նրանք մեծ զորք հավաքեցին, պաշարեցին *Անտիոք* քաղաքը, որը հույների տիրապետության տակ էր, և գրավեցին այն մի քանի օրում¹³⁸: Այսպիսով՝ հույներին վոնդեցին *Ասիայի* ողջ տարածքից, [և նրանք] չկարողացան դիմակայել քրիստոնեական հավատի թշնամիների հզորությանը:

Այնուհետև *Մելիքշահը*՝ թուրքերի կայսրը, մահացավ՝ թողնելով երկու որդի: Նրան հաջորդեց ավագը՝ *Բարկիարուք*¹³⁹ անունով, սակայն նրա եղբայրը, որն ավելի քաջ զորական էր, գրավեց *Պարսկաստանի* մեծ մասը: *Գողֆրուա* *որ Բույունի* բասաճի ժամանակ *Բարկիարուքն* է եղել Պարսկաստանի կայսրը¹⁴⁰, իսկ *Սուլեյմանշահը*՝ *Թուրքաց երկրի* սուլթանը¹⁴¹: Վերջինս բազմաթիվ կորուստներ պատճառեց ուխտավորներին, երբ նրանք անցնում էին *Թուրքաց երկրի* տարածքով¹⁴²:

Գլուխ VIII. Ինչպես սարակինոսները¹⁴³ պաշարեցին քրիստոնյաներին *Անտիոք* քաղաքում

Գողֆրուան և բասաճի մյուս ուխտավորները գնացին *Անտիոքը* պաշարելու: Երբ Պարսկաստանի կայսրը¹⁴⁴ իմացավ այդ մասին, նա *Թուրքաց թագավորության* մեծաքանակ զինվորներ հավաքեց և ուղարկեց

նրանց [պաշարվածներին] օգնության: Սակայն քրիստոնյաները, նախ-
քան թուրքերի հասնելը, գրավեցին *Անտիոքը*: Թշնամիների հզորու-
թյունը այնքան մեծ էր, որ նրանք շրջապատեցին քաղաքը բոլոր կողմե-
րից այնպես, որ քրիստոնյաները պաշարողներից դարձան պաշարվող-
ներ: Ի վերջո, **մեր ուխտավորները**, կռվելով մեծաքանակ թշնամիների
դեմ, Աստծու շնորհով պարտության մատնեցին վերջիններիս և սպանե-
ցին նրանց առաջնորդ *Կիրբուդային*¹⁴⁵: Փրկվածները վերադարձան
Պարսկաստան և իրենց կայսր *Բարկիադուքին* մահացած գտան: Վերջի-
նիս եղբայրն էր ցանկանում վերցնել իշխանությունը, սակայն նրա հա-
կառակորդներն ընդդիմացան և սպանեցին նրան¹⁴⁶:

[Այդ ժամանակ] թուրքերի միջև երկպառակություն կար, որը նրանց
թույլ չտվեց համաձայնության գալ կայսր կամ որևէ գերիշխան ընտրելու
հարցում: Երբ [թուրքերը] սկսեցին կռվել մեկը մյուսի դեմ, վրացիները և
Մեծ Հայքի սարակինոսները¹⁴⁷ հարձակվեցին նրանց վրա և վռնդեցին
Պարսկաստանի ողջ տարածքից այնպես, որ վերջիններս իրենց կանանց
և երեխաների հետ փախան *Թուրքաց երկիր*¹⁴⁸: Այսպիսով՝ Թուրքերի
սուլթանների հզորությունը զգալիորեն աճեց: Նրանց իշխանության
տակ [երկիրը] բարգավաճեց, մինչև որ թաթարները գրավեցին այն, ինչի
մասին կիսոսենք ստորև:

Գլուխ IX. Խորեզմցիների մասին. Ինչպես նրանք դարձան *Մեծ Ասիայի* տերերը, որտեղից վտարվեցին կարճ ժամանակ անց

Խորեզմի թագավորությունում կար մի ցեղ, որը մշտապես քոչում էր
լեռներ և դաշտեր՝ գրավելով խաշնարածությամբ: Այդ մարդիկ շատ հա-
մարձակ զինվորներ էին: Իմանալով, որ *Պարսկաստանի թագավորու-
թյունը* մնացել է առանց տիրակալի¹⁴⁹, նրանք մտածեցին, որ կարող են
հեշտությամբ այն նվաճել: Հավաքվելով՝ նրանք ընտրեցին իրենց առաջ-
նորդ *Ջալադին* անունով մեկին¹⁵⁰, ինչից հետո, չհանդիպելով որևէ դիմա-
դրության, հասան ազնվագարմ *Թավրիզ* քաղաք: [Նրանք] հաստատվե-
ցին այնտեղ և *Ջալադինին* հռչակեցին Ասիայի¹⁵¹ կայսր, քանի որ մտա-
դիր էին գրավել *Ասիայի* մյուս թագավորությունները, ինչպես որ նվաճե-
ցին *Պարսկաստանը*:

Որոշ ժամանակ հանգստանալով և *Պարսկաստանի* գանձերով
հարստանալով՝ խորեզմցիները խիստ գոռոզացան: Ապա նրանք ներ-

խուժեցին *Թուրքաց թագավորություն*՝ հուսալով գրավել և տիրել այն: Բայց *Թուրքաց Ալադին* սուլթանը¹⁵² բանակ հավաքեց, ճակատամարտեց խորեզմցիների դեմ, հաղթեց և արտաքսեց նրանց *Թուրքաց երկրից*: Կայսր *Ջալադինը* սպանվեց մարտում¹⁵³: Նրանք, ովքեր փրկվեցին, հասան *Միջագետքի թագավորություն*, խմբվեցին *Ուռհայի դաշտում* և որոշեցին ներխուժել *Միրհայի թագավորություն*, որն այդ ժամանակ մի կին¹⁵⁴ էր կառավարում:

Խորեզմցիները նոր զորք ժողովեցին և մտան *Միրհա*¹⁵⁵: Վերոհիշյալ ազնվական տիկինը իր մարդկանց հավաքեց *Հալեայ* քաղաքում՝ *Եփրատ* գետի ափից ոչ հեռու, դուրս եկավ և կռվեց խորեզմցիների դեմ: Մեծ ճակատամարտ եղավ, և այն ավարտվեց խորեզմցիների պարտությամբ, որոնք փախան *Արաբական անապատ*: Նրանք անցան *Եփրատ* գետը մի բերդի մոտից, որը կոչվում է *Ռաքքա*¹⁵⁶, մտան *Միրհայի թագավորություն*¹⁵⁷, շարժվեցին առաջ մինչև *Երուսաղեմի թագավորության Պաղեստին* նահանգը և այնտեղ մեծ վնաս հասցրին քրիստոնյաներին¹⁵⁸, ինչպես ասվում է *Գողթրուա դր Բույունի* բասանի պատմություններում¹⁵⁹:

Ի վերջո, այդ խորեզմցիները դուրս եկան միմյանց դեմ՝ չցանկանալով այլևս հնազանդվել իրենց առաջնորդին և լքեցին վերջինիս: Նրանցից ոմանք գնացին ծառայելու *Դամասկոսի* սուլթանին, մյուսները՝ *Հոմսի*, *Համայի* կամ *Միրհայի* այլ սուլթանների, որոնք այն ժամանակ հինգն էին¹⁶⁰: Երբ *Բերկե խան*¹⁶¹ անունով խորեզմցիների մի տուկը¹⁶² տեսավ, որ յուրայիներն իրեն լքել են, նա սուրհանդակներ ուղարկեց *Բաբելոնի*¹⁶³ սուլթանի մոտ՝ առաջարկելով նրան իր ծառայությունները, ինչը սուլթանին մեծապես ուրախացրեց: Վերջինս մեծ պատվով ընդունեց խորեզմցիների տուկին և նրա զինակիցներին, բայց չցանկանալով, որ խորեզմցիները միասնական լինեն իր հոդերում՝ բաժանեց նրանց՝ բնակեցնելով տարբեր վայրերում: *Բաբելոնի* սուլթանի հզորությունը, որը մինչև այդ միջին աստիճանի էր, խորեզմցիների շնորհիվ աճեց: Ի վերջո, խորեզմցիների ազգը բավական արագ կորցրեց իր կարևորությունը, և կարճ ժամանակ անց սկսվեց թաթարների տիրապետությունը:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- ¹⁰² Ֆրանսերեն բնագրում՝ **Coserossac**, **Cos(s)erosach** կամ **Cosserossath**, լատիներենում՝ **Cosserossach**, **Ceserossac** կամ **Cossorassath**: Ըստ Քրիստիան Դեյուզի՝ խոսքը *Խոսու*՝ *Բ* (590-628) շահնշահի մասին է: – Hayton 1906, p. 136, 274; Hayton 1997, p. 819 n. 1:
- ¹⁰³ Ֆրանսերեն բնագրում՝ **Ermenie** կամ **Armenie**, լատիներենում՝ **Armenia**: Անհասկանալի պատճառով Քրիստիան Դեյուզը այս հատվածում բաց է թողել *Հայոց թագավորության* հիշատակումը: – Hayton 1906, p. 136, 274; Hayton 1997, p. 819:
- ¹⁰⁴ Բնագրում՝ **Eracles**: – Hayton 1906, p. 137, 274: Խոսքը Բյուզանդիայի կայսր Հերակլիոս 1-ինի մասին է (610-641):
- ¹⁰⁵ Ֆրանսերեն բնագրում՝ **Possent** կամ **Posserit**, լատիներենում՝ **Possene**, **Posseric**, **Posserio**: – Hayton 1906, p. 137, 275. Որքան մեզ հայտնի է, այս տեղանունը առայժմ հստակ տեղայնացում չունի: Շառլ Կոլերը և Քրիստիան Դեյուզը այսպես են մեկնաբանել. «*Պոսենի դաշտը* մոտ է *Անտիոքին*»: Ըստ Էուլյան, *Հեթում Կոռիկոսցին* այստեղ պատմում է Յարմուքի՝ բյուզանդական կայսր Հերակլիոս Ա-ի բանակի և արաբների միջև տեղի ունեցած ճակատամարտի մասին: – Hayton 1906, p. 137 n. a; Hayton 1997, p. 819 n. 2; ODB 3, p. 2214; Britannica 15 Micropedia 10, p. 802: Պաղեստինյան *Յարմուք* գետը Հորդանանի ձախ և ամենամեծ վտակն է: Տարածաշրջանի պատմությանն ու աշխարհագրությանը քաջատեղյակ հեղինակը դժվար թե չիմանար, թե որտեղ է տեղի ունեցել այս ճակատագրական ճակատամարտը՝ *Անտիոքում* (Հյուսիսային Սիրիա), թե՛ Պաղեստինում: Ուստի համամիտ չենք Շ. Կոլերի և Ք. Դեյուզի տեսակետին՝ հաշվի առնելով նաև այն հանգամանքը, որ քննարկվող դրվագում չկա հստակ վկայություն, որ *Պոսենի դաշտը* գտնվում է *Անտիոք* քաղաքի մոտ: Հարկ է նշել, որ *Յարմուքը* թափվում է Հորդանան գետը: Գետերի միախառնման տեղից 20 կմ հարավ՝ *Իսրայելի* հյուսիսային մարզում, գտնվում է *Բեյթ Շեսան* քաղաքը (արաբերեն՝ Baysān կամ Beisān, ֆրանսերեն և լատիներեն՝ Bethsan, Bessan կամ Bethsam): Ենթադրաբար, «*Պոսեն*»-ը նշված քաղաքի անվան հայկական տարբերակն է: 12-13-րդ դդ. *Բեթսանը* և դրա բերդը եղել են Լատինական (այսինքն՝ ֆրանկների) Երուսաղեմի թագավորության մի տիրույթի կենտրոն, որի սենյորներին (տերերին) անվանում/կոչում էին «Դե Բեթսան» («De Bethsan»): – RRH 1993, p. 32-33, 35-36, 62, 65, 70, 74-75, 77, 84, 87-88, 90, 93, 96, 190, 192-194, 196-199, 206-207, 217, 225-226, 240-242, 244-245, 249, 266, 276, 279, 317, 330-331, 343; Guillaume de Tyr Continuation 1982, p. 145, 177; Guillaume de Tyr 1844, p. 327, 558, 583, 1093, 1118-1119; Richard 2002, p. 105; Bourgeois 2017, p. 117-118, 124-125, 176, 229; Britannica 15 Micropedia 1, p. 1032-1033: Հարթավայրը այստեղ ձգվում է *Տարաբիա* (Գալիլեա, Կիներետ) լճի ափերից և *Յարմուք* գետի հոսանքից *Բեթսան* քաղաքը և ավելի հարավ: Ըստ իր դարաշրջանի պատմաաշխարհագրական իրողությունների՝ Հեթում Կոռիկոսցին կարող էր անվանել նշված տարածքը «*Պոսենի* (այսինքն՝ *Բեթսանի*) *դաշտ*»: Եթե, իրոք, սա ճիշտ է, ապա *Պոսենի դաշտը* անկասկած ներառում էր *Յարմուք* գետի շրջանը, որտեղ տեղի է ունեցել ճակատամարտը:
- ¹⁰⁶ Ֆրանսերեն բնագրում՝ **galée**, լատիներենում՝ **galea**: Քրիստիան Դեյուզը ընկալել է այդ բառը որպես «galère», Մկրտիչ Ավգերյանը՝ «ցոկանավ»: – Hayton 1906, p. 137, 275, Hayton 1997, p. 820: Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 1842, էջ 22: Առանց այս եզրույթի ստուգաբանական պատմության՝ նշենք, որ դրա հայերեն տարբերակներն են «ղալե» կամ «խալե», որոնք գործածվել են Հեթում Կոռիկոսցու հայալեզու երկերում,

- ինչպես նաև՝ այլ հայկական միջնադարյան աղբյուրներում: Տե՛ս Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 2011, էջ 51, 54, 56, 57, Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 1956ա, էջ 61, 66, 67, 70, 72, 73, 75, 76, 78-80, Հեթում Բ 1951, էջ 73, 81-84, 86; Հեթում Նոիրցի 1963, էջ 548: Կ. Մաթևոսյան 2011, էջ 73: Մեզ համար գերադասելի է «Ծաղկաքաղի» հեղինակի երկերում գործածված տարբերակը:
- 107 Խոսքը *Կիպրոսի* արևելյան ափի երբեմնի *Սալամիս* քաղաքի մասին է, որը դարեր շարունակ եղել է կղզու հիմնական պոլիսը: *Արևելյան Հռոմեական կայսրություն* կայսր Կոստանդին (Κωνσταντιος/Կոնստանտինոս) Բ-ի օրոք (337-361) *Սալամիս* վերակառուցվել և վերանվանվել է *Κωνσταντία/Կոնստանտիա*: Վերոհիշյալ վանքը գտնվում էր քաղաքից ոչ հեռու՝ այն վայրում, որտեղ ձեռք են բերվել *սուրբ Բառնաբասի* մասունքները: Britannica 15 Micropedia 8, p. 804; Britannica 15 Micropedia 1, p. 822:
- 108 *Լատինական Արևելքի* դարաշրջանում «Romania» բառը գործածվում էր *Բյուզանդական կայսրության*, ինչպես նաև՝ *Կոստանդնուպոլսի Լատինական կայսրության* և այլ հարակից լատինական պետությունների համար: – ODB 3, p. 1805:
- 109 Բնագրում՝ «Des Chrestiens grecs et de leurs ordenances. Et comment les Sarrazins pristrent le royaume de Perse, de Caldée et Mesopotamie»: – Hayton 1906, p. 138:
- 110 Փրանսերեն բնագրում՝ **Assobarich**, լատիներենում՝ **Asdaiorth**, **Ascaiorth** կամ **Adaioch**: Ամենայն հավանականությամբ, խոսքը Սասանյան *Պարսկաստանի* վերջին շահնշահ Հազկերտ 3-րդի (մոտ 632-651) մասին է: – Նույն տեղում, էջ 138 et n. a, 276; Hayton 1997, p. 820 n. 2:
- 111 Բնագրում՝ «Turquemans»: – Hayton 1906, p. 138:
- 112 Արաբների կողմից *Պարսկաստանի* նվաճման և վերջին Սասանյան արքայի մահվան մասին Հեթում Կոռիկոսցու պատմությունը խիստ տարբերվում է այլ աղբյուրներից հայտնի տեղեկություններից: Նույնը վերաբերում է այդ դեպքերի թվագրությանը:
- 113 Այստեղ հեղինակը գործածում է հին ֆրանսերենի «seignor» (այսինքն՝ «seigneur») բառը, որը, կախված համատեքստից, սովորաբար թարգմանվում է որպես «իշխան», «ավատապետ» կամ «տեր»: – Hayton 1906, p. 139; DAF 2012, p. 547: Սակայն նպատակահարմար ենք գտնում չթարգմանել այն, քանի որ հարկ է ցույց տալ, որ Հեթում Կոռիկոսցին այս երկում, իր ասելիքն առավել ընկալելի դարձնելու նպատակով, եվրոպական երկրներում ընդունված եզրույթներն է գործածել Արևելքի տիրակալների և իշխանների տիտղոսների համար:
- 114 Բնագրում՝ «... for que le royaume de Abcas, qui est en Jorgie, e une contrée du regne d'Ermenie qui est appellée Aloen»: – Hayton 1906, p. 139:
- 115 Փրանսերեն բնագրում՝ **Corascen**, լատիներենում՝ **Corascen**, **Corasen** կամ **Corason**: Զրիստիան Դելյուզը սխալմամբ թարգմանել է **Corasme**: – Hayton 1906, p. 139, 277; Hayton 1997, p. 821:
- 116 Հեղինակը հավանաբար նկատի ունի, որ թուրքմենները օտարերկրացի էին այն հողում, որտեղ բնակություն հաստատեցին խալիֆի հրամանով:
- 117 «Ծաղկաքաղի» մի ձեռագրում սույն գլխի վերջին նախադասությունը ձևակերպված է այսպես. «Ի վերջո, նրանք խլեցին սարակինսաներից իրենց հողերը և իշխանությունը, ինչպես ցույց է տրված ստորև»: – Hayton 1906, p. 140:
- 118 «Ծաղկաքաղի» երեք ձեռագրերում այս գլուխը բացակայում է: Դատելով դրա բովանդակությունից՝ վերնագրի ավարտը հարկ է կարդալ. «...իրենց գերիշխան խալիֆի դեմ»: Գրքի երկու ձեռագրերում տվյալ գլուխը վերնագրված է այլ կերպ՝ մեկում. «Ինչպես Կոստանդնուպոլսի կայսր Դիոգենեսը գրավեց Անտիոքը և վրձնեց այնտեղից սարակինսաներին», մյուսում. «Սարակինսաների միջև եղած գժտությունների մասին, որոնց շնորհիվ կայսրը վերադարձրեց իր հողերը»: – Նույն տեղում, էջ 141:
- 119 Խոսքը «սարակինսաների» առաջնորդների մասին է:

- ¹²⁰ Խոսքը *Բյուզանդիայի*՝ վերոհիշյալ կայսր Հերակլ Ա.-ի (610-641) մասին է:
- ¹²¹ Բյուզանդիայի՝ 7-8-րդ դդ. արաբներին անցած իր նախկին տարածքների վերագրավումը (այսպես կոչված, «Բյուզանդական ռեկոնկիստան») երկարատև գործընթաց էր, որը տեղի է ունեցել գրեթե ամբողջ 10-րդ դարում և 11-րդ դ. առաջին քառորդին: Դրանում հսկայական դեր խաղացին բյուզանդական բանակի հայկական զորավաճառները: Նշված դարաշրջանի բյուզանդական կայսրերից մի քանիսն ունեին հայկական ծագում: Ընդգծենք, որ *Կիլիկիայի* վերագրավումը տեղի ունեցավ *Նիկեիոսոս Բ Փոկաս* կայսեր օրոք (963-969): – Grigoryan 2021, p. 96-103: Նրա և այլ կայսրերի հաջորդությունները «Ծաղկաբաղի» հեղինակը սխալմամբ վերագրում է *Ռոմանոս Դ Դիոգենեսին* (1067-1071), որը ապրել է այդ դեպքերից մեկ դար անց և *Մանազկերտի* նակատամարտում ջախջախիչ պարտություն է կրել սելջուկյաններից:
- ¹²² «Ծաղկաբաղի» պահպանված երեք ձեռագրերում այս գլուխը բացակայում է: Երկու ձեռագրերում վերնագրված է այլ կերպ՝ մեկում. «*Բնչպես թուրքմենները ապստամբեցին սարակինոսների դեմ, ընտրեցին թագավոր և նվաճեցին Ասիայի թագավորությունը և այլ երկրներ*», մյուսում. «*Բնչպես թուրքմենները առաջին անգամ թագավոր ունեցան*»: Ուշագրավ է ևս մեկ հանգամանք. խորագրի տարբերակներից մեկում գործածվում է «Turcs» («թուրքեր») բառը, թեև բնագրում խոսքը թուրքմենների («Turquemans») մասին է: – Hayton 1906, p. 142:
- ¹²³ «*Պարսկաստան*» («Perse») բառը հիշատակված է «Ծաղկաբաղի» ձեռագրերից մեկում: – Նույն տեղում:
- ¹²⁴ Փրանսերեն բնագրում՝ **Salioe**, լատիներենում՝ **Salioch** կամ **Sadock**: – Նույն տեղում, էջ 142, 278:
- ¹²⁵ Փրանսերեն բնագրում **Dolrissa, Dolorissa, Dolgrissa, Dolosias**, լատիներենում՝ **Dolcrlissa, Dolcrlissa, Dolrissa, Dolgrilsa, Drogrillsa, Dolerissa, Digrissa, Degrissatorilsa**: Խոսքը Սելջուկյան պետության և, այսպես կոչված, Մեծ Սելջուկյանների դինաստիայի հիմնադիր *Տուղրիլ բեյի* (1038-1063) մասին է: – Նույն տեղում, էջ 142 et n. B, 278; Hayton 1997, p. 822 n. 2; Lane-Poole 2004, p. 108-110; Britannica 15 Micropedia 10, p. 22-23:
- ¹²⁶ Փրանսերեն բնագրում՝ **Artot, Artoth, Arthoth, Altoch, Alioch**, լատիներենում՝ **Artot, Artoc, Artoch, Artotp, Arace**: – Hayton 1906, p. 142, 278. Խոսքը Արտուքյանների հարստության հիմնադիր թուրքմեն զորավար *Արտուքի* մասին է: Նրա ժառանգները իշխում էին *Միջագետքի* որոշ տարածքներում 11-15-րդ դարասկիզբ: Հեղում *Կոռիկոսցու* տեղեկությունները *Արտուքի* մասին այնքան էլ ճշգրիտ չեն: Վերոհիշյալ իրադարձությունները տեղի են ունեցել *Տուղրիլ բեյի* մահից հետո՝ սուլթան *Ալի-Արսլանի* և նրա հաջորդների օրոք: *Տուղրիլ բեյի* և *Արտուքի* միջև մտերիմ ազգակցական կապը չի հաստատվում այլ աղբյուրներով: – IA 1, p. 617-622; Lane-Poole 2004, p. 121-123; Britannica 15 Micropedia 1, p. 563:
- ¹²⁷ Փրանսերեն բնագրում՝ **Roais**, լատիներենում՝ **Rohais**: – Hayton 1906, p. 142:
- ¹²⁸ Առաջին Սելջուկյանների դարաշրջանում *Պարսկաստանը* եղել է նրանց պետության կարևորագույն մասը, ինչի պատճառով ոչ միայն Հեղում *Կոռիկոսցին*, այլ նաև ուրիշ հայ միջնադարյան հեղինակներ ներկայացնում էին նրանց որպես «*Պարսից արքայ/թագավոր/սուլթան*»: – Սամուել Անեցի եւ շարունակողներ 2014, էջ 199, Սմբատ 1956, էջ 51, 65, 98; Britannica 15 Micropedia 10, p. 22-23:
- ¹²⁹ Փրանսերեն բնագրում **Alp Asselen**, լատիներենում՝ **Alp Asalem, Alphasalen, Aspasalen**: – Hayton 1906, p. 142, 279: *Ալի-Արսլանը* Սելջուկյան պետության երկրորդ սուլթանն էր (1063-1072), *Տուղրիլ բեյի* զարմիկը: – IA 1, p. 384-385; Lane-Poole 2004, p. 109-110; Britannica 15 Micropedia 1, p. 269:

- ¹³⁰ Այստեղ հեղինակը ժամանակավրիպում է անում, քանի որ *Կապադոկիան* («Թուրքաց թագավորություն») մաս դարձավ միայն վերոհիշյալ և Մելջուկյանների այլ ռազմարշավներից հետո:
- ¹³¹ Ֆրանսերեն բնագրում՝ **Solimanssa**, լատիներենում՝ **Solimanssa, Solimansa, Salimensa**: – Hayton 1906, p. 143, 279: Խոսքը *Կուստադիշի որդի Սուլեյման շահի* (1078-1086) մասին է, որը նվաճեց *Անատոլիայի (Ռումի) քազմաթիվ տարածքներ*, այդ թվում՝ նաև *Կապադոկիան* և հիմնադրեց *Ռումի Սելջուկյան սուլթանությունը*՝ դառնալով դրա առաջին սուլթանը: Հավելենք, որ *Արի-Արսլանը* և *Սուլեյման շահը* իրականում եղել են հարազատ եղբայրների թոռներ: – IA 1, p. 201-218; Lane-Poole 2004, p. 109-112, 114:
- ¹³² Բնագրում՝ «duc Godefroi de Boillon»: «Ծաղկաքաղի» լատիներեն ձեռագրերում «duc» (այսինքն՝ դուքս) բառը չկա: Այն բացակայում է նաև Քրիստիան Դեյուզի թարգմանության մեջ: – Hayton 1906, p. 143; Hayton 1997, p. 823: Մեզ համար նախընտրելի է միջնադարյան տարբերակը՝ «տուկ», քանի որ այն գործածել է հենց *Հեթում Կոռիկոսցին*: Ոչ միայն «Ծաղկաքաղում», այլև իր մյուս ստեղծագործություններում, երևում է նրա իրազեկվածությունը *Գոդֆրուս դը Բույոնի* կենսագրության որոշ մանրամասներից, այդ թվում՝ նրա տիտղոսներից: Մասնավորապես իր «Ազգաբանության թագաւորացն Երուսաղէմի եւ թագաւորացն Կիպրոսի» երկում *Հեթում Կոռիկոսցին* վերոնշյալ անձին ներկայացնում է այսպես. «*Եւ ընտրեցին քրիստոնէքն թագաւոր Երուսաղէմի զԳաւղաւֆրէ տը Գոյլունն, որ էր տուկ գաւառին, որ կոչէր Լաւռայն. այլ սա ոչ կամեցաւ թագ չալկել եւ մեռաւ անժառանգ*»: – Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 1956թ, էջ 105-106, Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 2011, էջ 46, Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 1956ա, էջ 56, Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ, էջ 200-201, Հեթում Բ 1951, էջ 74, Կ. Մաթևոսյան 2011, էջ 59, 89: Այս հատվածն արտացոլում է այն հանգամանքը, որ Լոթարինգիայի («Լաւռայն», ֆր.՝ **Lorraine**) տուկ և Բույոնի գունթ (այսինքն՝ կոմս) Գոդֆրուան, հրաժարվելով ընդունել թագավորական պսակը այն քաղաքում, որտեղ Քրիստոսը կրում էր փշե պսակ, իշխեց որպես «Տիրոջ գերեզմանի պաշտպան»: Այնուամենայնիվ, որոշ աղբյուրներում և պատմական հետազոտություններում նա հաճախ հիշատակվում է որպես Լատինական *Երուսաղեմի թագավորության* առաջին թագավոր: *Գոդֆրուս դը Բույոնի* և վերոհիշյալ հանգամանքների մասին տե՛ս S. John, *Godfrey of Bouillon: Duke of Lower Lotharingia, Ruler of Latin Jerusalem, c. 1060-1100*, Routledge 2019. A. V. Murray, «The title of Godfrey of Bouillon as ruler of Jerusalem», in A. V. Murray, *The Franks in Outremer. Studies in the Latin Principalities of Palestine and Syria, 1099-1187*, Ashgate Publishing 2015, p. 163-178: Հավելենք, որ *Հեթում Կոռիկոսցու* ժամանակագրություններից մեկում *Գոդֆրուան* սխալմամբ ներկայացված է որպես «տուկ Նորմանդիոյ» («Նորմանդիայի դուքս»): – Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 1956ա, էջ 56:
- ¹³³ Բնագրում՝ **passaige**, այսինքն՝ **passage** (այստեղ՝ «ճանապարհորդություն», «ուխտագնացություն»), *Հեթում Կոռիկոսցու* հայալեզու երկերում՝ «բասաճ»: Մեզ համար գերադասելի է այս բառը՝ «croisade» («խաչակրաց արշավանք») ոչ այնքան պատշաճ եզրույթի փոխարեն, որը գործածել է Քրիստիան Դեյուզը: Hayton 1906, p. 143, Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 2011, էջ 46, 47, Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 1956ա, էջ 58, Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ, էջ 200-201, 213, Հեթում Բ 1951, էջ 73-75, Hayton 1997, p. 823:
- ¹³⁴ Բնագրում՝ **pelerin**, այսինքն՝ **pèlerin** («ուխտավոր», «ուխտագնաց»): Քրիստիան Դեյուզը թարգմանել է «croisé» («խաչակիր»): – Hayton 1906, p. 143 Hayton 1997, p. 823; DAF 2012, p. 450:

- ¹³⁵ Ուշագրավ է սույն գլխի վերջին նախադասությունը, քանի որ թույլ է տալիս պատկերացում կազմել <էթում Կոռիկոսցու օգտագործած աղբյուրների մասին, որոնցից են, օրինակ, Առաջին բասաճի (այսպես կոչված, «Առաջին խաչակրաց արշավանքի») պատմագիրների աշխատությունները: Ապա հստակեցվում է նաև այդ հեղինակների շրջանակը: Բանն այն է, որ 1097 թ., երբ Առաջին բասաճը *Անատոլիայում* անցնում էր *Սուրբ Երկիր*, Սելջուկյան պետությունը գլխավորում էր *Կիլիկ Արաթն Ա* սուլթանը (1092-1107), ոչ թե նրա հայր *Սուլեյմանշահը*, որը այդ ժամանակ արդեն հանգուցյալ էր: Սակայն Առաջին բասաճի լատին պատմագիրները, մասնավորապես՝ *Գիյոմ Մուրացին*, *Ալբերտ Ախենցին*, *Ֆուլքեր (Փուլքեր, Փուլբեր) Շարտրացին*, պատմելով այդ իրադարձությունների մասին (մասնավորապես՝ ֆրանկների կողմից *Նիկիա* քաղաքի առումի, որն այն ժամանակ եղել է *Ռումի Սելջուկյան սուլթանության* մայրաքաղաքը, *Կիլիկ Արաթն I-ին*ի անվանում են Soliman կամ Soliman Sa (*Սուլեյման* կամ *Սուլեյման շահ*), այսինքն՝ իր հոր անունով): Նույն առանձնահատկությունը կա «Ծաղկաբաղում» և <էթում Կոռիկոսցու այլ երկերում: Ուստի կարելի է եզրահանգել, որ վերոհիշյալ լատին հեղինակների ժամանակագրություններն են <էթում Կոռիկոսցուն ծառայել որպես կարևոր և նույնիսկ հիմնական աղբյուր՝ Առաջին բասաճը լուսաբանելու համար: – Guillaume de Tyr 1844, p. 59-62, 112-113, 115, 125-126, 128-130, 132-133, 169-170, 191, 268, 270, 460; Albert of Aachen 2007, p. 32-35, 38-41, 94-95, 100-109, 124-127, 130-131, 134-137, 146-147, 194-195, 222-223, 248-259, 312-313, 322-323, 326-327, 602-603, 616-617, 620-621, 628-629, 688-689; Fulcher of Chartres 1969, p. 83-84, 165:
- ¹³⁶ Բնագրում՝ «empereour de Turquie» կամ «empereor des Turs»: – Hayton 1906, p. 143:
- ¹³⁷ Ֆրանսերեն բնագրում՝ **Melecssa, Melecса, Melcessa, Melassa, Meleccasseraf, Melecasseraф, Meleccrasseraph, Mellecasseraф, Mellecasseraф**, լատիներենում՝ **Melecssa, Melecса, Melecси, Molecса, Meleossa, Melecla**: – Hayton 1906, p. 143, 279: Մալիքշահը սուլթան է եղել 1072-1092 թթ.:
- ¹³⁸ Անտիոքի գրավումը *Սուլեյմանշահի* կողմից տեղի է ունեցել 1084 թ. վերջին - 1085 թ. սկզբին: – Dédéyan 2003 1, p. 53, 170, 173, 233, 331, 334, 338-34:
- ¹³⁹ Ֆրանսերեն բնագրում՝ **Belbetaroc, Belberaroc, Belkiaroth, Belkaroth, Belziaroth**, լատիներենում՝ **Belquyaroc, Belquiarac, Belkyarot, Belchiarock, Belkiaroc, Bellinaaroc, Belriaroth, Elizaroth**: – Hayton 1906, p. 143, 279. Հայ միջնադարյան աղբյուրներում ներկայացված է որպես **Պարկիարուխ, Պակիարուխ, Պեկիարուխ**: – Մատթեոս Ուռհայեցի 1898, էջ 243, 246-249, 263, Սմբատ 1956, էջ 97-99, 106, 125, Սամուել Անեցի եւ շարունակողներ 2014, էջ 198, 402 ծ. 296:
- ¹⁴⁰ Այսինքն՝ Մեծ Սելջուկյանների կայսրության տիրակալը:
- ¹⁴¹ Այսինքն՝ Ռումի սուլթանը: Այս տողերը *Բարկիարուքի* և նրա եղբայրների միջև *Մեկիքշահի* մահից հետո տեղի ունեցած երկպառակչական պատերազմների արձագանքն են: Այդ հակամարտությունների հետևանքը Մեծ Սելջուկյանների պետության փլուզումն էր:
- ¹⁴² Այստեղ հեղինակը գրեթե կրկնում է նախորդ գլխի ավարտը:
- ¹⁴³ Քանի որ Մեծ Սելջուկյանների գերիշխանությունը տարածվում էր նաև արաբաբնակ տարածաշրջանների վրա, <էթում Կոռիկոսցին, ինչպես նաև դարաշրջանի լատին հեղինակները Սելջուկյանների զորամիավորումների մասին պատմելիս հաճախ (կախված համատեքստից) անվանում են նրանց «սարակինոս» (այսինքն՝ «արաբ»):
- ¹⁴⁴ Հեղինակը նկատի ունի վերոհիշյալ *Բարկիարուք* սուլթանին (տե՛ս նախորդ գլխի ավարտը):
- ¹⁴⁵ Բնագրում՝ **Corbaran, Corboran, Corberan, Corberon**: – Hayton 1906, p. 144: Խոսքը *Մոսուլի* սելջուկյան աթաբեկ *Կիրբուղայի* (1096-1102) մասին է: Այստեղ հեղինակը

- սխալ է թույլ տալիս: *Կիրքուդան* չի գոհվել *Անտիոքի* շուրջ մղված մարտերում, բայց նահանջել է իր ջախջախված զորքի մնացորդներով: – Runciman 1951 1, p. 78, 203-204, 210, 213, 215, 229-233, 235-238, 241, 246-249; Setton 1969 1, p. 169, 171-172, 303, 309, 315-317, 319-320, 322-323, 327:
- 146 «Յայսմ ամի [ԾԾԳ = 23 փետրվար 1104 – 22 փետրվար 1105] մնտաւ թագաւորն Պարսից Պարկիարուխն որդի Մելքշահին՝ որդոյ Աբազանայ. եւ նստաւ յայտոռ թագաւորութեանն Պարսից եղբայր նորա, որ սաի Տափար...» (Մատթեոս Ուռհայեցի): «Ի տղն ամի [ԾԾԳ = 23 փետրվար 1105 – 22 փետրվար 1106] մնտաւ սուլտանն Պարսից Պակիարուխն, որդի Մելիք Շահին, եւ նստաւ յայտոռ նորա Տափար եղբայր նորա» (Սմբատ Սպարապետի Ժամանակագրության հեղինակներից մեկը): – Մատթեոս Ուռհայեցի 1898, էջ 298, Սմբատ 1956, էջ 125: *Անտիոքի պաշարումները* տեղի են ունեցել 1097-1098 թթ., իսկ սուլթան *Բարկիարուքը*, իրականում, մահացել է դրանից մոտ յոթ տարի անց, որը վկայում են վերոնշյալ հայ հեղինակները:
- 147 Բնագրում՝ «*les Jorgians e les Sarrazins de la Grant Ermenie*»: – Hayton 1906, p. 144: Հավանաբար, այստեղ հեղինակը նկատի ունի, այսպես կոչված, *Շահ Արմենների ամիրայությունը*:
- 148 Այսինքն՝ *Անատոլիա*:
- 149 Խոսքը երևի այն մասնատվածության մասին է, որը տեղի է ունեցել մեկ դարի ընթացքում *Պարսկաստանում* Մեծ սելջուկյանների պետության փլուզումից հետո (12-րդ դարասկիզբ – 13-րդ դարասկիզբ):
- 150 Խոսքը վերջին խորեզմշահ *Ջալալ ադ Դին (Ջալալեդդին) Մանգրտունիի* (1220-1231) մասին է: – Britannica 15 Micropedia 5, p. 504:
- 151 «Ծաղկաբաղի» ձեռագրերից մեկում՝ «*Մեծ Ասիայի*» («*Aise le Major*»): – Hayton 1906, p. 144:
- 152 Խոսքը Ռումի սելջուկյան սուլթան *Ալա ադ Դին Բեյ-Կոբադ Ա-ի* (1219-1237) մասին է:
- 153 Այս ճակատամարտը տեղի է ունեցել 1230 թ. օգոստոսին *Երզնկայից* ոչ հեռու գտնվող *Յասի Չիմեն* բնակավայրի մոտ: Նշենք, որ իրականում *Ջալալ ադ Դինը* գոհվել է Յասի Ղիմենի ճակատամարտից մեկ տարի անց: Տեր-Ղևոնդյան 2014, էջ 62-74, Տեր-Ղևոնդյան 2017, էջ 30-31; IA 3, էջ 49-52:
- 154 Հեղինակը նկատի ունի *Դայֆա Խոյթունին*՝ Հալեպի Ալյուբյան ամիրա (սուլթան) *Ալ Մալիք ալ Չահիրի* այրում, որը 1236-1242 թթ. իշխել է որպես իր թոռան՝ *Ալ Նասիր Յուսուֆի* խնամակալ: Humphreys 1977, p. 155, 229, 464 n. 4:
- 155 Բնագրում «...entrent en Sirie»: – Hayton 1906, p. 146:
- 156 Բնագրում՝ **Raccabe** կամ **Ractabe**: –Նույն տեղում, էջ 146, 281. *Ռաքբա* քաղաքը գտնվում է *Եփրատ* գետի ձախ ափին՝ *Հալեպից* 200 կմ դեպի արևելք:
- 157 Բնագրում՝ «...entrent au royaume de Sirie»: – Նույն տեղում, էջ 14:
- 158 Սույն գլուխը տալավորություն է ստեղծում, թե նկարագրվող իրադարձությունները տեղի են ունեցել անմիջապես իրար հետևից, ինչը չի համապատասխանում իրականությանը: «Ծաղկաբաղում» նշված չեն խորեզմցիների ռազմական և այլ գործողությունների միջև ժամանակային ընդմիջումները, մի դեպքում խախտված է իրադարձությունների հաջորդականությունը: Օրինակ՝ խորեզմցիների անցումը Ալյուբյան ամիրաներին (սուլթանների) ծառայությանը (ինչի մասին խոսվում է գլխի վերջնամասում) տեղի է ունեցել նախքան նրանց արշավը *Պարկեստին*: Հարկ է նշել, որ 1244 թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին այդ ռազմական արշավի ընթացքում խորեզմցիները գրավեցին *Երուսաղեմ* քաղաքը՝ կոտորելով բազմաթիվ բնակիչների, այդ թվում՝ Հայոց Սուրբ Հակոբյանց վանքի վանականներին: – Setton 1969 2, p. 561-562:
- 159 Քանի որ նկարագրվող իրադարձությունները տեղի են ունեցել Առաջին (*Գոդֆրուա որ Բույոնի*) բասաճից մեկուկես դար անց, ակնհայտ է, որ այստեղ հեղինակը նկատի

ունի լատիներեն ժամանակագրությունները, որոնք պատմում են ոչ միայն Առաջին բասաճի, այլև հաջորդ բասաճների և ընդհանրապես Լատինական Արևելքի պատմության մասին:

¹⁶⁰ Այստեղ խոսքը *Սիրիայի* ամիրայությունների (սուլթանությունների) մասին է, որոնք ձևավորվել են 13-րդ դ. առաջին կեսին *Այյուբյանների պետության* ապակենտրոնացման ընթացքում:

¹⁶¹ Փրանսերեն բնագրում՝ **Barecat, Beretat, Barate Choan**, լատիներենում՝ **Baraca Can, Barecat Can, Bectacan, Bartat**. Խոսքը խորեզմցի ամիրա *Բերքե խանի* մասին է, որին Շառլ Կոլերը և Բրիստիան Դելյուզը ներկայացրել են որպես «Բուրկա»: – Hayton 1906, 146 et n. D., 282; Hayton 1997, p. 825:

¹⁶² Բնագրում՝ «le duc de Corrasins»: – Hayton 1906, p. 146. Այստեղ «duc» բառը պետք է հասկանալ որպես «ամիրա»:

¹⁶³ Խոսքը *Կահիրեի* մասին է: Լատին միջնադարյան հեղինակները *Կահիրեն* հաճախ անվանում էին «*Բաբելոն*»: Այդ ավանդույթին հետևել են նաև հայ պատմիչները, որոնք ստեղծել են իրենց երկերը ֆրանսերեն, մասնավորապես՝ *Հեթում Կոռիկոսցին* և *Լևոն Ե Լյուզինյան* թագավորը (տե՛ս Lewon V et Jean Dardel 1906, p, 48, 69, 71-73, 88, 96, 103):

ԳԻՐՔ ԵՐՐՈՐԴ

Սրանով սկսվում է սույն գրքի երրորդ մասը, որը պատմում է թաթար ազգի մասին:

Գլուխ I. Թաթարների իշխանության սկիզբը

Այն տարածքը, որտեղ ի սկզբանե բնակվում էին թաթարները, *Բել-ժիան*¹⁶⁴ լեռից այն կողմ էր: Այդ լեռան մասին խոսվում է *Ալեքսանդրի* պատմություններում¹⁶⁵, որտեղ հիշատակվում են վայրենի մարդիկ, որոնց նա այնտեղ հանդիպել է: Նշված տարածքում բնակվում էին թաթարները՝ ապրելով գազանների նման՝ առանց հավատի և օրենքի, և գնալով տեղից տեղ, արոտավայրերի կենդանիների նման: Նրանք արհամարհված էին այն ժողովուրդների կողմից, որոնց ենթակայության տակ էին:

Մի քանի թաթարական ցեղեր, որոնք կոչվում են մոնղոլ, հավաքվեցին և իրենց համար ընտրեցին առաջնորդներ և կառավարիչներ: Նրանք բազմացան և բաժանվեցին յոթ ազգերի, որոնք այսօր ավելի պատվարժան են, քան մյուսները. առաջինը կոչվում է թաթար, երկրորդը՝ տանգուտ¹⁶⁶, երրորդը՝ օյրաթ¹⁶⁷, չորրորդը՝ ջալայիր¹⁶⁸, հինգերորդը՝ սոնիթ¹⁶⁹, վեցերորդը՝ մերկիտ¹⁷⁰, յոթերորդը՝ տիբեթ¹⁷¹:

Ժամանակին, երբ այս յոթ ազգերը իրենց հարևանների¹⁷² ենթակայության տակ էին, մի աղքատ ծերունի դարբնի¹⁷³ *Չինգիզ* անունով, տեսիլք հայտնվեց. մի զինված ձիավոր, սպիտակ ձի հեծած, տալով նրա անունը, ասաց. «*Չինգիզ*, անմահ Աստծու կամքն է, որ դու լինես թա-

թարների՝ մոնղոլ անվանվող յոթ ցեղերի տիրակալը և կառավարիչը, որ նրանք քո ջանքով ազատագրվեն իրենց երկարատև ստրկությունից և իշխեն իրենց հարևաններին»։ *Չինգիզը*, Աստծու խոսքը լսելով, ուրախությամբ լցված վեր կացավ և պատմեց բոլորին [տեսիլքի մասին]։ Բայց ազնվականներն ու ավագները չցանկացան նրան հավատալ և ծաղրեցին ծերունուն։ Սակայն հաջորդ գիշեր յոթ ցեղերի առաջնորդները տեսան սպիտակ ձիավորին և նույն այն տեսիլքը, որի մասին *Չինգիզն* էր պատմել, և որով անմահ Աստված պատվիրել էր, որ բոլորը ենթարկվեն *Չինգիզին* և հետևեն նրա հրամաններին։ Հետևաբար վերոհիշյալ յոթ առաջնորդները հավաքեցին թաթարներին և պարտադրեցին նրանց ենթարկվել *Չինգիզին*՝ խոնարհվելով նրա առաջ։ Եվ իրենք ևս նույնը արեցին և [Չինգիզին] համարեցին իրենց տիրակալը։

Գլուխ II. Ինչպես թաթարները ընտրեցին իրենց առաջին տիրակալին, որին կոչեցին Խան

Այնուհետև թաթարները, իրենց ժողովի կենտրոնում փռելով սև թաղիք, վրան նստեցին *Չինգիզին*։ Յոթ ցեղերի առաջնորդները բարձրացրին նրան և տեղավորեցին գահավորակի վրա՝ հռչակելով Խան, ծնկի գալով՝ վերջինիս պատիվ մատուցեցին որպես իրենց տիրակալի։

Պետք չէ զարմանալ իրենց տիրակալին այսկերպ պատվելու արարողությունից, քանի որ այդ ժամանակ թաթարները չունեին ավելի բարձրարժեք գործվածք իրենց տիրակալի նստարանի համար։ Սակայն պետք է զարմանալ այն փաստից, որ մինչև այսօր թաթարները պահպանում են այս սովորությունը, չնայած որ գրավել են բազմաթիվ երկրներ և թագավորություններ։ **Ես երկու անգամ առիթ եմ ունեցել ներկա գտնվելու թաթարների՝ կայսր ընտրելուն** և տեսել եմ, որ տիրակալի ընտրության ժամանակ թաթարները հավաքվում են բաց դաշտում, նստեցնում են ընտրվելիք տիրակալին սև թաղիքի վրա, իսկ բազմության կենտրոնում տեղավորում են մի ճոխ գահավորակ։ Ապա մեծ իշխանները և *Չինգիզ Խանի* ազգականները՝ ընտրյալին ձեռքերի վրա պահելով, բարձրացնում են և նստեցնում են գահավորակին՝ մեծարելով և պատվելով նրան որպես իրենց տիրոջ։ Թաթարները, [հետագայում], չնայած իրենց հարստությանն ու նվաճումներին, երբեք չեն ցանկացել փոխել այս սովորությունը։

Գլուխ III. Խան տիտղոսը կրող՝ թաթարների կայսեր կարգադրությունը

Այն բանից հետո, երբ *Չինգիզ* Խանը կայսր ընտրվեց բոլոր թաթարների համաձայնությամբ, ցանկացավ հավաստիանալ, որ բոլորն իրեն հնազանդվում են, և արձակեց երեք հրաման: Առաջինն այն էր, որ բոլորը պետք է հավատան անմահ Աստծուն, որի կամքով ինքը դարձել է կայսր: Այդ պահից սկսած՝ բոլոր թաթարները սկսեցին հավատալ Աստծուն և գործել վերջինիս անունից:

Երկրորդ հրամանը պատվիրում էր ցուցակագրել բոլոր մարդկանց, որոնք կարող էին զենք կրել: Ամեն տասնյակին [Չինգիզ Խանը] զիսավոր նշանակեց: Գլխավորներ [նշանակեց նաև] յուրաքանչյուր տասը տասնյակի, տասը հարյուրակի և տասը հազարի համար, և այս վերջին ստորաբաժանումը կոչվում է Թումեն¹⁷⁴: Այնուհետև [Չինգիզ Խանը] թաթարների յոթ ցեղերի առաջնորդներին հրաման տվեց վայր դնելու բոլոր զենքերը, հրաժարվելու նախկին իշխանությունից և գործելու նոր կարգով:

Երրորդ հրամանն ավելի դաժան էր: *Չինգիզ Խանը* հրամայեց վերոհիշյալ յոթ առաջնորդներին իր մոտ բերել իրենց ավագ որդիներին: Եվ երբ դա կատարվեց, նա հրաման տվեց [առաջնորդներին] կտրելու սեփական որդիների գլուխները: Ու թեև այդ հրամանը բոլորին դաժան թվաց, առաջնորդները չհամարձակվեցին հրաժարվել այն կատարելուց, քանի որ վախենում էին ժողովրդից և գիտեին, որ Չինգիզ Խանը կայսր էր դարձել Աստծու հրամանով, այնպես որ նրանք զիսատեցին սեփական որդիներին: *Չինգիզ Խանը*, տեսնելով իր ժողովրդի կամքը, և այն, որ նրանք բոլորը հնազանդվելու են իրեն մինչև մահ, հրամայեց բոլորին զինվել և ձիավարել իր հետ:

Գլուխ IV. Ինչպես մի թռչուն փրկեց թաթարների կայսերը թփուտներում

Հաջողությամբ և իմաստնաբար կարգավորելով իր բանակը՝ *Չինգիզ Խանը* ներխուժեց այն հողերը, [որոնց տիրակալները] թաթարներին երկար ժամանակ պահում էին իրենց ծառայության տակ և կռվում էին նրանց դեմ: Նա ենթարկեց իրեն այդ տարածքները, նվաճեց [նաև այլ] հողեր և երկրներ, և ամեն ինչ իր ցանկությամբ էր ընթանում:

Մի օր պատահեց, որ *Չինգիզ Խանը* մի փոքրիկ թիկնագործի ուղեկցությամբ ձիավարելիս հանդիպեց մեծաթիվ թշնամիների՝ վերջիններիս կողմից ենթարկվելով հարձակման: *Չինգիզ Խանը* խիզախաբար պաշտպանվում էր, բայց, ի վերջո, նրա ձին սպանվեց, և յուրայինները տեսան իրենց տիրակալին գետնին՝ շրջապատված թշնամիներով: Նրանք վախեցան և փախուստի դիմեցին՝ հետապնդվելով թշնամիների կողմից, որոնք, տեսնելով, որ *Չինգիզ Խանը* առանց ձիու է, նրան պահակներ չկարգեցին: Օգտվելով դրանից՝ *Չինգիզ Խանը* թաքնվեց մոտակա թփուտում: Հաղթանակած թշնամի զինվորները, հետապնդելով պարտվածներին, սկսեցին հետախուզել թփուտները: Այդ պահին տուկ¹⁷⁵ անունով մի թռչուն եկավ և նստեց այն թփուտի վրա, որտեղ թաքնվել էր *Չինգիզ Խանը*: Դա տեսնելով՝ թշնամիները հեռացան՝ ասելով, որ եթե թփուտում մարդ լիներ, թռչունն այդտեղ չէր նստի: Կարծելով, որ թփուտներում ոչ ոք չկա, նրանք հեռացան՝ առանց այդ մասը հետախուզելու¹⁷⁶:

Գլուխ V. Այն մասին, որ թաթարները կրում էին իրենց գլխին տուկ անունով թռչնի փետուրը, քանի որ վերջինս թփուտներում փրկել էր իրենց տիրակալին

Երբ մթնեց, *Չինգիզ Խանը*, անցնելով զարտուղի ճանապարհներով, միացավ իր մարդկանց և պատմեց նրանց տեղի ունեցածը, հատկապես այն, թե ինչպես թռչունը նստեց այն թփի վրա, որտեղ ինքը թաքնված էր, ինչի պատճառով թշնամիները չարունակեցին իրենց որոնումները: Թաթարները շնորհակալություն հայտնեցին Աստծուն և այդ ժամանակից պատվում էին տուկ անունով թռչունին: Ով ուներ հնարավորություն, կրում էր իր գլխին¹⁷⁷ այդ թռչնի մի փետուր: *Չինգիզ Խանը* [նույնպես] շնորհակալություն հայտնեց Աստծուն՝ այս կերպ փրկվելու համար:

Ես շարադրեցի այս պատմությունը, որ հայտնի դառնա, թե ինչու են թաթարները փետուր կրում իրենց գլխին: Պետք չէ զարմանալ, որ ես չեմ մատնանշում տեղի ունեցածի օրն ու թիվը: Ինձ, չնայած իմ բոլոր ջանքերին, չհաջողվեց դա ճշտել: Դա հնարավոր չէ իմանալ, քանի որ թաթարներն այդ ժամանակ գիր չունեին և տարեգրություններ չէին կազմում: Այդ պատճառով էլ մոռացության են մատնվել այդ ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած դեպքերի ճշգրիտ թվականները:

Գլուխ VI. Ինչպես թաթարների կայսր *Չինգիզ Խանի* երագում հայտնվեց սպիտակ ձիավորը և կանխագուշակեց, որ նա նվաճելու է տարբեր ազգերի հողեր և թագավորություններ

Այնուհետև [Չինգիզ Խանը] հավաքեց իր բանակը, հարձակվեց թշնամիների վրա, ջախջախեց և հնազանդեցրեց նրանց: *Չինգիզ Խանը* նվաճեց բոլոր հողերը մինչև *Բելժիսն* լեռը և հանդիսացավ այդ տարածքի տերը այնքան ժամանակ, երբ տեսավ ևս մեկ տեսիլք, որի մասին կիսուսնք ստորև:

Երբ *Չինգիզ Խանը* նվաճեց մինչև *Բելժիսն* լեռն ընկած բոլոր տարածքները, մի գիշեր նրան ևս մեկ անգամ երևաց սպիտակ ձիավորը և ասաց. «*Չինգիզ 'գ Խան*, անմահ Աստծու կամքն այն է, որ դու անցնես *Բելժիսն* լեռը¹⁷⁸, նվաճես տարբեր ազգերի թագավորություններ և հողեր, իշխանությունդ տարածես նրանց վրա: Եվ որպեսզի համոզվես, որ ես քեզ հետ խոսում եմ անմահ Աստծու անունից, վե՛ր կաց և գնա՛ քո յուրայինների հետ *Բելժիսն* լեռ: Երբ հասնես այն վայրին, որտեղ ծովը հանդիպում է լեռանը, դու և քո յուրայիները իջե՛ք ձիերից, ծնկի՛ իջեք ինն անգամ դեմքով դեպի արևելք, աղաչե՛ք անմահ Աստծուն, և նա ցույց կտա ձեզ անցնելու ճանապարհը»¹⁷⁹:

Գլուխ VII. Ինչպես Մեր Տերը ցույց տվեց *Չինգիզ Խանին* և նրա յուրայիներին *Բելժիսն* լեռը անցնելու ճանապարհը

Արթնանալով՝ *Չինգիզ Խանը* հավատաց այդ տեսիլքին և անմիջապես հրամայեց իր յուրայիներին պատրաստվել ձիագնացության, քանի որ ցանկանում էր անցնել *Բելժիսն* լեռը: Նրանք գնացին արշավի և հասան ծով, սակայն այլևս չէին կարող շարունակել [արշավը], քանի որ այլ ճանապարհ՝ ո՛չ լայն, ո՛չ էլ նեղ¹⁸⁰, չկար: *Չինգիզ Խանն* արագ իջավ ձիուց, նույնն արեցին նրա ուղեկիցները, ապա բոլորը ինը անգամ ծնկի եկան [դեմքով] դեպի արևելք՝ խնդրելով ամենագոր և անմահ Աստծուն ցույց տալ ճանապարհը: Նրանք աղոթեցին ամբողջ գիշեր, և հաջորդ օրն առավոտյան *Չինգիզ Խանը* տեսավ, որ ծովը ինը ոտնաչափ նահանջել է լեռից՝ բացելով գեղեցիկ և լայն ճանապարհ: Երբ *Չինգիզ Խանը* և յուրայիները նկատեցին դա, հիացան, շնորհակալություն հայտնեցին Մեր Տիրոջը¹⁸¹, ապա շարժվեցին դեպի արևմտյան երկրներ¹⁸²: **Թաթարների**

պատմություններում ասվում է¹⁸³, որ, *Բեդիան լեռն* անցնելով, *Չինգիզ Խանը* գտավ դառը ջրեր և անապատային տարածք, մինչև որ հասավ մի երկիր, որտեղ նա և յուրայինները մեծ չարչարանքներ կրեցին: Այնուհետև նրանք մտան մի ուրիշ երկիր՝ հարուստ և առատ, և երկար ժամանակ ապրեցին անդ հանգիստ:

Բայց Աստծու կամքով *Չինգիզ Խանը* ծանր հիվանդացավ: Երբ դատեղի ունեցավ, նա կանչեց իր մոտ իր տասներկու երեխաներին և պատգամեց նրանց պահպանել համերաշխություն և միասնություն: [Որպեսզի հասկանալի լինի այդ պատգամը], *Չինգիզ Խանը* հրամայեց յուրաքանչյուրին մի նետ բերել, և երբ տասներկու նետ հավաքվեց, նա հրամայեց իր ավագ որդուն միացնել բոլոր նետերը և փորձել կոտրել: Վերջինս փորձեց, բայց չկարողացավ: [Չինգիզ Խանը] տվեց նույն հրամանը իր երկրորդ որդուն, որը նույնպես հաջողություն չունեցավ, հետո՝ երրորդ որդուն, և այսպես՝ բոլորին: Երեխաներից ոչ մեկը չկարողացավ կոտրել [նետափունջը]: Դրանից հետո նետերը առանձնացրին, և *Չինգիզ Խանը* հրամայեց իր կրտսեր երեխային մեկը մյուսի հետևից վերցնել նետերը և կոտրել դրանք: Եվ նա կարողացավ ջարդել բոլոր տասներկու նետերը: Այնուհետև *Չինգիզ Խանը* դիմեց իր որդիներին՝ ասելով.

– Ինչո՞ւ դուք չկարողացաք կոտրել նետերը և կատարել իմ հրամանը: Եվ նրանք պատասխանեցին.

– Որովհետև բոլոր նետերը միասին էին:

– Իսկ ինչո՞ւ փոքրիկ երեխան կարողացավ ջարդել նետերը:

– Որովհետև նա դրանք հատ-հատ կոտրեց:

Չինգիզ Խանն այդժամ ասաց.

– Նույնը կլինի ձեզ հետ: Քանի դեռ դուք կլինեք միասնական և միական, ձեր հզորությունը հավերժ կապրի, իսկ եթե դուք լինեք անջատ, տարաձայնություններով, ձեր ուժը կթուլանա և չի կարողանա շարունակվել:

Չինգիզ Խանը ուրիշ հրամաններ և իմաստուն խրատներ ևս տվեց իր երեխաներին և յուրայիններին, և թաթարները մեծ հարգանքով պահպանեցին դրանք:

Գլուխ VIII. Ինչպես *Չինգիզ Խանը* թագադրեց իր
ավագ որդուն¹⁸⁴

Նկարագրված դեպքերից հետո *Չինգիզ Խանը*, հասկանալով, որ իր կյանքի վերջը մոտենում է, որոշեց, որ իր մահից հետո կայսր դառնա իր որդիներից ամենախմաստունն ու լավագույնը: Նա պահանջեց բոլորից հնազանդվել իր ժառանգորդին՝ որպես տիրակալի: Վերջինիս կոչում էին *Հոքտա Խան*¹⁸⁵: Դրանից հետո բարեպաշտ *Չինգիզ Խանը*՝ թաթարների առաջին կայսրը, մահացավ և տիրակալությունն անցավ նրա որդուն՝ *Հոքտա Խանին*:

Նախքան *Չինգիզ Խանի* պատմությունն ավարտելը, կիսոսենք այն մասին, թե ինչո՞ւ են թաթարները մեծ ակնածանքով վերաբերվում ինը թվին: Ի հիշատակ ինը անգամ ծնկի իջնելու և ինը ոտնաչափ լայնությամբ՝ ծովի նահանջի, ինչը թույլ տվեց նրանց անցնել *Բելժիսն* լեռը, թաթարները ինը թիվը հաջողակ են համարում: Ահա թե ինչու յուրաքանչյուր ոք, որ ցանկանում է ներկայանալ կայսերը, պետք է նրան ինը իր նվիրի, որ նրա ընծաները սիրով ընդունվեն: Այս սովորությունը մինչև այսօր թաթարները պահպանում են:

Գլուխ IX. Թաթարների երկրորդ կայսեր՝ *Չինգիզ Խանի*
որդի *Հոքտա Խանի* և նրա երեք երեխաների մասին

Հոքտա Խանը իր հոր՝ *Չինգիզ Խանի* մահից հետո դարձավ թաթարների կայսրը: Նա եղավ քաջ և իմաստուն, և ժողովուրդը շատ սիրեց [*Հոքտա Խանին*] և հավատարիմ եղավ նրան: *Հոքտա Խանն* ամբողջ *Ասիան* նվաճելու ծրագիր ուներ, բայց իր երկրից մեկնելուց առաջ նա ցանկացավ իմանալ *Ասիայի* թագավորների հզորությունը, մասնավորապես՝ ո՞րն է դրանցից ամենահզորը. [*Հոքտա Խանը*] առաջին հերթին ձգտում էր մարտնչել նրա դեմ՝ մտածելով, որ հեշտությամբ կենթարկի մյուսներին, եթե հաղթի ուժեղագույնին:

Այդ պատճառով *Հոքտա Խանը*, տրամադրելով տասը հազար մարտիկ, հրամայեց *Սաբադա*¹⁸⁶ անունով իմաստուն և քաջ զորապետին մտնել *Ասիա* և հետախուզել [Ասիայի] երկրների վիճակը: Նրանք հրաման ստացան վերադառնալու միայն այն դեպքում, երբ հանդիպեն հզոր տիրակալին, որին չկարողանան հաղթել:

Այդ հրամանն ի կատար ածվեց: Վերոհիշյալ գորապետը իր տասը հազար թաթարների հետ մտավ *Ասիա* և հանկարծակի հարձակվեց քաղաքների և երկրների վրա, նախքան նրանց բնակիչները կնկատեին [թշնամու մոտենալը] և կկարողանային պատրաստվել պաշտպանության: [Թաթարները] սպանում էին [հակառակորդի] զինյալներին, իսկ այլ մարդկանցից խլում էին ձիեր, գենքեր և այն ամենը, ինչի կարիքը ունեին և ուրիշ վնաս չէին հասցնում:

Այդպես նրանք հասան *Կովկաս* լեռ: Այստեղով *Խոր Ասիայից Մեծ Ասիա* անցնել չի լինում՝ առանց մեկ քաղաքի բնակիչների համաձայնության: [Կառուցելով այն] *Ալեքսանդր* թագավորը փակեց ծովի և *Կովկաս* լեռան միջև [եղած] կիրճը: Տասը հազար թաթար այնպես անակնկալի բերեցին այդ քաղաքի բնակիչներին, որ նրանք պաշտպանվելու ժամանակ չունեցան, և թաթարները գրավեցին [քաղաքը], արի քաշեցին նրանց, որոնց գտան, տղամարդկանց և կանանց, հետո ավերեցին պարիսպները, որ իրենց վերադարձի ժամանակ ոչ մի խոչընդոտի չհանդիպեն: Նախկինում այդ քաղաքը կոչվում էր *Ալեքսանդր*¹⁸⁷, իսկ այսօր մարդիկ այն անվանում են *Երկայթե դուռ*¹⁸⁸:

Լսելով թաթարների գալստյան մասին՝ *Վրաստանի* թագավոր *Բվանուս*¹⁸⁹ հավաքեց իր բանակը, շարժվեց թաթարների դեմ և նրանց հետ մարտի բռնվեց *Մուղանի դաշտում*: Ճակատամարտը երկար տևեց, և վերջում վրացիները ջարդվեցին և փախուստի դիմեցին: Թաթարները, շարունակելով իրենց ճանապարհը, հասան *Թուրքաց երկրի Էրզրում*¹⁹⁰ քաղաք: Այստեղ նրանք իմացան, որ *Թուրքաց* սուլթանը մեծ զորք է հավաքել և գտնվում է ոչ հեռու: Թաթարները չհամարձակվեցին առաջ գնալ: Տեսնելով, որ իրենք ոչինչ չեն կարող հակադրել *Թուրքաց* սուլթանի հզորությանը, նրանք այլ ճանապարհով վերադարձան իրենց տիրակալի մոտ, որին գտան *Ալմալիք*¹⁹¹ կոչվող քաղաքում, և պատմեցին նրան, թե ինչ են արել և ի՞նչ են տեսել *Ասիայում*:

Գլուխ X. Ինչպես *Հոքուս Խանը* ուղարկեց իր երեք որդիներին աշխարհի երեք կողմերը՝ իր տիրապետության [սահմանները] մեծացնելու նպատակով

Երբ *Հոքուս Խանը* տեղեկացավ *Ասիայի* իրադրությանը, նա կարծեց, որ ոչ մի [ասիական] իշխան չի կարողանա դիմակայել իրեն: Նա կանչեց իր երեք որդիներին, տվեց նրանցից յուրաքանչյուրին մեծ հարստություն

ու բազմաքանակ գորք և հրամայեց ներխուժել *Ասիա*՝ նվաճելու թագավորություններ և երկրներ: Իր *Ջուշի* որդուն [Հոքտա Խանը] հրամայեց հասնել *Փիսուն* գետ¹⁹²: Երկրորդ որդուն՝ *Բայթու* անունով, հրամայեց արշավել հյուսիս, կրտսեր որդուն՝ *Չադաթային* հարավ¹⁹³: Այսկերպ նա միմյանցից բաժանեց [իր] գավակներին՝ ուղարկելով երկրներ և գավառներ նվաճելու:

Այնուհետև *Հոքտա խանը* ապակենտրոնացրեց իր գորքը, և դրա մի մասը ներխուժեց *Կաթայի թագավորություն*, իսկ մյուսը՝ *Թարասայի թագավորություն*: [Այդ ընթացքում] թաթարները սկսեցին օգտագործել իրենց այրուբները, որը նրանք նախկինում չունեին¹⁹⁴: Եվ քանի որ այդ տարածքների բնակիչները կռապաշտ էին, թաթարները ևս սկսեցին պաշտել կուռքերի, այնուհանդերձ, չդադարելով հայտարարել, որ անմահ Աստված վեր է մյուսներից:

Գլուխ XI. Ինչպես Բայթուն՝ Հոքտա Խանի որդին, հասավ Թուրքաց երկիր

Այնուհետև կայսր *Հոքտա Խանը* իր հրամանատարներից մեկին՝ *Բայթուին (Բայջուին)*¹⁹⁵, տրամադրեց երեսուն հազար թաթար, որոնք կոչվում էին Խամագ¹⁹⁶, այսինքն՝ նվաճողներ, և հրամայեց նրանց գնալ նույն ճանապարհով, որով արշավեցին վերոհիշյալ տասը հազար թաթարները¹⁹⁷, կանգ առնել միայն այն ժամանակ, երբ կհասնեն *Թուրքաց թագավորություն*: [Հոքտա Խանը] նաև հրամայեց, որ փորձեն պարտության մատնել Թուրքաց սուլթանին: Սակայն եթե տեսնեն, որ սուլթանը շատ հզոր է, այդ դեպքում [Բայջուի գորքը] հրաման ուներ չհարձակվելու նրա վրա, ապա խնդրելու օգնական զինվորներ [Հոքտա Խանի]՝ ամենամոտը գտնվող գավակներից, որ սուլթանի դեմ ավելի արդյունավետ պատերազմեն:

Բայթուն (Բայջուին) իր երեսուն հազար թաթար [զինվորների] հետ ճանապարհ ընկավ *Թուրքիա*: Այնտեղ [Բայջուին] հայտնի դարձավ, որ սուլթանը, որը թաթարական տաս հազարանոց գորքին ստիպել էր նահանջել, արդեն մահացել է, և նրան հաջորդել է նրա որդին՝ *Գիասուդինը*¹⁹⁸: Վերջինս շատ վախեցած էր թաթարների հայտնվելուց: Նա բանակ զորակոչեց խառնախոսների, այդ թվում նաև՝ բարբարոսների և լատինացիների¹⁹⁹: Շատերը²⁰⁰ ժամանեցին սուլթանի մոտ երկու զորապետնե-

րի հրամանատարությամբ, որոնցից մեկը՝ Ջուան դը լա Լիմնիատը²⁰¹,
Կիպրոս կղզուց էր, իսկ մյուսը՝ Բոնիֆաս դը Մոլենը՝ *Վենետիկից*²⁰²:

Գլուխ XII. Հոքոս Խանի մահվան և նրա որդի Կիուկ Խանի թագադրության մասին

Երբ Թուրքաց սուլթանը հավաքեց իր բանակը, եկավ կռվելու թաթարների դեմ *Քյոսեդաղ*²⁰³ կոչվող վայրում: Տեղի ունեցավ մեծ ճակատամարտ²⁰⁴, որի ընթացքում երկու կողմից շատ մարդիկ զոհվեցին: Ի վերջո, թաթարները հաղթանակ տարան, ներխուժեցին *Թուրքաց երկիր* և նվաճեցին այն Մեր Տիրոջ 1244 թվականին:

Կարճ ժամանակ անց թաթարների կայսր Հոքոս Խանը մահացավ: Նրա զավակներից մեկին՝ *Կիուկ Խանին*²⁰⁵, [թաթարները իրենց նոր] տիրակալ կարգեցին: Կիուկ Խանը կարճ ապրեց²⁰⁶: Նրանից հետո կայսր դարձավ նրա կուզեններից²⁰⁷ (զարմիկներից) մեկը՝ *Մանկո Խանը*²⁰⁸: Լինելով անվեհեր և իմաստուն՝ նա նվաճեց բազմաթիվ երկրներ և իշխանություններ:

Ի վերջո, քանի որ նա քաջասիրտ էր, ծովով թափանցեց *Կաթայի թագավորություն* և պաշարեց մի կղզի՝ ցանկանալով գրավել այն: Կղզու բնակիչները, ցուցաբերելով մեծ հնարամտություն, կանչել տվեցին լողորդներին, որոնք տեղավորվեցին *Մանկո Խանի* նավի տակ և ծակեցին այն բազմաթիվ տեղերից: Ջուրը լցվեց նավը, բայց *Մանկո Խանը* ուշադրություն չդարձրեց դրան, մինչև այն ամբողջությամբ լցվեց ջրով: Նավը ջրասույզ եղավ, իսկ *Մանկո Խանը* խեղդվեց: Նրա բանակը հետ քաշվեց, և տիրակալ դարձավ նրա եղբայրը՝ *Քուբիլայ Խանը*²⁰⁹, որն իշխեց քառասուններկու տարի²¹⁰: Նա քրիստոնյա էր և հիմնադրել է *Շոնգ*²¹¹ անունով քաղաք, որն ավելի մեծ է, քան *Հոմը*: *Քուբիլայ Խանը*՝ թաթարների վեցերորդ կայսրը, ապրեց այդ քաղաքում մինչև իր կյանքի վերջը: Այժմ մենք կդադարեցնենք խոսելը *Մանկո Խանի* մասին և կրկին կանդրադառնանք *Հոքոս Խանի* որդիների և *Հուլալուկի*²¹², ինչպես նաև՝ վերջինիս ժառանգների և գործերի պատմությանը:

Գլուխ XIII. Ինչպես *Ջուշին՝ Հոքտա Խանի* ավագ որդին²¹³,
նվաճեց *Թուրքեստանը*, անցավ *Փոքր Ասիան* և
հասավ *Փիսոն* գետ

Ջուշին՝ Հոքտա Խանի որդին, արշավեց արևմուտք՝ հոր կողմից իրեն տրամադրված ամբողջ գորախմբով: Նա գրավեց *Թուրքեստանի* թագավորությունը²¹⁴ և *Փոքր Պարսկաստանը*²¹⁵՝ հասնելով մինչև *Փիսոն* գետ, և գտավ [նվաճած երկրներում] հարուստ երկրամասեր՝ բազմատեսակ բարիքներով: *Ջուշին* ապրեց այնտեղ խաղաղորեն և հանգստորեն՝ բազմապատկելով իր հարստությունը, իսկ նրա ժառանգորդները պահպանում են իրենց տիրապետությունը նշված տարածքների վրա մինչև այսօր²¹⁶: Այժմ երկու եղբայր՝ մեկի անունը՝ *Չապար*²¹⁷, մյուսինը՝ *Դուլա*²¹⁸, տիրակալ են [Մոնղոլական կայսրության Ջուշիի բաժնում]: Նրանք ապրում են խաղաղ և հանգիստ²¹⁹:

Գլուխ XIV. *Հոքտա Խանի* երկրորդ որդի Բաթուի մասին

Բաթուն՝ Հոքտա Խանի երկրորդ որդին²²⁰, հոր կողմից իրեն տրամադրված գորախմբով արշավեց հյուսիսային տարածքներ՝ հասնելով *Կոմանիայի թագավորություն*: *Կոմանիայի* թագավորը, ցանկանալով պաշտպանել իր երկիրը, զորք հավաքեց և ճակատամարտեց թաթարների դեմ, սակայն կոմանները ի վերջո պարտվեցին և փախան մինչև *Հունգարիայի թագավորություն*, որտեղ մինչև օրս ապրում են նրանցից շատերը:

Կոմաններին իրենց թագավորությունից վտարելուց հետո *Բաթուն* ներխուժեց *Ռուսիայի*²²¹ *թագավորություն* և գրավեց այն: Այնուհետև նա նվաճեց *Խազարիայի* հողերը և *Բուլղարիայի թագավորությունը*: Արշավելով *Հունգարիայի թագավորության* դեմ՝ *Բաթուն* այնտեղ գտավ և գերեց կոմաններին:

Դրանից հետո թաթարները, առաջանալով դեպի *Ալամանք*²²², հասան մի գետի ափ, որը հատում էր *Ավստրիայի դքսությունը*: Թաթարները ուզում էին անցնել այդ գետը կամրջով, բայց *Ավստրիայի* դուքսը ամրափակեց այն, և թաթարները առաջ շարժվելու հնարավորություն չունեցան: *Բաթուն*, տեսնելով, որ չի կարողանալու անցնել այդ կամրջով, մտավ գետը և հրամայեց իր բանակին լողալով անցնել այն՝ այսկերպ իր և իր զորքի կյանքը դնելով մահվան սպառնալիքի տակ: Նախքան գետը հատելը, *Բաթուի* ձին արդեն շատ հոգնած էր: [Այդ պատճառով] *Բաթուն*

խեղդվեց, և իր հետ խեղդվեց նաև իր գործքի մեծ մասը՝ չկարողանալով դուրս գալ մյուս ափ²²³:

Այն թաթարները, որոնք չէին հասցրել մտնել գետը, տեսնելով իրենց առաջնորդ *Բայթուի* և նրա զինակիցների մահը, տխուր և վշտացած հետ քաշվեցին *Ռուսիայի* և *Կոմանիայի թագավորություններ*, և այդ պահից ի վեր թաթարները այլևս երբեք ոտք չդրեցին *Արամանք*: Բայթուի ժառանգները *Խորեզմի*²²⁴, *Կոմանիայի* և *Ռուսիայի թագավորությունների* տիրակալներն են²²⁵: Այժմյան տիրակալի անունը *Տոքտայ* է²²⁶, որը *Հոքտա Խանի* երրորդ²²⁷ որդին է:

Գլուխ XV. Հոքտա Խանի երրորդ որդի Չաղայթայի մասին

Չաղայթայը՝ *Հոքտա Խանի* երրորդ որդին²²⁸, հոր կողմից իրեն տրված գործով արշավելով հարավ, հասավ *Փոքր Հնդկաստան*²²⁹ և գտավ այնտեղ ամայի ու լքված հողեր: Հետևաբար նա չկարողացավ անցնել այդ տարածքով և կորցրեց իր գործիքների և կենդանիների բավականին քանակություն: Այնուհետև *Չաղայթայը* ուղևորվեց արևմուտք և ի վերջո հասավ *Ջուշին*²³⁰՝ պատմելով վերջինիս իր հետ պատահածը: *Ջուշին* սիրով ընդունեց իր եղբորը և նրա ուղեկիցներին՝ հանձնելով նրանց իր հողերի մի մասը: Հետագայում էլ երկու եղբայրները և նրանց ժառանգները ապրում էին խաղաղ: Այսօր իշխանության գլխին է Բորաք²³¹ անունով տիրակալը:

Գլուխ XVI. Մեսիր Հեթումը՝ Հայոց թագավորը.

Այն մասին, թե ինչպես նրա խնդրանքով թաթարների թագավորը սիրով տրամադրեց նրան յոթ արտոնություն և իր ամբողջ ընտանիքի հետ ընդունեց քրիստոնեություն

Մեր Տիրոջ 1253 թվականին Հայոց թագավոր Բարեհիշատակ մեսիր *Հեթումը*²³², տեսնելով, որ թաթարները նվաճել են մինչև *Թուրքաց թագավորություն* ընկած բոլոր թագավորություններն ու երկրները, խորհրդակցեց թաթարների տիրակալի մոտ գնալու և նրան իր բարեհաճությունն ու բարեկամությունը հայտնելու մասին: Իր պարոնների խորհրդով²³³՝ *Հայոց թագավորը* որոշեց իրենից առաջ ուղարկել իր եղբորը՝ մեսիր *Սմբատին*²³⁴՝ Հայոց թագավորության գունդուստապլին²³⁵: *Գունդուստապլը* գնաց թաթարների տիրակալ *Մանկո Խանի* մոտ²³⁶՝ տանելով

նրան առատ նվերներ: *Գունդուստապլին* շատ հարգալից ընդունեցին, և նա հաջողությամբ կատարեց այն, ինչի համար նրան ուղարկել էր *Հայոց թագավորը*, և չորս տարի անց վերադարձավ *Հայաստան*:

Երբ գունդուստապլը վերադարձավ և պատմեց իր թագավոր եղբորը այն ամենը, ինչ տեսել, լսել և արել էր, թագավորը նախապատրաստվեց և *Թուրքաց երկրի* տարածքով գաղտնի ուղևորվեց [թաթարների տիրակալի մոտ], քանի որ նա չէր ցանկանում, որ իրեն ճանաչեին [այդ տարածքում]: Նա հանդիպեց [թաթար] գորապետին, որը հաղթել էր *Թուրքաց* սուլթանին, ծանոթացավ նրա հետ և հայտնեց, որ պատրաստվում է մեկնել կայսեր մոտ²³⁷: Չորապետը *Հայոց թագավորին* տվեց մի ուղեկցորդ, որը ուղեկցեց նրան մինչև *Երկաթե դուռ*: Այնտեղ թագավորը գտավ մեկ այլ պահակախումբ, որն էլ նրան հասցրեց *Այնալիք* քաղաք:

Թաթարների կայսր Մանկո Խանը գտնվում էր այդ քաղաքում: Նա ուրախացավ Հայոց թագավորի ժամանումից, ընդունեց նրան մեծ պատվով՝ շնորհելով նվերներ և պարգևներ: Իսկապես, այն ժամանակից ի վեր, երբ թաթարները անցան *Բեզիան* լեռը, ոչ մի մեծ, բարձրագարմ տիրակալ չէր այցելել նրանց: Սա է պատճառը, որ կայսրը ընդունեց [Հեթում թագավորին] մեծ բարեհաճությամբ և քաղաքավարությամբ՝ հրամայելով իր առավել ազնվագարմ պալատականներին նրան ընկերակցել և պատիվներ մատուցել: Կայսրը *Հայաստանի թագավորին* այնպիսի պատիվների արժանացրեց, որ հիշողությունը այդ մասին դեռ վառ է:

Մի քանի օր անց *Հայաստանի թագավորը* դիմեց կայսերը յոթ խնդրանքով: Առաջին՝ խնդրեց, որ կայսրը և իր բոլոր հպատակները մկրտվեն և դառնան քրիստոնյա: [Հեթում թագավորը] նաև խնդրեց, որ թաթարների և քրիստոնյաների միջև հավերժ խաղաղություն հաստատվի: Երրորդ խնդրանքն այն էր, որ թաթարների տիրապետության տակ գտնվող բոլոր քրիստոնեական եկեղեցիները, քահանաները, վանականները և [ամբողջ] հոգևորականությունը ազատ լինեն ցանկացած ծառայությունից:

Դրանից հետո թագավորը խնդրեց, որ *Մանկո Խանը* օգնություն և խորհուրդ տրամադրի՝ *Սուրբ Երկիրը* սարակինոսների ձեռքից ազատելու և քրիստոնյաներին վերադարձնելու համար: Հինգերորդ խնդրանքն այն էր, որ [Մանկո Խանը] *Թուրքաց երկրին* իշխող թաթարներին հրամայի գնալ և ջախջախել *Բաղդադի* խալիֆին, որը Մուհամեդի կեղծ կրոնի

առաջնորդն ու գերիշխանն էր: Այնուհետև [թագավորը] խնդրեց որպես արտոնություն, որ *Հայոց թագավորության* մերձակայքում տեղակայվող թաթարներին հրաման տրվի օգնության հասնել [Հայոց թագավորությանը], եթե վերջինիցս նման դիմում ստացվի:

Ըստ յոթերորդ խնդրանքի՝ սարակինոսների նվաճած՝ Հայաստանի թագավորության բոլոր հողերը, որոնք [վերջին տարիներին] հայտնվեցին թաթարների իշխանության տակ, պետք է ազատագրվեն և վերադարձվեն [Հայոց թագավորին]: Բացի դրանից՝ *Հայոց թագավորը* կամենում էր ունենալ արտոնություն, [ըստ որի], առանց թաթարների առարկության, կտիրեր և հանգիստ ու խաղաղ կիշխեր այն տարածքների վրա, որոնք նա կկարողանար խլել սարակինոսներից:

Գլուխ XVII. Ինչպես *Մանկո Խանը* հավանություն տվեց
Հայոց թագավորի բոլոր խնդրանքներին

Երբ *Մանկո Խանը* ունկնդրեց *Հայոց թագավորի* բոլոր խնդրանքները, նա հավաքեց իր արքունիքը և հրավիրեց այդ ժողովին *Հայոց թագավորին*: Հանդես գալով իր պարոնների ներկայությամբ՝ նա արձագանքեց այսպես. «Քանի որ *Հայոց թագավորը* բարեկամաբար ժամանել է մեր կայսրություն հեռավոր երկրներից, պատշաճ կլինի, որ մենք ընդունենք նրա բոլոր խնդրանքները: Ձեզ՝ *Հայոց թագավորին*, մենք, որ կայսր ենք, ասում ենք, որ կմկրտվենք և կհավատանք Քրիստոսին, կմկրտենք մեր ամբողջ արքունիքն ու կլինենք նույն հավատին, ինչ որ քրիստոնյաները: Մենք խորհուրդ կտանք մյուսներին ևս անել նույնը, բայց՝ առանց հարկադրանքի, քանի որ հավատը չպետք է պարտադրվի: Ինչ վերաբերում է երկրորդ խնդրանքին, մենք ուզում ենք, որ քրիստոնյաների և թաթարների միջև հաստատվի հավերժ բարեկամություն, և ցանկանում ենք, որ քրիստոնյաները պարտավորվեն պահպանել մեր հանդեպ խաղաղություն և հավատարիմ բարեկամություն, ճիշտ այնպես, ինչպես մենք ենք վերաբերվում նրանց: Մենք նաև ցանկանում ենք, որ բոլոր քրիստոնեական եկեղեցիներն ու հոգևորականները, անկախ այն բանից, թե որ իշխանության տակ են՝ աշխարհիկ թե կրոնական, լինեն ազատ ցանկացած ծառայությունից, և ոչ ոք չվնասի նրանց անձը և ունեցվածքը: Ինչ վերաբերում է *Սուրբ Երկրին*, մենք ասում ենք, որ կգնանք այնտեղ ի պատիվ այն հարգանքի, որ մենք ունենք Հիսուս Քրիստոսի հանդեպ: Բայց քանի

որ մենք լուրջ անելիքներ ունենք մեր երկրում, մենք կհրամայենք մեր եղբայր *Հուլավուին* կատարել այդ հանձնարարությունը՝ ազատագրել *Մուրբ Երկիրը* սարակինոսների տիրապետությունից և վերադարձնել այն քրիստոնյաներին: Մենք կուղարկենք նաև մեր հրամանները *Բայթուին* (*Բայջուին*) և այլ թաթարներին, որոնք [տեղակայված են] *Թուրքաց երկրում*, ինչպես նաև՝ այդ երկրի այլ [բնակիչներին], որ գնան և գրավեն Բաղդադ քաղաքը և գահընկեց անեն մեր ռիսերիմ թշնամի խալիֆին: *Հայոց թագավորը* թաթարներից աջակցության արտոնություն է հայցում, և մենք այն հաստատում ենք և ուզում ենք, որ այդ արտոնությունը կազմվի նրա ցանկություններին համապատասխան: Մենք մեր բարի կամքով կտրամադրենք Հայոց թագավորին այն տարածքները, որոնք նա խնդրում է վերադարձնել իրեն: **Մենք կհրամայենք մեր եղբորը՝ Հուլավուին, հանձնել Հայոց թագավորին բոլոր այն հողերը, որոնք [անցյալում] եղել են վերջինիս իշխանության ներքո: Մենք նաև կհաստատենք նրա իշխանությունը բոլոր այն [տարածքների վրա], որոնք նա կկարողանա գրավել սարակինոսներից: Եվ առանձին շնորհով մենք նրան կտանք իր երկրին մոտ գտնվող ամրոցները:**

Գլուխ XVIII. Ինչպես թաթարների կայսեր կայանը հասած
Հայոց թագավորի հորդորով *Մանկո Խանը* մկրտվեց և
 մկրտեց իր ողջ ժողովրդին

Երբ *Մանկո Խանը* բավարարեց *Հայոց թագավորի* բոլոր խնդրանքները, անհապաղ **մկրտվեց մի եպիսկոպոսի կողմից, որը Հայոց թագավորության ջանալերն էր**²³⁸: Վերջինս մկրտեց նաև [Մանկո Խանի] ընտանիքի անդամներին և շատ այլ տղամարդկանց և կանանց²³⁹:

Այնուհետև նա պատրաստեց իր գործը, որը հետևելու էր իր եղբայր *Հուլավուին*, և մեծաքանակ զինվորների ուղեկցությամբ *Հուլավուն* և *Հայաստանի թագավորը* արշավեցին *Փիսոն* գետ: Վեց ամսվա ընթացքում *Հուլավուն* գրավեց ամբողջ *Պարսից թագավորությունը* և բոլոր երկրներն ու տարածքները մինչև այն երկիրը, որտեղ ապրել են Հաշիշյանները²⁴⁰: Սրանք մարդիկ են, որ չունեին ո՛չ օրենք, ո՛չ հավատ, բացառությամբ այն բանի, ինչ ուսուցանեց նրանց առաջնորդը, որին անվանում էին *Լեռան ծերունի*: Նրանք այնքան հնազանդ են իրենց պարոնին, որ պատրաստ են զոհաբերել իրենց նրա հրամանով: Հաշիշյանների տիրույթներում կար մի անառիկ և լավ ամրացված բերդ՝ *Տիղազո* անունով²⁴¹: *Հուլավուն*

թաթարների հրամանատարներից մեկին հրամայեց պաշարված պահել այս ամրոցը, մինչև որ հանձնվի: Պաշարումը տևեց քսանյոթ տարի²⁴²: Ի վերջո, Հաշիշյանները հանձնեցին ամրոցը միայն այն պատճառով, որ այլևս հագուստ չունեին: Իմանալով ամրոցի գրավման մասին՝ թագավորը ազատ արձակեց *Հուլալուն* և երեքուկես տարի անց Աստծու ողորմածությամբ ապահով և անվտանգ վերադարձավ *Հայաստան*²⁴³:

Գլուխ XIX. Ինչպես *Հուլալուն* գրավեց *Բաղդադ* քաղաքը և սովամահ արեց խալիֆին

Կազմակերպելով *Պարսից թագավորության* պաշտպանությունը՝ *Հուլալուն* գնաց *Սորաթ*²⁴⁴ անունով մի սքանչելի երկիր, որտեղ և անցկացրեց ամբողջ ամառը: Երբ եղանակը զովացավ, նա արշավեց *Բաղդադ* քաղաք, որտեղ գտնվում էր խալիֆը՝ Մուհամեդի հավատի տերն ու առաջնորդը, և պաշարեց այն: Իր զորքը համախմբելուց հետո *Հուլալուն* շրջափակեց և ուժով վերցրեց *Բաղդադ* քաղաքը: Թաթարները սրի քաշեցին բոլոր նրանց, որոնց պատահեցին, թե՛ կանանց, թե՛ տղամարդկանց: Խալիֆին նրանք թողեցին կենդանի և բերեցին *Հուլալուի* մոտ: Մոնղոլները *Բաղդադ* քաղաքում այնքան հարստություն գտան, որ միայն նայելն արդեն հրաշք էր: Դա տեղի ունեցավ մեր Տիրոջ մարդեղությունից հետո 1258 թվականին:

Հուլալուն հրամայեց, որ խալիֆին և վերջինիս մեծ գանձարանը իր մոտ բերեն: Նա հարցրեց խալիֆին.

– Քե՞զ եմ պատկանում այդ հսկայական գանձերը:

Վերջինս պատասխանեց.

– Այո՛:

Հուլալուն այդժամ հարցրեց նրան.

– Ապա ինչո՞ւ դու չհավաքեցիր մեծ բանակ մեր դեմ, որ պաշտպանես քո երկիրը: Խալիֆը պատասխանեց, որ ինքը մտածում էր՝ անգամ թույլ կանայք բավական են՝ իրենց երկիրը պաշտպանելու համար: Այդժամ *Հուլալուն* ասաց *Բաղդադի* խալիֆին.

– Քանի որ դու Մուհամեդի կրոնի տերն ու առաջնորդն ես, մենք կվերադարձնենք քեզ թանկարժեք հարստությունները, որոնք դու այդքան սիրում ես:

Եվ *Հուլալուն* հրամայեց, որ խալիֆին տանեն մի սենյակ, որտեղ նրա առաջ կդնեն նրա գանձերը, որ ուտի դրանք, եթե ցանկանա: Ահա

թե ինչպիսի՜ վախճան ունեցավ Բաղդադի խալիֆը, և դրանից հետո *Բաղդադը* այլևս խալիֆ չունեցավ:

Երբ *Հուլալուն* գրավեց *Բաղդադ* քաղաքը և խալիֆայության շրջակա հողերը, նա բաժան-բաժան արեց այդ տարածքները՝ դրանցից յուրաքանչյուրում իր ցանկությամբ նշանակելով պալլերի և մարզպետների: Նա մեծամեծ պարզևների արժանացրեց քրիստոնյաներին և ծանր հարկերի ենթարկեց սարակինոսներին:

Հուլալուն ուներ կին՝ *Դոքուզ Խաթուն* անունով, բարի քրիստոնյա, որը սերում էր այն երեք թագավորներից, որոնք Քրիստոսի ծննդյան օրը գնացել էին նրան երկրպագելու²⁴⁵: Այդ տիկինը վերականգնեց բոլոր քրիստոնեական եկեղեցիները, ավերեց սարակինոսների տաճարները և այնպես ենթարկեց վերջիններիս, որ նրանք կորցրին իրենց համարձակությունը:

Գլուխ XX. Ինչպես *Հուլալուն* գրավեց *Հալեպ* քաղաքն ու
Դամասկոսը և նվաճեց *Սուրբ Երկիրը* մինչև
Եգիպտոսի թագավորություն

Ուռհայում մի տարի իր մարդկանց հետ հանգստանալուց հետո *Հուլալուն* կոչ արեց *Հայոց թագավորին* միանալու իրեն, քանի որ մտադրություն ուներ վերանվաճելու *Սուրբ Երկիրը*՝ քրիստոնյաներին վերադարձնելու համար: Բարեհիշատակ *Հեթում թագավորը* գոհ եղավ այս հրավերից: Նա հավաքեց անվեհեր մարդկանց մի մեծ զորք՝ ինչպես հեծյալ, այնպես էլ հետևակ: **Այդ ժամանակ *Հայոց թագավորությունն* այնքան բարգավաճել էր, որ կարող էր դուրս բերել տասներկու հազարանոց հեծելազոր²⁴⁶ և վաթսուն հազար հետևակ. ես ինքս դա տեսել եմ իմ ժամանակ²⁴⁷:**

Ժամանելով և *Հուլալունի* հետ խորհուրդ գումարելով *Սուրբ Երկիր* արշավելու մասին՝ *Հայոց թագավորը* *Հուլալունին* ասաց հետևյալը. «Մի՛ր²⁴⁸, *Հալեպի* սուլթանի իշխանության ներքո է *Սիրիայի թագավորությունը*: Քանի որ մենք ցանկանում ենք վերանվաճել *Սուրբ Երկիրը*, ըստ իս՝ ճիշտ կլինի սկզբից պաշարել *Հալեպը*՝ *Սիրիայի թագավորության* մայրաքաղաքը: Եթե կարողանանք գրավել այն, ապա արագ կնվաճենք մյուս տարածքները ևս»:

Հայոց թագավորի այս խորհուրդը շատ դուր եկավ *Հուլալունին*. Նա պաշարեց *Հալեպ* քաղաքը, որը շատ լավ ամրացված էր և ուներ ամուր

պարիսպներ: Այնուամենայնիվ, թաթարները ստորգետնյա փորվածքների և այլ սարքերի շնորհիվ ինն օրում գրավեցին քաղաքը: Սակայն *Հալեպի* կենտրոնում գտնվող միջնաբերդը քաղաքը գրավելուց հետո էլ տասնմեկ օր դիմադրեց: *Հալեպ* քաղաքում թաթարները գտան մեծ հարստություն: [Ահա թե ինչպես] նրանք գրավեցին *Հալեպ* քաղաքը և մի փոքր ուշ՝ ամբողջ *Սիրիայի թագավորությունը*, և դա տեղի ունեցավ Մեր Տիրոջ թվարկության 1260 թվականին:

Հալեպի սուլթանն այդ ժամանակ *Դամասկոսում* էր: Երբ նա տեղեկացավ *Հալեպի* գրավման մասին, որտեղ գտնվում էին իր կինն ու երեխաները, նրան այլ բան չէր մնում, քան գնալ և հանձնվել *Հուլափուի* ողորմածությանը: Նա ընկավ *Հուլափուի* ոտքերի առաջ՝ աղերսելով նրա ողորմությունը և հուսալով, որ *Հուլափուն* կվերադարձնի իր կնոջը, երեխաներին և տարածքների մի մասը: Սակայն նրա հույսերը չարդարացան, քանի որ *Հուլափուն* առավել ապահով համարեց սուլթանին և նրա երեխաներին ուղարկել *Պարսից* թագավորություն:

Դրանից հետո *Հուլափուն* իր մարդկանց միջև բաժանեց ավարը, որի զգալի մասը նա հանձնեց *Հայոց թագավորին* և նրան տվեց նաև նվաճած տարածքներից և ամրոցներից մի քանիսը, հատկապես՝ *Հայաստանին* մոտ գտնվողները²⁴⁹: [Հայոց թագավորը] տեղավորեց այդ բերդերում իր մարդկանց: Այնուհետև *Հուլափուն* կանչեց իր մոտ *Անտիոքի բրինձին*, որը *Հայոց թագավորի* փեսան էր²⁵⁰, արժանացրեց նրան պատվի ու շնորհների և վերադարձրեց նրան բոլոր այն հողերը, որոնք անցյալում նվաճել էին սարակիները²⁵¹:

Գլուխ XXI. Մանկո Խանի սուրհանդակի մասին²⁵²

Սարակիներներից նվաճած *Հալեպ* ու *Դամասկոս* քաղաքների և շրջակա մարզերի պահպանությունն ապահովելու նպատակով *Հուլափուն* մտադիր էր արշավել *Երուսաղեմի թագավորություն*՝ *Սուրբ Երկիրը* ազատագրելու և քրիստոնյաներին վերադարձնելու համար: Բայց [այդ ժամանակ] նրա մոտ եկավ մի սուրհանդակ՝ հայտնելով, որ նրա եղբայր *Մանկո Խանը* մահացել է,²⁵³ և պարոնները ցանկանում են, որ նա դառնա կայսր:

Գլուխ XXII. Ինչպես *Մանկո Խանի* մահից
հետո թաթարների կայսր դարձավ *Զուբհայր*

Լսելով այդ լուրը²⁵⁴ *Հուլալուն* շատ ցավեց եղբոր մահվան համար: *Միրիսայի թագավորությունը* պահելու համար նա, իր մարդկանց խորհրդով, տասը հազար թաթարի թողեց *Զիթբուղա*²⁵⁵ անունով մի պարոնի [հրամանատարության ներքո] և հրամայեց վերջինիս վերադարձնել քրիստոնյաներին այն բոլոր հողերը, որոնք անցյալում նրանց էին պատկանել: Այնուհետև նա ճանապարհ ընկավ Արևելք և թողնելով իր որդիներից մեկին՝ Աբադային, *Թավրիզում*՝ հասավ *Պարսից թագավորություն*: [Այնտեղ] նա լուր ստացավ, որ իր եղբայր *Զուբհայր* [արդեն] ընտրվել էր կայսր:

Գլուխ XXIII. Ինչպես *Հուլալու Խանը* լուր առավ
Բերքայի [ներխուժման մասին]²⁵⁶

Սա իմանալով՝ *Հուլալուն* չցանկացավ այլևս շարունակել իր ճանապարհը և վերադարձավ *Թավրիզ*, որտեղ նա թողել էր իր որդուն և արքունիքը: *Թավրիզում* գտնվելու ժամանակ նա իմացավ, որ *Բերքայը*²⁵⁷ պատրաստվում է ներխուժել *Ալկունի* տարածք²⁵⁸: Վերջինս տիրակալն էր *Բայթուի* տարածքում, որը խեղդվել էր *Ավստրիայի* գետում²⁵⁹: *Հուլալուն* հավաքեց իր բանակը և գնաց թշնամիներին ընդառաջ: Մեծ ճակատամարտ տեղի ունեցավ *Հուլալուի* և *Բերքայի* զորքերի միջև մի սառցակալած գետի վրա: Սառույցը ճաքեց կենդանիների և մարդկանց ծանրությունից, և ավելի քան երեսուն հազար թաթար երկու կողմից էլ խեղդվեցին: Երկու զորքերից փրկվածները, ոչինչ չձեռնարկելով, վերադարձան՝ վշտացած ու վրդովված իրենց ընկերների կորստից²⁶⁰:

Գլուխ XXIV. Ինչպես *Զիթբուղան* հարձակվեց քրիստոնյաների վրա,
որոնք սպանել էին իր զարմիկին²⁶¹

Զիթբուղան, որին *Հուլալուն* տասը հազար թաթարներով թողել էր *Միրիսայի թագավորությունում* և *Պաղեստինի* կողմերում, պահպանում էր այդ տարածքները խաղաղությամբ և հանգստությամբ: Նա սիրում և պատվում էր քրիստոնյաներին, քանի որ ինքը Արևելքի երեք թագավոր-

ների տոհմից էր, որոնք ժամանակին եկել էին *Բեթղեհեմ*՝ Տիրոջը երկրպագելու²⁶²:

Սակայն այն ժամանակ, երբ *Քիթրուդան* ջանում էր վերանվաճել *Սուրբ Երկիրը*, սատանան երկպառակություն սերմանեց վերջինիս և *Միդոնի*²⁶³ տարածքում [ապրող] քրիստոնյաների միջև: *Բեղֆորի*²⁶⁴ տարածքում, որը գտնվում էր *Միդոնի սենյորիայում*, կային սարակինոսներով բնակեցված բազմաթիվ բնակավայրեր, որոնք հարկատու էին թաթարներին: Եվ ստացվեց այնպես, որ *Միդոնի* և *Բեղֆորի* մարդիկ հավաքվեցին և նետվեցին յուրացնելու²⁶⁵ այդ բնակավայրերը՝ սպանելով սարակինոսների մի մասին և գերելով մյուսներին:

Քիթրուդան ուներ մի զարմիկ, որը [այդ պահին] սակավաթիվ հեծելազորով գտնվում էր նշված վայրերի մոտակայքում: Նա (զարմիկը) հետապնդեց քրիստոնյաներին՝ մեղադրելով նրանց իրենց գործողությունների համար, և ցանկացավ փրկել գերիներին, որոնց գերել էին քրիստոնյաները, և վերջիններից մեկը սպանեց նրան: Երբ *Քիթրուդան* տեղեկացավ, որ *Միդոնի* քրիստոնյաները սպանել են իր զարմիկին, ձի հեծավ և իր մարդկանց հետ հասավ *Միդոն*՝ արի քաշելով բոլոր քրիստոնյաներին, որոնք պատահեցին իր ճանապարհին: Սակայն սպանված [քրիստոնյաները] քիչ էին, քանի որ *Միդոնի* բնակիչները թաքնվեցին ծովի կղզյակում: *Քիթրուդան* կրակի մատնեց քաղաքը և քանդեց պարիսպների մի մասը: Այդ պահից ի վեր ո՛չ ինքը, ո՛չ էլ իր հաջորդները վստահություն չէին տալով *Միրիայի* քրիստոնյաների նկատմամբ²⁶⁶: Որոշ ժամանակ անց *Եգիպտոսի* սուլթանը թաթարներին վտարեց *Միրիայից*, ինչպես որ կտեսնենք ստորև:

Գլուխ XXV. Ինչպես Եգիպտոսի սուլթանը վերանվաճեց թաթարներից Միրիայի թագավորությունը

Մինչև *Բերքայր* պատերազմում էր Հուլափուի դեմ, ինչպես որ պատմեցինք վերևում, *Եգիպտոսի* սուլթանը զորք հավաքեց, հասավ *Պաղեստին* և *Այնջալուտ* կոչվող վայրում²⁶⁷ կռվեց թաթարների դեմ: Թաթարները, չկարողանալով դիմակայել սուլթանի մեծաքանակ զորքին, դիմեցին փախուստի, իսկ *Քիթրուդան*՝ նրանց առաջնորդը, զոհվեց ճակատամարտում: Թաթարների այն մասը, որը մահից խույս տվեց, անցավ

*Հայաստան*²⁶⁸: Այդ օրվանից *Միրիայի թագավորությունը*, բացառությամբ ծովափնյա մի քանի քաղաքների, որոնք պահում էին քրիստոնյաները, ենթարկվեց *Եգիպտոսի* սուլթանին:

Գլուխ XXVI. *Հուլավուի* վախճանի մասին,
որից հետո Խան դարձավ *Աբաղան*

Տեղեկանալով, որ *Եգիպտոսի* սուլթանը ներխուժել է *Միրիայի թագավորություն* և այնտեղից վռնդել է իր մարդկանց, *Հուլավուն* զորք հավաքեց և կոչ արեց *Հայոց թագավորին*, *Վրաց թագավորին* և Սիրիայի քրիստոնյաներին²⁶⁹ պատրաստվելու՝ իր հետ միասին արշավելու *Եգիպտոսի* սուլթանի դեմ: Նա անհրաժեշտ ամեն ինչ արդեն արել էր *Միրիայի թագավորություն* ներխուժելու համար, երբ ծանր հիվանդացավ և տասնհինգ օրից մահացավ:

Հուլավուի մահը կասեցրեց [նախապատրաստված] արշավանքը *Սուրբ Երկիր*: *Հուլավուին* հաջորդեց իր որդի *Աբաղան*: Վերջինս ցանկություն հայտնեց, որ իր հորեղբայր կայսր *Քուրիլայ Խանը* հաստատի իր իրավունքները, ինչը *Քուրիլայ Խանը* հոժարակամ արեց, քանի որ *Աբաղան* *Հուլավուի* ամենախելացի որդին էր: *Աբաղային* կոչեցին *Աբաղա Խան*: Նա սկսեց իշխել Մեր Տիրոջ 1264 թվականին²⁷⁰:

Գլուխ XXVII. *Հուլավուի* որդի *Աբաղան*,
որը դարձավ տիրակալ հոր մահից հետո

Աբաղա Խանը շատ խիզախ և խելացի էր: Նա իշխում էր իմաստնաբար, երջանիկ էր ամեն ինչում՝ բացի երկու բանից. առաջին՝ նա չցանկացավ ընդունել քրիստոնեություն, ինչպես իր հայրը՝ *Հուլավուն*, և մնաց կռապաշտ, երկրորդ՝ իր ամբողջ կյանքի ընթացքում պատերազմում էր իր հարևանների դեմ և այդ պատճառով չկարողացավ ներխուժել *Եգիպտոսի* սուլթանի [երկիր]: Այդ պատճառով *Եգիպտոսի թագավորությունը* երկար ժամանակ ապրեց խաղաղ: Բոլոր սարակինոսները, որոնց հաջողվեց փրկվել թաթարներից, փախան *Եգիպտոս*՝ [հավաքվելով այնտեղ], և *Եգիպտոսի* հզորությունը մեծապես աճեց:

Եգիպտոսի սուլթանը նուրբ դիվանագիտություն էր վարում: Նա ծովով պատվիրակություն ուղարկեց *Կոմանիայի* և *Ռուսիայի* թաթարների մոտ²⁷¹ և դարձավ վերջիններիս դաշնակիցը՝ պայմանավորվելով, որ եթե

Աբաղա Խանը մտնի Եգիպտոս, Կոմանիայի և Ռուսիայի թաթարները պետք է ներխուժեն վերջինիս տարածք և պատերազմ սկսեն [Աբաղայի դեմ]: Շնորհիվ այս դաշինքի՝ Եգիպտոսի սուլթանը բոլոր հնարավորություններն ունեցավ ներխուժելու Սիրիայի քրիստոնյաների տարածք, որի հետևանքով նրանք կորցրին Անտիոք քաղաքը և բազմաթիվ այլ տիրույթներ: Այս մասին մանրամասն կիմանանք Սուրբ Երկրի գրավման մասին գրքից²⁷²:

Գլուխ XXVIII. Ինչպես Եգիպտոսի սուլթանը վերացրեց Հայաստանի հզորությունը

Եգիպտոսի սուլթան Բուհդուկդարը²⁷³ շատ հաջողակ էր և հզոր: Նա գործ ուղարկեց Հայաստան²⁷⁴: Այդ օրերին [Հայոց] թագավորը թաթարների մոտ էր, սակայն նրա երկու որդիները հավաքեցին Հայոց գործը, որն այն ժամանակ շատ հզոր էր, դուրս եկան թշնամու դեմ և ճակատամարտ տվեցին²⁷⁵: Մեծ կռիվ տեղի ունեցավ, որի վերջում քրիստոնյաները պարտվեցին, թագավորի որդիներից մեկը գերվեց, իսկ մյուսը սպանվեց²⁷⁶: Սարակինոսները մտան երկիր՝ ամայացնելով և թալանելով Հայաստանի գրեթե ամբողջ հարթավայրը: Այսկերպ քրիստոնյաների հզորությանը մեծ հարված հասցվեց, իսկ սարակինոսները գորացան:

Երբ Հայոց թագավորը տեղեկացավ իր զավակների և իր երկրի [դժբախտությունների մասին], շատ տխրեց և սկսեց ուղիներ փնտրել թշնամուն վնաս հասցնելու նպատակով: Նա գնաց Աբաղա Խանի և այլ թաթարների մոտ՝ աղաչելով և հորդորելով նրանց օգնության հասնել քրիստոնյաներին: Հայոց թագավորը դրա համար մեծ ջանք գործադրեց, սակայն Աբաղայից օգնություն չստացավ, քանի որ նա պատերազմում էր իր հարևանների դեմ²⁷⁷:

Տեսնելով, որ չի կարողանում արագորեն օգնություն ստանալ թաթարներից, թագավորը պատվիրակություն ուղարկեց Եգիպտոսի սուլթանի մոտ և վերջինիս հետ հաշտության պայմանագիր կնքեց՝ որդուն ազատելու նպատակով: Սուլթանը պայման դրեց, որ թագավորը ջանք թափի իր ընկերակից²⁷⁸ Սունկուր ալ Աշկարի²⁷⁹ ազատ արձակման համար, որը գերի էր թաթարների մոտ, և հանձնի իրեն²⁸⁰ Հալեպի երկրամասի բերդերը: [Դրա դիմաց] նա [խոստացավ] վերադարձնել թագավորի որդուն: Հայոց թագավորը այնքան մեծ ջանք գործադրեց, մինչև որ թաթարները համաձայնեցին փոխանցել նրա տնօրինությանը վերոհիշյալ

Սունկուր ալ Աշկարին, որին նա ուղարկեց սուլթանի մոտ: [Թագավորը] [սուլթանին] հանձնեց նաև *Դարուսակ*²⁸¹ ամրոցը և վերջինիս պահանջով քանդեց երկու [այլ] բերդ: Եվ, այսպիսով, *Հայոց թագավորը* հասավ իր որդու՝ *Լևոնի* ազատ արձակմանը²⁸²:

Այնուհետև բարեհիշատակ *Հեթում* թագավորը, որը իր կյանքի ընթացքում բազում լավ գործեր արեց քրիստոնեության համար, հանձնեց իր թագավորությունը վերոհիշյալ *Լևոնին*՝ իր որդուն, թողեց այս աշխարհի պերճանքը, դարձավ կրոնավոր և, ըստ հայոց ծեսի, փոխեց իր անունը՝ անվանակոչվելով *Մակար*²⁸³: Կարճ ժամանակ անց *Հեթում* թագավորը՝ վանականը, մահացավ, և դա տեղի ունեցավ Մեր Տիրոջ 1270 թվականին²⁸⁴:

Գլուխ XXIX. Հայոց թագավոր Լևոնի մասին

Հեթում թագավորի որդի պարոն *Լևոնը*, որը իմաստուն էր և անվեհեր²⁸⁵, խելամտորեն կառավարեց իր թագավորության և պարոնության [տարիները]²⁸⁶: Նրան իր ժողովուրդը շատ էր սիրում, և նա մեծ պատիվների էր արժանացել թաթարներից: *Լևոն* թագավորը մեծ ջանք էր գործադրում, որպեսզի թաթարների օգնությամբ վնաս հասցնի սարակինոսներին: Այդ նպատակով նա իր պատվիրակներին հաճախ ուղարկում էր *Աբաղայի* մոտ՝ խնդրելով, որ վերջինս վերագրավի Սուրբ Երկիրը և խորտակի *Եգիպտոսի* հզորությունը:

Այդ ժամանակ Եգիպտոսի սուլթանն իր բանակով ներխուժեց Թուրքաց թագավորություն, սպանեց կամ վռնդեց այնտեղ գտնվող թաթարներին, գրավեց բազմաթիվ տարածքներ և քաղաքներ: [Դա հնարավոր դարձավ], քանի որ մի առաջնորդ՝ *Փարվանա* անունով, ինքնահռչակվեց սուլթան՝ ձգտելով վտարել թաթարներին *Թուրքաց երկրից*²⁸⁷:

Տեղեկանալով այդ մասին՝ *Աբաղան* զորք ժողովեց և շատ արագ արշավեց *Թուրքաց երկիր*՝ հասնելով այնտեղ քառասունի փոխարեն տասնհինգ օրում: Երբ սուլթանը իմացավ թաթարների մոտենալու մասին, նա չհամարձակվեց սպասել նրանց գալուն և արագ փախավ: Աբաղան նրան հետապնդեց: Մինչև սուլթանը կկարողանար վերադառնալ *Եգիպտոսի թագավորություն*, *Սպիտակ կիրճ*²⁸⁸ կոչվող մի վայրում թաթարները հասան սարակինոսների վերջապահ գործին, հարձակվեցին, գերեցին երկու

հազար հեծյալ և հինգ հազար քուրդ²⁸⁹ ընտանիք, որոնք ապրում են այդ երկրամասում²⁹⁰, և խլեցին մեծ ավար:

Աբաղային խորհուրդ տվեցին չանցնել *Եգիպտոս*, քանի որ եղանակը շատ շոգ էր, ձիերն էլ՝ շատ հոգնած: Ուստի *Աբաղան* վերադարձավ *Թուրքաց երկիր*՝ [ճանապարհին] գրավելով ապստամբ քաղաքները և տարածքները: Նա ի վերջո բռնեց դավաճան *Փարվանային* և, ըստ թաթարական սովորության, մորթել և մասերի բաժանել տվեց նրան՝ հրամայելով, որ այդ մասերը մատուցվող կերակրատեսակների մեջ դնեն: *Աբաղան* կերավ *Փարվանայի* միսը և ուտել հրամայեց իր մարդկանց: Ահա թե ինչպես *Աբաղան* վրեժխնդիր եղավ *Փարվանայի* դավաճանության համար²⁹¹:

Գլուխ XXX. Այն մասին, թե ինչպես *Աբաղան* իր նվաճումներից հետո առաջարկեց *Հայոց թագավորին* տիրել և պահել *Թուրքաց թագավորությունը*, և ինչպես *Հայոց թագավորը* չընդունեց այդ առաջարկը

Երբ *Աբաղան* վերագրավեց բոլոր ապստամբ տարածքները և վերակարգավորեց *Թուրքաց թագավորությունը* իր ուզածի պես, նա իր մոտ կանչեց *Հայոց թագավորին* և առաջարկեց նրան իշխել *Թուրքաց թագավորությունում* և պահել այն, քանի որ *Հայոց թագավորը* և նրա նախնիները միշտ էլ հավատարիմ էին եղել թաթարների իշխանությանը:

Հայոց թագավորը, իմաստնություն ցուցաբերելով, խորին շնորհակալություն հայտնեց *Աբաղային* նման մեծ պարգևի համար, սակայն, ներողություն խնդրելով, [հայտնեց], որ ինքն ի վիճակի չէ ապահովելու երկու թագավորությունների կառավարումը, քանի որ *Եգիպտոսի* սուլթանը [անդադար] ձգտում է մեծ վնաս հասցնել *Հայոց թագավորությանը*: *Հայաստանի թագավորը* *Աբաղային* խորհուրդ տվեց չփոխանցել *Թուրքաց երկրի* կառավարումը սարակիճոսներից ոչ մեկին: Խորհուրդը դուր եկավ *Աբաղային*, և վերջինս *Թուրքաց երկրի* պայլությունը²⁹² ոչ մի սարակիճոսի չհանձնեց²⁹³:

Գլուխ XXXI. Ինչպես *Աբադա Խանը* խնդրեց
Հայոց թագավորին նամակներով դիմել Պապին և
բոլոր քրիստոնյա թագավորներին

Այնուհետև Հայոց թագավորը համառորեն խնդրեց *Աբադային* և վերջինիս եղբորը ազատագրել *Սուրբ Երկիրը* սարակինոսներից և վերադարձնել այն քրիստոնյաներին: *Աբադան* սիրով համաձայնեց այդ անել և խորհուրդ տվեց Հայոց թագավորին նամակով դիմելու Պապին և Արևմուտքի այլ քրիստոնյա թագավորների և իշխանների՝ [խնդրելով նրանց] գալ կամ բանակ ուղարկել՝ *Սուրբ Երկիրը* ազատագրելու և գրաված քաղաքները և հողերը պահելու նպատակով:

Հայոց թագավորը, վերադառնալով հայրենիք, պատվիրակներ ուղարկեց Պապի և Արևմուտքի թագավորների մոտ: *Աբադան Թուրքաց թագավորությունը* կարգավորելուց հետո վերադարձավ *Խորասան*²⁹⁴, որտեղ նա թողել էր իր արքունիքը և ընտանիքը:

Բունդուկդարը պարտությունից հետո *Եգիպտոս* վերադառնալու ճանապարհին թունավորվեց և ողջ չհասավ *Դամասկոս*: Քրիստոնյաներին նրա մահը մեծ հրճվանք պատճառեց, իսկ սարակինոսները ընկղմվեցին սուգի մեջ, քանի որ [Բունդուկդարը] շատ քաջ զորական էր: *Բունդուկդարին* հաջորդեց նրա որդին՝ *Մալիք Մալիդը*, բայց շատ կարճ ժամանակով, քանի որ նրան գահընկեց արեցին և սուլթան ընտրեցին ոմն *Ալֆիհ*²⁹⁵:

Գլուխ XXXII. Ինչպես *Աբադան Մանկո Տամուրին*
ուղարկեց *Սիրիա*²⁹⁶

Երբ եկավ եղանակը, որը բարեպատեհ է *Եգիպտոս* ներխուժելու համար, *Աբադան* կանչեց իր եղբորը՝ *Մանկո Տամուրին*, և հրամայեց նրան երեսուն հազարանոց զորքով գրավել *Սիրիայի* տարածքը: Դրանից հետո [Աբադան պատրաստվում էր] միանալու [իր եղբորը]: [Մանկո Տամուրը և նրա զինակիցները ստացան հետևյալ հրամանը]՝ եթե սուլթանը²⁹⁷ հարձակվի նրանց վրա, վճռականորեն կռվել նրա դեմ, իսկ եթե սուլթանը չհամարձակվի ճակատամարտ տալ՝ գրավել հողերը, քաղաքները և հանձնել դրանք քրիստոնյաների պաշտպանությանն ու իշխանությանը:

Մանկո Տամուրն իր *Աբադա* եղբոր տված երեսուն հազար թաթարներով դուրս եկավ ռազմերթի, և Հայոց թագավորը միացավ նրան իր մեծաքանակ հեծելազորով: Աշնան սկզբին²⁹⁸ *Մանկո Տամուրը* և Հայոց թագա-

վորդը ներխուժեցին Միրիայի թագավորություն՝ ավերելով սարակինոսների տարածքները մինչև թագավորության կենտրոնական Հոմա քաղաքը, որը անվանում են [նաև] *Լա Շամել*²⁹⁹: Այս քաղաքի հարևանությամբ մի գեղեցիկ դաշտավայր կա, որտեղ դիրքավորվեց սուլթանն իր ամբողջ զորքով: [Այստեղ] սարակինոսները մարտնչեցին քրիստոնյաների և թաթարների դեմ:

Հայոց թագավորը, որը ղեկավարում էր աջ զորաթևը³⁰⁰, հարձակվեց սարակինոսների ձախ զորաթևի վրա և ջախջախեց այն՝ ավելի քան երեք լյո³⁰¹ հետ շարտելով Հոմսից: Թաթարների՝ *Ալինախ*³⁰² անունով գունդուստապլը հարձակվեց սարակինոսների աջ զորաթևի վրա՝ կոտորելով և հետապնդելով վերջիններիս մինչև *Քարսահ* քաղաք³⁰³:

Մանկո Տամուրը, որը մնաց [մարտի] դաշտում [կռվելով սարակինոսների զորքի մյուս մասի դեմ], տեսավ, որ վերջինին օգնելու համար բազում բեղվիներ են եկել: Նա վախեցավ մարդու նման, որը երբեք չի պատերազմել, հաղթանակի դաշտից նահանջեց առանց պատճառի³⁰⁴՝ լքելով Հայոց թագավորին և իր գունդուստապլին³⁰⁵, որոնք [այդ ժամանակ] հետապնդում էին թշնամուն:

Երբ սուլթանը տեսավ, որ թաթարները հեռացան [մարտի] դաշտից, նա չորս հեծյալներով բարձրացավ մի բլուր³⁰⁶: Հայոց թագավորը, վերադառնալով [հակառակորդի աջ զորաթևին հետապնդումից], ապշեց՝ չգտնելով *Մանկո Տամուրին*: Նա հասկացավ, թե ուր է մեկնել [Մանկո Տամուրը] և շտապեց նրա հետևից: Իսկ *Ալինախ* գունդուստապլը երկու օր շարունակ իր տիրոջը³⁰⁷ սպասելուց և նրա հեռանալու մասին իմանալուց հետո իր ջոկատներով արշավեց *Եփրատ*՝ չհանդիպելով այդ ճանապարհին *Մանկո Տամուրին*: Այսպիսով՝ *Մանկո Տամուրի* մեղքով³⁰⁸ [քրիստոնյաների և թաթարների միացյալ զորքը] լքեց ճակատամարտի դաշտը, որտեղ նա հաղթանակ էր տարել:

Թաթարները վերադարձան իրենց երկիր, սակայն Հայոց թագավորն ու իր զորքը բազում գրկանքներ կրեցին: Երկար ճանապարհի և սննդամթերքի բացակայության պատճառով մարդիկ և ձիերը ուժասպառ ու հոգնած էին և չէին կարող առաջ գնալ: Նրանք ցրվեցին՝ շարժվելով տարբեր ճանապարհներով, և այդ տարածքներում ապրող սարակինոսները բազում քրիստոնյաների սպանեցին և գերի վերցրին: Հայոց թագավորի զորքի մեծ մասը վերացավ, և գրեթե բոլոր ազնվականները սպանվե-

ցին³⁰⁹: Այս դժբախտությունը, որը պատահեց *Մանկո Տամուրի* մեղքով, տեղի ունեցավ Մեր Տիրոջ 1282 թվականին^{310;311}

Գլուխ XXXIII. Այն մասին, թե ինչպես
Աբաղա Խանին թունավորեցին իր ընտանիքի անդամները

Իմանալով այդ եղելությունների մասին՝ *Աբաղան* հրամայեց իր պառոններին³¹² շտապ ժամանել իր մոտ, և այսպես հավաքվեց մեծ բանակ, որը պատրաստ էր ներխուժելու *Եգիպտոսի թագավորություն*: Բայց *Եգիպտոսից* ոմն սարակինոս եկավ, որը կաշառեց *Աբաղայի* ընտանիքի մի քանի անդամի, և նրանք *Աբաղային* և նրա եղբայր *Մանկո Տամուրին* մահաբեր թույն տվեցին խմելու, ինչից հետո վերջիններս ապրեցին միայն ութ օր: *Աբաղա Խանը* մահացավ Մեր Տիրոջ 1282 թվականին:

Գլուխ XXXIV. Հուլավուի որդի *Թագուդարի* մասին.
Ինչպես նա դարձավ տիրակալ իր եղբայր *Աբաղա Խանի*
մահից հետո և ինչպես մահմեդական դարձրեց իր ժողովրդին

Աբաղա Խանի մահից հետո պարոնները³¹³ խորհրդակցեցին և իրենց տեր³¹⁴ ընտրեցին *Աբաղայի* եղբայր *Թագուդարին*: Այս *Թագուդարը* իր եղբայրների ավագն էր: Նա մանուկ ժամանակ մկրտվել էր *Նիկողայոս* անունով³¹⁵, բայց իր ընտրվելուց հետո նա մոտեցավ սարակինոսներին և իրեն սկսեց կոչել *Մուհամեդ Խան*³¹⁶: Նա իր ամբողջ ջանքը ներդրեց, որ թաթարներն ընդունեն Մուհամեդի կեղծ հավատը, կրոնափոխ լինել չցանկացողների դեմ նա որոշեց ուժ գործադրել: Այս *Մուհամեդ Խանի* օրոք բազմաթիվ թաթարներ ընդունեցին սարակինոսների հավատը: *Մուհամեդ Խանը*՝ այս սատանայի որդին, ավերեց քրիստոնյաների բոլոր եկեղեցիները, արգելեց նրանց ծիսակարգ կատարել կամ բարձրաձայնել իրենց հավատի մասին առ Քրիստոս, հետապնդեց բոլոր քահանաներին և հոգևորականներին: Նա երկրով մեկ քարոզեց Մուհամեդի հավատը:

Մուհամեդ Խանը սուրհանդակներ ուղարկեց *Եգիպտոսի* սուլթանի մոտ և նրա հետ խաղաղության ուխտ կնքեց: Նա խոստացավ սուլթանին մահվան սպառնալիքով ստիպել իր տարածքի բոլոր քրիստոնյաներին դառնալ սարակինոս: Սա մեծապես ուրախացրեց սարակինոսներին և հուսահատեցրեց քրիստոնյաներին, որոնք չունեին այլ հնարավորություն, քան Աստծու ողորմածությանը հանձնվելը, քանի որ կանխատե-

սում էին, որ դրան հետևելու էին բազում հալածանքներ: *Մուհամեդ Խանը Հայոց թագավորին, Վրաց թագավորին և Արևելքի մյուս քրիստոնյա տերերին հրամայեց գալ իր մոտ, ինչը շատ անհանգստացրեց քրիստոնյաներին:*

Մինչև քրիստոնյաները ապրում էին այդ նեղության մեջ չար *Մուհամեդ Խանի* իշխանության տակ, Տեր Աստված, որը երբեք չի լքում իրեն հուսացողներին, պաշտպանեց քրիստոնյաներին: *Մուհամեդ Խանի* եղբայրներից մեկը³¹⁷ և *Արղուն* անունով զարմիկը ապստամբեցին նրա դեմ նրա գործած չարիքների պատճառով և հայտնեցին կայսր *Քուլիպ Խանին*, որ *Մուհամեդը* պարտավորեցնում է բոլոր թաթարներին դառնալ սարակինոս: Այս լուրը լսելով՝ *Քուլիպ Խանը* հրամայեց *Մուհամեդ Խանին* դադարեցնել նման գործողությունները, հակառակ դեպքում ինքը կարշավի *Մուհամեդի* դեմ: *Մուհամեդ Խանը*, որը շատ անհանգստացած էր [այդպիսի զարգացումներով], գերեց և սպանեց իր եղբորը, այնուհետև շարժվեց իր զարմիկ *Արղունի* դեմ: Վերջինս ամրացավ լեռնային մի ամրոցում: *Մուհամեդ Խանը* պաշարեց այդ բերդը: Վերջիվերջո, *Արղունը* անձնատուր եղավ՝ խնայելով իր և յուրայինների կյանքը³¹⁸:

Գլուխ XXXV. Մուհամեդ Խանի մահվան մասին

Գերելով իր զարմիկին՝ *Մուհամեդ Խանը* հանձնարարեց իր զունդուստապլին հսկել նրան³¹⁹: Այնուհետև նա հրամայեց իր զորքին իր հետ գնալ *Թավրիզ*, որտեղ նա թողել էր իր կանանոցը, իսկ զունդուստապլը հրաման ստացավ սպանել *Արղունին* և նրա գլուխը հասցնել *Թավրիզ*: Բայց գտնվեց մի հզոր և կարող մարդ³²⁰, որն իր պաշտոնով և հաջողություններով մեծապես պարտական էր *Արղունի* հորը³²¹: Նա մեծ կարեկցանք ուներ *Արղունի* հանդեպ: Նա իր մարդկանց օգնությամբ գիշերով սպանեց զունդուստապլին ու նրա շքախմբին և գերությունից ազատեց *Արղունին*: Եվ [նրանք] ճանաչեցին *Արղունին* որպես տեր և հնազանդության երդում տվեցին: Սրանից հետո *Արղունը*, արագորեն ձիավարելով, հասավ *Մուհամեդ Խանին*, քանի դեռ վերջինս չէր հասել *Թավրիզ*, և նրան մասնատել տվեց: Այսպիսի ավարտ ունեցավ չար *Մուհամեդ Խանի* կյանքը նրա իշխանության երկրորդ տարում:

Գլուխ XXXVI. Թաթարների տիրակալ
Աբսաղա Խանի որդի *Արղունի* և նրա գործերի մասին

Մեր Տիրոջ 1285 թվականին՝ քրիստոնյաների թշնամի *Մուհամեդ Խանի* մահից հետո, *Արղունը* դարձավ թաթարների տիրակալը, և մեծ կայսրը ճանաչեց նրա իշխանությունը և ցանկացավ, որ նրան կոչեն Խան: Այսպիսով՝ *Արղունը* ավելի մեծ պատիվների արժանացավ, քան իր նախնիները:

Այս *Արղունը* շատ գեղեցիկ էր, հաճելի դեմքով և ուժեղ մարմնով, նա կառավարեց իմաստնությամբ: Նա սիրեց և պատվեց քրիստոնյաներին և վերակառուցեց եկեղեցիները, որոնք ավերել էր *Մուհամեդ Խանը*: Հայոց արքան և Վրաց թագավորը, ինչպես նաև Արևելքի մյուս քրիստոնյաները եկան նրա մոտ՝ խնդրելով ժողով հրավիրել՝ *Սուրբ Երկրի*՝ սարակի-նոսներից ազատագրումը վերսկսելու առիթով: *Արղունը* բարեհաճորեն ընդունեց այդ խնդրանքը և խոստացավ մտածել *Սուրբ Երկրի* ազատագրման մասին: Նա ցանկանում էր խաղաղության [պայմանագիր] կնքել իր հարևանների հետ, որ կարողանա ավելի անվտանգ պատերազմել սուլթանի դեմ: Սակայն մինչև *Արղունը* ծրագրեր էր մշակում, Աստծու կամքով նա մահացավ իր թագավորության չորրորդ տարում³²²: Ընտրեցին որպես հաջորդ իր եղբայրներից *Քեղայթունին*³²³, որը, *Չինգիզ Խանից* սկսած, առաջնորդներից ամենացածր հեղինակությունն ունեցավ, ինչպես մենք ավելի ուշ դա կտեսնենք:

Գլուխ XXXVII. Թաթարների տիրակալ *Քեղայթունի* մասին

Մեր Տիրոջ 1295³²⁴ թվականին՝ *Արղուն Խանի* մահից հետո, իշխանությունը հասավ նրա եղբայր *Քեղայթունին*: Նա չէր ճանաչում ո՛չ օրենք, ո՛չ հավատ, ռազմական գործից գլուխ չէր հանում, ամբողջովին անձնատուր էր մեղքերի և գեխությունների՝ ապրելով ինչպես անասուն:

Իր թագավորության վեց տարվա³²⁵ ընթացքում նա, իր որովայնը գինով և ուտելիքով լցնելուց զատ, ուրիշ ոչնչով չգրադվեց: Ժողովուրդը սկսեց նրան ատել և արհամարհել իր ցածության և թուլության համար, և, ի վերջո, նրան խեղդամահ արեցին յուրայիները: Այս *Քեղայթունի* մահից հետո ընտրվեց նրա կուզեններից (զարմիկներից) մեկը՝ *Բայդու* անունով³²⁶՝ բարի քրիստոնյա, որը բազում շնորհների արժանացրեց քրիստոնյաներին, սակայն շուտ մահացավ³²⁷:

Գլուխ XXXVIII. Բայրուի տիրակալության և մահվան մասին

Մեր Տիրոջ 1295 թվականին՝ *Քեղաթունի* մահից հետո, եղբորը հաջորդեց *Բայրուն*։ Որպես բարի քրիստոնյա՝ նա վերակառուցեց քրիստոնեական եկեղեցիները և արգելեց իր հողերում քարոզել Մուհամեդի հավատը։ Սա մեծապես անհանգստացրեց սարակինոսներին³²⁸, որոնք արդեն հոծ բնակչություն էին։ Սարակինոսները և կրոնափոխ թաթարները գաղտնի դիմեցին *Ղազանին Արդունի* որդուն՝ խոստանալով նրան ընտրել *Բայրուի* փոխարեն, եթե նա կամենա հրաժարվել քրիստոնեական հավատից։ *Ղազանը*, որը այնքան էլ հոգ չէր տանում քրիստոնյաների մասին և տենչում էր իշխանության հասնել, իր համաձայնությունը տվեց նրանց։

Նա ապստամբեց *Բայրուի* դեմ։ Վերջինս գործ հավաքեց և շարժվեց *Ղազանի* դեմ։ *Բայրուն* չգիտեր իր յուրայինների դավաճանության մասին։ Երբ նա մտածում էր *Ղազանին* հակահարված տալու մասին, Մուհամեդի կրոնի կողմնակիցները անցան *Ղազանի* կողմը։ *Բայրուն*, տեսնելով, որ յուրայինները դավաճանեցին, դիմեց փախուստի։ *Ղազանը* հետապնդելով գերեց և սպանեց նրան՝ [այսկերպ] հասնելով իշխանության։

Գլուխ XXXIX. Արդուն Խանի որդի Ղազանի և նրա գործերի մասին

Բայրուի մահից հետո իշխանության եկավ *Ղազանը*³²⁹։ Իր տիրակալության առաջին տարիներին նա իրեն գոռոզաբար էր պահում քրիստոնյաների հանդեպ, որ գոհացնի նրանց, որոնք *Ղազանին* իշխանության բերեցին, ինչի մասին մենք պատմեցինք վերը։ Սակայն ամրապնդելով իր իշխանությունը՝ նա սկսեց սիրել և պատվել քրիստոնյաներին՝ շատ գործեր կատարելով հոգուտ քրիստոնեության, և ատելություն տածել սարակինոսների նկատմամբ՝ վռնդելով բոլոր նրանց, որոնք իրեն հորդորում էին վնաս հասցնել քրիստոնյաներին։

Այնուհետև *Ղազանը* հրամայեց իր բոլոր զորականներին պատրաստ լինել, ինչ գնով էլ լինի, հաջորդ տարի ներխուժել *Եգիպտոս* և տապալել սուլթանին։ Նա խնդրանքով դիմեց *Հայոց թագավորին*, *Վրաց թագավորին* և *Արևելքի* այլ քրիստոնյաների նախապատրաստվել իրեն ուղեկցելու այդ արշավանքին։

Երբ պատեհ ժամը եկավ, *Ղազանը* իր ամբողջ զինուժով դուրս եկավ արշավի, անցավ *Բաղդադ* քաղաքը և հասավ սուլթանի հողերը, որտեղ միատեղեց իր բանակը: *Եգիպտոսի* սուլթան *Մալիք Նասիր*³³⁰ կենտրոնացրեց իր զորքը *Հոմս* քաղաքի դիմաց, որը գտնվում է *Սիրիայի թագավորության* միջին մասում: *Ղազանը*, տեղեկանալով, որ սուլթանը առաջ է շարժվում ճակատամարտ տալու նպատակով, որոշեց ժամանակ չկորցնել՝ բերդն³³¹ ու քաղաքը գրավելու համար, ընթացավ առաջ՝ ուղիղ այն վայրը, որտեղ գտնվում էր սուլթանը, և տեղակայեց իր զորքը սուլթանի բանակից մեկ օրվա հեռավորության վրա՝ առատ խոտածածկով մի մարգագետնում³³²: Այնուհետև *Ղազանը* իր ամբողջ զորքին հրամայեց հանգիստ տալ ձիերին³³³, որոնք հոգնած էին երկար ճանապարհից և արագ տեղաշարժերից:

[Այդ ժամանակ] *Ղազանի* հետ էր *Քիփչակ* անունով մի սարակինոս³³⁴, որը նախկինում *Դամասկոսի* պայլն էր, [բայց հետո] սուլթանի ահից փախավ և եկավ *Ղազանի* մոտ: Վերջինս նրան մեծամեծ պատիվներ և նվերներ էր մատուցել և լիովին վստահում էր: Սակայն այս *Քիփչակը* սուլթանին տեղեկացրեց, թե ինչ նախապատրաստություններ էին իրականացրել թաթարները, և խորհուրդ տվեց հարձակվել *Ղազանի* վրա, քանի դեռ վերջինիս զորականները հյուժված և հոգնած էին:

Եգիպտոսի սուլթանը, որը մտադիր էր սպասել *Ղազանին Հոմսի* տարածքում, հետևելով մատնիչ *Քիփչակի* խորհրդին՝ իր ամբողջ զինուժով հապճեպորեն հարձակվեց [հակառակորդի վրա]՝ անակնկալի բերելով *Ղազանին*: Վերջինիս բանակի պահակագործը տեղեկացրեց նրան սուլթանի հարձակման մասին: *Ղազանը*, հրամայելով իր պարոններին մարտական կարգով շարվել սուլթանի և նրա զորքի դեմ, ինքն իր թիկնապահների հետ շարժվեց սուլթանին ընդառաջ, որն էլ, իր հերթին, իր լավագույն զորականների հետ արագ ընդառաջ եկավ [Ղազանին]:

Մարտն անխուսափելի էր: *Ղազանը*, տեսնելով, որ իր զորքը ցրված է ողջ հարթավայրով մեկ և չի կարողանա արագորեն հասնել իրեն, կանգ առավ և իր շուրջը զտնվողներին հրամայեց ձիուց ցած իջնել, պատուպարվել ձիերի հետևում և նետահարել դեպի իրենց սլացող թշնամու հեծյալներին՝ թամբից գցելու համար: Թաթարները ձիուց իջան, լարեցին իրենց աղեղները՝ սպասելով թշնամու մոտենալուն, [և երբ դա տեղի ունեցավ], արձակեցին իրենց նետերը՝ հարվածելով թշնամու այն հեծյալներին, որոնք դեպի իրենց էին սլանում: [Սուլթանի զորքի] առաջին

շարքը տապալվեց, նրանց հետևիկները ընկան առաջիկաների վրա և այսպես շարունակ: Թաթարները անընդհատ նետահարում էին, քանի որ շատ հմուտ էին այս գործում, և սարակինոսներից քչերը փրկվեցին:

Տեսնելով այս ամենը՝ սուլթանը նահանջեց, իսկ *Ղազանը* հրամայեց իր մարդկանց կրկին հեծնել ձիերը և համառորեն հետապնդել թշնամուն: *Ղազանը* գտնվում էր մարտի առաջին գծում: Մի փոքր ջոկատ էր պաշտպանում և հետևում նրան, մինչև բոլոր [թաթար] պարոնները միացան նրանց: [Այդ պահին] մարտի նետվեցին հակառակորդի բոլոր թևերը, և կռիվը տևեց արևածագից մինչև մայրամուտ: Ի վերջո, սուլթանը այլևս ի վիճակի չէր դիմադրելու *Ղազանին*, որը հրաշքներ էր գործում [մարտի դաշտում], և իր գորքով փախուստի դիմեց:

Ղազանը և նրա զորականները հետապնդեցին թշնամուն մինչև կեսգիշեր՝ սպանելով ում պատահի: Այնքան շատ սարակինոսներ զոհվեցին, որ հողը ծածկված էր նրանց մարմիններով: *Ղազանը* գիշերն անցկացրեց *Կանետ* անունով մի վայրում³³⁵՝ ուրախություն ապրելով տարած հաղթանակի համար, որը Աստված էր նրան ընծայել: Սա տեղի ունեցավ Մեր Տիրոջ 1301 թվականին՝ Սուրբ Ծննդին նախորդող առաջին չորեքշաբթի օրը³³⁶:

Փոլիս XL. Ինչպես Հայոց թագավորը և Մուկայր հետապնդեցին սուլթանին

Այնուհետև *Ղազանը Հայոց թագավորին* և իր պարոններից մեկին՝ *Մուկայ* անունով³³⁷, հրամայեց քառասուն հազար թաթարներով հետապնդել սուլթանին մինչև *Եզիպտոսի անապատ*, որը գտնվում էր մարտի դաշտից տասներկու օրվա հեռավորության վրա, և սպասել իր հրամանին *Գազայի*³³⁸ շրջանում: Հայոց թագավորը և *Մուկայր*, քառասուն հազար թաթարներով հանդերձ, ճամփա ընկան ադամամութին, սկսեցին հետապնդել սուլթանին՝ սպանելով այդ ընթացքում պատահած բոլոր սարակինոսներին:

Երրորդ օրը *Ղազանը Հայոց թագավորին* հրամայեց հետ գալ, քանի որ ցանկանում էր պաշարել Հոմսը, իսկ *Մուկայր* պետք է շարունակեր սուլթանին հետապնդելը: Սակայն վերջինիս հաջողվեց փախչել, քանի որ, առանց դադարի, գիշեր-ցերեկ ձիուց չիջնելով, ընթանում էր բեդվինների ուղեկցությամբ: Այսպիսով՝ նա հասավ *Բարբելուն*³³⁹ թշվառ վիճակում, առանց իր գորքի: Սարակինոսները փախչում էին տարբեր ուղղու-

թյուններով և ճանապարհներով՝ այսկերպ խույս տալով հետապնդումներից: Նրանց մեծամասնությունը շարժվեց *Տրիպոլի*, որտեղ [նրանց] գերեցին կամ սպանեցին *Լիբանան լեռան* քրիստոնյաները:

Մինչդեռ *Ղազանը* հասավ Հոմս քաղաք, որը անվանում են [նաև] *Լա Շամել*, և գրավեց այն: Հայոց թագավորը միացավ նրան³⁴⁰, երբ Հոմսը արդեն հանձնվել էր *Ղազանին*: Բոլոր գանձերն ու հարստությունը, որոնք սուլթանը և յուրայինները պահում էին Հոմսում, հավաքեցին և սփռեցին *Ղազանի* դիմաց: [Թաթարները] զարմացած էին այն բանից, որ սուլթանը և նրա յուրայինները իրենց հետ տեղափոխում էին այդպիսի մեծ հարստություն՝ բերելով դրանք այնտեղ, որտեղ նրանք պատրաստվում էին ճակատամարտ տալ:

Ես՝ եղբայր Հեթումս, ներկա էի բոլոր մեծ նախաձեռնություններին, որոնք թաթարներն իրականացրին սարակինոսների դեմ Հուլալուի ժամանակներից ի վեր³⁴¹, սակայն ես երբեք չեմ տեսել, ոչ էլ լսել՝ որևէ թաթար սենյորի (առաջնորդի)՝ առավել մեծ սխրանքների մասին, քան այն, ինչ կատարեց *Ղազանը* երկու օրվա ընթացքում: Մարտի առաջին օրը *Ղազանը*, փոքրիկ զորաշուկատով դիմակայելով սուլթանին և նրա հսկայական բանակին, այնպիսի կորով ցուցաբերեց, որ նրա փառքը գերազանցեց մյուս բոլոր մարտիկների փառքին, և թաթարները երբևէ չեն դադարի գովերգել վերջինիս խիզախությունը: Երկրորդ օրը *Ղազանը* այնպիսի առատաձեռնություն ցույց տվեց՝ իր բարի կամքով բաշխելով անհաշիվ գանձեր իր բոլոր մարդկանց՝ **իրեն թողնելով միայն մի սուր և մի կաշվե պայուսակ, որը լի էր Եգիպտոսի [սուլթանության պետական] փաստաթղթերով: Չարմանալի էր տեսնել այդքան մեծ առաքինություն այդ փոքրամարմին մարդու մեջ, քանի որ նույնիսկ քսան հազար հեծյալներից անհնար էր գտնել ևս մեկին, որը կլիներ այդքան ցածրահասակ և այդքան տգեղ: Այնուամենայնիվ, *Ղազանը* գերազանցեց բոլորին խիզախությամբ և առաքինությամբ: **Լինելով նրա ժամանակակիցը՝ ցանկանում եմ նրա մասին խոսել առավել մանրամասն, քան մյուսների, քանի որ սուլթանը, որին նա հաղթել է, դեռևս ողջ է, իսկ նրանք, ովքեր ծրագրում են բասաճ դեպի Մուրբ Երկիր, կարող են այս պատմությունից լավ օրինակներ քաղել³⁴²:****

**Գլուխ XLI. Ղազան Խանի՝ Դամասկոսի գրավման
և այնտեղ ստացած լուրերի մասին**

Մի քանի օրվա հանգստից և բանակը կարգի բերելուց հետո Ղազանը արշավեց ուղիղ *Դամասկոս*: Բնակիչները, իմանալով այդ մասին, վախեցան, որ քաղաքը գրոհով վերցնելու դեպքում Ղազանը իրենց հետ կվարվի անողորմաբար: Ահա թե ինչու նրանք պատվիրակներ ուղարկեցին Ղազանի մոտ մեծամեծ ընծաներով և *Դամասկոսի* բանալիներով: Ղազանն ընդունեց ընծաները, պատվիրեց սուրհանդակներին վերադառնալ *Դամասկոս*, իր բանակի համար ուտելիք պատրաստել և չվախենալ, թե *Դամասկոսը* կավերվի, քանի որ նա կպահպանի քաղաքը իր սեփական ննջասենյակի պես: Պատվիրակները հետ գնացին՝ գոհանալով Ղազանի պատասխանից: Վերջինս, ձին հեծած, հետևեց նրանց մինչև *Դամասկոսի* գետը և տեղավորվեց դրա ափին³⁴³: Քաղաքի բնակիչները Ղազանին մեծամեծ նվերներ մատուցեցին, ինչպես նաև ուղարկեցին սննդամթերք և կենսական այլ ապրանքներ նրա բանակի համար:

Ղազանը իր բանակի հետ մնաց *Դամասկոսում* տասնհինգ օր, մինչդեռ քառասուն հազար թաթարները *Մուլայի* հրամանատարությամբ *Գազայում* սպասում էին նրա հրահանգներին: Քանի դեռ Ղազանը հանգստանում էր [*Դամասկոսում*] իր մարդկանց հետ, մի սուրհանդակ եկավ՝ տեղեկացնելով, որ *Բայրուն* ներխուժել է *Պարսից թագավորություն*³⁴⁴՝ մեծամեծ վնասներ պատճառելով³⁴⁵: Ղազանը իր տեղը նշանակեց *Խույթուշահին*³⁴⁶՝ հրամայելով մնալ և պաշտպանել *Սիրիայի թագավորությունը*: *Մուլային* և մյուս թաթարներին, որոնք *Գազայում* էին, Ղազանը հրամայեց ենթարկվել *Խույթուշահին* որպես հրամանատարի: Այնուհետև նա յուրաքանչյուր քաղաքի պայլ և կառավարիչ նշանակեց, և այսպես դավաճան *Զիհիսկը* դարձավ *Դամասկոսի* պայլ:

Դրանից հետո Ղազանը իր մոտ կանչեց *Հայոց թագավորին* և ասաց, որ ցանկանում է վերադառնալ *Պարսկաստան*: «Հայո՛ց թագավոր, - դիմեց նրան Ղազանը,- մենք շատ կցանկանայինք վստահել *Սիրիայի* հողերը քրիստոնյաների պաշտպանությանը, եթե նրանք եկած լինեին³⁴⁷: Մենք *Խույթուշահին* հրամայել ենք *Սուրբ Երկիրը* հանձնել քրիստոնյաներին, երբ նրանք կգան, և օգնել նրանց կարգ ու կանոն հաստատել ազատագրված տարածքներում»: Այնուհետև Ղազանը շարժվեց *Միջագետք*: Հասնելով *Եփրատ* գետ՝ նա հրամայեց *Խույթուշահին* քսան հազար մարդ թողնել *Մուլայի* հրամանատարության տակ՝ երկիրը³⁴⁸ պաշտպանելու

համար, և մնացած գորքի հետ փութալ *Միջագետք: Խույթուշահր* ենթարկվեց հրամանին և մեկնեց *Միջագետք՝ Սիրիան* հանձնելով *Մուլային*:

Դավաճան *Քիփչակի* խորհրդով՝ *Մուլայր* ուղևորվեց *Երուսաղեմի* կողմերը՝ մի վայր, որն անվանում են *Գաուր*³⁴⁹, որտեղ լավ արոտավայրեր կային կենդանիների համար: Երբ ամառը եկավ, *Քիփչակը* սուրհանդակներ ուղարկեց սուլթանի մոտ՝ խոստանալով վերջինիս վերադարձնել *Դամասկոսը* և բոլոր այն հողերը, որոնք թաթարները գրավել էին *Սիրիայում*: Սուլթանը խոստացավ տալ *Քիփչակին* *Դամասկոսը*, իր գանձարանի մի մասը և քրոջը՝ կնության: *Քիփչակը* ապստամբեց և իր ապստամբության մեջ ներգրավեց այլ տարածքներ և հողեր, քանի որ լավ գիտեր, որ թաթարները չէին կարող հարձակվել իր վրա ամռան շոգին:

Տեսնելով, որ *Դամասկոսը* և այլ շրջաններ ապստամբեցին, *Մուլայր* փոքր զորախմբով չհամարձակվեց մնալ *Սիրիայի թագավորության* մեջ: Նա հեռացավ *Միջագետք*, այնտեղ գտավ *Ղազանին* և պատմեց նրան այն ամենի մասին, ինչ արեց դավաճան *Քիփչակը*: Այդ լուրերը ստանալով՝ *Ղազանը* շատ բարկացավ, սակայն ոչինչ չէր կարող անել խիստ շոգի պատճառով:

Երբ ամառն անցավ, և մոտեցավ ձմեռը, *Ղազանը*, զորք կուտակելով *Եփրատի* ափին, հրամայեց *Խույթուշահին* երեսուն հազար թաթարներով արշավել *Անտիոք* քաղաք: Նա կոչ արեց նաև *Հայոց թագավորին* և *Կիպրոսի* քրիստոնյաներին միանալ արշավին: Երեսուն հազար թաթարների զորքով *Խույթուշահը* շարժվեց *Անտիոք* և կանչեց [իր մոտ] *Հայոց թագավորին*, որը, առանց ուշանալու, իր բոլոր զորականներով միացավ *Խույթուշահին*՝ միաժամանակ խնդրելով *Կիպրոսի* քրիստոնյաներին՝ գալ վերանվաճելու *Սուրբ Երկիրը*:

Վերջիններս ծովով հասան *Տարսուսի կղզի*³⁵⁰: Նրանց առաջնորդն էր *Սուրի տերը՝ Կիպրոսի թագավորի եղբայրը*³⁵¹: Նա առաջնորդում էր ձիավորներին, Տաճարականների և Հիվանդախնամների միաբանությունների մագիստրներին³⁵² և եղբայրներին: Երբ նրանք բոլորը արդեն պատրաստ էին ջանասիրաբար ծառայելու Մեր Տիրոջը, լուր հասավ, որ *Ղազանը* ծանր հիվանդացել է: [Ստանալով] այդ լուրը՝ *Խույթուշահը* իր բոլոր մարդկանց հետ շտապեց *Ղազանի* մոտ, *Հայոց թագավորը* վերադարձավ իր երկիր, իսկ *Տարսուսի կղզում* հավաքված քրիստոնյաները հետ գնացին *Կիպրոս*: Այսպիսով՝ դադարեցվեց արշավանքը դեպի Սուրբ երկիր, և դա տեղի ունեցավ Մեր Տիրոջ 1301 թվականին³⁵³:

Գլուխ XLII. Այն մասին, թե ինչպես *Ղազան Խանը*
վերադարձավ Սուրբ Երկրից
և հրամայեց *Հայոց թագավորին* պաշարել *Դամասկոսը*

Մեր Տիրոջ 1303 թվականին *Ղազանը* կրկին մեծ բանակ հավաքեց *Եփրատ* գետի ափին՝ նպատակ ունենալով մտնել *Սիրիայի թագավորություն*, հաղթել *Եգիպտոսի* սուլթանին, ազատագրել *Սուրբ Երկիրը* և վերադարձնել այն քրիստոնյաներին: Սարակինոսները, տեղեկանալով *Ղազանի* պատրաստությունների մասին և տեսնելով, որ չեն կարող նրան հաղթել, ամբողջովին ամայացրին և վառեցին այն տարածքը, որտեղով նա պետք է անցներ: Նրանք ամրոցներում թաքցրին ամբողջ հացահատիկը և անասուններին, և մնացյալ ամեն ինչ կրակի տվեցին, որ [թշնամու] ձիերը սնվելու ոչինչ չունենան:

Տեղեկանալով այս մասին՝ *Ղազանը* հասկացավ, որ իր ձիերը կեր չեն ունենա: Նա որոշեց ձմեռն անցկացնել *Եփրատի* ափին և ճանապարհ ընկնել միայն գարնանը, երբ ցորենը սկսի աճել: [Պետք է ասել, որ] թաթարներն ավելի շատ հոգում են իրենց ձիերի մասին, քան սեփական անձի, քանի որ նրանք սովոր են քչով բավարարվելուն: Իր ամբողջ բանակով տեղավորվելով *Եփրատի* ափին՝ *Ղազանը* կանչեց իր *մոտ Հայոց թագավորին*: *Ղազանի* բանակն այնքան մեծ էր, որ տեղակայվել էր երեք օրվա հեռավորության վրա՝ *Ռաքքայի*³⁵⁴ բերդից մինչև *Պիր*³⁵⁵ ամրոց: Դրանք սարակինոսների ամրոցներն էին, որոնք հանձնվեցին *Ղազանին*:

Մինչ վերոհիշյալ գետի ափին *Ղազանը* սպասում էր հարմար եղանակի, որ գնա ազատագրելու *Սուրբ Երկիրը* սարակինոսներից, նրան հայտնեցին, որ *Բայրուն* կրկին ներխուժել է իր տիրույթներ՝ մեծ վնաս պատճառելով և փախուստի մատնելով բոլոր նրանց, որոնց հանձնարարված էր այդ հողերի պաշտպանությունը: Այդ պատճառով [Ղազանին] խորհուրդ տվեցին վերադառնալ իր երկիր՝ հետաձգելով ներխուժումը *Սիրիայի թագավորություն* մինչև հաջորդ տարի:

Ղազանը շատ բարկացած էր *Սուրբ Երկրի* հետ կապված այդ բոլոր ուշացումներից: Նա հրամայեց *Խույթուշահին* և նրա հրամանատարության տակ գտնվող քառասուն հազար թաթարներին ներխուժել *Սիրիա*, գրավել *Դամասկոսը* և սրի մատնել բոլոր պատահաժների՝ տղամարդկանց և կանանց: *Ղազանը* նաև հրամայեց *Հայոց թագավորին* իր մարդկանցով միանալ *Խույթուշահին* և դրանից հետո վերադարձավ իր երկիր:

Հայոց թագավորն իր բանակով և Խույթուշահը իր քառասուն հազարանոց հեծյալ զորքով մտան Սիրիա և ավերեցին երկիրը մինչև Հոմս քաղաքը: Նրանք կարծում էին, որ կգտնեն այնտեղ սուլթանին և նրա բանակը, ինչպես եղավ նախորդ անգամ, բայց նա այնտեղ չէր: Նրանք տեղեկություններ ստացան, որ սուլթանը Գագայում է, և որ նա [իբր թե] չի պատրաստվում տեղափոխվել: Խույթուշահը և Հայոց թագավորը հարձակվեցին Հոմս քաղաքի վրա և արագ գրոհով վերցրին այն՝ առանց խղճահարության կոտորելով տղամարդկանց և կանանց: Նրանք այնտեղ գտան մեծամեծ հարստություն, առատ սնունդ և անասուններ:

Ապա նրանք շարժվեցին Դամասկոս՝ ցանկանալով պաշարել այն: Քաղաքի բնակիչները խնդրեցին իրենց երեք օր ժամանակ տալ, որից հետո իրենք պատրաստ կլինեն հանձնվելու [Ղազանի] ողորմածությանը: [Խույթուշահը և Հայոց թագավորը] համաձայնեցին, [բայց հետո տեղի ունեցավ հետևյալը]. թաթարական բանակի մատակարարները, որոնք գտնվում էին Դամասկոսից մի օրվա հեռավորության վրա, բռնեցին մի քանի սարակինոսների և ուղարկեցին նրանց Խույթուշահի մոտ: Վերջինս այդ սարակինոսներից իմացավ, որ Դամասկոսից ոչ հեռու՝ երկու օրվա հեռավորության [ճանապարհին], տեղակայված է հակառակորդի տասներկու հազարանոց հեծյալ զորքը, որը սպասում է սուլթանի գալստյանը:

Սա իմանալով՝ Խույթուշահը սրընթաց արշավեց և երեկոյան հասավ այն վայրը, որտեղ որ տասներկու հազար սարակինոսներն էին, մտածելով հանկարծակիի բերել նրանց, նախքան սուլթանի ժամանելը: Բայց վերջինս իր ամբողջ զինուժով ժամանեց քիչ ավելի շուտ: Խույթուշահը և Հայոց թագավորը խորհուրդ գումարեցին հետագա անելիքների համար: Արդեն ուշ էր՝ երեկոյան ժամ էր, և խորհուրդը առաջարկեց գիշերը հանգստանալ և հաջորդ օրը հարձակվել սուլթանի և նրա բանակի վրա:

Սակայն Խույթուշահը, որը արհամարհում էր սուլթանին, չցանկացավ սպասել, զորքը բերեց մարտական պատրաստության և վճռաբար հարձակվեց թշնամու վրա: Սարակինոսները արդեն ամրապնդել էին իրենց դիրքերը և դուրս չէին գալիս այնտեղից՝ չցանկանալով ներքաշվել ճակատամարտի մեջ: Նրանք երկու կողմից շրջապատված էին լճով ու լեռով և շատ լավ հասկանում էին, որ թաթարները կարող են մոտենալ միայն մեծ կորուստների գնով: Ահա թե ինչու սարակինոսները չէին ցանկանում առաջ շարժվել:

Թաթարական բանակը թափով գրոհեց թշնամու վրա, բայց նրանց հարձակման ճանապարհին հայտնվեց մի ջրառատ վտակ, որը հնարավոր էր շրջանցել միայն մի քանի տեղերով: Ծանծաղուտների որոնումը շատ ժամանակ խլեց նրանցից: Երբ *Խուլթուլշահը*, *Հայոց թագավորը* և նրանց զորքերի մեծ մասը արդեն անցել էին վտակը, նրանք վճռականորեն հարձակվեցին թշնամու վրա՝ խորտակելով բոլոր դիմադրել փորձողներին և հետապնդելով [սարակինոսներին] մինչև գիշեր: Այնուամենայնիվ, սուլթանը չլքեց իր դիրքերը և չգնաց մարտի: *Խուլթուլշահը* և իր բանակը, բացառությամբ մոտ տասը հազար թաթարների, որոնք չկարողացան անցնել վերոհիշյալ վտակը, գիշերն անցկացրին լեռան մոտ³⁵⁶:

Հաջորդ օրը *Խուլթուլշահը* կարգի բերեց իր բանակը և պատրաստվեց ճակատամարտի: Սուլթանը առաջվա պես ձգտում էր խուսափել ճակատամարտից՝ մնալով ամրացված դիրքերում: Թաթարները մինչև կեսգիշեր հարձակվեցին [սուլթանական զորքի] դիրքերի վրա և ամեն ջանք գործադրեցին, որ ստիպեն սարակինոսներին լքել այդ տեղը, բայց հաջողություն չունեցան:

Ձրի պակասից սաստիկ հյուծված լինելու պատճառով թաթարները հետ քաշվեցին, որ գտնեն այն, և այդպես հասան *Դամասկոսի* հարթավայր: Այնտեղ նրանք գտան ջուր և արոտավայրեր, և *Խուլթուլշահը* իր զորքին և ձիերին մի քանի օր հանգիստ տվեց, որ նրանք դրանից հետո կարողանան ավելի հաջող կռվել սուլթանի [զորքի] դեմ: Սակայն երբ թաթարական բանակը տեղավորվեց վերոհիշյալ հարթավայրում՝ հանգստի անցնելու, *Դամասկոսի* բնակիչները բացեցին ջրանցքների և գետերի փականները, և [հորդացող] ջուրը ութ ժամվա ընթացքում ողողեց ամբողջ հարթավայրը: Դա ստիպեց թաթարական բանակին շտապ ոտքի ելնել: Մութ գիշեր էր, փոսերը³⁵⁷ լի էին ջրով, և ճանապարհները չէին երևում: Դա հանգեցրեց մեծ խառնաշփոթի: Ձիերը, այլ անասուններ և լծասարքերը կորան, և բազում մարդիկ խեղդվեցին: Մեծ վնաս կրեց [նաև] *Հայոց թագավորը*³⁵⁸:

Լույսը բացվեց, և Աստծու շնորհիվ նրանք ազատվեցին այդ վտանգներից: Բայց [թաթարների] աղետները և նետերը, որոնք սովորաբար նրանց առավելությունն էին մարտերում, թաց էին և ցեխոտ: Թաթարական բանակն այնպիսի հանկարծական դրության մեջ էր, որ եթե սարակինոսները հարձակվեին, հեշտությամբ կխորտակեին նրանց³⁵⁹:

Թաթարները ազնվություն ցուցաբերեցին՝ առանց օգնության չեղունելով այն զինակիցներին, որոնք մնացին առանց ձիերի: Նրանք [նահանջեցին] և ութ օրում հասան *Եփրատի* ափ: Նրանք չունեին այլ ընտրություն, քան անցնել *Եփրատը* [իրենց ձիերը հեծած]: Այդ օրերին գետը հորդացած էր, և հայերից, թաթարներից ու վրացիներից շատերը զոհվեցին [Եփրատի ջրերում]: Այսպիսով՝ թաթարները պարտվեցին ³⁶⁰ ոչ թշնամական ուժի, այլ իրենց անհաջողությունների և սխալ որոշումների պատճառով: *Խուլթուշահը* կարող էր խուսափել կորուստներից՝ բարի խորհուրդներին ականջալուր լինելով:

Եվ ես՝ եղբայր Հեթումս, այս պատմությունը թելադրողը, ներկա եմ եղել [այս բոլոր իրադարձություններին] և խնդրում եմ ներել ինձ, եթե երկարացնում եմ խոսքս: Ես ամեն ինչ արեցի, որ [մենք] խուսափենք փորձանքներից: Այն գործերը, որոնք կատարվում են առանց պատշաճ կանխատեսության, չեն հասնում իրենց նպատակին, սակայն եթե գործենք իմաստուն, ճիշտ մտադրվածությամբ, [անպայման] կհասնենք հաջողության:

Գլուխ XLIII. Այն մասին, թե ինչպես
Հայոց թագավորը գնաց *Ղազանի* մոտ,
 և թե վերջինս նրան ինչ օգնություն ցուցաբերեց

Երբ *Հայոց թագավորը* անցավ *Եփրատ գետը*, ինչը հոգնեցրեց և կորուստ պատճառեց նրա բանակին, որոշեց նախքան *Հայաստան* վերադառնալը հանդիպել *Ղազանի* հետ: Վերջինս գտնվում էր *Նինի*³⁶¹ քաղաքում, ուր էլ ուղևորվեց թագավորը: *Ղազանը* բարեհաճորեն ընդունեց *Հայոց թագավորին* և իր կարեկցությունը հայտնեց վերջինիս բանակի կորուստների առիթով: Եվ քանի որ թագավորը և իր բանակը բոլոր գործողություններում նվիրված և վստահելի էին իրենց պահում, *Ղազանը* [Հայոց թագավորին] որպես հատուկ շնորհ ընծայեց հազար թաթար հեծյալ՝ *Հայոց երկիրը* պահելու համար: Վերջիններիս ծախսերը պետք է հոգար *Թուրքաց թագավորությունը*: Այդ թագավորության միջոցներով պետք է վարձատրվեին [նաև] *Հայոց թագավորի կողմից ընտրված [ևս] հազար ձիավոր*: Դրանից հետո *Հայոց թագավորը* *Ղազանի* թույլտվությամբ վերադարձավ իր երկիր: *Ղազանը* վերջինիս հանձնարարեց լավ պաշտպանել իր թագավորությունը, մինչև ինքը կարողանա անձամբ գալ ու վերանվաճել *Սուրբ Երկիրը*:

Գլուխ XLIV. Հայոց թագավորի վերադարձի մասին

Հայոց թագավորը վերադարձավ իր երկիրը, սակայն հազիվ թե կարողացավ հանգստանալ, քանի որ այդ տարի սուլթանը գրեթե ամեն ամիս բազմաթիվ զորականներ էր ուղարկում, որոնք ներխուժում էին Հայոց երկիր, կողոպտում և ամայացնում էին ամեն ինչ, հատկապես դաշտավայրը³⁶² թագավորությունը հասցնելով այնպիսի վատ վիճակի, որպիսին նախկինում երբեք չէր եղել:

Սակայն ամենակարող Աստված չի լքում նրանց, որոնք հույսը նրա վրա են դնում: Նա ողորմություն ցուցաբերեց Հայոց երկրի քրիստոնյաների նկատմամբ: Հուլիս ամսին յոթ հազար սարակինոս, որոնք *Եզդիստոսի սուլթանության* լավագույն զորականներից էին, ներխուժեցին Հայոց թագավորություն՝ ավերելով, կողոպտելով և մեծագույն վնաս պատճառելով ամբողջ դաշտավայրին մինչև *Տարսոն* քաղաքը³⁶³, որտեղ ծնվել է սուրբ *Պողոս առաքյալը*:

Երբ նրանք արդեն վերադառնում էին [իրենց երկիր], Հայոց թագավորը, հավաքելով իր զորքը³⁶⁴, կտրեց նրանց ճանապարհը, [ինչի հետևանքով] *Այս* քաղաքի մոտ կողմերի միջև տեղի ունեցավ ճակատամարտ: Աստծու կամքով թշնամին ջախջախվեց այն աստիճանի, որ [վերոհիշյալ] յոթ հազար սարակինոսներից սոսկ երեք հարյուրին հաջողվեց խուսափել մահից կամ գերությունից: Այս դեպքը տեղի ունեցավ կիրակի օրը՝ հուլիսի 17-ին³⁶⁵: **Պարտությունից հետո սարակինոսներն այլևս չէին համարձակվում ներխուժել Հայոց երկիր, իսկ սուլթանը զինադադար կնքեց Հայոց թագավորի հետ**³⁶⁶:

Եվ ես՝ **Հեթում եղբայրս**, սույն երկի կազմողը, ներկա էի այս ամենին³⁶⁷: Ես արդեն վաղուց երդում էի տվել դառնալու կրոնավոր, բայց քանի որ Հայոց թագավորությունն այդ ժամանակ բազում դժվարությունների մեջ էր, ես չէի կարող լքել իմ տերերին, ազգականներին և ընկերներին վտանգավոր իրադրության մեջ՝ առանց պատվագուրկ լինելու: Սակայն այն բանից հետո, երբ Աստված ողորմաբար մեզ հաղթանակ շնորհեց թշնամու դեմ, իսկ ինձ էլ հնարավորություն տվեց թողնելու Հայոց թագավորությունը լավ վիճակում, ես ցանկացա իրականացնել իմ երդումը: Ես հրաժեշտ տվեցի մոնսենյոր³⁶⁸ թագավորին և իմ մյուս ազգականներին ու ընկերներին հենց այն դաշտում, որտեղ Աստված մեզ հաղթանակ պարգևեց:

Ճանապարհի ընկնելով *Կիպրոս*՝ ես հասա Պրեմոնտրեն միաբանության՝ *Եպիսկոպիի Աստվածամոր վանք*³⁶⁹ և այնտեղ դարձա կրոնավոր: Երկար ժամանակ լինելով աշխարհիկ ձիավոր՝ ես մերժեցի այս դարի ունայնությունը, որպեսզի մնացած ողջ կյանքում խոնարհամիտ ծառայեմ Մեր Տիրոջը: Դա տեղի ունեցավ Մեր Տիրոջ 1305 թվականին:

[Այսպիսով]՝ Աստծու, ինչպես նաև հանգուցյալ *Թորոսի* որդու՝ երիտասարդ թագավոր մոնսենյոր *Լևոնի*³⁷⁰ առաքինության շնորհիվ *Հայոց թագավորությունը* գտնվում է գերազանց վիճակում: Հուսով եմք, որ այս երիտասարդ թագավորի օրոք *Հայոց թագավորությունը* Մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսի օգնությամբ կվերականգնի իր երբեմնի մեծությունը:

Գլուխ XLV. Այս պատմության մասին

Ես, որ գրել եմ այս Գիրքը, երեք աղբյուր եմ ունեցել դրա երրորդ մասը շարադրելիս: [Մոնղոլական կայսրության] առաջին շրջանի մասին, սկսած *Չինգիզ Խանի* իշխանությունից, գրել եմ թաթարների պատմությունների հիման վրա, *Մանկո Խանից* մինչև *Հուլավուի* մահը խոսել եմ ըստ իմ հորեղբայր՝ *Հայոց թագավոր մոնսենյոր Հեթումի* պատմածների³⁷¹, որը իր զավակներին և զարմիկներին մանրակրկիտ պատմում էր այն ամենը, ինչի վկան էր եղել, և մեզ գրել էր տալիս այդ հիշողությունները՝ դրանք պահպանելու նպատակով: Իսկ *Հուլավուի* որդի *Աբաղա Խանի* շրջանից մինչև սույն գրքի երրորդ մասի ավարտը, որտեղ շարադրվում է թաթարների պատմության վերջին մասը, ես պատմում եմ որպես ականատես, քանի որ ներկա եմ եղել այդ իրադարձություններին և կարող եմ հավաստել տեսածիս իսկությունը: Սրանով մենք ավարտում ենք թաթարների պատմությունը և ստորև համառոտ կխոսենք նրանց հզորության մասին:

Գլուխ XLVI. Թաթարների և նրանց կայսեր հզորության մասին

Թաթարների մեծ կայսրը, որն այժմ նրանց տիրակալն է, հորջորջվում է *Թամուր Խան*³⁷²: Նա վեցերորդ [մեծ] կայսրն է: Նրա կայսերական

նատավայրը գտնվում է *Կաթայի թագավորությունում Շոնգ* անունով հսկայական մի քաղաքում, որը հիմնել է նրա հայրը³⁷³: Այս կայսրը շատ հզոր է, նրա իշխանությունը գերազանցում է մյուս բոլոր թաթարական իշխանություններին: Նրա հպատակները համարվում են ավելի ազնվական, քան մյուս թաթարները: Նրանք շատ ավելի հարուստ են, քանի որ *Կաթայի թագավորությունում* մեծ հարստություն է ամբարված:

Կան նաև երեք այլ թաթար թագավորներ³⁷⁴ շատ հզոր, որոնք ենթարկվում են մեծ կայսերը: Եթե նրանց միջև վեճեր են ծագում, դրանք լուծվում են մեծ կայսեր արքունիքում վերջինիս կողմից: Այդ [երեք] թաթար թագավորներից առաջինի անունն է *Չապար*³⁷⁵, երկրորդինը՝ *Տոքտայ*³⁷⁶, երրորդինը՝ *Խարպանդա*³⁷⁷:

Չապարը Թուրքեստանի թագավորության տիրակալն է, որը ամենամոտն է կայսեր հողերին, քան մյուս [թաթարական թագավորությունները]: Ասում են, որ նա կարող է կռվի հանել չորս հազար հեծյալ³⁷⁸: Սրանք քաջ և խիզախ մարդիկ են, սակայն ունեն լավ զենքերի և ձիերի պակասություն: Երբեմն կայսեր զորքը պատերազմում է *Չապարի* դեմ, երբեմն *Չապարը* կռիվ է մղում *Խարպանդայի* դեմ, բայց նրան [դեմ] չի հաջողվել գրավել վերջինիս հողերը: *Չապարի* տիրույթները³⁷⁹ [նախկինում] միշտ պատկանել են մի տիրակալի, սակայն ներկայումս *Չապարի* եղբայրը՝ *Դուխան*, իշխում է այդ երկրի մեծ մասին³⁸⁰:

Գլուխ XLVII. Տոքթայի իշխանության մասին

Թաթարների թագավոր *Տոքթայը* իշխում է *Կոմանիայի թագավորությունում*, որի մայրաքաղաքն է *Մարայը*³⁸¹: Ասում են, որ նա կարող է կռվի հանել վեց հազար հեծյալ: Իրականում, այդ հեծյալները *Չապարի* զինվորականների պես խիզախ չեն, թեև ունեն ավելի լավ ձիեր: Երբեմն [նրանք] կռվում են *Խարպանդայի* դեմ, երբեմն արշավում են *Հունգարիայի թագավորություն*, երբեմն միմյանց դեմ են կռվում, բայց այս պահին *Տոքթայը* իր թագավորությունում խաղաղություն և հանգստություն է հաստատել:

Գլուխ XLVIII. Խարպանդայի հզորության մասին

Խարպանդան իշխում է *Մեծ Ասիայում*, երկրի մայրաքաղաքը *Թավրիզն* է: Նա կարող է մարտի հանել մոտ երեք հազար հեծյալ՝ տարբեր ազ-

գությունների պատկանող լավ զինվորներ: *Չապարը* և *Տոքթայը* կռվում են *Խարպանդայի* դեմ և մեծ հաճությամբ կգրավեին վերջինիս հողերը, եթե կարողանային, սակայն *Խարպանդային* հաջողվում է խելամտորեն պաշտպանել իր երկիրը: Նա ոչ մի կռվի չի խառնվում՝ բացի *Եգիպտոսի* սուլթանի դեմ մղվող պատերազմներից, որի դեմ հաճախ կռվել են նաև իր նախնիները: *Չապարը* և *Տոքթայը* հաճությամբ կկռվեին՝ *Խարպանդային* գահընկեց անելու համար, սակայն չեն կարող դա անել, թեև իրենք ունեն ավելի շատ հողեր և մարդիկ: Հանգամանքներից օգտվելով՝ *Խարպանդային* հաջողվում է պաշտպանել իր թագավորությունը հարևաններից:

Ասիան բաժանվում է երկու մասի. մեկը *Խորին Ասիան* է, մյուսը՝ *Մեծ Ասիան*, այստեղ է, որ ապրում է *Խարպանդան*: Մեկից մյուսը գնալու համար կա երեք ճանապարհ. առաջինը՝ *Թուրքեստանի թագավորությունից Պարսից թագավորություն*, երկրորդը՝ *Դերբենդով*, որը անցնում է *Ալեքսանդրի* հիմնած *Երկաթե դուռ* քաղաքի մոտով, երրորդ ճանապարհը ձգվում է *Մեծ ծովով*³⁸² և անցնում է *Աբխազիայի թագավորության* միջով:

Առաջին ճանապարհով *Չապարի* գորքը առանց դժվարությունների և վտանգների չի կարող հասնել *Խարպանդայի* երկիր, քանի որ չորային եղանակի պատճառով չի գտնի արոտավայրեր ձիերի համար [այդ ճանապարհի] անապատային վայրերում: Նախքան բարեբեր հողերին հասնելը, նրանց ձիերը սովից և ծարավից կսատկեն, իսկ գորքի այն մասը, որը կհաղթահարի ճանապարհը, ուժասպառ կլինի և կպարտվի նույնիսկ սակավաթիվ թշնամիներին:

Դերբենդի ճանապարհով *Տոքթայի* բանակը կարող է անցնել միայն ձմռան վեց ամիսներին: Պետք է նշել, որ *Աբադան* [Դերբենդից] մեկ օրվա քայլելու հեռավորության վրա՝ *Սիբա*³⁸³ կոչվող վայրում, հրամայեց փորել խրամատներ և կառուցել ամրապատնեշներ՝ այնտեղ տեղակայելով զինված մարդկանց՝ մուտքը հսկելու համար: *Տոքթայի* բանակը հաճախ փորձում է գաղտնի ներխուժել [այդ ճանապարհով], բայց դա անհնար է [այս պատճառով]. պետք է անցնել մի հարթավայրով, և այդ հարթավայրում, հատկապես ձմռանը, շատ թռչուններ են հավաքվում, որոնց անվանում են seiserach³⁸⁴, շքեղ փետրավորումով, փասիանների պես խոշոր: Եթե ինչ-որ մեկը մտնում է այդ հարթավայր, թռչունները փախչում են մինչև *Մուդանի դաշտ*, և ելումուտի պահապանները, զգուշացվելով թռչունների կողմից, զբաղեցնում են իրենց դիրքերը՝ անցուղին վերահսկելու նպատակով: Ինչ վերաբերում է *Մեծ ծովի* ճանապարհին, *Տոքթայը*

չի համարձակվում ներխուժել դրանով, քանի որ այն անցնում է *Արխագիայի թագավորության* միջով, որը խիստ ամրացված և լավ բնակեցված է: Այսպես են Խարպանդան և իր նախնիները պաշտպանել իրենց հողերը հզոր հարևաններից:

Գլուխ XLIX. Թաթարների բնավորության և սովորույթների մասին

Ես ուզում եմ նաև խոսել թաթարների բնավորության և սովորույթների մասին: Թաթարները շատ են տարբերվում այլ ժողովուրդներից իրենց սովորույթներով և բարքերով, և անհնար է պատմել այդ բոլոր տարբերությունների մասին՝ առանց ձանձրույթ պատճառելու:

Թաթարները հավատում են մի աստծու, որին ուղղակի կոչում են Աստված՝ համարելով նրան անմահ և հիշատակելով իրենց խոսքից առաջ: Բայց նրանք Աստծուն չեն պատվում ո՛չ աղոթքներով, ո՛չ ապաշխարանքով, ո՛չ պահքով, ո՛չ էլ բարի գործերով: Թաթարները մեղք չեն համարում մարդասպանությունը, բայց մահացու մեղք են համարում սանձը ձիու բերանում թողնելը, երբ նա արածում է: Թաթարները մեղք չեն համարում [նաև] վավաշոտությունը: Նրանք ունեն բազմաթիվ կանայք, և հոր մահից հետո որդին պարտավոր է խորթ մորը կնության առնել, իսկ եղբայրը, նման դեպքում, եղբոր կնոջը, և նրանք քնում են այդ կանանց հետ:

Թաթարները քաջ զինվորներ են, հնազանդ իրենց սենյորին ավելի, քան մյուս բոլոր ժողովուրդները: Սենյորը նրանց վարձատրություն չի տալիս, բայց կարող է պահանջել [նրանցից] այն ամենը, ինչ ցանկանա: Սենյորը պարտավոր չէ որևէ բան տալ ո՛չ հեծելագորին, ո՛չ էլ այլ զինվորներին: Նրանք ապրում են այն ամենով, ինչ ձեռք են բերում թշնամուց:

Երբ թաթարներն իմանում են, որ պետք է արշավեն մի երկիր, որտեղ սննդի պակաս կունենան, նրանք իրենց հետ վերցնում են մեծ քանակությամբ եղջերավոր անասուններ՝ կովեր և գամբիկներ, և ապրում են կաթով և ուտում են ձիու միս, որը շատ օգտակար են համարում: Թաթարների հեծյալ ջոկատները արագաշարժ են կռվի մեջ, բայց նրանց հետևակայիները կարևոր դեր չունեն: Ճակատամարտի ընթացքում նրանք արագ հասկանում են իրենց առաջնորդի ցանկությունը և գիտեն, թե ի՞նչ է պետք անել. ահա թե ինչու իրենց հրամանատարները խնդիր չեն ունենում գործին ղեկավարելիս:

Թաթարները շատ հմուտ են ամրոցներ և քաղաքներ գրավելիս: Մարտի բռնվելիս նրանք շտապում են հնարավորինս շուտ ջախջախել թշնամուն, և [միևնույն ժամանակ] չեն ամաչում փախչել կամ ավար փնտրել: Թաթարները ճակատամարտում են [միայն] այն դաշտում, որտեղ, իրենց կարծիքով, առավելությունը իրենց կողմն է, հակառակ դեպքում, թշնամին չի կարողանա նրանց կռվի մեջ ներքաշել: Թաթարների հետ կռվելը վտանգավոր է և մահացու: Թաթարների օգտագործած աղեղների և նետերի պատճառով նրանց դեմ մղված [նույնիսկ] փոքր ճակատամարտում կլինեն ավելի շատ սպանվածներ և վիրավորներ, քան ուրիշ ժողովուրդների դեմ մղված մեծ ճակատամարտում:

Եթե թաթարները պարտվում են, նրանք ռազմադաշտից նահանջում են հոծ շարքերով: Նրանց հետապնդելը վտանգավոր է, քանի որ [նույնիսկ այդ ժամանակ] նրանց նետերը և աղեղները նույն հաջողությամբ հարվածում են մարդկանց և ձիերին: Եթե թաթարները տեսնում են, որ [հետապնդող] թշնամիները կորցնում են զգոնությունը, նրանք շրջվում են և, հաճախ է պատահում, որ հետապնդողներին ջախջախում են: Քանի որ թաթարների բանակը շարժվում է այնքան հոծ շարքերով, որ դրա հագարյակը թվում է հինգ հարյուր զինվորից ոչ ավելի, նրանց քայլերթը տալավորիչ տեսք չունի:

Թաթարները շատ ջերմ են իրենց հյուրերի նկատմամբ, քաղաքավարի կիսում են նրանց հետ իրենց հացը և սպասում են, որ նույնկերպ վարվեն նաև իրենց հետ, հակառակ դեպքում՝ ուժ են գործադրում: Թաթարները շատ լավ գիտեն նվաճել օտար երկրներ, բայց չեն կարողանում դրանք պահել, քանի որ նախընտրում են ապրել վրաններում կամ սայլերում, քան թե քաղաքներում: Նրանք շատ ընչաքաղց են և հաճույքով խլում են ուրիշի ունեցվածքը: Գտնվելով օտար մարդկանց միջավայրում, եթե իրենց ավելի թույլ են զգում, քաղաքավարի և խոնարհ են պահում, բայց երբ իրենց ավելի ուժեղ են զգում, չափազանց ամբարտաւան են դառնում:

Թաթարները հեշտությամբ ստում են, եթե դա իրենց ձեռնառու է: Նրանք չեն համարձակվում ստել միայն երկու դեպքում. թաթարը չի համարձակվի պարծենալ քաջությամբ կամ զենքին փայլուն տիրապետումով, քանի դեռ նա իրականում դա չունի, և չի համարձակվի հերքել անօրինությունը, եթե նա դա արել է: Եվ իր տիրոջ կամ դատավորի առջև նա

չի համարձակվի հերքել ճշմարտությունը, նույնիսկ եթե նրան դատապարտեն և զրկեն կյանքից:

Բավարարվենք այսքանով, որովհետև շատ երկար կլինի պատմել թաթարների բոլոր սովորությունների և բարքերի մասին:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- ¹⁶⁴ Հին ֆրանսերեն բնագրում **Belgian** կամ **Beljan**, լատիներենում՝ **Belgian, Beliam, Belial**: Առաջին երկու տարբերակները գուցորդություններ են առաջացնում *Բալջունա* տեղանվան հետ, որը հիշատակված է անհայտ հեղինակի «Մոնղոլների գաղտնի ասք» և *Ռաշիդ ալ Դինի* «Տարեգրությունների ժողովածու» երկերի այն մասերում, որտեղ ներկայացված է *Չինգիզ խանի* կենսագրությունը: Պետք է նշել, որ *Բալջունան* լճի անուն է: *Բալջունա* (այժմ Բալզինո) լիճը գտնվում է *Ռուսաստանի Դաշնության* Անդրբայկալյան երկրամասում, *Չիտա* քաղաքից մոտ 150 կմ հարավ: Ըստ Շառլ Կոլերի՝ *Հեթում Կոռիկոսցու* հիշատակած *Բելժիան* լեռը *Խենտի* (մոնղ.՝ **Хэнтий**) լեռնաշղթայի մի մասն է: Վերջինս գտնվում է Հյուսիսարևելյան *Մոնղոլիայում*: Ուշագրավ է, որ «Belgian» տեղանունը հիշատակված է նաև «Ծաղկաքաղի» առաջին գրքի լատիներեն տարբերակներում, և այնտեղ խոսքը *Բելժիան* (*Բելժիան*) անապատի մասին է, որը հարել է *Կալթայի թագավորությանը* հյուսիսից: – Hayton 1906, p. 147 et n. A, 283; Hayton 1906, p. 262; The Secret History of the Mongols 1982 1, p. 1, 5, 29, 33-35, 37, 42-43, 45, 48, 60, 110-112, 135, 140, 148, 153, 158; Histoire des campagnes de Gengis Khan 1951 1, p. 37; Rashīd al-Dīn Ṭabīb 1952 1-1, p. 74 n. 215, 165, 175, 185, 192; Bretschneider 1888 1, p. 269 n. 655; Aigle 2014, p. 60-61; Buell 2003, p. 118, 128, 295:

Բելժիան լեռան (ամենայն հավանականությամբ, լեռնաշղթայի) նույնականացման և տեղայնացման խնդիրը բավական բարդ է և պահանջում է հատուկ հետազոտություն: Հավելենք, որ այն բազմիցս հիշատակվում է «Ծաղկաքաղի» տարբեր գլուխներում, սակայն այդ հիշատակումները վերոնշյալ խնդիրը չեն հստակեցնում:

¹⁶⁵ Խոսքը «Պատմություն (կամ Վարք) Աղեքսանդրի Մեծի» վեպի մասին է, որը ձևավորվել էր հելլենիստական և հետհելլենիստական դարաշրջաններում և միջազգային համբավ ձեռք բերեց միջնադարում: Ըստ երևույթին, *Հեթում Կոռիկոսցին* այստեղ նկատի ունի վեպի երրորդ գրքի այն դրվագները, որոնցում պատմվում են *Աղեքսանդրի* արկածները *Հնդկաստանում* և այլ հեռավոր երկրներում:

- ¹⁶⁶ Տիբեթաբիրմայական ժողովուրդ, որը այդ ժամանակաշրջանում բնակվում էր *Կիտանների կայսրությունից* դեպի արևմուտք՝ ժամանակակից *Մոնղոլիայից* հարավ՝ *Չինաստանի Շենսի* և *Գանսու* գավառների տարածքում: 1038 թ. տանգուտները հիմնադրեցին *Արևմտյան Միա* պետությունը, որը 1227 թ. ընկավ մոնղոլների հարվածների պատճառով: Դրանից հետո տանգուտները հնազանդվեցին մոնղոլներին և ձուլվեցին: – EMMÉ 2004, p. 590-591; Britannica 15 Micropedia 5, p. 168:

- ¹⁶⁷ Հին ֆրանսերեն բնագրում **Eurach**, լատիներենում՝ **Eurath** կամ **Cunath**: – Hayton 1906, p. 148, 283: Օյրաթները Արևմտյան *Մոնղոլիայի* ցեղային միություններից էին: – EMMÉ 2004, p. 390, 419-422; Britannica 15 Micropedia 7, p. 656:

- ¹⁶⁸ Մոնղոլական ցեղային միություն, որը *Չինգիզ խանի* օրոք *Օնոն* գետի ավազանի քոչվորներից էր (ժամանակակից *Ռուսաստանի Դաշնության* Անդրբայկալյան երկրամասի և Հյուսիսարևելյան *Մոնղոլիայի* հարևան տարածքների մի մասը): – EMMÉ 2004, p. 257; IA 3, p. 64; Hayton 1906, p. 284 n. a:

- 169 Հին ֆրանսերեն բնագրում **Sonit, Sonich** կամ **Soing**, լատիներենում **Sonith**: Hayton 1906, p. 148, 284: Մոնղոլական տարբեր ժողովուրդների և ցեղերի, այդ թվում՝ նաև սոնիթների (կամ սունիթների) մասին մանրամասն պատմում է *Ռաշիդ ալ Դինը* իր «Տարեգրությունների ժողովածու» երկում: Սակայն հեղինակը չի հստակեցնում սոնիթների տարածքը: – Rashīd al-Dīn Ṭabīb 1952 1-1, p. 98-101:
- 170 Հին ֆրանսերեն բնագրում **Mengli, Mangly** կամ **Mongala**, լատիներենում **Mangli, Mongli, Mengli**. Մերկիտները Հյուսիսային *Մոնղոլիայի* ցեղերից են: – Hayton 1906, p. 148, 284 et n. c; EMME 2004, p. 347, 390:
- 171 Հին ֆրանսերեն բնագրում **Tebet** կամ **Thebeth**, լատիներենում **Thebeth** կամ **Theboth**: Hayton 1906, p. 148, 284. Ենթադրաբար հեղինակը այստեղ նկատի ունի տիբեթցիներին կամ Հարավային *Մոնղոլիայի* քոչվոր տումատ (տումնատ) ցեղը, որը հիշատակվում է մասնավորապես *Ռաշիդ ալ Դինի* վերոհիշյալ երկում: – Rashīd al-Dīn Ṭabīb 1952 1-1, p. 122:
- 172 Իմա՝ «հարևան ազգերի», «հարևան պետությունների»:
- 173 Այստեղ *Հեթում Կոռիկոսցին* գործածում է հին ֆրանսերենի «fevre» բառը, որն նշանակում է «արհեստավոր» կամ «դարբին»: – DAF 2012, p. 265. Ըստ *Գիյոմ դը Ռուբրուի*՝ *Չինգիզ խանը* նաև դարբին է եղել: – William of Rubruck 1900, p. 114: Այս լեզվեցնողը, հավանաբար, հայտնվեց այն պատճառով, որ *Չինգիզ խանի* սկզբնական անունը (*Թեմուչին*) ունի որոշ համահնչյունություն մոնղոլական **tөмөр (թեմներ)** բառի հետ, որը նշանակում է «երկաթ»:
- 174 Բնագրում **Thoman**, իրականում **թումեն**: – Hayton 1906, p. 150; EMME 2004, p. 139-140:
- 175 Բնագրում duc: – Hayton 1906, p. 151, 286.
- 176 Այստեղ հեղինակը գրեթե կրկնում է նախորդ նախադասությունը:
- 177 Կամ **գլխանոցին**:
- 178 «Ծաղկաբաղի» ձեռագրերից մեկում. «....Անցնես Բեղգիան լեռը դեպի արևմուտք....»: – Hayton 1906, p. 152:
- 179 *Բեղջիանը*, ամենայն հավանականությամբ, ոչ թե առանձին լեռ է, այլ լեռնաշղթա կամ զանգված:
- 180 Ըստ Գլեն Բերգերի՝ *Բեղգիան* լեռը *Ալթայի* լեռներն է, իսկ ծովը, որի մասին խոսվում է սույն գլխում, *Բալխաշ* լիճն է: – Hayton-Pynson 1988, p. 101:
- 181 Բնագրում «rendirent graces à Nostre Seigneur»: – Նույն տեղում:
- 182 Ենթադրաբար «ծով» ասելով հեղինակը նկատի ունի *Բայկալ* լիճը: Վերջինս ունի ժայռոտ և զառիվայր ափեր, որոնք դժվարացնում են տեղաշարժը լճի երկայնքով:
- 183 Հավանաբար, պատմագիրը նկատի ունի վերոհիշյալ՝ «Մոնղոլների գաղտնի ասք» երկը:
- 184 *Հոքոսա* (կամ Ուգեդեյ, Օգեդեյ) խանը, որը հիշատակված է սույն գլխում, իրականում *Չինգիզ խանի* երրորդ որդին է առաջին և գլխավոր կնոջից, որի անունը *Բորթե* էր: *Հոքոսա խանը* տիրակալեց 1229-1241 թթ.: *Բորթեի* առաջին որդին *Ջուշին* էր, երկրորդը՝ *Չաղաթայր*, իսկ չորրորդը՝ *Տոկտյու*: – EMME 2004, p. 46, 416-418:
- 185 Հին ֆրանսերեն բնագրում **Octota**, լատիներենում **Hoccota**: – Hayton, p. 155, 289:
- 186 Հին ֆրանսերեն բնագրում **Sebesabada**, լատիներենում **Cebesada** կամ **Gebesabada**: Խոսքը *Սուբետեյ Բասաուրի* մասին է, որին *Կիրակոս Գանձակեցին* հիշատակում է որպես «Սաբադա Բահաուրը»: Մյուս գորահրամանատարների հետ *Սաբադա Բահաուրը* 1221-1223 թթ. գլխավորեց մոնղոլական բանակի առաջին հետախուզական արշավը Սևծովյան տարածաշրջանի հյուսիսային մաս *Բրանի* և *Կովկասի* տարածքով: – Hayton 1906, p. 155, 290, Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 203-204, EMME 2004, p. 520-521:

- ¹⁸⁷ Հին ֆրանսերեն բնագրում **Alexandestre, Alexandre** կամ **Alixandre**, լատիներենում՝ **Alexandreta**: – Hayton 1906, p. 156, 291:
- ¹⁸⁸ Հին ֆրանսերեն բնագրում **Porte de fer**, լատիներենում՝ **Porta ferri - Նույն տեղում**. Այստեղ հեղինակը պատմում է *Դերբենդ* քաղաքի մասին, որը պարսկերենից թարգմանաբար նշանակում է «դրունք կապանի», «կապանի դարպաս(ներ)»: «Porte de fer»-ը («Երկաթե դարպաս/դուռ») քաղաքի և դրա ամրոցի թյուրքական անուններից մեկի («Demir Kapı») ֆրանսերեն թարգմանությունն է: Այն հիշատակվում է նաև *Հեթում Կոռիկոսցու* ժամանակակից հեղինակների երկերում, մասնավորապես՝ *Մարկո Պոլոյի* «Աշխարհի բազմազանություն» գրքում: – IA 3, p. 532-539; Marco Polo 1903 1, p. 50:
- ¹⁸⁹ Հին ֆրանսերեն բնագրում **Yvanus** կամ **Ynamis**, լատիներենում՝ **Yvanus** կամ **Ynaciis**. Այդ ժամանակ Վրաստանի արքան *Գեորգի IV Լաշան* էր (1213-1223): Շատ Կոլերի կարծիքով՝ այս հատվածում հեղինակը հիշատակում է պարսկ *Բվանե Մխարգռներուն* (*Կրաց թագավորության* հայազգի ամիրսպասալար *Մարգի* որդին) սխալմամբ ներկայացնելով նրան որպես թագավոր: Մխալի պատճառը հավանաբար այն է, որ *Բվանեն* բանակի հրամանատարն էր Հարավային *Կովկաս* ներխուժած մոնղոլների դեմ պատերազմներում, որոնց մասին պատմում է *Հեթում Կոռիկոսցին*: – Hayton 1906, p. 156 et n. B, 291 et n. A. *Բվանեի* և նրա տոհմակիցների և պաշտոնյաների մասին մանրամասն տե՛ս Mutaftian 2012 1, p. 282-292, 439-440:
- ¹⁹⁰ Հին ֆրանսերեն բնագրում **Arseron, Arseren** կամ **Arzeron**, լատիներենում՝ **Arseron, Aseron, Arsoron** կամ **Disseron**: – Hayton 1906, p. 156, 291:
- ¹⁹¹ *Ալնալիք* - հնագույն քաղաք ժամանակակից *Չինաստանի* ծայրագույն արևմուտքում, Հուչեն կոչվող գավառում, *Չինգիզ խանի* երկրորդ որդի *Չաղաթայի* ու *լուսի* մայրաքաղաքը: – EMMÉ 2004, p. 81-88:
- ¹⁹² Այս արտահայտությունից հետո «Ճաղկաքաղի» ձեռագրերից մեկում կա հետևյալ ճշգրտումը. «[Հորտա խանը] *հրամայեց Ջուշին չանցնել [Փխոն գետը], քանի որ ներխուժումը Մեծ Ասիա նա մտադիր էր իրականացնել անձամբ*»: – Hayton 1906, p. 157:
- ¹⁹³ Այստեղ հեղինակը թույլ է տալիս որոշ սխալներ: Նախ, ինչպես վերը նշեցինք, *Ջուշին* և *Չաղաթայը*, իրականում, *Հորտա խանի* եղբայրներն էին, այլ ոչ թե որդիները: Բացի դրանից՝ *Բաթուն Ջուշի* որդին էր, ոչ թե նրա եղբայրը: Հարկ է նշել, որ *Չինգիզ խանը* և նրա առաջին և գլխավոր կինը՝ *Բորթեն*, ունեին հինգ որդի, այդ թվում՝ մեկ հոգեւորդի և հինգ դուստր: – EMMÉ 2004, p. 36, 46. Հավելենք, որ սույն գլխում արտացոլված են *Մոնղոլական կայսրության* ուլուսների (որոնք ղեկավարում էին *Չինգիզ խանի* տոհմի տարբեր ճյուղերի ներկայացուցիչները) բաժանվելու նախադրյալները:
- ¹⁹⁴ Ըստ այս հատվածի՝ *Հեթում Կոռիկոսցին* գիտեր, որ մոնղոլական զինվորը ստեղծվել է ույղուրական այբուբենի հիման վրա: Այս առիթով ուշագրավ է, որ նախորդ նախադասության մեջ խոսվում է մոնղոլների՝ Թարսայի թագավորությունը նվաճելու մասին: Ինչպես տեսանք «Ճաղկաքաղի» առաջին մասի երկրորդ գլխի մեկնաբանություններից մեկում, վերոհիշյալ թագավորությունը այդ ժամանակաշրջանի ույղուրական պետություններից էր:
- ¹⁹⁵ Հին ֆրանսերեն բնագրում Bayto: – Hayton 1906, p. 158: Այս գորավար «Բաթունին» (իրականում՝ *Բաջու*) չպետք է շփոթել իր անվանակցի՝ *Ջուշի* որդու հետ:
- ¹⁹⁶ Հին ֆրանսերեն բնագրում **Camachi, Canachi, Canachy, Tanachy** կամ **Tanachyn**, լատիներենում՝ **Camachi, Tamachi** կամ **Thamachi**. Շատ Կոլերի կարծիքով՝ խոսքը *կանգլի* թյուրքական ցեղի մասին է, որը այդ դարաշրջանի մերձարալյան տափաստանների բնակիչներից է: – Hayton 1906, p. 158, 292 et n. c: Սակայն այդ դեպքում անհասկանալի է, թե ինչո՞ւ է *Հեթում Կոռիկոսցին* նրանց ներկայացնում որպես թաթար: Մեզ համար համոզիչ չէ Շառլ Կոլերի տեսակետը, հատկապես որ ուշագրավ է

այն հանգամանքը, որ **Camachi / Canachi** ցեղանունը հնչյունական ընդհանրություն ունի **Խամագ Մոնղոլ Ուլս (Khamag Mongol Uls)** միավորման անվան հետ, որը նշանակում է «բոլոր մոնղոլների միախմբություն»): Այն գոյություն ուներ 11-րդ դարում, ներառում էր մոնղոլական ցեղերի զգալի մասը և այնուհետև դարձավ *Չինգիզ խանի* ստեղծած պետության առանցքը: – Britannica 15 Macropedia 12, p. 371:

197 Տե՛ս սույն մասի իններորդ գլուխը:

198 Հեղինակը նկատի ունի *Գիյաս ալ Դին Բեյ-Խոսրով Բ*-ին (1237-1246) և նրա հորը՝ *Ալա ալ Դին Բեյ-Բորադ Ա*-ին (1219-1237):

199 Այդ պատերազմում ֆրանկների (իմա՝ լատինացիների) մասնակցության մասին (սելջուկների բանակում) հաղորդում են այլ միջնադարյան ժամանակագիրներ ևս, մասնավորապես՝ *Բար-Հերբեստ* և *Իբն Բիբին*, ըստ որոնց՝ սուլթան *Գիյաս ալ Դին Բեյ-Խոսրով Բ*-ն օգնության է կանչել իր դաշնակիցներին ու կախյալ իշխաններին՝ նրանց ուղարկելով խոշոր դրամական պարգև ու մեծարժեք նվերներ: Ըստ *Բար-Հերբեստի*՝ մոնղոլների ներխուժումը հետ մղելու համար սուլթանը ներգրավեց նաև ֆրանկ ձիավորների, հույն, մարդայիտ և հայեացի հեծյալների՝ վճարելով նրանց ոսկով:

Հարկ է նշել, որ վերոհիշյալ դաշնակիցների և կախյալ տերերի թվում եղել է նաև *Իբն Բիբիի* Ժամանակագրությունում հիշատակված «Սոյ պայլը», այսինքն՝ *Կիլիկյան Հայաստանի* տիրակալը: Նշենք, որ «Սոյ պայլ» ասելով պարսիկ տարեգիրք նկատի ունի Հայոց թագավոր *Հեթում Ա*-ի (1226-1270) հորը՝ պալլ *Կոստանդին Մոզոնին* կամ գուցե հենց իրեն՝ թագավոր *Հեթումին*: *Իբն Բիբին* հաղորդում է, որ *Գիյաս ալ Դին* մի նամակ ուղարկեց «Սոյ պայլին», որով կոչ արեց վերջինիս «ֆրանկյան զորքի հետ» արագ հասնել իր մոտ: Հեղինակի ասածից կարելի է եզրակացնել, որ *Ռումի սելջուկյան սուլթանության* և *Հայոց թագավորության* միջև գոյություն ուներ պայմանավորվածություն, որի համաձայն՝ վերջինս պետք է նման պատերազմների դեպքում սուլթանին տրամադրեր ռազմական–հավաքակազմ՝ համաձայնեցված քանակով: *Իբն Բիբիի* Պատմությունից այնքան էլ հասկանալի չէ, թե արդյո՞ք վերոհիշյալ ֆրանկյան զորքը պետք է տրամադրվեր նախապես պայմանավորված քանակով, թե՞ ըստ տվյալ պահի անհրաժեշտության: Հավելենք, որ օգնության դիմաց *Գիյաս ալ Դին* փոխանցեց «Սաի պայլին» մեծ գումար և խոստացավ պարգևել նրան *Հերակլես* քաղաքը (այժմ Էրեղլի)՝ համանուն մարզով հանդերձ: Ըստ *Բար-Հերբեստի*՝ այդ ընդացքում տեղի է ունեցել պալլ *Կոստանդինի* այցը *Կեսարիա* (այժմ՝ Կայսերի), որտեղ սուլթանը ընդունել է նրան մեծ պատվով և առատաձեռնությամբ:

Չնայած դրան՝ *Հեթում Ա* արքան և պալլ *Կոստանդինը*, բազմակողմանիորեն վերլուծելով մոնղոլների հզորությունն ու ստեղծված իրավիճակը, ձեռնպահ մնացին հայոց զորքը սուլթանին տրամադրելուց (նույն կերպ վարվեցին նաև Ռումի սուլթանի որոշ մահմեդական դաշնակիցներ, մասնավորապես՝ *Նիքրկերտի* տեր *Ալ Մալիք Շիհաբ ալ Դին Գագին*):

Մեր կարծիքով՝ չի բացառվում, որ դրա փոխարեն Հայոց թագավորը և թագավորահայրը *Գիյաս ալ Դին սուլթանին* ուղարկած լինեն ֆրանկ զինվորների մի քանի ջոկատ, որոնց կարող էին վարձած լինել *Լատինական Արևելքի* երկրներից: Նման քայլը թույլ կտար Հայոց թագավորության տերերին մի կողմից կատարել (գոնե՝ մասամբ) Ռումի սուլթանի հանդեպ իրենց պարտավորությունը, մյուս կողմից՝ չուղարկել հայկական զորք մոնղոլների դեմ՝ պատերազմի: Նման ենթադրության օգտին անուղղակիորեն վկայում է *Իբն Բիբիի* երկի համառոտ տարբերակի հետևյալ հատվածը. «...*Լուր սուսցվեց, որ հասնում է նաև թաքֆուրը (իմա՝ թագավորը) երեք հազար ֆրանկներով*»: Գագիկ Դանիելյանի կարծիքով՝ դա Հայոց թագավորի կողմից տարածած լուր էր՝ ժամանակը ձգելու նպատակով մինչև այն պահը, երբ պարզ կդառնար, թե ո՞վ է հաղթում հակամարտությունում՝ մոնղոլները, թե՞ թուրքերը):

- Տե՛ս և հմմտ. Bar Hebraeus 1932, p. 406-407; Ibn Bībī 1959, p. 224-225, 335 n. 198, Իբն Աբդ ալ Չահիր 2021, էջ 137-141, Շուքրուրով 2016, p. 103-104, Korobeinikov 2014, p. 178-179; Grigoryan 2021, p. 733-734. Այս դեպքերի մասին մանրամասն տե՛ս Գագիկ Դանիելյանի մեկնաբանությունները: – Իբն Աբդ ալ Չահիր 2021, էջ 137-141:
- 200 Խոսքը լատինացիների մասին է:
- 201 Հին ֆրանսերեն բնագրում՝ **Jehan de la Limniate /Liminate /Liminata /Laumace /Limmace**, լատիներենում՝ **Johannes de Liminata/Liminada/Limita/Laminata**. Խոսքը Կիպրոսի թագավոր Հեռի (*Անրի*, Հենրիկ) Ա. *Լյուզինյանի* (1218-1254) վասալներից մեկի մասին է, որը, ըստ երևույթին, *Լիմասոլից* 20 կմ հյուսիս գտնվող *Լիմնասոլիս* գյուղի տերն էր: Նշենք, որ Հեռի Ա-ի երկրորդ կինը *Լամբրոնի տեր Կոստանդին թագադրի* դուստրն էր: – Hayton 1906, p. 158-159 et n. a, 293; Mutafian 2012 1, p. 341; Mutafian 2012 2, տոհմաբանական ծառ 74:
- 202 Հին ֆրանսերեն բնագրում՝ **Boniface de Molins/Moulins**, լատիներենում՝ **Bonifacius de Molinis**: – Hayton 1906, p. 159, 293:
- 203 Հին ֆրանսերեն բնագրում՝ **Cosadac, Cassadach, Cossadach** կամ **Cossadath**, լատիներենում՝ **Cossadac, Cosadach, Casadach**: – Hayton 1906, p. 159, 293:
- 204 Խոսքը 1243 թ. հունիսի վերջին տեղի ունեցած, այսպես կոչված, *Քյուստաղի* ճակատամարտի մասին է, որը հայ պատմագիտության մեջ հայտնի է նաև որպես «*Չմանկատուկի* ճակատամարտ»՝ ըստ մոտակա վայրի հայկական անվան (*Երզնկա* և *Կարին* քաղաքների միջև՝ Հին Հայաստանի *Բարձր Հայք* նահանգի *Եկեղյաց* գավառում): Այն ավարտվեց թուրքերի ջախջախմամբ, որից հետո *Ռումի սելջուկյան սուլթանությունը* ենթարկվեց մոնղոլներին: – ՀՀՏԲ 4, p. 259, Տեր-Ղևոնդյան 2017, p. 211-212; Cahen 2001, p. 173-175:
- 205 Հին ֆրանսերեն բնագրում՝ **Guio Can**, լատիներենում՝ **Guyo Can**: – Hayton 1906, p. 159, 293:
- 206 *Կիուկ* (Güyük) *խանի* տիրակալությունը տևեց մոտ երկու տարի (1246-1248): Նրա մասին տե՛ս EMME 2004, p. 211-213:
- 207 Հին ֆրանսերեն բնագրում՝ **cosin**, այսինքն՝ **cousin**: – Hayton 1906, p. 159. Հիմնականում այս բառը գործածվում է «հորեղբորորդի», «հորաքրոջորդի», «մորաքրոջորդի» կամ «քեռորդի» իմաստներով: *Մանկուն Կիուկի* հորեղբորորդին էր: – EMME 2004, p. 211-212, 362-363:
- 208 Բնագրում՝ **Mango Can**, Հեթում Կոռիկոսցու այլ աշխատություններում՝ **Մանկո**: – Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 2011, էջ 5, Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 1956ա, էջ 69, Սամուել Անեցի եւ շարունակողներ 2014, էջ 249: Խոսքը Մանգու (*Mangu, Mengü, Möngke*) *խանի* (1251-1259) մասին է. տե՛ս EMME 2004, p. 362-364:
- 209 Բնագրում՝ **Cobila Can**: – Hayton 1906, p. 160, 294.
- 210 Իրականում, *Քուբիլայը* եղել է մեծ խան («թաթարների կայսր») մոտ երեսուներես տարի (1260-1294), նրանցից քսաներեք տարի (1271 թվականից) իշխել է նաև որպես *Չինաստանի* կայսր՝ լինելով *Յուան կայսրության* հիմնադիրը: – EMME 2004, p. 457-460:
- 211 Հին ֆրանսերեն բնագրում՝ **Jong** կամ **Joing**, լատիներենում՝ **Jong** կամ **Jons**: – Hayton 1906, p. 160, 294: Մինչև 1990-ական թվականները *Մոնղոլական կայսրության* մայրաքաղաքը *Կարակորումն* էր, որը գտնվում էր Կենտրոնական *Մոնղոլիայում*: Քանի որ *Քուբիլայ խանի* իշխանությունը *Մոնղոլիայից* բացի տարածվում էր նաև *Չինաստանի* վրա, նա որոշեց տեղափոխել կայսրության մայրաքաղաքը իր ընդարձակ տիրույթների աշխարհագրական կենտրոն: *Քուբիլայը* հրամայեց կառուցել նոր մայրաքաղաք *Շոնգդու* (*Zhongdu*) քաղաքից մի փոքր հյուսիս-արևելք, այն վայրում, որտեղ այժմ գտնվում է *Պեկինի*, այսպես կոչված, *Արգելված քաղաքը*: 1153 թվականից *Շոնգդուն*, որը թարգմանվում է որպես «կենտրոնական մայրաքաղաք», եղել է *Յզին պետության*

մայրաքաղաքը: Վերջինս ներառում էր *Մանջուրիայի* և Հյուսիսային *Չինաստանի* որոշ տարածքներ: Մինչև այդ *Ժոնգոլուն* մտնում էր *Կիտանների կայսրության* (*Մեծ Լյաո*) կազմի մեջ և կոչվում էր *Յանջին* (Janjing): *Քուրիլայի* հիւսմանով կառուցված քաղաքը ստացավ *Դալդու* (*Դադու*) անունը, որը չինարեն նշանակում է «մեծ մայրաքաղաք»: Գործածվել է նաև կայսրության նոր մայրաքաղաքի մոնղոլական անվանումը՝ *Խանբալիք*, այսինքն՝ «Խանի քաղաքը»: – EMMÉ 2004, p. 123:

Մոնղոլները նվաճեցին *Ժոնգոլուն* 1215 թվականին: Ամենայն հավանականությամբ, սույն գլխում հիշատակված **Jong** տեղանունը *Ժոնգոլու* քաղաքի անվան աղավաղված տարբերակն է:

212 Հին ֆրանսերեն բնագրում՝ **Haloön, Holoon**, լատիներենում՝ **Halaon**: – Hayton 1906, p. 160, 294.

213 Իրականում *Ջուչին Չինգիզ խանի*, այլ ոչ թե *Հոքուս խանի* որդին էր: – EMMÉ 2004, p. 278:

214 Բնագրում՝ **le royaume de Turquisten**: – Hayton 1906, p. 160:

215 Այս երկրանունը մեկնաբանելու համար մեջբերենք «Ճաղկաքաղի» առաջին մասի յոթերորդ գլխի համապատասխան հատվածները. «**Պարսից թագավորությունը բաժանված է երկու մասի**, բայց ներկայանում է որպես մեկ թագավորություն, որը կառավարվում է մեկ թագավորի կողմից: *Պարսից թագավորության առաջին մասը արևմուտքում ձգվում է մինչև Փիսուն գետ*, որը երկրային դրախտի չորս գետերից մեկն է: Հյուսիսում ձգվում է մինչև *Կասպից ծով*, հարավում՝ մինչև *Հնդկական ծով*: **Այս երկիրը ամբողջովին դաշտային է, այստեղ են գտնվում երկու մեծ քաղաք. մեկը կոչվում է Բուխարա, մյուսը՝ Սամարղանդ.... Պարսկաստանի մյուս մասը սկսվում է Փիսուն գետից և արևմուտքում ձգվում է մինչև Մարաստանի թագավորություն և Մեծ Հայքի մի մասը**: Հարավից հարևան է Հնդկաստանի թագավորության մի նահանգի, *Օվկիանոսին* և *Մարաստանին*: **Այս Պարսկաստանի թագավորությունում կան երկու մեծ քաղաք. մեկը կոչվում է Նիշապուր, մյուսը՝ Սպահան**»: Այսպիսով՝ ակնհայտ է, որ «*Փոքր Պարսկաստան*» ասելով Հեթումը *Կոռիկոսցին* նկատի ունի *Պարսից թագավորության* առաջին մասը:

216 Խոսքը Չինգիզյանների մի ուլուսի մասին է, որը կոչվում է *Ջուչիի* կամ նրա որդի *Բաթուի* անունով: Պատմագիտության մեջ հայտնի է նաև որպես «*Ոսկե Հորդա*»: *Ջուչիի ուլուսի* հսկայական տարածքը ձգվում էր ներկայիս *Ղազախստանի* տափաստաններից մինչև սևծովյան տափաստանները: Հարկ է նշել, որ *Սամարղանդը* և *Բուխարան*, որոնք Հեթումը *Կոռիկոսցին* հիշատակում է որպես *Պարսից թագավորության* առաջին մասի (այսինքն՝ «*Փոքր Պարսկաստանի*») գլխավոր քաղաքներ, մտնում էին ոչ թե *Ջուչիի*, այլ *Չինգիզ խանի* երկրորդ որդու՝ *Չաղաթայի ուլուսի* կազմի մեջ: Վերջինս ընդգրկում էր *Միջին Ասիայի* տարածքի մեծ մասը: – EMMÉ 2004, p. 81-88, 201-209:

217 Հին ֆրանսերեն բնագրում՝ **Chapar, Chepar, Chapet**, լատիներենում՝ **Chapar, Capar, Capan**: – Hayton 1906, p. 161, 294:

218 Հին ֆրանսերեն բնագրում՝ **Dohay, Tothay, Tochay, Thochar, Chochay**, լատիներենում՝ **Dohay, Dothay, Doay, Doax**: – Նույն տեղում:

219 Այստեղ հեղինակը թույլ է տալիս առնվազն երկու սխալ. նախ՝ *Չապարը* և *Դուվան* իշխում էին *Չաղաթայի*, այլ ոչ թե *Ջուչիի ուլուսում*, երկրորդ՝ նրանք եղբայրներ չէին: Ավելին՝ նրանք պատկանում էին *Չինգիզ խանի* սերնդի տարբեր ճյուղերին: *Չապարը* Հոքուս խանի ծոռն էր: Հիշեցնենք, որ վերջինս *Չինգիզ խանի* երրորդ որդին էր և նրա կայսրության ժառանգորդը: Իսկ *Դուվան* Չինգիզ խանի երկրորդ որդու՝ *Չաղաթայի* սերնդից էր: 1303 թվականից սկսած՝ *Դուվան* և *Չապարը* *Չաղաթայի ուլուսի* իշխանակիցներն էին: *Դուվայի* և *Չապարի* մասին մանրամասն տե՛ս Grousset 1970, p. 340:

- 220 Այս *Բայթուն*, իրականում, *Հոքսա խանի* ավագ եղբայր *Ջուշի* որդին էր: – EMMÉ 2004, p. 36-37:
- 221 Հին ֆրանսերեն բնագրում՝ **Roussie**, լատիներենում՝ **Russia**: – Hayton 1906, p. 161, 295:
- 222 Բնագրում **Alamaigne**: – Նույն տեղում, էջ 162:
- 223 Իրականում, *Բայթուն* մահացավ ոչ թե, այսպես ասած, մոնղոլների արևմտյան արշավանքի ընթացքում, այլ ավելի քան տասը տարի անց: – EMMÉ 2004, p. 36-37:
- 224 *Խորեզմը* մտնում էր *Չաղաթայի ուլուսի* մեջ, ուստի, մեր կարծիքով, հեղինակն այստեղ շփոթել է Խորեզմը սույն գլխում հիշատակվող *Խազարիայի* հետ:
- 225 Խոսքը վերոհիշյալ *Բայթուի* (կամ *Ջուշի*) *ուլուսի* մասին է, որը հայտնի է նաև որպես «*Ոսկե Հորդա*»:
- 226 Բնագրում **Tocthay**: – Hayton 1906, p. 162, 295. *Տոքսայը Ոսկե Հորդայի* տիրակալն էր 1291-1312 թվականներին: Իրականում, *Տոքսայ խանը Բայթուի* թոռան՝ *Մանկո Տիմուրի* որդին էր: – EMMÉ 2004, p. 206:
- 227 «Ծաղկաբաղի» որոշ ձեռագրերում այստեղ, ինչպես սույն գլխի առաջին նախադասության մեջ (որտեղ հիշատակվում է *Բայթուն*), գրված է «երկրորդ»: Նշենք նաև, որ հաջորդ գլխում, որպես *Հոքսա խանի* երրորդ որդի, հիշատակվում է *Չաղաթայը*: – Hayton 1906, p. 162:
- 228 Իրականում, *Չաղաթայը Հոքսա խանի* ավագ եղբայրն էր: – EMMÉ 2004, p. 46, 81:
- 229 Հնդկաստանի թագավորությանը նվիրված սույն աշխատանքի առաջին մասի վեցերորդ գլխում չկա «Փոքր Հնդկաստան» երկրանունի սահմանումը:
- 230 Ինչպես վերը նշեցինք, *Ջուշին Չաղաթայի* ավագ եղբայրն էր:
- 231 Հին ֆրանսերեն բնագրում **Barache, Baretach, Baretath, Baretah, Bareah**, լատիներենում՝ **Barach** կամ **Barachi**: – Hayton 1906, p. 163, 296. Դժվար է ասել, թե ո՞ւմ այստեղ նկատի ունի հեղինակը: Վերը նշում է, որ այդ ժամանակ *Ջուշի ուլուսում* տիրակալում էր *Տոքսայ խանը*, իսկ *Չաղաթայի ուլուսում*՝ *Չապարը* և *Դուվան*:
- 232 Հին ֆրանսերեն բնագրում՝ **Haïton, Haïton** կամ **Baïton**, լատիներենում՝ **Haytonus**: – Hayton 1906, p. 163, 296:
- 233 Բնագրում՝ “par le conseil de ses barons” – Նույն տեղում, էջ 164:
- 234 Հին ֆրանսերեն բնագրում՝ **Simbatat, Symbatat**, լատիներենում՝ **Simbaldus, Ginibaldus**: – Նույն տեղում, էջ 164, 296:
- 235 Բնագրում առկա է «connétable» բառի հին ձևը («conestable»): – Նույն տեղում, էջ 164. Միջնադարյան Հայաստանի սպարապետին համապատասխանող այս պաշտոնի անվանումը *Կիլիկիայի* հայերը փոխառել են ֆրանկներից և հարմարեցրել են «գունդուստապ» ձևով: Այդ բառը հիշատակվում է *Հեթում Կոռիկոսցու* և հայ այլ միջնադարյան հեղինակների երկերում: – Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 1956ա, էջ 63, 67, 74, Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 1956բ, էջ 104, Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 2011, էջ 52, 54, 57, Հեթում Բ 1951, էջ 84, Հիշատակարաններ ԺԳ, էջ 101, 126, 230-231, 327-328, 363, 457, 630, Հիշատակարաններ 1301-1325, էջ 389-390, Հիշատակարաններ 1326-1350, էջ 417, 426, 476, Հիշատակարաններ ԺԴ, էջ 477, Սամուել Անեցի եւ շարունակողներ 2014, էջ 239, 247, 271, Սմբատ 1956, էջ 200, 209, 227-228, Հեթում Նդիրցի 1963, էջ 190, Mutafian 2012 1, p. 444-449:
- 236 *Սմբատ գունդուստապի* երկարատև այցը «մոնղոլների տիրակալի»-ն տեղի է ունեցել 1246-1250 թթ.: Իրականում, նրան *Կարակորումում Մոնղոլական կայսրության* այդ ժամանակվա մայրաքաղաքում, ընդունել է ոչ թե *Մանկոն*, այլ նրա նախորդը՝ *Կիուկ խանը*: – Mutafian 2012 1, p. 138-139:
- 237 Հեթում Ա թագավորի ուղևորությունը *Մոնղոլիա* և վերադարձը *Կիլիկյան Հայաստան* տեղի են ունեցել 1252-1255 թթ.: Նա, անցնելով *Անատոլիան*, *Մեծ Հայքը*, *Ադիանքը*,

Երկայթե դուռը (Պերբենդ), Բայթու խանի ուլուսի տարածքով հասավ Միջին Ասիա և ապա՝ Մոնղոլիա: Հայոց թագավորը ժամանեց Կարակորում 1254 թ. սեպտեմբերի 13-ին: – Mutaftian 2012 1, p. 139-141:

238 Հին ֆրանսերեն բնագրում՝ **chan[ç]alier** (մի ձեռագրում սխալմամբ՝ **chevalier**, այսինքն՝ «ծիավոր»), որը համապատասխանում է ժամանակակից ֆրանսերենի «chancelier» և միջին հայերենի «ջանսլեր (ջանցլեր)» բառերին: – Մալխասեանց 1945 4, էջ 137: Ջանսլերի պաշտոնի անվանումը և ընդհանրապես ջանսլերության ինստիտուտը հայերը փոխառել են ֆրանկներից: Միջերկրածովյան (Կիլիկյան) Հայաստանում ջանսլերը ղեկավարել է թագավորական դիվանատան (գրասենյակի) գործերը, մասնավորապես՝ օտարերկրյա տերերի հետ նամակագրությունը և, որոշ չափով, թագավորության արտաքին քաղաքականությունը: Ըստ սկզբնաղբյուրների՝ ջանսլերի պաշտոնը, որպես կանոն, զբաղեցնում էին հոգևորականներ, մասնավորապես՝ Սսի արքեպիսկոպոսը: Հեթում Կոռիկոսցու վերոբերյալ վկայությունը խոսում է այս եկեղաբության օգտին: Եթե հաշվի առնենք ջանսլերի պաշտոնական պարտականությունները, ուստի զարմանալի չէ, որ թագավորը նրան իր հետ տարավ Մոնղոլիա: Հայոց թագավորության ջանսլերների մասին պահպանված տեղեկությունները կցկտուր են: Ինչ վերաբերում է 1250-ականներին, երբ տեղի ունեցավ Հեթում Ա-ի ուղևորությունը Մոնղոլիա, ապա այդ ժամանակահատվածից այս պաշտոնը զբաղեցրած անձանց մասին ոչ մի տեղեկություն չկա: Սակայն հայտնի է, որ 1245 թ. Հայոց թագավորության ջանսլեր եղել է արքեպիսկոպոս (կամ եպիսկոպոս) Գրիգորը, իսկ 1261 թ.՝ ոմն Թորոս: Չի բացառվում, որ Մանկո խանի մկրտության դրվագում Հեթում Կոռիկոսցին հիշատակում է նրանցից մեկին: – TChA 1863, p. 145; Trattati 1201-1333, p. 38, 46; Mutaftian 2012 1, p. 455-459:

239 Այլ միջնադարյան աղբյուրներ չեն հաստատում Մանկո խանի և նրա ընտանիքի անդամների մկրտության մասին տեղեկությունները: – Mutaftian 2012 1, p. 141; Dadoyan 2013 2, p. 182: Այնուամենայնիվ, այս լեզենդը որոշակի հիմք ունի. նկատի ունենք մոնղոլների բարյացակամ վերաբերմունքը քրիստոնյաների նկատմամբ և քրիստոնեության բավական լայն տարածումը որոշ մոնղոլ ցեղերի մեջ: Մասնավորապես այդ թեման ընդարձակորեն ներկայացված է Գիյոմ դը Ռուբրուքի Ուղեգրության մեջ: Նշենք, որ նա ժամանեց Կարակորումից ոչ հեռու գտնվող՝ խանի գլխավոր կայան 1253 թ. դեկտեմբերի վերջին, այսինքն՝ Հեթում Ա արքայի ժամանումից մոտ ինն ամիս առաջ: Գտնվելով Կարակորումում Գիյոմ դը Ռուբրուքը գիտեր Հայոց թագավորի՝ ուղևորության մասին, սպասում էր նրա ժամանմանը և հույս ուներ տեսնելու Հեթում Ա-ին (որը չիրականացավ): – Iohannes de Plano Carpini and Gulielmus de Rubruquis 1957, p. 167-182.

Ահա մի քանի դրվագներ, որոնք վերաբերում են հիմնականում Գիյոմ դը Ռուբրուքի՝ Բայթու խանի ուլուսում և Մանկո խանի գլխավոր կայանում (այսինքն՝ Կարակորումում) գտնվելու ժամանակին. ա) չհաստատված լուր այն մասին, որ Սարուսքը՝ Բայթու խանի որդին, իբր քրիստոնյա էր, բ) Մանկո խանի գլխավոր կայանում գործող քրիստոնեական եկեղեցուն (մատուռի) և քրիստոնյա հոգևորականների ամկայությունը, գ) Մանկո խանի գլխավոր կայանում ապրող Սարգիս անունով հայ վանականի խոսքը այն մասին, որ ինքը պատրաստվում է Աստվածահայտության տոնին մկրտելու Մանկո խանին, և դրան հաջորդած՝ մյուս քրիստոնյա վանականների և քահանաների հետ միասին Սարգիս մասնակցությունը խանի պալատում անցկացված տոնական արարողությանը, դ) Մանկո խանի, նրա կնոջ՝ Խոսրուգու խաթունի և նրանց առաջնեկ Բայթուի գալը վերոհիշյալ քրիստոնեական եկեղեցի Աստվածահայտության տոնի հաջորդ օրը, ե) Մանկո խանի հետաքրքրությունը Գիյոմ դը Ռուբրուքի անձնական Աստվածաշնչի նկատմամբ, գ) Մանկո խանի դստեր (մեկ այլ կնոջից, որը քրիստոնյա էր) ներկայու-

- թյունը հաջորդ կիրակի նույն եկեղեցում «Կանայի հարսանիքի» հրաշքի ընթերցանության ժամանակ, է) *Մանկո խանի* և նրա ընտանիքի անդամների կողմից քրիստոնեական պահք պահելը, ը) *Մանկո խանի* որդու՝ *Բալթուի* դաստիարակ՝ *Դավիթ* անունով նեստորական քահանայի հիշատակումը, թ) *Մանկո խանի* ազգականուհիների՝ խաչի պաշտամունքը, ժ) թանկագին խաչի նվիրատվությունը *Մանկո խանին* ոմն հայի կողմից, ժա) *Մանկո խանի* կամքով այդ հային հրովարտակով գումար տրամադրելը՝ «սարակինոսների» կողմից ավերված մի եկեղեցու վերականգնման համար, ժբ) *Բուլղայ* անունով մի քրիստոնյայի՝ *Մանկո խանի* ավագ քարտուղարի պաշտոնին նշանակումը և այդ պաշտոնյայի մեծ ազդեցությունը մոնղոլների կայսերական գործերի վրա, ժգ) հիշատակումը այն մասին, որ *Մանկո խանի* մայրը քրիստոնյա էր և այլն: – Iohannes de Plano Carpini and Gulielmus de Rubruquis 1957, p. 137-182: Վերոնշյալ վկայությունները, ներառյալ *Մոնղոլական կայսրության* բարձրագույն ազնվականության մի մասի, այդ թվում՝ նաև *Մանկոյի* ընտանիքի որոշ անդամների քրիստոնյա լինելը կարող էին հիմք հանդիսանալ խանի, նրա հարազատների և պալատականների մկրտության լեգենդի համար:
- ²⁴⁰ Խոսքը 11-13-րդ դդ. գոյություն ունեցող խմայելիտական կրոնաքաղաքական աղանդի մասին է, որը իրականացնում էր իր հակառակորդների և իր պատվիրատուների հակառակորդների սպանությունները: Նրանք ունեին երկու կարևոր կենտրոն. մեկը՝ *Կասպից ծովից* հարավ գտնվող լեռներում *Ալամուտ* բերդը, մյուսը՝ *Սիրիսի* Սասիաֆ ամրոցը: – Britannica 15 Micropedia 1, p. 592; EMME 2004, p. 255-256: Սասնավորապես Հաշիշյանները սպանեցին պայլ *Ատումին* (*Ատան*, *Սիրատան*), *Լևոն* Լ թագավորի դստեր՝ *Չաբելի* խնամակալին: – Միխայել Ասորի 1870, էջ 513-514, Տեր-Պետրոսյան 2007 2, էջ 243:
- ²⁴¹ Հին ֆրանսերեն բնագրում **Tidago, Tigado** կամ **Tygado**, լատիներենում **Tydago, Tigado, Tydango, Codago**: Ըստ Շառլ Կոլերի՝ խոսքը Հաշիշյանների *Գերդկուհ* (*Գիրդկուհ*) ամրոցի մասին է: – Hayton 1906, p. 168, 299; RHC DA II, p. 995:
- ²⁴² Իրականում, Գերդկուհի պաշտպաններին հաջողվեց պաշտպանել իրենց բերդը մոնղոլներից մոտ տասնյոթ տարի (1253-1270): 1260-ական թթ. այն *Պարսկաստանի* Հաշիշյանների իշխանության տակ գտնվող վերջին ամրոցն էր: – Daftary 1990, p. 11, 423-429:
- ²⁴³ Այստեղ հեղինակը շփոթել է Հաշիշյանների երկու տարբեր ամրոցների՝ *Ալամուտի* և *Գերդկուհի* անկման հետ կապված դեպքերը: *Ալամուտը* ընկավ 1256 թ. դեկտեմբերին՝ Հեթում Լ թագավորի՝ *Կիլիկյան Հայաստան* վերադառնալուց հետո: – EMME 2004, p. 255:
- ²⁴⁴ Հին ֆրանսերեն բնագրում **Sorlac** կամ **Soloch**, լատիներենում **Sorloch, Sorlech, Sorloth, Salorc**. Շառլ Կոլերը, հիմնվելով *Ռաշիդ ալ Դինի* վկայության վրա, ենթադրում է, որ այդ տարածքը կարող էր տեղակայված լինել Համադանի հարթավայրում: – Hayton 1906, p. 168, 300 et n. b:
- ²⁴⁵ *Դոքուգ Խաթունը* Հոլավուի կինն էր:
- ²⁴⁶ «Ծաղկաբաղի» մի ձեռագրում հեծելագորի քանակը տարբեր է (քսան հազար): – Hayton 1906, p. 170:
- ²⁴⁷ Առնվազն երկու պատճառով հեղինակի այս վկայությունը մեծ արժեք ունի: Նախ՝ այն ցույց է տալիս Հայոց թագավորության բանակի քանակական կազմը դրա ծաղկման շրջանում: Բացի դրանից՝ այն հնարավորություն է տալիս որոշակի պատկերացում կազմելու Հեթում Կոռկիլոսում տարիքի մասին: Հոլավուի արշավը *Սիրիս*, որի մասին պատմում է հեղինակը, տեղի է ունեցել 1259-1260 թթ.: Այս արտահայտությամբ. «...Այդ ժամանակ Հայոց թագավորությունն այնքան բարգավաճել էր...», հեղինակը հավանաբար նկատի է ունեցել ժամանակամիջոցը մինչև 1266 թ., երբ Հայոց թագավոր-

- րությունը ծանր պարտություն կրեց *Եզիպտոսի* սուլթանից, որին հաջորդեցին 1270-1280 թթ. մամլուքների նոր՝ ավերիչ ներխուժումները: Նշենք նաև, որ հեղինակի հայրը՝ *Օշինը*, *Հեթում Ա* թագավորի եղբայրը, վախճանվեց 1265 թ. դեկտեմբերի 25-ին: Ամենայն հավանականությամբ, հենց այդ ժամանակ *Հեթում Կոռիկոսցին* ժառանգեց նրանից *Կոռիկոսը*, ինչպես նաև՝ այլ ամրոցներ և կալվածքներ: Հեթում Կոռիկոսցու կենսագրությունը տե՛ս Կ. Մաթևոսյան 2011, էջ 7-21, Mutaflan 1996, p. 160-162, 164-171, Mutaflan 2012 1, p. 357-358; Mutaflan 2012 2, tableau généalogique 34: Վերոշարադրյալը թույլ է տալիս ասել, որ *Հեթում Կոռիկոսցին* ծնվել է ոչ ուշ, քան 1240-ական թթ. կեսերին:
- 248 «Սիր» բառը, որը գործածվում էր որպես ազնվատոհմ անձանց դիմելձև և տիտղոս, 11-12-րդ դդ. փոխառվել էր ֆրանսերենից («sire»)՝ մտնելով հայերենի բառապաշար (այդ պատճառով ճիշտ ենք համարում չթարգմանել այն): Հայ միջնադարյան աղբյուրներում «սիր» բառը հաճախ կցվել է անձնանուններին և նաև դարձել է դրանց անբաժանելի մաս՝ արտացոլելով նրանց տոհմական ազնվական ծագումը (սիր Լևոն, սիր Հեթում, սիր Պաղտին, սիր Ճոֆրի, սիր Հակամ, Սիրաւագ, Սիրատան, այսինքն՝ սիր Ատան/Ատոմ, Սիրամառ, այսինքն՝ սիր Ամառի, Սիրպարոն և այլն): Մանրամասն տե՛ս Grigoryan 2015, p. 293-294; Grigoryan 2017, p. 225, 239-240; Grigoryan 2021, p. 302, 331, 461-462.
- 249 Խոսքը, իհարկե, Կիլիկիայի Հայոց թագավորության մասին է:
- 250 Անտիոքի բրինձ Բոհեմունդ (Պեմունտ) Չ-ն եղել է Հեթում Ա-ի դստեր՝ Սիրիի (Սպի) ամուսինը: – Սմբատ 1869, էջ 230, Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 1956թ, էջ 105, 109, Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 1956ա, էջ 69, Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 2011, էջ 52, Սամուէ Անեցի եւ շարունակողներ 2014, էջ 249, Mutaflan 2012 2, tableau généalogique 46:
- 251 *Հեթում Ա* թագավորը և նրա փեսա *Բոհեմունդ Չ*-ն միացան Հուլավուի սիրիական արշավանքին և մասնակցեցին Հալեպի պաշարմանը: Մոնղոլների՝ Միջագետքը և Հյուսիսային Սիրիան գրավելուց հետո *Անտիոքի իշխանապետությունը* այդ օգնության դիմաց ունեցավ տարածքային ձեռքբերումներ *Օրոնտի* հովտում և ծովափին (*Լաթաքիա* նավահանգիստը): Այդ շրջանում մեծ ձեռքբերումներ ունեցավ նաև Հայոց թագավորությունը: *Հեթում Ա* թագավորը գգալիորեն ընդլայնեց իր պետության արևելյան սահմանը՝ դրան միացնելով *Պեհեսնի*, *Դարպասկ*, *Ռապան*, *Քեսուն*, *Մարաշ* և այլ ամրոցներ և քաղաքներ իրենց գավառներով հանդերձ: Դրա շնորհիվ որոշ ժամանակ ուղիղ ճանապարհ է գործել Հայոց թագավորության տարածքի և Հայ կաթողիկոսանիստ Հռոմի պարոնի միջև: – Սմբատ 1869, էջ 235-236, Mutaflan 2012 1, p. 148-149; Bayarsaikhan 2011, p. 132-147; Grousset 1970, p. 362-363. Հավելենք, որ այդ արշավի մոնղոլական բանակի զորահրամանատարներից *Քիթբուղան*՝ ծագումով նայման, քրիստոնյա էր, և այդ մասին հիշատակում է *Կիրակոս Գանձակեցին*: – Կիրակոս Գանձակեցի 1961, էջ 388-389:
- 252 «Ծաղկաբաղի» որոշ ձեռագրերում այս գլուխը բացակայում է: – Hayton 1906, p. 172:
- 253 *Մանկո խանը* մահացել է տեղից 1259 թ. օգոստոսի 11-ին *Չունցին* քաղաքի մոտ, որը գտնվում է այժմյան *Չինաստանի* կենտրոնական մասի հարավում: – EMME 2004, p. 364. Դրանից հետևում է, որ *Մանկո խանի* վախճանման լուրը պետք է հասներ Հուլավուին, երբ նրա սիրիական արշավը բուռն շրջանում էր:
- 254 Տե՛ս նախորդ գլխի վերջին նախադասությունը:
- 255 Հին ֆրանսերեն բնագրում՝ **Guiboga, Garboga, Garboda, Garbolda**, լատիներենում՝ **Guiboga**: – Hayton 1906, p. 172, 303:
- 256 «Ծաղկաբաղի» որոշ ձեռագրերում այս գլուխը բացակայում է: – Hayton 1906, p. 173:
- 257 Բնագրում՝ **Barcha**: – Նույն տեղում. Խոսքը *Բերքայի (Բերքեյի)* մասին է, որը 1257-1267 թթ. *Ջուլիի ուլուսի* խանն էր: Նա բռնակալեց *Մոնղոլական կայսրության* վերոհիշ-

յալ բաժնում՝ նախապես վերացնելով իր եղբոր՝ *Բաթուի* ժառանգներին: *Կիրակոս Գանձակեցին* նրան անվանում է «*Բերքայ*», և մենք գործածում ենք անվան հենց այս գրությունը: *Հուլավուն* և *Բերքայր* սերում էին *Չինգիզ խանի* տարբեր որդիներից: Իր խանության գրեթե ողջ ընթացքում *Բերքայր* և *Հուլավուն* հակամարտում և պատերազմում էին միմյանց դեմ: – Կիրակոս Գանձակեցի 1961, էջ 394-396, 399, Bayarsaikhan 2011, p, 152-154:

258 Բնագրում՝ **la terre d’Alcon**: – Hayton 1906, p. 173: Սա կարելի է թարգմանել նաև որպես «*Ալկոնի երկիր*»: Զանի որ ռազմական գործողությունները *Հուլավունի* և *Բերքայի* միջև զարգանում էին հիմնականում Հյուսիսային և Հարավային *Կովկասի* արևելյան մասերում, կարելի է կարծել, որ *Ալկոնը* «*Աղուանից*»/«*Աղվանից աշխարհի*» անվան աղավաղված ձևերից է: Նշենք, որ սույն գրքի երկրորդ մասում «*Աղուանքը*»/«*Աղվանքը*» հիշատակվում է որպես **Aloen**: Ուշագրավ է նաև, որ «*Ալկոն*» երկրանունը նման է *Կիրակոս Գանձակեցու* երկում հիշատակված Չինգիզյան մի անվան՝ Ալդուին (Ալսու), որը հեղինակը ներկայացնում է որպես «*որդի դան Չաղատային՝ անդրանիկ որդույն Չանգրզ դանին*» (սրանից հետևում է, որ Կիրակոս պատմիչը հավանաբար պատկանում էր այն մարդկանց շարքին, որոնք չէին ընդունում *Ջուշիին* որպես *Չինգիզ խանի* որդի, քանի որ *Ջուշիի* ծնվելուց որոշ ժամանակ առաջ նրա մորը՝ *Բորթեին* գերեվարել էին մերկիստները): Ըստ *Կիրակոս Գանձակեցու՝ Աղուները* մեծ դեր է խաղացել ներչինգիզյան հակամարտության զարգացման գործում: Մասնավորապես նա կոչ է արել *Հուլավունին* ոչնչացնել *Բերքային*: – Կիրակոս Գանձակեցի 1961, էջ 394-395, Bayarsaikhan 2011, p, 153: Ենթադրաբար **la terre d’Alcon** նշանակում է «*Աղուի երկիր*»:

259 Տե՛ս «Ծաղկաբաղի» երրորդ մասի տասնչորսերորդ գլուխը:

260 Ճակատամարտը, որի մասին պատմում է հեղինակը «*Լասն մեծ պատերազմին, որ եղև ընդ միմեանս Հուլաուին և Բերքային*» գլխում, տեղի է ունեցել 1263 թ. հունվարի 5-ին Թերեք գետի վրա, որը *Կիրակոս Գանձակեցին* անվանում է «*Թերքն Եթիլ, որ... մոսսն է ի ծովն Կասրից*»: – Կիրակոս Գանձակեցի 1961, էջ 395-396, Bayarsaikhan 2011, p. 154-155:

261 «Ծաղկաբաղի» որոշ ձեռագրերում «գարմիկին» բառի փոխարեն գրված է «եղբորը»: – Hayton 1906, p. 173:

262 Սա համարժեք է *Կիրակոս Գանձակեցու* այն վկայությանը, ըստ որի՝ նայման *Քիթբուդան* քրիստոնյա է եղել. «...*Կողմնասպահաց թաթար զօրուն, որոց գլխատր էր այր մի, Քիթբուդա անուն, հաւատով քրիստոնեայ, նայիման ազգաւ, այր մեծ պատուով...*»: – Կիրակոս Գանձակեցի 1961, էջ 388-389:

263 Հին ֆրանսերեն բնագրում՝ Saïet, լատիներենում՝ Sydon(um): – Hayton 1906, p. 174, 304:

264 Հին ֆրանսերեն բնագրում՝ **Belfort**, լատիներենում՝ **Bellifort** կամ **Bellofort**: – Նույն տեղում:

265 Այսինքն՝ «նվաճելու»:

266 Ծովափնյա *Սիդոն* քաղաքը (արաբերեն՝ *Սայդա*) իր բերդով և, այսպես կոչված, ծովային դղյակով, որը կառուցված է ափամերձ մի փոքր կղզում, և *Բոֆոր* ամրոցը (Beaufort), որը հայտնի է նաև որպես *Բելֆոր* (Belfort, երկու տարբերակն էլ ֆրանսերեն նշանակում են «գեղեցիկ/ընտիր ամրոց»), ինչպես նաև վերոհիշյալ բերդերի ենթակա տարածքները մտնում էին *Երուսաղեմի լատինական թագավորության* կազմի մեջ: *Սիդոնն* ու *Բոֆորը* գտնվում են Հարավային *Լիբանանում* միմյանցից 38 կմ հեռավորության վրա:

1110 թ. Երուսաղեմի թագավոր *Բողուն* (*Պաղտին*) Ա-ն գրոհով վերցրեց *Սիդոնը* և հետագայում շնորհից այն *Յուսուշ* (*Եվստաքոս*) *Գրանյե* անունով իր ամենամտերիմ

վասպներից մեկին, որը նաև պաղեստինյան *Կեսարիայի* տերն էր: Մի քանի տասնամյակի ընթացքում *Յոսուաշ Գրանյեն* ու նրա ժառանգները ընդլայնեցին և ամրապնդեցին իրենց սենյորիան՝ դրան միացնելով ոչ միայն ծովափնյա տարածքները, այլև *Լիբանանի* լեռներում գտնվող որոշ հողեր: Այդպիսի լեռնային տարածքներից մեկում 1139 թ. կառուցվեց *Բոֆոր (Բեֆոր)* դղյակը:

Շուրջ 1240 թ. *Սիդոնի* և *Բոֆորի* տերը դարձավ *Ժուլիեն Գրանյեն*, որին հայ միջնադարյան հեղինակները ներկայացնում են որպես «*Ճուլիան տէր Սայխոյ/Սայտայու*»: Մոտավորապես տասներկու տարի անց նա ամուսնացավ *Հեթում Ա* թագավորի դստեր՝ *Ֆիմիի* հետ: Ըստ երևույթին, Ճուլիանը անուրջ և անհաջողակ մարդ էր: Ռենե Գրուսեն նրան նկարագրում է որպես «*ծանրամարմին «թեթևագլուխ» (ինս' թեթևամիտ) պարոն*»: *Ճուլիանի* անպատասխանատու և արկածախնդիր գործողությունները լուրջ հետևանքներ են թողել ինչպես նրա սենյորիայի, այնպես էլ տարածաշրջանում աշխարհաքաղաքական իրավիճակի վրա: Օրինակ՝ թաթարների ջոկատի վրա հարձակման եւ *Քիթբուդայի* զարմիկի սպանության պատմությունը խիստ վնասել էր ֆրանկ-մոնղոլական ռազմական դաշինքի ձևավորմանը, ինչի հետևանքն էր Եգիպտոսի սուլթանության դիրքերի ուժեղացումը: Դրա շնորհիվ վերջինս շուտով ձեռնամուխ եղավ *Սիրիայի* և *Սուրբ Երկրի* լատինական պետությունների ոչնչացմանը: Թեև *Հեթում Կոռիկոսցին* չի նշում *Ճուլիանի* անունը (դրա պատճառը հավանաբար այն է, որ նա *Հեթում Ա* թագավորի փեսան էր), սակայն սույն գլխից ակնհայտորեն երևում է, որ հենց *Ճուլիան Սիդոնցին* էր վերոհիշյալ ֆրանկ-մոնղոլական բախման հիմնական հրահրողը և մեղավորը: Նշենք նաև, որ *Ճուլիան Գրանյեն* այնքան անհմուտ և անպատասխանատու կառավարեց իր անձնական գործերը և իր սենյորիան, որ թաղվեց մեծ պարտքերի մեջ և ի վերջո ստիպված զիջեց *Սիդոնը*, *Բոֆորը* և իր մյուս տիրույթները Տաճարականներին: Նա դա արեց՝ չխնդրելով իր ավատապետի՝ (գերիշխանի, պուզերենի) Երուսաղեմի թագավորի թույլտվությունը և առանց խորհրդակցելու իր աներոջ՝ *Հայոց թագավորի* հետ: Ըստ *Հեթում Կոռիկոսցու*՝ *Ճուլիան Սիդոնցին* վախճանվեց հայոց թվարկության ՉԻԳ (723) թվին [12.01.1274-11.01.1275]: – Սմբատ 1956, էջ 229, 231, Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 1956ա, էջ 70, Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 1956բ, էջ 105, Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 2011, էջ 52, 55, Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ 2014, էջ 249, 251, Richard, p. 104, 339, 353-354, 372; Grousset 1936 3, p. 594-599; Murray 2000, p. 193-195:

²⁶⁷ Հին ֆրանսերեն բնագրում՝ **Aïmeloc, Aymaloch, Haymaloch, Armaloch**, լատիներենում՝ **Haymaloth, Haymeloc, Haynialor, Henyaleck**: – Hayton 1906, p. 175, 305. *Այն-ձալուտի (Այն Ջալուտի)* ճակատամարտը տեղի է ունեցել 1260 թ. սեպտեմբերի 3-ին: *Այն Ջալուտ* (այսինքն՝ «Գոլիաֆի աղբյուր») կոչվող վայրը գտնվում է *Գալիլեայում*, *Գիդոնա* գյուղից մի փոքր արևմուտք (այժմյան Իսրայելի տարածքը): – Silver 2021, p. 308. *Գիդոնա* գյուղից հյուսիս ընկած տարածքում գտնվում է *Թաբոր* լեռը, որի անունը կապված է Բրիտտոսի պայծառակերպության պատմության հետ: Հաշվի առնելով այդ լեռան նշանակությունը քրիստոնյաների համար՝ կարելի է հասկանալ, թե ինչո՞ւ *Կիրիկոս Գանձակեցին* և *Վարդան Արևելցին* չեն հիշատակում «*Այն Ջալուտ*» տեղանունը՝ ներկայացնելով ճակատամարտի վայրը այսպես: «*Եւ կոռեզան ի դաշուն Թաբորական լեռինն*», «*Մարտեաւ սուլտանն Մարա առ ստորտոտով Թաբորականն լեռինն*»: Համապատասխանաբար - Կիրակոս Գանձակեցի 1961, էջ 389, Վարդան Արևելցի 1852, էջ 152:

²⁶⁸ Հեղինակը նկատի ունի *Կիլիկիո Հայոց թագավորությունը*: *Հեթում Կոռիկոսցու* այս վկայությունը պետք է դիտարկել այն հանգամանքների համատեքստում, որ Հայոց պետությունն այդ ժամանակաշրջանում մոնղոլների դաշնակիցն էր, և *Քիթբուդայի* զորքի կազմում էր Կիլիկիո Հայոց թագավորությունից ժամանած մի ջոկատ (ըստ

Սմբատ Սպարապետի՝ «արս ԵՃ. (500)»: – Սմբատ 1956, էջ 237-238, Կիրակոս Գանձակեցի 1961, էջ 389: Այն Ջալուտի ճակատամարտի մասին մանրամասն տե՛ս Amitai-Preiss 1995, p. 40; Grousset 1936 3, p. 599-606; Bayarsaikhan 2011, p. 146; EMME 2004, p. 6; Britannica 15 Micropedia 1, p. 693:

269 Բնագրում՝ «autres Chrétiens des parties de Surie» («autres chrétiens de certaines parties de la Syrie», այսինքն՝ «Սիրիայի որոշ մասերի այլ քրիստոնյաներ»): – Hayton 1906, p. 175. Այս արտահայտության իմաստը պարզ չէ, ուստի փորձել ենք մեկնաբանել ըստ համատեքստի: «Les Gestes des Chiprois» («Գործք կիպրացոց») տարեգրքի հեղինակը վկայում է, որ մոնղոլների վերոհիշյալ սիրիական արշավում, բացի Հայոց թագավորից, մասնակցել է նաև Անտիոքի կոմսը (բրինձը): – Gestes des Chiprois 1906, p. 751, ինչը թույլ է տալիս ենթադրել, որ «Սիրիայի որոշ մասերի այլ քրիստոնյաներ» արտահայտությունը պետք է հասկանալ որպես «Սիրիական Անտիոքի (այսինքն՝ Անտիոքի բրինձի) գորքը»:

270 Հուլիսի ռազմական արշավները և նվաճումները Պարսկաստանում, Էրաքում, Անատոլիայում և Սիրիայում, որոնք կատարվել են նրա եղբայր Մանկո խանի հրամանով, հանգեցրին Մոնղոլական կայսրության ևս մեկ ուլուսի ձևավորմանը, որտեղ իշխում էին Հուլիսի և նրա ժառանգները: Նրա ջանքով հիմնադրված ուլուսը պատմագիտության մեջ հաճախ կոչվում է Բյասնություն: Համարվում է, որ այդ պետության առաջին իլխանը Հուլիսին էր (1256-1265)՝ որդի Տոլուի՝ որդի Չինգիզ խանի: Երկրորդ իլխան Աբադան նրան փոխարինեց 1265 թ. և իշխեց մինչև 1282 թվականը: – EMME 2004, p. 18, 50, 225-226, 230-237:

271 Խոսքը Ջուշիի ուլուսի՝ Ոսկե Հորդայի մասին է:

272 Հեղինակը նկատի ունի սույն գրքի չորրորդ մասը:

273 Խոսքը Եգիպտոսի սուլթան Ալ Մալիք ալ Չահիր Ռուքն ալ Դին Բայբարս (Բեյբարս) ալ Բունդուկդարիի (1260-1277) մասին է: Հայ միջնադարյան աղբյուրներում նա հիշատակվում է որպես «Պնդուխտար», «Պնդըխտար», «Պնտուխտար», «Պանտուխտար», «Փնտուխտար», «Փնդուխտար», «Փնդըխտար», «Փունտըխտար» և այլ ձևերով: «Պատմություն Խորնիկոսին» գործում Հեթում Կոռիկոսցին ներկայացնում է նրան այսպես. «...Սուլտան Մարապ Պտորտին Պեկպարսն, որ կոչեին Պնտուխտար»: – Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 1956ա, էջ 70-76, Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 2011, էջ 53 և ծ. 129, 54-55, Սամուել Անեցի եւ շարունակողներ 2014, էջ 254, Հեթում Բ 1951, էջ 83-84, Հիշատակարաններ ԺԳ, էջ 718, Անանուն Սեբաստացի 1956, էջ 145-146, Գրիգոր Ակնեցի 1974, էջ 55, 60, Սարգիս Պիծակ Սսեցի 1951, էջ 105, Հեթում Նդիրցի 1963, էջ 191, Ստեփաննոս Օրբելեան 1942, էջ 27:

274 Բառացիորեն «la terre d'Ermenie» («Հայաստանի հող/երկիր/տարածք»): – Hayton 1906, p. 177:

275 Ըստ Սմբատ Սպարապետի Ժամանակագրության՝ Հայոց գորքը մամլուքների ներխուժման նախաշեմին բաժանված էր երեք մասի: Դրա մի մասը գտնվում էր Հեթում Ա թագավորի տրամադրության տակ: Վերջինս այդ օրերին օգնության խնդրանքով մեկնել էր մոնղոլների մոտ: Չորրի երկրորդ մասը պահում էր թագավորության հարավարևելյան ուղղությունը, այսպես կոչված, Դուրը (Սիրիական): Մնացած գնդերը արքայազներ Լևոնի և Թորոսի գլխավորությամբ փակեցին Մառիի լեռնանցքը (Մառուկապանը), որի միջով հակառակորդը կարող էր ներթափանցել Կիլիկիա արևելյան կողմից: – Սմբատ Սպարապետ 1956, էջ 246-247:

276 Խոսքը Մառիի կամ Մառուկապանի առաջին ճակատամարտի մասին է, որը տեղի ունեցավ 1266 թ. օգոստոսի 23-ին: – Նույն տեղում:

277 Խոսքը Ոսկե Հորդայի մասին է:

²⁷⁸ Բնագրում՝ *compaignon (compagnon)*: – Hayton 1906, p. 178. Ենթադրաբար դա արաբերենի «*ḥaṣḥādā*» (խուշդաշ կամ խուշտաշ) բառն է, որը նշանակում է «*միևնույն էմիրին կամ սուլթանին պատկանող մամուլքներ*»: Իր ազգաբանական երկում Հեթում Կոռիկոսցին ներկայացնում է Սունկուր ալ Աշկարին այսկերպ. «*Սնդուր Աշխարն, որ էր խուշտաշ սուլթանին*»: – Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 1956թ, էջ 105: Հարկ է նշել, որ *Բայբարս* ալ *Բունդուկդարի* և *Սունկուր ալ Աշկար* մամուլքները երիտասարդ տարիքում ծառայել էին մի ամիրայի և եղել են մտերիմ ընկերներ: Ըստ որոշ միջնադարյան աղբյուրների՝ մի օր երկրորդը փրկեց առաջինի կյանքը: Հավանաբար այդ պատճառով *Բայբարսը*, լինելով արդեն սուլթան, հսկայական ջանք էր գործադրում՝ ընկերոջը փրկելու համար: Ավելացնենք, որ Սունկուր ալ Աշկարը սուլթան *Բայբարսի* ամիրաներից էր: Նա գերի էր ընկել թաթարների՝ Հակսար գրավելուց հետո (1260 թ.): Այս ամենի մասին տե՛ս Գագիկ Դանիելյանի մեկնաբանությունները: – Իբն Աբդ ալ Չահիր 2021, էջ 173-175, 177-179, 237-239 ծ. 77, 79, 84-86, 273:

²⁷⁹ Հին ֆրանսերեն բնագրում՝ *Sengolascar* կամ *Sangolagar*, լատիներենում՝ *Sangolascar* կամ *Sangerlascar*, հայկական աղբյուրներում՝ **Սնդուրաշխարհ, Սնդուր, Սդուր, Սընդուր Ըշխար, Սնդուր Աշխար**: – Hayton 1906, p. 177, 307, Սմբատ Սպարապետ 1956, էջ 249-251, Գրիգոր Ակներցի 1974, էջ 52-53, 61, Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 1956ա, էջ 74, 90 ծ. 198, 91 ծ. 208, Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 1956թ, էջ 105:

²⁸⁰ Այսինքն՝ *Եգիպտոսի* սուլթանին:

²⁸¹ Բնագրում՝ **Tarpesach, Terpassach, Trepassach, Terpassach**: – Hayton 1906, p. 178:

²⁸² Թագաժառանգ *Լևոնին* գերությունից ազատելու պատմությունը շարադրված է տարբեր հայկական, արաբական և ասորական միջնադարյան աղբյուրներում: Գագիկ Դանիելյանի ներքոհիշյալ աշխատությունը ընդհանուր պատկերացում է տալիս այդ պատմության մանրամասների մասին: Մասնավորապես, նա պարզաբանում է պայմաններից մեկը, որը ստիպված է եղել կատարել Հեթում Ա թագավորը՝ իր ավագ որդուն գերությունից ազատելու համար (նկատի ունենք մի քանի ամրոցների հանձնումը *Եգիպտոսի* սուլթանին, այն բերդերի, որոնք Հայոց թագավորը գրավել էր Հուլալուի սիրիական արշավանքի շնորհիվ (ինչի մասին Հեթում Կոռիկոսցին հաղորդում է վերը)): Համադրելով միջնադարյան հեղինակների վկայությունները՝ կարելի է եզրակացնել, որ Հեթում Ա թագավորը արքայազն *Լևոնի* ազատվելու դիմաց զիջեց սուլթան *Բայբարսին* *Դարպասկ, Ռասպան, Շիհ* ալ Հադիդ և *Ալ Չարը* բերդերը: Որոշ աղբյուրներ հաղորդում են նաև *Պեհեսնին* զիջելու մասին, բայց, ըստ արաբ պատմիչ *Ալ Յունինիի*, Հեթում Ա-ին հաջողվեց պահպանել այդ բերդը իր իշխանության ներքո շնորհիվ *Սունկուր ալ Աշկարի*: – Իբն Աբդ ալ Չահիր 2021, էջ 173-175, 177-179, 237-239 ծ. 77, 79, 84-86, Սմբատ Սպարապետ 1956, էջ 248-251, Գրիգոր Ակներցի 1974, էջ 52-53, 61, Bar Hebraeus 1932, p. 447.

Վերոհիշյալ հինգ ամրոցներից չորսը գտնվում էին *Եփրատացիքում* և Հյուսիսային Սիրիայում, իսկ դրանցից մեկը՝ *Դարպասկը, Սիրիայի* և Հարավարևելյան *Կիլիկիայի* սահմանին, որտեղով անցնում էր նաև Հայոց թագավորության սահմանը: Այդ իսկ պատճառով արքայազն *Լևոնի* ազատ արձակման մասին պատմող հատվածում Հեթում Կոռիկոսցին, ի տարբերություն արաբ հեղինակների, կամ՝ արաբական աղբյուրների, հիշատակում է միայն *Դարպասկ* բերդը: Վերոհիշյալ հինգ ամրոցների տեղադրության մասին տե՛ս TIB 15 2, p. 1508-1509, 1623-1627, 1741-1742, 1839-1841, 1892-1893:

²⁸³ Բնագրում՝ **Machaires**: – Hayton 1906, p. 178:

²⁸⁴ *Մառիի* ճակատամարտից մինչև Հեթում Ա թագավորի մահվան ժամանակահատվածի դեպքերի ժամանակագրությունն այնքան էլ հստակ չէ և առանձին ուսումնասիրության կարիք ունի, քանի որ սկզբնաղբյուրների տեղեկությունները այս առումով

հակասական են: Ամենայն հավանականությամբ, <կթում Ա-ն վախճանվել է 1270 թ. հոկտեմբերի վերջին (հավանական ամսաթվերը՝ հոկտեմբերի 25, 26, 28 կամ 29): – Հիշատակարաններ ԺԳ, էջ 384, 392-393, 705, Մայր ցուցակ Վենետիկ Ս. Ղազար 1995 5, պյուն 24, Վենետիկի ցուցակ Վենետիկ Ս. Ղազար 1996 7, պյուն 757, Անանուն Սերաստացի 1956, էջ 146, 167 ծ. 148, Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 1956ա, էջ 75, Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 2011, էջ 54, Սմբատ 1869, էջ 652, Սամուել Անեցի եւ շարունակողներ 2014, էջ 254, Հեթում Բ 1951, էջ 83, Հեթում Նդիրցի 1963, էջ 191, Սմբատ 1956, էջ 252, Mutafian 2012 1, p. 160-161. Ըստ այլ աղբյուրների՝ <կթում Ա թագավորը մահացել է 1269 թ. կամ 1271 թ. – Սմբատ 1956, էջ 252, Հիշատակարաններ ԺԳ, էջ 407, 409: Ի դեպ, այստեղ հղված աղբյուրների մի մասում նույնպես հիշատակվում է <կթում Ա-ի եկեղեցական անունը՝ Մակար:

285 Խոսքը *Լևոն Բ* թագավորի մասին է (1270-1289):

286 Բնագրում՝ «*Le fiz du roi Haïton, baron Livon... gouverna son regne et sa seigneurie sagement...*» (Hayton 1906, p. 179), որը թարգմանել ենք այսպես. «*Պարոն Լևոնը՝ Հեթում թագավորի որդին.... խելամտորեն կառավարեց իր թագավորության և պարոնության [տարիները]*»: Հին ֆրանսերեն «regne» բառը ունի երկու իմաստ. մեկը՝ «թագավորություն»՝ որպես թագավորելու ժամանակահատված (ժամանակակից ֆրանսերենում այս իմաստին համապատասխանում է «règne» բառը), մյուսը՝ «թագավորություն»՝ որպես պետություն և/կամ երկիր (ժամանակակից ֆրանսերենում՝ «royaume»): Իսկ հին ֆրանսերեն «seigneurie» բառը տվյալ համատեքստում նշանակում է «*իշխանություն*» - հնարավորություն և իրավունք: – DAF 2012, p. 510-511, 547. Վերը մեջբերված հատվածի թարգմանության մեջ հաշվի ենք առել նաև արքայազն *Լևոնի* (հետագայում՝ *Լևոն Բ* թագավոր) իշխանության գալու պատմական իրողությունը: Նա ծնվել է 1236 թ. վերջին: 1263 թվականից ոչ ուշ *Լևոնը* դարձավ իր հոր՝ <կթում Ա արքայի կառավարչակիցը և կոչվեց «պարոն (կամ *իշխան*) Հայոց»՝ ըստ հետևյալ հիշատակարանի. «*Ի թուխս Հայոց ՉԺԲ (15.01.1263-14.01.1264), ի ժամանակս քրիստոսատեր եւ բարեպաշտ թագաւորին Հայոց Հեթմոյ, որ գերագանց գտաւ բարեպաշտութեամբ ամենայն թագաւորացն առաջնոցն, միջնոցն եւ վերջնոցս, եւ ի հայրասկսութեանն Հայոց Կոստանդեայ, եւ ի պարոնութեանս Հայոց Լեւոնի, անդրանիկ որդոյ աստուածատեր թագաւորին Հեթմոյ, եւ հայրագառ եղբայր նորին պարոն Թորոսի....*»: – Հիշատակարաններ ԺԳ, էջ 320: Եվ ըստ *Սեղևկիայի* ամրոցի վիմագրերից մեկի: **Ի ԹԱԳԱԼԻՈՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱ]**

ՅՈՑ ՀԵԹՄՈ ԵՒ Ի (ՊԱՐՈՆՈՒ)

ԹԵ(ԱՆ) ՈՐԿ[Ո ՆՈՐԱՅ]Յ Լ

ԵՎՈՆԻ Ի ՎԱՅԷԼՈՒԲՄՆ ՆՈ

ԲԱՅ ԵՒ ՈՐԴՈՑ [ԻԲԻՐՈ]

Յ ԿԱՏԱՐԵՑԱՎ ՇԷՆՍ ԱՅ

Ս....:

Կիլիկիո Հայոց թագավորության *Սեղևկիա* բերդի այս վիմագիրը, ճշտապես՝ դրա պահպանված հատվածը մեր տրամադրած լուսանկարներով կարդացել է պրոֆ. Կարեն Մաթևոսյանը, ինչի համար խորին շնորհակալություն ենք հայտնում:

Ոչ պակաս ուշագրավ է «Անսիգ Անտիոքայ» ձեռագրի հիշատակարանը, որի հեղինակը/գրիչը <կթում Ա թագավորի ավագ եղբայր *Սմբատ Սպարապետն* (Գունդուտապ) է: Այս աղբյուրում արքայազն *Լևոնը* ներկայացված է որպես երկրորդ (կրտսեր) թագավոր. «*....Ես՝ Սմբատ անարժան եւ մեղատր ծառայս Աստուծոյ, որդի Կոստանդեայ թագաւորսի որն Հայոց Հեթմոյ.... բազում աշխատութեամբ փոխեցի զաս ի մեր հեշտաւոր բառս, ի թուականութեանս Հայոց ՉԺԴ (14.01.1265-13.01.1266), ի հայրասկստու-*

թեան տեսան Կոստանդեան, **և ի թագաւորութեան Հեթոնոյ եւ որդւոյ տորա Լեւոնի»:** – Հիշատակարաններ ԺԳ, էջ 328:

Արքայազն Լեւոնի պարոնությունը ընդհատվեց Մառիի ճակատամարտի օրը (23.08.1266), երբ նա գերի ընկավ: Ազատվելուց հետո Լեւոնը երկրորդ անգամ դարձավ պարոն (իշխան) Հայոց (տե՛ս Տեր-Պետրոսյան 2007 2, էջ 315-316), որի մասին վկայում են հետևյալ հիշատակարանները: «Եւ եղև իրարկոյթիւնս այս ՉԺԸ թուակաւնիս (13.01.1269-12.01.1270), յաշխարհիս Կիլիկեցւոց, ի Սիս մայրաքաղաքի, **ի թագաւորութեանն Հեթոնոյ, եւ յառաջին ամի իշխանութեան որդւոյ նորա Լեւոնի.....**»: – Հիշատակարաններ ԺԳ, էջ 374:

«....Եղև այս ի ժամանակս զարնայնոյն, յամենանն մայիս, **ի թագաւորութեան բարեպաշտ արքային Հեթոնոյ, եւ յիշխանութեան որդոյ իւրոյ Լեւոնի, այն ինչ նորընծա ի պարոնութիւն, եւ ի հայրապետութեանն տեսնն Յակոբայ, յորում էր թիւ տոնարին ՉԺԸ (13.01.1269-12.01.1270)**»: – Հիշատակարաններ ԺԳ, էջ 380:

«Յամի եպեհարիւրերորդի տասներորդի ութերորդի թուաբերութեանս Հայոց (13.01.1269-12.01.1270), յամս աստուածագեցեալ սուրբ եւ ընդրեալ դիտապետի եւ առաջնոր[դ]ի տանս Թորգոմայ տեսնն Յակոբայ, **ի թագաւորութեան Հեթոնոյ եւ յիշխանութեանն անդրանիկ որդւոյ նորա Լեւոնի աստուածասիրի.....**»: – Հիշատակարաններ ԺԳ, էջ 381:

«Եղև զրաւ աստուածախաւս մատենիս այս ի մայրաքաղաքս Սիս, ընդ հովանեաւ Սուրբ Յակոբայ, **ի թուականութեան Հայոց ի եաւթն հարիւրերորդի տասներորդի իններորդի (13.01.1270-12.01.1271), ի հայրապետութեան Հայոց տեսնն Յակոբայ, եւ ի պարոնութեան Լեւոնի բարեպաշտի:** Արդ ի յայսմ ամի, ի հոկտեմբեր ամսոյ, որ աւր էր Ի եւ Ե (25) հանգեաւ ի Քրիստոս բարեպաշտ արքայն Հայոց Հեթոնւմ, որում որդւմեացի նմա Տէր Յիսուս, եւ յիշատակ արհնութեան նորա մնացե՛ յախտեանն»: – Հիշատակարաններ ԺԳ, էջ 392-393:

«Ի եւթն հարիւրերորդի, իններորդի (13.01.1270-12.01.1271) թուաբերութեան տոնարի Հայոց, յառաջնորդութեան եւ ի դիտապետութեան անբիծ հեղինակին եւ յաջողութիւն պաշտոյ սրբոյն Գրիգորի տեսնն Յակոբայ, եւ **ի թագաւորութեան Կիլիկեցւոյ նահանգիս Հեթոնոյ բարեպաշտի, եւ ի պարոնութեանն Հայոց Լեւոնի որդւոյ Հեթոնոյ արքայի.....**»: – Հիշատակարաններ ԺԳ, էջ 396:

Մեր կարծիքով՝ Հեթոն Կոռնիլոսցու «son **regne et sa seignorie**» ձևակերպումը արտացոլում է Լեւոնի՝ պետության կառավարման տարբեր ժամանակաշրջանները. երկուսը՝ որպես պարոն Հայոց (1263 թվականից ոչ ուշ - 1266 և 1268-1270/1271), ապա՝ գրեթե երկու տասնամյակ որպես թագավոր (1270-1289, թագադրվեց 1271 թ. հունվարի 6-ին): Բնավոր հատվածի մեր թարգմանությունը հիմնված է այս հանգամանքի վրա:

²⁸⁷ Պարսկական ծագում ունեցող Մուխն ալ Դին Մուլեմանը, որը առավել հայտնի է որպես Փարվանա (ըստ գրադեցրած պաշտոնի անվանման), բարձրաստիճան պաշտոնյա էր Ռումի անջուրկյան սուլթանությունում: Լինելով մոնղոլների դրածո՝ նա վերոհիշյալ սուլթանության փաստացի կառավարիչն էր սուլթան Քայ-Խաթուն Գ-ի (1264/1265-1282) անչափահասության և պատանեկության շրջանում (մինչև 1277 թ.): Նրա օրոք Ռումի սուլթանությունը անկում էր ապրում՝ գտնվելով ուժեղ կախվածության մեջ Իլ-խանությունից, և ազնվականության զգալի մասը ձգտում էր ազատվելու այդ կախվածությունից: Դրանով կարելի է բացատրել Փարվանայի երկդիմի խաղը, որի համար նա մահապատժի է ենթարկվում: Մասնավորապես նա դրդել է Եգիպտոսի սուլթան Բայբարսին հարձակվելու մոնղոլների կողմից վերահսկվող տարածքների և իլխանության դաշնակից երկրների, ըստ Իբն Շադդադի, այդ թվում՝ նաև Կիլիկիո Հայոց թագավորության վրա: – Իբն Աբդ ալ Չահիր 2021, էջ 248-249 ծ. 122, 271 և ծ. 3, Կ.

Մաթևոսյան 2011, էջ 76, Տեր-Պետրոսյան 2007 2, էջ 312, EMME 2005, p. 555; Mutafian 2012 1, p.144, 162-163.

Փարվանայի առնչությամբ հավելենք, որ, շարադրելով 1277 թ. իրադարձությունները, *Բար-Հերբետուր* նշում է, որ նրա ավագ որդին Հայոց թագավորի փեսան էր: Թեև հենդինակը չի մասնավորեցնում թագավորի անունը, ծագումնաբանները *Բար-Հերբետու*ի Ժամանակագրության հիման վրա ենթադրել են, որ խոսքը *Լևոն Բ* արքայի մասին է: Պարզ չէ նաև, թե ո՞ր դստեր մասին է խոսքը: Դա կարող էր լինել *Լևոն Բ-ի* դուստր *Ֆիմին (Կեռան թագուհուց)* կամ այդ արքայի ապօրինի դստերից մեկը: Այս թեման հարկ է առանձին ուսումնասիրել, ընդ որում, դիտարկելով *Բար-Հերբետու*ի ևս մեկ վկայության հիմամբ. 1267 թ. դեպքերը շարադրելիս նա պատմում է *Փարվանայի* խնամախոսության մասին, որը ցանկանում էր ամուսնանալ *Հեթում Ա-ի* դստեր՝ հավանաբար *Չարելի* հետ: Սակայն, ի վերջո, երկարատև բանակցություններից հետո ամուսնություն տեղի չի ունենում հարսնացուի մահվան պատճառով: Այսպիսով՝ կարելի է եզրակացնել, որ որոշ ժամանակ անց *Փարվանան* կրկնեց Հայոց թագավորական տան հետ խնամախոսություն փորձը, երկրորդ անգամ արդեն՝ իր որդու միջոցով: – Bar Hebraeus 1932, p. 447, 457; Rüd̄t-Collenberg 1983, genealogical tree III (H2) no. 162 and XIII (Q), no. 162; Mutafian 2012 1, 408; Mutafian 2012 2, տոհմաբանական ծառեր 46, 47, Տեր-Պետրոսյան 2007 2, էջ 333-336:

288 Բնագրում՝ **le pas Blanc**, որը նշանակում է «*Սպիտակ (լեռն)անցք/կիրճ/նեղուց/կապան*»: – Hayton 1906, p. 179. Շարադրելով 1277 թ. իրադարձությունները՝ *Բար-Հերբետուր* նշում է, որ *Աբադան*, հասնելով *Կապադովկիա*, իր գործով տեղակայվեց «*Aghja Darband*» կոչվող վայրում: «Դարբանդ (կամ Դերբենդ)» բառը պարսկերեն, ինչպես արդեն նշել ենք, «դուռնք կապանի» կամ «կապանի դարպաս(ներ)» է նշանակում: «*Aghja*», ճշտապես՝ «akça» բառը թուրքերեն նշանակում է «սպիտակ», «սպիտակավուն»: Այսինքն՝ «*pas Blanc*» և «*Aghja Darband*» տեղանունները նույնիմաստ են՝ «*Սպիտակ անցք*» կամ «*Սպիտակ կապան*»: Սակայն *Բար-Հերբետուր* չի հիշատակում որևէ ճակատամարտ, որը կարող էր տեղի ունեցած լինել «*Սպիտակ անցքի*» մոտ: – Bar Hebraeus 1932, p. 456-458:

289 Բնագրում՝ **Gordins** կամ **Cordins**: – Hayton 1906, p. 180:

290 Վերջին արտահայտությունը, ամենայն հավանականությամբ, վերաբերում է վերոհիշյալ քրդերին:

291 Ակնհայտ է, որ *Հեթում Կոռիկոսցին* այստեղ նկարագրում է սուլթան *Բայբարսի*՝ 1277 թ. արշավը *Անատոլիա* և իլիսան *Աբադայի* պատասխան գործողությունները: Ոչեվեն Ամիտայի-Պռեյսի հայտնի մենագրությունում այդ իրադարձությունները ներկայացված են հետևյալ կերպ:

Փարվանայի հետ գաղտնի նամակագրությունը ոգևորեց *Բայբարսին* հարվածելու իլիսանի իշխանության ներքո գտնվող *Անատոլիայի* տարածքներին: Նրա հաշվարկը հիմնված էր այն հանգամանքի վրա, որ սելջուկյան պետության բնակչության և ազնվականության զգալի մասը տրամադրված էր մոնղոլների դեմ: 1277 թ. ձմռան վերջին սուլթան *Բայբարսը* իր գործով դուրս եկավ *Կահիրեից*: Անցնելով *Կիլիկիո Հայոց թագավորության* արևելյան սահմանով՝ մամլուքները հայտնվեցին *Ջահան* գետի վերին հոսանքում՝ *Ալբիստան (Էլբիստան, Այլասապ)* քաղաքի մոտ: 1277 թ. ապրիլի 15-ին այստեղ նրանց և մոնղոլական զորքի միջև տեղի ունեցավ մեծ ճակատամարտ: Չնայած որ մոնղոլները ջախջախեցին հակառակորդի ուժերի ձախ թևը, սակայն վերջում հաղթեց սուլթան *Բայբարսը*: Նշենք, որ *Փարվանան* իր ուժերով օգնության չհասավ մոնղոլներին, ինչպես վերջիններս ակնկալում էին: Հաղթանակից հետո՝ ապրիլի 20-ին, մամլուքների զորքը մտավ *Կապադովկիայի Կեսարիա*: Այստեղ *Բայբարսը* շնորհավորական նամակ ստացավ *Փարվանայից*: Եզիպտական բանակի՝ մատակարար-

ման հետ կապված խնդիրները (հավանաբար նաև իլիսան *Աբադալի* գլխավորությամբ մեծ մոնղոլական զորքի մոտալուտ ժամանման վտանգը ստիպեցին *Բայբարսին* վերադառնալ իր տիրույթներ: Ապրիլի 25-ին եգիպտական զորքը հեռացավ *Կեսարիայից*: Այդ ճանապարհին *Բայբարսը* հրամայեց իր ջոկատներից մեկին ամիրա *Ալա ալ Դին Տայբարս ալ Վազիրիի* հրամանատարությամբ հարձակում գործել *Ռումմանա* անունով հայաբնակ մի գյուղի վրա, որի բնակիչները մինչև այդ թաքցնում էին մամլուքների արից փրկված մոնղոլներին: Նույն տարվա ամռանը իլիսան *Աբադալի* մեծ բանակով եկավ *Անատոլիա*՝ նախապես ուղարկելով այնտեղ իր եղբորը և այլ թաթար զորավարների իրենց գնդերով: *Աբադալի* ճնշեց սելջուկների խռովությունները, դաժանորեն պատժեց նրանց, որոնց կասկածում էր դավաճանության մեջ (այդ թվում՝ նաև *Փարվանային*), սակայն, ստանալով տեղեկություններ *Բայբարսի* զորքի քանակի և ուժի մասին, ձեռնպահ մնաց *Սիրիա* ներխուժելուց: – Amitai-Preiss 1995, p. 167-178, Իբն Արդ ալ Չահիր 2021, էջ 195, 255 ծ. 146: Ըստ *Անանուն Սեբաստացու*՝ *Աբադալի* ներխուժումը *Սիրիա* չի կայացել այն պատճառով, որ նա տեղեկացել է *Ոսկե Հորդայի* զորքի՝ *Բիսանուլյան* սահմանին (*Պերքենդի* հատվածում) մոտենալու մասին և ստիպված է եղել վերադառնալու իր մայրաքաղաք: – Անանուն Սեբաստացի 1956, էջ 146-147: Արձանագրենք, որ 1277 թվականի իրադարձությունների մասին *Հեթում Կոռիկոսցու* վկայությունը զգալի չափով հակասում է սուլթան *Բայբարսի*՝ *Անատոլիա* կատարած արշավանքի պատմությանը, որը, շարադրված լինելով արևելյան (հիմնականում՝ արաբական) աղբյուրների հիման վրա, ներկայացվեց վերը: Մասնավորապես, ըստ սույն գլխի, կողմերի միջև տեղի ունեցած գլխավոր ճակատամարտը ավարտվել է թաթարների, ոչ թե մամլուքների հաղթանակով: Պետք է նշել, որ *Հեթում Կոռիկոսցին* միակ ժամանակագիրը չէ, որը ներկայացնում է իրադարձությունների նման տարբերակ: Ըստ «*Les Gestes des Chiprois*» («*Գործք կիպրացից*») տարեգրքի հեղինակի՝ *Բունդուկդարը* (սուլթան *Բայբարս*) 1277 թ. արշավի ընթացքում ջախջախիչ պարտություն կրեց թաթարներից, կորցրեց բազմաթիվ զինվորներ և ստիպված եղավ նահանջել և վերադառնալ *Կահիրե*: – Gestes des Chiprois 1906, p. 783. Վերոնշյալ հանգամանքները և հակասությունները ցույց են տալիս, որ սուլթան *Բայբարսի*՝ *Անատոլիա* կատարած արշավանքի պատմությունը լրացուցիչ ուսումնասիրության կարիք ունի: ²⁹² Բնագրում՝ **baillie**: – Hayton 1906, p. 181: ²⁹³ Ըստ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի՝ ժամանակաշրջանի աշխարհաքաղաքական իրավիճակի համեմատ *Լևոն Բ* թագավորի որոշումը ճիշտ է եղել: – Տեր-Պետրոսյան 2007 2, էջ 323-325: Սակայն, ըստ մեզ, այս հարցը դեռևս սպառիչ պատասխան չի ստացել, և համակողմանի ուսումնասիրության կարիք կա: ²⁹⁴ Հին ֆրանսերեն բնագրում՝ **Corascen** կամ **Copasen**, լատիներենում՝ **Corascen** կամ **Corossen**: – Hayton 1906, p. 181, 310: ²⁹⁵ Երիտասարդ *Ալ Մալիք ալ Մալիդ Բարաքան* (*Բերքե*), որին *Հեթում Կոռիկոսցին* հիշատակում է որպես *Մեղեք Սախո* (*Մալիդ*), Եգիպտոսի սուլթան դարձավ 1277 թ. հուլիսին՝ հոր հանկարծամահությունից հետո: Նրան չհաջողվեց զսպել ազդեցիկ մամլուք ամիրաներին, որոնցից առանձնանում էին *Ալ Մալիք ալ Մանսուր Մայֆ ալ Դին Կալավուն ալ Ալֆին* և *Բադր ալ Դին ալ Բայսարին*: 1279 թ. զարնանը, իր բանակով գտնվելով *Դամասկոսում*, *Ալ Մալիք ալ Մալիդ Բարաքան* վերոհիշյալ ամիրաներին ուղարկեց պատերազմելու Հայոց թագավորության դեմ: Հեռացնելով նրանց *Եգիպտոսից* և *Սիրիայից*՝ երիտասարդ սուլթանը հույս ուներ այդ ամիրաների բացակայության ընթացքում թուլացնելու նրանց խմբավորումները և ամրապնդելու իր քաղաքական դիրքը, որ մեկընդմիջտ վերջ դին նրանց ազդեցությանը: Կռահելով *Ալ Մալիք ալ Մալիդ Բարաքայի* մտադրությունը՝ *Կալավուն ալ Ալֆին* և *Բադր ալ Դին ալ Բայսարին* ժամանակից շուտ ավարտեցին իրենց ռազմական արշավը, ապստամբեցին սուլթանի դեմ, հաղ-

թանակ տարան և ստիպեցին վերջինիս հրաժարվել իշխանությունից (կարճ ժամանակ անց՝ 1280 թ., *Ալ Մալիք ալ Մալիք Բարսբան* մահացավ առեղծվածային հանգամանքներում): Դրանից հետո սուլթանական տիտղոսը մի քանի ամսով անցավ *Բայբարս ալ Բուռղուկդարիի*՝ *Ալ Մալիք ալ Ադիլ Բադր ալ Դին Սուլամիշ* անունով որդուն: 1279 թ. վերջին *Կալավուն ալ Ալֆին* (որը սույն աշխատանքի ֆրանսերեն բնագրում հիշատակվում է որպես **Elfi**) նրան գահընկեց արեց և ինքնառաջակվեց սուլթան: Հավելենք, որ *Հեթում Կոռիկոսցու* հայերեն երկերում, ինչպես նաև այլ հայ միջնադարյան աղբյուրներում սուլթան *Կալավուն ալ Ալֆին* (1279-1290) ներկայացված է որպես *Ալֆի (Ալֆե)* կամ Մելեք Մնսուր: – Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 1956ա, էջ 78-79, Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 2011, էջ 55-56, Հիշատակարաններ ԺԳ, էջ 629, 711, Հեթում Բ 1951, էջ 84-86, Անանուն Սեբաստացի 1956, էջ 147-149, Ներսես Պալիանցի 1956, էջ 180, Հեթում Նդիրցի 1963, էջ 543, 54: Վերոհիշյալ իրադարձությունների, ինչպես նաև *Կալավուն ալ Ալֆիի* և *Բադր ալ Դին ալ Բայսարի*՝ 1279 թ. արշավի մասին (ընդդեմ Հայոց թագավորության) տե՛ս Իբն Աբդ ալ Չահիր 2021, էջ 255-257 ծ. 146, 271, Amitai-Preiss 1995, p. 179-181:

²⁹⁶ Սույն գլխում արտացոլված են 1280-1281 թթ. Իլխանության և նրա դաշնակիցների, այդ թվում՝ նաև *Կիլիկիո Հայոց թագավորության* ռազմական արշավանքները *Սիրիա*: Դրանց սկզբնական փուլում՝ 1280 թ. ամռանը և աշնանը, մոնղոլները գրավեցին մի քանի կարևոր բերդեր և քաղաքներ, մասնավորապես՝ *Անթեպր (Այնթապ)*, *Հալապր*, *Պադրասար* և *Դարպասար* (վերջին երկու ամրոցները գտնվում էին Հյուսիսային *Սիրիա*-յի և *Կիլիկիայի* սահմանին և *Լևոն Ա* թագավորի օրոք մտնում էին Հայոց թագավորության մեջ (Սմբատ 1956, էջ 204, 209, Սմբատ 1869, էջ 636, TIB 5-1, p. 1564-1568, 1839-1841; Lawrence 1978, p. 34-46, 55)): Վերոհիշյալ 1280-1281 թթ. պատերազմի գագաթնակետը, այսպես կոչված, Հոմսի երկրորդ ճակատամարտն էր, որը տեղի ունեցավ 1281 թ. հոկտեմբերի 29-ին (*Հոմս* քաղաքի շրջակայքում մոնղոլների եւ մամլուքների միջև ընդհանուր հաշվով տեղի է ունեցել երեք մեծ ճակատամարտ): Մոնղոլների և քրիստոնյաների միացյալ զորքի ռազմերթը նշանավորվեց նաև 1281 թ. աշնան՝ Հոմսի երկրորդ ճակատամարտով: Այդ զորքի գլխավոր հրամանատարը *Մանկո Տիմուրն* էր՝ իլխան *Աբադայի* եղբայրներից մեկը: Բացի մոնղոլներից՝ այն ներառում էր նաև *Կիլիկիո Հայոց թագավորության* (*Լևոն Բ* արքայի գլխավորությամբ), *Վրաց թագավորության* (*Դեմետրե Բ* արքայի գլխավորությամբ) և *Ռումի սելջուկյան սուլթանության* մեծաքանակ զորախմբեր: Հարկ է նշել, որ *Վրաց թագավորի* զորքի կազմում կային Արևելյան Հայաստանի իշխանների ջոկատներ, ինչի մասին հաղորդում է *Անանուն Սեբաստացին*. «*Դեմետրե թագաւոր Վրաց և մեծամեծ իշխանքն Հայոց, որ յԱրևելս, և թագաւոր Հայոց Լևոն, անհուն զաւրաւք*»: – Անանուն Սեբաստացի 1956, էջ 147: 1280-1281 թթ. ռազմական արշավանքների մասին մանրամասն տե՛ս Amitai-Preiss 1995, p. 183-201; Bayarsaikhan 2011, p. 173-175:

²⁹⁷ Խոսքը *Եզիպտոսի* սուլթան *Կալավուն ալ Ալֆիի* մասին է:

²⁹⁸ Բնագրում՝ «quant l'estée fut passée», այսինքն՝ «երբ ամառն ավարտվեց»: – Hayton 1906, p. 182:

²⁹⁹ Բնագրում՝ **La Chamelle**: – Նույն տեղում: Այդպես ֆրանկները կոչում էին Հոմս քաղաքը: – Bosworth 2007, p. 158; Runciman 1952 2, p. 57, 66:

³⁰⁰ Խոսքը մոնղոլների և քրիստոնյաների միացյալ զորքի մասին է, որի աջ թևում դիրքավորվում էին ոչ միայն *Կիլիկիո Հայոց թագավորի* զնդերը, այլև *Վրաց Դեմետրե Բ* արքայի զորախումբը Արևելյան Հայաստանի իշխանների ջոկատներով հանդերձ, թաթար-մոնղոլական տարբեր ջոկատները՝ *Ալինախի*, *Տայչուի*, *Հուլաչուի* և *Բուրայի* հրամանատարությամբ, *Ռումի* թուրքերը՝ մոնղոլ զորավար *Սամադարի* հրամանատարությամբ: Հեթում Կոռիկոսցին հիշատակում է այս մոնղոլ հրամանատարներից

մեկին՝ *Ալինախին*, որին և *Սամադարին* դեռևս կանդադարեցին: Դաշնակից ուժերի տեղակայման սխեմայի մասին տե՛ս Amitai-Preiss 1995, p. 192:

301 Բնագրում՝ **lues**, այսինքն՝ **lieue** (**լյո**), հեռավորության չափման միավոր միջնադար-
 302 յան Փրանսիայում: Ցամաքային լյոն հավասար է 4444 մ: – Kaciuni 1891, p. 1150:
 303 Հին ֆրանսերեն բնագրում՝ **Halinac, Halinach(e)bech, Alemac, Amalech**, լատիներե-
 նում՝ **Alinac, Alinach, Almach**: – Hayton 1906, p. 183, 311:

304 Բնագրում՝ **Cara**: *Քարահ* բնակավայրը գտնվում է Հոմսից 65 կմ հարավ, *Դամասկոս*
 տանող ճանապարհին: – Նույն տեղում, էջ 183 et n. a:

305 Բնագրում՝ «le champ de la victoire» («հաղթանակի դաշտ»): – Նույն տեղում, էջ 183:
 Սրանով Հեթումը *Կոռիկոսցին* հավանաբար ուզում է ասել, որ այն պահին, երբ *Մանկո*
Տամուրը նահանջում էր մարտի դաշտից, մոնղոլների և քրիստոնյաների միավորված
 զորքը արդեն շատ մոտ էր հաղթանակի:

306 Խոսքը վերոհիշյալ *Ալինախի* մասին է:

307 Խոսքը *Եգիպտոսի* սուլթան *Կալավուն* ալ Ալֆիի մասին է:

308 Խոսքը միացյալ զորքի գլխավոր հրամանատար *Մանկո Տամուրի* մասին է:
 Հեղինակը տեղեկություն չի հաղորդում այն մասին, որ *Մանկո Տամուրը* ճակատա-
 մարտի վճռական պահին վիրավորվել էր, որը, ամենայն հավանականությամբ, նրա
 հրամանատարության ներքո գտնվող զորախմբերի նահանջի գլխավոր պատճառն
 էր: – Amitai-Preiss 1995, p. 179, 197-198; Bayarsaikhan 2011, p. 175:

309 Հոմսի երկրորդ ճակատամարտի մասին հայ մատենագիրները գրում են:
 «Ի թվին ՉԼ (10.01.1281-09.01.1282).... եղբայր Աբադային Մանկո Տամուրն և Հուլաշուն,
Ալինախ պահատուրն, և **Դաննորէ թագաւոր Վրաց, և մեծամեծ իշխանքն Հայոց, որ**
յԱրեւելս, և թագաւոր Հայոց Լևոն, անհուն զարաք գնան ի պատերազմ ի վերայ
 Մարայ: Եւ սուլտանն Ալֆի գալ ընդդէմ նոցա բազում զարաք, և լինի պատերազմ ի մեծ
 դաշտն Համայ: Ընդառաջն քաջապէս պատերազմեցան զարք թալթարին, բայց յետոյ
 փախրստական եղին»: – Անանուհի Սեբաստացի 1956, էջ 147-148:
 «ՉԼ (10.01.1281-09.01.1282) Մանգու Դէմուրն գնաց բազում զարք ի Հալք. և պարտեցաւ
 ի դաշտն Համայ[ի] ի Մարցոյն և փախեաւ»: – Ստեփաննոս Եպիսկոպոս 1951, էջ 45:
 «ԻՄԶԲ (1282) Մանկա Տամուր եղբայր Ապադայ խանին **ԼՌ** (30000) **Մուղլով, եւ ԳՌ**
(3000) Վրացով, եւ Հաւնաց Ռ (1000) **հեծելով, եւ Հայոց ԲՌ (2000)** **հեծելով** մտին
 յերկիրն Շամբուն եւ աւերեցին զաշխարհն մինչեւ ի դուռն Համայ եւ անդ պատերազմե-
 ցան ընդ Ալֆի սուլտանն Մարայ: Եւ խանգրեցին զսուլտանին զարքն եւ կոտորեցին ի
 նոցանէ անթիւ եւ շահեցան զսուլտանին խզէնայն եւ զախրուխն: Այլ Մանկա Տամուրն
 վասն փառաբարոյեան իւրոյ առանց իրիք պատճառի ի փախուստ դարձաւ. եւ յորժամ
 տեսին Մուղալ զարքն գդառնալ զգլխատրին իւրեանց, թողին զպատերազմն եւ գնացին
 զհետ նորա: Եւ գնացեալ անցին ընդ գետն Եփրատս եւ մտին յաշխարհն իւրեանց: Եւ
Սամադարն ԲՌ (2000) հեծելով եւ Հայոց թագաւորն իւր հեծելովն բաժնեցան ի Ման-
կա Տամուրէն եւ եկին դէպ ի Հաւնաւք եւ ի Հայոց աշխարհն. եւ ի ճանապարհին
հասեալ նոցա շահանդակ. եւ կորեան ի Հայոց զարացն բազում մեծամեծ իշխանք
եւ ի հեծելէն առաւել քան զԵ (5) բաժինն: Եւ թագաւորն զերծեալ եմուտ յաշխարհն
իւր եւ Սամադարն անցեալ ընդ երկիրն Հայոց գնաց ի Հաւնաւք»: – Հեթում Պատմ-
 միչ Կոռիկոսցի 1956ա, էջ 77:
 «ՉԼԱ (10.01.1282-09.01.1283) Մանկա Տամուր, եղբայր Ապադայ խանին պատերազմե-
 ցաւ Մուղալ զարաքն ընդ Ալֆի Մարա սուլտանն, ի դուռն Համայ, կառարեցան յանա-
 րինաց բազումք: Եւ ապա Մուղալն ի փախուստ դարձաւ: Եւ յայնմ փախուստի **կորեան**
ի զարացն Հայոց աւելի քան զԲՌ (2000) այր»: – Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 2011,
 էջ 55:

«ՉԼ (10.01.1281-09.01.1282) Մանգու Դնուրն գնաց բազում զարօք ի Հայք, եւ պարտեցաւ ի դաշտն Համաս, ի Մարցոյն եւ փախեաւ»։ – Մամուլէ Անեցի եւ շարունակողներ 2014, էջ 257:

«ՉԼԱ (10.01.1282-09.01.1283) եկն Մանկու Թամուրն հեծելովք ի Հոռոմք, եւ գնաց առ նայ Լեւոն թագաւորն Կիլիկիոյ, եւ դիմեալ ի վերայ եգիպտացոցն ի սահմանս Պաղեստինոյ. սկիզբն յաղթեաց, բայց յետոյ յաղթեցաւ քսու բանիւք, եւ երկուցեալ յետս դարձուցին, եւ թագաւորն դարձաւ ի տեղի իւր»։ – Նույն տեղում:

«ՉԼԱ (10.01.1282-09.01.1283) Մանկո Տամօր, եղբայր Ապադա խանին պատերազմեցաւ մուղիսալ գօրօքն ընդ Ալֆի Մարայ տուլթանին, ի դուռն Համաս, եւ կատարեցան յանօրինաց բազումք: Եւ ապա մուղալն ի փախուստ դարձաւ, վասն որոյ **ի գօրացն Հայոց կոռեան աւելի քան զԲՌ (2000) քրիստոնեայք**]: – Հեթում Բ 1951, էջ 84-85:

«Ընդ այսմ իսկ ժամանակի՝ ԲՄԶԲ (1282), հայ թիւն ՉԼԱ, պարոն ոմն ի թաթարացն, անուն Մանկո Դամուր, իջեալ գօրօք ի Շամբն, որ է Ասուրիայ. եւ ճակատեալ ընդ տուլթանին Մարայ՝ ընդ Ալֆին, մերձ դրանն Հենայ քաղաքին եւ յաղթեաց թաթարն, որ եւ ասի, թէ փարեաց գաւուտանն ի փախուստ գաւուրս Ը (8): Եւ կոտորեաց ի նոցանէ թաթարն աւելի քան զԾՌ (50.000) այրս: Եւ ապա գօրք տուլթանին պնդեալք դարձան յետս եւ շրջեցին զգօրս թաթարին, զի դարձան ի փախուստ, որ եւ յայնմ փախաւորին սպանան ի Մուղալ գօրուն իբր ԼԸ (30000), իսկ **ի գօրացն քրիստոնեայ, այսինքն՝ Է թագաւորին Հայոց, որք էին ընդ թաթարսն համազոյց, սպանան ի նոցանէ արս ԲՌ (2000)**»։ – Ներսես Պալիանցի 1956, էջ 180:

³¹⁰ Իրականում, ինչպէս վերը նշեցինք, այն իրադարձությունները, որոնց մասին Հեթում Կոռիկոսցին պատմում է տույն գլխում, տեղի են ունեցել 1281 թ. աշնանը: Ինչպէս նշեցինք նախորդ հոման մեջ, հայ միջնադարյան մատենագիրները Հոմսի երկրորդ ճակատամարտը թվագրում են 1281 կամ 1282 թ.:

³¹¹ Սույն գլխի վերջում անհրաժեշտ է անդրադառնալ մի ուշագրավ հանգամանքի, որը առնչվում է 1281 թ. ռազմական արշավանքի իրադարձություններին և հետևանքներին: Խոսքը մոնղոլ զորահրամանատար Ալինասիի անվան մասին է, քանի որ նույն անունն էր կրում նաև Լևոն Բ թագավորի կրտսեր որդին (հայերիս մեջ այս անունով հայտնի առաջինը (ՀԱԲ 1, էջ 80-81)): Առավել ուշագրավ է նաև, որ արքայազն Ալինասիյը Լևոն Բ-ի և Կեռան թագուհու որդին, ծնվել է Հոմսի երկրորդ ճակատամարտից կարճ ժամանակ անց: Ահա այս մասին հայ միջնադարյան մատենագիրների վկայությունները: «ՉԼԲ (10.01.1283-09.01.1284).... ծնաւ թագաւորին Հայոց Լեւոնի՝ Աւշինն եւ Ալինասին խեղեփք»։ – Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 2011, էջ 55:

«ՉԼԲ (10.01.1283-09.01.1284).... ծնաւ թագաւորն Լևոնի Օշէնն և Ալինասին խեղեփք»։ – Հեթում Բ 1951, էջ 85:

«ՉԼԲ (10.01.1283-09.01.1284).... ծնաւ Աւշինն ու Ալինասին խեղեփք»։ – Հեթում Նոիրցի 1963, էջ 191:

Ըստ նույն աղբյուրների՝ Լևոն Բ-ի և Կեռանի որդին Ներսեսն էր՝ ծնված 1279 թ., այսինքն՝ Հոմսի երկրորդ ճակատամարտից մոտ երկու տարի առաջ։ – Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 2011, էջ 55, Հեթում Բ 1951, էջ 84, Հեթում Նոիրցի 1963, էջ 191:

Այս վկայությունների հիման վրա Կող Մութաֆյանը եզրակացնում է, որ Ալինասիյը և նրա երկվորյակ («խեղեփ») եղբայրը՝ Օշինը, ծնվել են 1283 թ.: – Mutafian 2012 1, p. 172-173, 194; Mutafian 2012 2, տոհմաբանական ծառ 47: Ի տարբերություն Կող Մութաֆյանի՝ Վիպերտ-Ուգո Ռյուդո-Կոլլենբերգը թվագրում է երկվորյակների ծնունդը 1282 թ.: Նույն կարծիքին են նաև Լևոն Տեր-Պետրոսյանը և Էմմա Չուգասյանը։ – Rüdtt-Collenberg 1983, genealogical tree III (H2), Տեր-Պետրոսյան 2007 2, էջ 333-336, Է. Չուգասյան 2017, էջ 390:

Համենայնդեպս, ակնհայտ է, որ *Օշին* և *Այինախ* երկվորյակների լույս աշխարհի գալը առաջին ծնունդն էր *Կեռան* թագուհու և *Լևոն Բ* արքայի ընտանիքում, սիրիական 1281 թ. արշավանքից վերջինիս վերադառնալուց հետո: Հիշեցնենք, որ Հռոմի ճակատամարտում *Լևոն Բ-ն* կողք կողքի էր կռվում մոնղոլական բարձրաստիճան գորավար *Այինախի* հետ: *Անանուն Սեբաստացին* ներկայացնում է նրան որպես «*Այինախ* պահատուր» (այսինքն՝ *bahadur* – քաջարի, կտրիճ՝ գորավարի մոնղոլական տիտղոս) - Անանուն Սեբաստացի 1956, էջ 147, Bayarsaikhan 2011, p. 210:

Ըստ Հեթում Կոռիկոսցու «Համառոտ պատմություն ժամանակաց» երկի՝ *Լևոն Բ* թագավորը և նրա զորքը վերադարձան *Սիրիայից Հայաստան Սամաղար* անունով բարձրաստիճան մոնղոլ գորավարի ջոկատների հետ: Նշենք, որ վերջինս եղել է այդ ժամանակ *Ռումի սուլթանության* մոնղոլ կառավարիչներից: Հեթում Կոռիկոսցին հիշատակում է, որ *Սամաղարն* Հայաստանով անցավ *Ռում*, «**Եւ Սամաղարն ԲՌ**» (2000) **հեծելով եւ Հայոց թագաւորն իւր հեծելովն բաժնեցան ի Մանկաւ Տաւուրէն եւ եկին դէպ ի Հաւռաւմք եւ ի Հայոց աշխարհն. եւ ի ճանապարհին հասեալ նոցա շահանդակ. եւ կորեան ի Հայոց գաւրացն բազում մեծամեծ իշխանք եւ ի հեծելէն առաւել քան զԵ (5) բաժինն: Եւ թագաւորն զերծեալ եմուտ յաշխարհն իւր եւ Սամաղարն անցեալ ընդ երկիրն Հայոց գևաց ի Հաւռաւմք**»: – Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 1956ա, էջ 77: Ըստ «Ծաղկաբաղի» սույն գլխի՝ *Այինախ* պահատուրը այդ ճանապարհին *Լևոն Բ-ի* հետ չէր: Հարկ է արձանագրել այս իրողությունը նախքան անցնելը սույն ծանոթագրության հաջորդ մասին, որտեղ կփորձենք պատասխանել այն հարցին, թե ինչու է *Հայոց թագավորը* իր որդուն անվանել մոնղոլական *Այինախ* անունով: Հայ ազնվական ներկայացուցիչները սովորաբար իրենց երեխաներին անվանում էին ի պատիվ հորական կամ մորական գծով ազգականների կամ խնամիների, այդ թվում՝ նաև ոչ հայ ազգականների և խնամիների (այս մասին տե՛ս Grigoryan 2021, p. 131-136): Սակայն այս դեպքում հիմք չունենք ենթադրելու, որ մինչև այս երկվորյակների ծնունդը Ռուբինյանները կամ Հեթումյանները *Այինախ* մոնղոլական անունով ազգական կամ խնամի ունենային (տե՛ս Mutafian 2012 2, տոհմաբանական ծառեր 31-37, 42-44, 46-48): Սա մեզ հնարավորություն է տալիս ենթադրելու, որ 1279-1283 թթ. միջև եղել է մի բացառիկ դեպք, որը դրդել է *Լևոն Բ* թագավորին իր որդիներից մեկին տալու մոնղոլական *Այինախ* անունը: Հարկ է ընդգծել, որ *Լևոն Բ-ն* անվանեց իր որդուն ոչ ի պատիվ իլխանի կամ նրա մտերիմ արյունակից բարեկամի, այլ ի պատիվ ավելի ցածր աստիճանի մոնղոլ գորավարի:

Մեր կարծիքով՝ սրա համար հիմք է եղել Հռոմի երկրորդ ճակատամարտին *Հայոց թագավորի* և գորավար *Այինախի*՝ մամլուքների դեմ կողք կողքի կռվելը: Գուցե վերջինս փրկել է *Լևոն Բ-ի* կյանքը կամ ինչ-որ կերպ օգնել հայոց զորքին խուսափելու մեծ կորուստներից, ինչին որպես երախտագիտություն, թագավորը որոշել է իր հաջորդ որդիներից մեկին անվանել նրա անունով:

³¹² Բնագրում՝ «ses barons»: – Hayton 1906, p. 184:

³¹³ Խոսքը իլխանության ազնվականության մասին է:

³¹⁴ Հին ֆրանսերեն բնագրում՝ **Tangodar, Tangador, Tangadar, Tangocdar, Tancgodar**, լատիներենում՝ **Tangodar, Tangodor, Tagodar, Tagotar, Cangodar**: – Hayton 1906, p. 185, 312: Խոսքը երրորդ իլխան *Թագուդարի* (Tegüder) մասին է (1282-1284), որն ընտրվել է 1282 թ. հունիսի 29-ին և իշխել է մոտ երկու տարի: – EMMÉ 2004, p. 234, 252, 625:

³¹⁵ *Թագուդարի* մայրը՝ Բուբոյ Խաթունը, քրիստոնյա էր: – Grousset 1970, p. 371:

³¹⁶ Իրականում, *Թագուդարը* կրոնափոխությունից հետո ինքն իրեն սկսեց անվանել *Սուլթան Ահմեդ*: – Rashīd al-Dīn Tabīb 1946 3, p. 98-99; Bayarsaikhan 2011, p. 176: EMMÉ 2004, p. 234, 281, 341, 460, 598, 625. Հայ միջնադարյան աղբյուրներում նա

- առավել հաճախ հիշատակվում է *Ահմատ*, երբեմն՝ նաև *Թագուդար* անունով: – Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 2011, էջ 55, Հեթում Բ 1951, էջ 85, Հիշատակարաններ ԺԳ, էջ 551, Անանուն Սեբաստացի 1956, էջ 148, Սարգիս Պիծակ Սսեցի 1951, էջ 105, Հեթում Նդիրցի 1963, էջ 191, Ստեփաննոս Օրբելեան 1942, էջ 27-28:
- ³¹⁷ Խոսքը *Ղօնդրայթ* կամ *Ղօնդրայթայ* (Qongqurtai) անունով՝ *Աբադայի* ու *Թագուդարի* համահայր եղբայրներից մեկի մասին է: – Ստեփաննոս Եպիսկոպոս 1951, էջ 46, Ստեփաննոս Օրբելեան 1942, էջ 28, Bayarsaikhan 2011, p. 178-179:
- ³¹⁸ *Իլխանուլթյան* մոնղոլ ազնվականության զգալի մասը խիստ դժգոհ էր *Սուլթան Ահմեդի* (*Թագուդարի*) քաղաքականությունից: Դժգոհությունը տարածվեց նաև դաշնակից և ենթակա երկրներում, այդ թվում՝ *Կիլիկիո Հայոց թագավորությունում*: 1283 թ. զարնանը *Արղունը*՝ *Աբադայի* որդին և *Թագուդարի* զարմիկը, վերջինիս դեմ ապստամբություն բարձրացրեց և առաջնորդեց այն: Վերոհիշյալ *Ղօնդրայթայը* *Արղունի* կողմնակիցն էր (*Հայոց թագավորը* նույնպես նախընտրում էր *Արղունին*), ինչին *Սուլթան Ահմեդը* հակադարձեց բռնաճնշումներով: Չորավար *Ալինախը*, որ *սուլթան Ահմեդի* կողմնակիցներից էր, վերջինիս հրամանով սպանեց *Ղօնդրայթային*: Իլխանը հրամայեց մահապատժի ենթարկել նաև այլ մոնղոլ և վրացի ազնվականների և Ռումի սուլթան *Ղյուսա ալ Դին Քալ-Խուսրով Գ-ին*: Ապստամբությունը ճնշելուց հետո *Արղունը* բռնվեց և կալանավորվեց: Սակայն *Սուլթան Ահմեդի* քաղաքականությունից մոնղոլական ազնվականության լայն շերտերի դժգոհությունը իր դերը ի վերջո խաղաց. զորավար *Բուղան* (*Հունի* երկրորդ ճակատամարտի մոնղոլ զորահրամանատարներից, տե՛ս վերը), որը գաղտնի համակրանք ուներ *Արղունի* նկատմամբ, վերջինիս ազատեց բանտից, սպանեց *Ալինախին* և սուլթան *Ահմեդի* այլ կողմնակիցների: Իլխանը փորձեց փախչել *Ոսկե Հորդա*, բայց բռնվեց և մահապատժի ենթարկվեց 1284 թ. օգոստոսի 10-ին: *Արղունը* դարձավ չորրորդ իլխան (1284-1291): Սրանով, ըստ Բայարսայ-խան Դաշդոնդոգի, վերականգնվեց հայ-մոնղոլական դաշինքը: – Ստեփաննոս Եպիսկոպոս 1951, էջ 45-47, Ստեփաննոս Օրբելեան 1942, էջ 27-29, Անանուն Սեբաստացի 1956, էջ 148, Bayarsaikhan 2011, p. 178-179:
- ³¹⁹ Խոսքը վերոհիշյալ զորավար *Ալինախի* մասին է:
- ³²⁰ Խոսքը վերոհիշյալ *Բուղայի* մասին է:
- ³²¹ Այսինքն՝ *Աբադային*:
- ³²² Իրականում, *Արղունը* իշխեց մոտ յոթ տարի:
- ³²³ Բնագրում՝ **Cagaton, Calgaito, Kalgaito, Kaigato, Kalgato** և այլն: – Hayton 1906, p. 188: Խոսքը *Գայխաթու իլխանի* (1291-1295) մասին է, որին Հեթում Կոռիկոսցին կոչում է *Քեղաթուն*: – Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 2011, էջ 56:
- ³²⁴ Բնագրում՝ **MCCLXXXV** (Hayton 1906, p. 189), այսինքն՝ 1295, որը սխալ է, քանի որ Արղունը վախճանվեց 1291 թ.: Պետք է լինի՝ **MCCLXXXI**:
- ³²⁵ Իրականում *Քեղաթունն* իշխել է մոտ չորս տարի:
- ³²⁶ *Տարսարայի* որդի *Բայրուն* առաջին իլխան Հուլախուի թոռն էր: – Rashīd al-Dīn Ṭabīb 1946 3, p. 69: Այսպիսով՝ *Արղունն* ու *Քեղաթունը* նրա զարմիկներն էին:
- ³²⁷ *Բայրուն* իշխեց ընդամենը մի քանի ամիս:
- ³²⁸ Խոսքը իլխանության տարածքում ապրող մահմեդականների մասին է:
- ³²⁹ Յոթերորդ իլխան (1295-1304):
- ³³⁰ Ալ Մալիք ալ Նասր ալ Դին Մուհամմադ իբն Կալալուն՝ սուլթան Կալալուն ալ Ալֆիհի կրտսեր որդին, *Եգիպտոսի մամլուքյան պետության* սուլթան 1293-1294, 1299-1309 և 1310-1341 թթ.: – Bayarsaikhan 2011, p. 229:
- ³³¹ Խոսքը Հունս քաղաքի ամրոցի մասին է (տե՛ս վերը):
- ³³² Խոսքը *Վադի ալ Խազնադար* վայրի մասին է, որը գտնվում էր Հունս քաղաքից ոչ հեռու (ճշգրիտ տեղը հայտնի չէ): Այստեղ տեղի ունեցած մեծ ճակատամարտը պատմագի-

տույթյան մեջ հիշատակվում է որպես «Վաղի ալ Խազնադարի ճակատամարտ» կամ «Հոմսի երրորդ ճակատամարտ»: – Mutaftian 2012 1, p. 178-179; Amitai-Preiss 2004, p. 21, 25:

333 Բնագրում՝ **bestes**, այսինքն՝ «անասուններին»: – Hayton 1906, p. 191:

334 Հին ֆրանսերեն բնագրում՝ **Capchap**, լատիներենում՝ **Kapchac, Capchac, Capcap, Capcas, Calphack, Caycaph**. Խոսքը Դամասկոսի նայիր *Սայֆ ալ Դին Զիֆչակի* մասին է (1297-1299): – Hayton 1906, p. 192 et n. a, 316; Amitai-Preiss 2004, p. 22-25:

335 Հին ֆրանսերեն բնագրում՝ **Canet**, լատիներենում՝ **Canetum**: Ըստ Շառլ Կոլերի՝ Կանետը գյուղ կամ գյուղաքաղաք էր, որը գտնվում էր Հոմսից Դամասկոս տանող ճանապարհին: – Hayton 1906, p. 193 et n. a, 317:

336 Իլիսան *Ղազանը* անձամբ կամ իր զորահրամանատարների միջոցով իրագործեց երեք ռազմական արշավանք *Եգիպտոսի սուլթանության* դեմ: Դրանք տեղի ունեցան 1299-1300, 1300-1301 և 1303 թթ.: – EMMÉ 2004, p. 199: Սույն գլխում Հեղոսն *Կոռիկոսցին* պատմում է *Ղազանի* առաջին արշավանքի մասին, որը, իրականում, սկսվեց 1299 թ. վերջին: Հավելենք, որ այդ արշավի գլխավոր իրադարձություններից մեկը՝ Հոմսի երրորդ ճակատամարտը, տեղի ունեցավ 1299 թ. դեկտեմբերի 22-ին կամ 23-ին: – Aigle 2014, p. 256; Mikaberidze 2011 1, p. 371; Amitai-Preiss 2004, p. 21: Այլերպ՝ Հեղոսն *Կոռիկոսցին* (կամ *Նիկոլա Ֆալկոնը*) երկու տարվա տարբերությամբ ժամանակագրական սխալ է թույլ տվել, բայց ստույգորեն գրել է ճակատամարտի ամիսը և օրը: Ենթադրաբար «Ծաղկաբաղի» հեղինակը շփոթել է *Ղազանի* օրոք տեղի ունեցած՝ *Եգիպտոսի սուլթանության* դեմ տարբեր մոնղոլական արշավանքների տարեթվերը: Նույն սխալը նկատելի է նաև այլ հայ միջնադարյան աղբյուրներում: – Սամուել Անեցի եւ շարունակողներ 2014, էջ 269-270, Սմբատ 1869, էջ 656-664, Ներսես Պալիանցի 1956, էջ 183-188: Անանուն Սեբաստացու Տարեգրքի վերջին մասում կարճ հիշատակություն կա *Ղազանի*՝ առաջին և երկրորդ սիրիական արշավանքների մասին, որում, սակայն, Հոմսի ճակատամարտի մասին խոսք չկա:

«Ի թվին ՉԽԸ (06.01.1299-05.01.1300).... եմուտ Ղազանն բազում գործք յաշխարհն Մարայ եւ բազում աւերումն գործեաց եւ դարձաւ յաթոռ իւր: Ի թվին ՉԽԹ (06.01.1300-05.01.1301) դարձեալ եմուտ Խազանն բազում գործք ի Մար, եւ գլխաւորք էին գիւտ նորա շահնշահն ի Կրաց, Կոկայթայն, Սուլթան, Մուլայն, Չոպանն, եւ բազում աւարս եւ գերիս առեալ տարաւ եւ չոգաւ յաթոռ իւր»: – Անանուն Սեբաստացի 1956, էջ 151:

Որոշ հայ մատենագիրներ վկայակոչում են, որ իլիսան *Ղազանը* որոշեց արշավել *Սիրիա* Հայոց թագավորի խորհրդով և հորդորով: Այս առիթով կարևոր են նաև այն իրադարձություններ, որոնք նախորդել են *Ղազանի* սիրիական արշավանքներին: Այսպես. 1298 թ. ապրիլ-հունիս ամիսներին՝ Սմբատ բռնակալ արքայի կարճատև թագավորության օրոք (1296-1298), Եգիպտոսի սուլթան Մալիք Նասրը խախտեց *Եգիպտոսի* և Հայոց թագավորության միջև 1292 թ. կնքված հաշտության պայմանագիրը: Նրա գործը ներխուժեց *Կիլիկյան Հայաստան* երկու ուղղություններով՝ մեկը՝ Հայոց ծոցի ափերով *Սկևորոնի* (Ալեքսանդրետի) վրայով, և մյուսը՝ *Մառիի* կապանով: Հակառակորդին հաջողվեց գրավել Հայոց թագավորության հարավարևելյան և արևելյան մասերի մի շարք տարածքներ և ամրոցներ, այդ թվում՝ Համուար, Թիլ Համուտըր, Մարաշը, Մարվանդիքարը, Ռոշ Գիյունը (արաբական աղբյուրներում՝ Հաջար Շադլան): Հայաստանում այդ իրադարձությունների հետևանքով առաջացած ճգնաժամը փորձեց լուծել *Կոստանդինը*՝ Սմբատ թագավորի կրտսեր եղբայրը և Կապան բերդի տերը: Նա ապստամբեց Սմբատի դեմ, գահընկեց արեց նրան, ազատ արձակեց *Բարձրբերդի* բանտում պահվող օրինական Հայոց արքային՝ կիսակույր Հեղոսն Բ-ին՝ իր ավագ եղբորը: Սակայն, չկամենալով վերջինիս վերադարձնել իշխանությունը (ըստ մի հիշատակարանի՝ Հեղոսն ինքը չի ցանկացել վերադառնալ գահին), տիրացավ գահին և

- թագավորեց մոտ տասը ամիս (1298-1299): *Կոստանդինը* դեսպանություն ուղարկեց *Եգիպտոս* և սուլթանի հետ պայմանագիր կնքեց, ըստ որի՝ Հայոց թագավորությունը զիջեց հակառակորդին *Ջահան* գետի հոսանքից հարավ և արևելք գտնվող հողերը: Այդ կորուստները և պատերազմի հետևանքով բռնկված սովը հանգեցրին նրան, որ մի քանի ամիս անց, իշխանները ապստամբեցին *Կոստանդինի* դեմ, տապալեցին նրան, որից հետո տեղի ունեցավ Հեթում I-ի վերադարձը գահին: Կարճ ժամանակ անց Հեթում I-ն գնաց իլխան *Ղազանի* մոտ և, ըստ երևույթին, հենց այս այցի ընթացքում նրանք բանակեցին Եգիպտոսի սուլթանի դեմ արշավի մասին: – Աբուլ-Ֆիդա 1965, էջ 239-244, Մայր ցուցակ Սրբոց Յակոբեանց 1969 4, էջ 536, Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ 2014, էջ 268-270, Սմբատ 1869, էջ 655-657, Ներսես Պալիանցի 1956, էջ 183, Անանուն Սեբաստացի 1956, էջ 150-151, Gestes des Chiprois, p. 833-834; Mutafian 2012 1, p. 177-180, Տեր-Պետրոսյան 2007 2, էջ 348-361: Հետաքրքիր է, որ Հեթում Կոռիկոսցին Հոմսի երկրորդ ճակատամարտի մասին պատմելիս չի հիշատակում Հեթում I-ին և Վրաց թագավորին, մինչդեռ նրանք հաստատապես մասնակցել են այդ ճակատամարտին: – Mutafian 2012 1, p. 178-179:
- 337 Բնագրում՝ **Melaï** կամ **Molay**, Անանուն Սեբաստացու Տարեգրության մեջ՝ **Մուլայ**: – Hayton 1906, p. 194, Անանուն Սեբաստացի 1956, էջ 151:
- 338 Բնագրում՝ **Casere, Casore** կամ **Cassore**: – Hayton 1906, p. 194:
- 339 Իմա՝ *Կահիրե*:
- 340 Բնագրում՝ «retourna à Casan», բառացի՝ «վերադարձավ *Ղազանի* մոտ»: – Նույն տեղում, էջ 195:
- 341 Սա կարևոր վկայություն է ոչ միայն «Ծաղկաբաղի» հեղինակի կենսագրության առումով, այն ցույց է տալիս նաև հայոց ազնվականության և զորքի՝ մոնղոլների արշավանքներին մեծածավալ մասնակցությունը:
- 342 Սույն գլխի եզրափակիչ մասի բովանդակությունը և շարադրանքի հուզականությունը հուշում են, որ Հեթում Կոռիկոսցին իր նկարագրածի ականատեսն է, ավելին՝ Հեթում I թագավորի զորքի կազմում եղել է 1299-1300 թթ. ռազմական գործողությունների մասնակից:
- 343 Խոսքը, հավանաբար, *Քառադա* գետի մասին է, որը հոսում է *Համասկո* քաղաքով:
- 344 Խոսքը Պարսկաստանի մոնղոլական պետության՝ Իլխանության մասին է:
- 345 Պարզ չէ, թե ո՞ր Բայդուի մասին է խոսքը: Քանի որ ներխուժման է ենթարկվել *Պարսկաստանը*, ամենայն հավանականությամբ, հարձակումն իրականացվել է *Միջին Ասիայից*, որտեղ գտնվում էր *Չաղաթայի ուլուսը*: Հիշեցնենք, որ *Չաղաթայը* *Չինգիզ խանի* և նրա կնոջ՝ *Բորթեի* երկրորդ որդին էր: Իլխան *Ղազանի* առաջին սիրիական ռազմարշավին *Չաղաթայի ուլուսի* խանը *Դուխան* էր, իսկ փաստացի կառավարիչը՝ Քայդունը: Վերջինս *Բորթեի* ավագ որդի *Օգեդեի* (*Հորտա խանի*) թոռն էր: Ենթադրաբար՝ «Ծաղկաբաղի» հեղինակը շփոթել է Բայդու և *Քայդու* անունները: Վերջինիս մասին տե՛ս M. Biran, *Qaidu and the Rise of the Independent Mongol State in Central Asia*, Richmond Surrey 1997:
- 346 Հին ֆրանսերեն բնագրում՝ **Cotolossa, Catholasa** կամ **Cathelasa**, լատիներենում՝ **Cotolossa, Cotholassa, Catalosa, Cotelosa** կամ **Cotelosa**, Ներսես Պալիանցու Ժամանակագրության և *Սմբատ Սյարապետի* Տարեգրության շարունակության մեջ՝ **Խուլթուլա**: – Hayton 1906, p. 196, 319, Սմբատ 1869, էջ 662, Ներսես Պալիանցի 1956, էջ 186:
- 347 Խոսքը ֆրանկների, լայն իմաստով՝ եվրոպացիների մասին է:
- 348 Խոսքը *Սիրիայի* և *Պաղեստինի* մասին է:

- 349 Հին ֆրանսերենում՝ **Gaur** կամ **Gant**, լատիներենում՝ **Gaur**, **Guar** կամ **Gavi**. Ըստ Բրիտանիան Դեյուզի՝ խոսքը Հորդանան գետի հովտի մասին է: – Hayton 1906, p. 198, 320; Hayton 1997, p. 851:
- 350 Հին ֆրանսերեն բնագրում՝ **Tourtose, Thorose, Cortose, Chorose, Corose**, լատիներենում՝ **Anteraden**: – Hayton 1906, p. 199, 320. Խոսքը *Առադուս (Առվադ, Առուադ)* կղզու մասին է, որը գտնվում է *Տարսոուս* քաղաքից մոտ 3,5 կմ հեռավորության վրա: *Սիրիայի* և *Պաղեստինի* վերջին տիրույթները կորցնելուց հետո (1291 թ.) ֆրանկները պահպանեցին այս կղզին իրենց իշխանության ներքո: **Anteraden** տարբերակը առաջացել է **Antaradus** («anti-Aradus» – «*Առադուս կղզու դիմաց գտնվող*») տեղանունից, որը եղել է *Տարսոուս* քաղաքի անուններից:
- 351 Խոսքը *Ամնոի (Ամասի)* *Լյուզինյանի* մասին է, որը Կիպրոսի Հենրի Բ թագավորի կրտսեր եղբայրն էր: *Ամնոի Լյուզինյանը* ամուսնացած էր Հայոց Հեթում Բ թագավորի քույր *Չաքելի* հետ: Հայոց Կի (Guy) և *Լևոն Ե* թագավորները նրա ժառանգներն էին: – Հեթում Պատմիչ Կոռնիկոսի 2011, էջ 57, Հեթում Պատմիչ Կոռնիկոսի 1956թ, էջ 105, Հեթում Բ 1951, էջ 86, Սմբատ 1869, p. 665, Lewon V et Jean Dardel 1906, p. 18; Mutafian 2012 1, p. 181, 190, 196-199, 216, 358, 390; Mutafian 2012 2, տոհմաբանական ծառեր 47, 50, Rüdiger-Collenberg 1983, տոհմաբանական ծառեր III(H2), VII(C):
- 352 Բնագրում՝ **maistres**: – Hayton 1906, p. 199:
- 353 Ինչպես վերը նշեցինք, *Ղազան խանի* երկրորդ սիրիական արշավանքը տեղի ունեցավ 1300-1301 թթ.:
- 354 Հին ֆրանսերեն բնագրում՝ **Raccabe, Racabe, Racale, Ructale**, լատիներենում՝ **Raccabe, Baccabe, Caccabe, Roccabo**: – Hayton 1906, p. 200, 321. Խոսքը *Ռաքքա* քաղաքի մասին է, որը գտնվում է Հյուսիսային *Սիրիայում*, Հալեպից մոտ 200 կմ արևելք, *Եփրատ* գետի հյուսիսային ափին:
- 355 Հին ֆրանսերեն բնագրում՝ **la Bire**, լատիներենում՝ **Labire**: – Նույն տեղում. *Պիր*, այժմ՝ Birecik, փոքր քաղաք *Եփրատի* արևելյան ափին, *Ռաքքայից* մոտ 190 կմ հյուսիս-արևմուտք:
- 356 Ըստ երևույթին, խոսքը վերոհիշյալ լեռան մասին է, որը պաշտպանում էր սուլթանի գործի դիրքերը:
- 357 Հեղինակը նկատի ունի ցածրադիր տարածքները, ցածրավայրերը:
- 358 Խոսքը, իհարկե, Հայոց թագավորի գործի մասին է:
- 359 «Ծաղկաբաղի» հին ֆրանսերեն ձեռագրերից մեկում այս նախադասությունից հետո գրված է. «*Սակայն, շնորհիվ Աստուծոյ, թշնամին չհամարձակվեց....*», որից հետո պահպանվել են անկապակից բառեր և որոշ տառեր: – Hayton 1906, p. 203:
- 360 Բնագրում՝ «retornement touz desconfis», բառացիորեն՝ «վերադարձան ամբողջովին ջախջախված»: – Նույն տեղում:
- 361 Բնագրում՝ **Ninive**: – Նույն տեղում, էջ 204:
- 362 Հեղինակը նկատի ունի *Դաշտային Կիլիկիան* կամ *Կիլիկյան հարթավայրը*:
- 363 Հին ֆրանսերեն բնագրում՝ **la cité de Tersot**, լատիներենում՝ **civitas Tarsentem**: – Hayton 1906, p. 205, 325: *Տարսոնը* գտնվում է *Կիլիկյան հարթավայրի* արևմտյան մասում, եղել է Հայոց թագավորության մայրաքաղաք: *Տարսոնում* էին անցկացվում Հայոց արքաների թագադրման արարողությունները:
- 364 Ըստ «Ծաղկաբաղի» լատիներեն ձեռագրերից մեկի՝ Հայոց գործում կար նաև թաթարական գորախումբ: Ըստ երևույթին, խոսքը այն թաթարական հեծյալ հազարյակի մասին է, որը Հեթում Բ-ին տրամադրեց իլխան *Ղազանը* (տե՛ս նախորդ գլուխը):
- 365 Ըստ «Ծաղկաբաղի» լատիներեն ձեռագրերի՝ վերոհիշյալ ճակատամարտը տեղի է ունեցել «կիրակի օրը՝ հուլիսի 18-ին»: – Նույն տեղում: Ինչպես տեսնում ենք, հեղինակը չի նշել ճակատամարտի տարեթիվը:

366 Հուլիսի 17-ին կամ 18-ին *Այսս* նավահանգստային քաղաքի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտը *Կիլիկիո Հայոց թագավորության* ամենամեծ ռազմական հաղթանակներից է: Այն հիշատակվում է Հեթում *Կոռիկոսցու* «Ծաղկաբաղում» և մի համառոտ տարեգրության մեջ, որը *Կիլիկիայի Ալանց անապատում* 1278 թ. գրված մի ձեռագրի հավելված է: Ըստ այդ աղբյուրի՝ վերոհիշյալ ճակատամարտը, որի ընթացքում կոտորվել է *Եգիպտոսի սուլթանության* (մասնավորապես՝ *Հալեպի ամիրայության*) տասը հազար հեծյալ, տեղի է ունեցել 1305 թ.: – Մայր ցուցակ Սրբոց Յակոբեանց 1974 7, էջ 464-466:

1305 թ. հակառակորդի արշավանքը և *Այսսի* ճակատամարտը հիշատակվում են նաև արաբական աղբյուրներում: Ըստ *Աբու-Ֆիդայի*՝ մամլուքների պարտության պատճառով *Հալեպի* զորքի *Կուշթինուրի* հրամանատարի անփութությունն էր: Նա «փորձ չարեց թշնամիներից տեղեկություններ ձեռք բերելու և այդ տեղեկություններից օգտվելու»: *Աբու-Ֆիդան* գրում է, որ հայերի, ֆրանկների և մոնղոլների միացյալ զորքը անակնկալ հարձակվեց «*Կուշթինուրի վրա*»՝ կտրելով նրա ճանապարհը: Հեղինակը նշում է, որ *Հայոց թագավորի* զորքը «կատարյալ հաղթանակ տարավ»: Ճատ քչերը կարողացան փախչել և հասնել *Հալեպ*: Ըստ *Աբու-Ֆիդայի* Ժամանակագրության՝ *Այսսի* ճակատամարտը տեղի է ունեցել 1303 թ. օգոստոսի երկրորդ կեսին կամ սեպտեմբերի սկզբին: – Աբու-Ֆիդա 1965, էջ 245:

Ալ Մակրիզին *Հալեպի* մամլուքների արշավանքը, որը ավարտվեց *Այսսի* ճակատամարտում պարտությամբ, թվագրում է 1306 թ. նույն ամսաթվերով: Նա հիշատակում է ոչ միայն *Կուշթինուրին*, այլ նաև մի քանի այլ մասնակից մամլուք զորավարների, որոնց մի մասը գերվեց ճակատամարտի ընթացքում: – Al-Makrizi 1845 2, p. 254-255: 1305 թվականի իրադարձություններից կարևոր մանրամասներ է հաղորդում նաև ղպտի պատմիչ *Մուֆադդալ իբն Աբի ալ Ֆադայիլը*, հատկապես այն, որ *Այսսի* ճակատամարտում *Հալեպի* ջախջախված զորքը ներխուժել էր *Հայոց թագավորություն* նաև դրանից մեկ տարի առաջ: Ըստ *Մուֆադդալ իբն Աբի ալ Ֆադայիլի*՝ *Հայոց թագավորի* զորքում կային ոչ միայն հայեր և ֆրանկներ, այլ նաև մուսուլմաններ: Հնարավոր է, որ հեղինակը նկատի է ունեցել այն մոնղոլներին, որոնք ընդունել են իսլամ: Ըստ ղպտի հեղինակի՝ *Հայոց թագավորի* զորքում կար մոտ վեց հազար հեծյալ, իսկ հակառակորդինը հասնում էր տասը հազարի: *Մուֆադդալ իբն Աբի ալ Ֆադայիլը* հիշատակում է վերոհիշյալ *Խուշթուշահ* զորահրամանատարի որդուն, որը, ըստ երևույթին, *Հայոց թագավորի* միացյալ զորքում մոնղոլ ջոկատների հրամանատարն էր: Ղպտի պատմիչը նույնպես *Կուշթինուրին* է մեղադրում պարտության մեջ: Նա հիշատակում է այն վեց մամլուք զորավարների անունները, որոնք զոհվեցին *Այսսի* ճակատամարտում, և եզրափակում է՝ ասելով, որ սուլթան *Բայբարսի* ժամանակներից *Հայոց թագավորի* զորքը այսպիսի մեծ հաղթանակ չէր տարել: Հավելենք, որ *Մուֆադդալ իբն Աբի ալ Ֆադայիլը* թվագրում է *Այսսի* ճակատամարտը 1305 թ.: – Moufazzal Ibn Abil Fazail 1985 3, p. 110-112:

367 1299-1305 թթ. իրադարձությունների մասին տե՛ս Mutafian 2012 1, p. 178-182:

368 Բնագրում՝ **monseigneur**: – Hayton 1906, p. 206: Այստեղ այս բառը կարող է թարգմանվել նաև «իմ ավատապետ», «իմ գերիշխան»:

369 Խոսքը *Կիպրոսի* հյուսիսային մասում գտնվող **Bellapais** արքայության մասին է («L'abbaye de la belle paix»): Իսկ Պրեմոնտրե միաբանությունը հիմնադրվել է 12-րդ դարասկզբին Հյուսիսային *Ֆրանսիայում*:

370 Խոսքը *Լևոն Գ* թագավորի (1301/1306-1307) և նրա հայր *Թորոսի* մասին է: *Լևոն Գ*-ի մայրը *Մարկրիտն* (*Մարգարիտան*) էր, Կիպրոսի Հենրի Բ թագավորի քույրը: M - Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 2011, էջ 56, Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 1956թ, էջ 105,

- Հերթում Բ 1951, էջ 85-86, Mutaflan 2012 2, տոհմաբանական ծառեր 47, 50, Rüdtt-Collenberg 1983, տոհմաբանական ծառեր III(H2), VII(C):
- 371 Խոսքը Հերթում Ա թագավորի մասին է:
- 372 Բնագրում **Tamor Can**: – Hayton 1906, p. 214: Խոսքը *Քուբիլայ* խանի որդի *Թեմուրի* (1294-1307) մասին է:
- 373 *Ժոնգ* քաղաքի մասին տե՛ս «Ծաղկաբաղի» երրորդ մասի 12-րդ գլխի մեր մեկնաբանությունը:
- 374 Խոսքը ուլուսների տիրակալների մասին է:
- 375 *Չապարը* իշխում էր *Չաղաթայի ուլուսում*, *Դուվա խանի* իշխանակիցն էր: Նրանց մասին տե՛ս սույն մասի 13-րդ գլխի մեր մեկնաբանությունը:
- 376 Ոսկե Հորդայի (Ջուչիի ուլուսի) տիրակալ 1291-1312 թթ.: – EMMÉ 2004, p. 206:
- 377 Բնագրում **Carbanda**: – Hayton 1906, p. 214, 335: Խոսքը *Արդունի* որդի և *Ղազանի* եղբայր իլխան *Օջնջթուի* (1304-1316) մասին է, որը, իսկամ ընդունելով, անվանվեց *Մոխամադ Խուլաբանդա*: Հայկական միջնադարյան աղբյուրներում հիշատակվում է **Խարպանդա (Խարպանտա), Ղարբանդա (Ղարբանտա), Խարպանդադուլ (Խարպանդուդուլ, Խարպանդադըլ), Ղարբանդադուլ** անվանաձևերով: – Հիշատակարաններ 1301-1325, էջ 66, 68, 82, 99, 102-104, 117, 122, 140, 141, 232, 249-250, 260-262, 324, 341, 371, 508, Սմբատ 1869, էջ 664, EMMÉ 2004, p. 625:
- 378 Լատիներենում, որից նաև հայերեն թարգմանության մեջ՝ «չորս հարիւր հազար» (Hayton 1906, p. 335, Հերթում Պատմիչ, էջ 68):
- 379 Հավանաբար, հեղինակը նկատի ունի *Չաղաթայի ուլուսը*:
- 380 Իրականում, *Չապարն* ու *Դուվան* եղբայրներ չէին (տե՛ս «Ծաղկաբաղի» երրորդ մասի 13-րդ գլխի մեր մեկնաբանությունը):
- 381 *Ոսկե Հորդայի* մայրաքաղաքների մասին մանրամասն տե՛ս EMMÉ 2004, p. 203-204, 284, 488-489:
- 382 Իմա՝ Սև ծով:
- 383 Հին ֆրանսերեն բնագրում **Ciba**, լատիներենում **Ciba** կամ **Cyba**. Ըստ Շառլ Կոլերի՝ խոսքը Կուբա (Գուբա) քաղաքի մասին է, որը գտնվում է *Դեղբենդից* մոտ 100 կմ հարավ, ներկայիս *Ադրբեջանի* տարածքում: – Hayton 1906, p. 216 et n. a, 337:
- 384 Հին ֆրանսերեն բնագրում **seiserach** կամ **seiserch**, լատիներենում **seyserach, seyserac** կամ **sexserach**: – Hayton 1906, p. 216, 337: Չի բացառվում, որ սա հայերեն «սիրամարգ» բառի աղավաղված ձև է:

ԳԻՐՔ ՉՈՐՐՈՐԴ

Սրանով սկսվում է սույն գրքի չորրորդ մասը, որը պատմում է ծովից այն կողմ³⁸⁵ արշավելու և այն մասին, թե ինչպես պետք է կազմակերպվի և իրականացվի այդ բասաճը *Սուրբ Երկիր*:

Գլուխ I., որի մեջ ցույց են տրվում այն բոլոր դրական պատճառները, համաձայն որոնց քրիստոնյաները կաջակցեն *Սուրբ Երկրի* նվաճմանը, որը գտնվում է Հիսուս Քրիստոսի թշնամիների իշխանության ներքո:
[Սույն գլխում] պատմվում է նաև Եգիպտոսի և *Միրիայի* սուլթանի հզորության, ինչպես նաև՝ այլ իշխանների և սենյորների մասին

Յուրաքանչյուրից, որը կռվում է թշնամու դեմ, պահանջվում է չորս բան: Նախ՝ հարկավոր է ունենալ իրական և բանական պատճառ: Երկրորդ՝ անհրաժեշտ է կուտակել բավականաչափ ուժ և միջոցներ՝ պատերազմը սկսելու, շարունակելու և հաջող ավարտին հասցնելու համար: Երրորդ՝ պետք է խելամտորեն ուսումնասիրել հակառակորդների մտադրությունները, հնարավորությունները և վիճակը: Չորրորդ՝ պատերազմ սկսելու համար հարկավոր է ընտրել հարմար եղանակ:

Եվ ես՝ եղբայր Հեթումս, մեր տիրոջ՝ Պապի³⁸⁶ հրամանով անդրադառնալով այս հարցին, կարող եմ անկեղծ ասել, որ քրիստոնյաներն ունեն արդար և հիմնավոր պատճառ պատերազմ սկսելու սարակինոս-

ների և Մուհամեդի չար ցեղի դեմ, քանի որ նրանք գրավել և սեփականացրել են Աստծու՝ քրիստոնյաներին խոստացած *Սուրբ Երկիրը* և զավթել են Մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսի գերեզմանը, որը քրիստոնեական հավատքի հիմքն է: Այս անհավատները անցյալում դաժանորեն վիրավորեցին քրիստոնյաներին, նրանց արյունը թափեցին, և կան շատ այլ պատճառներ, որոնց մասին պատմելը երկար կլիներ:

Ինչ վերաբերում է երկրորդ կետին³⁸⁷, ոչ ոք չպետք է կասկածի, որ Հռոմի Սուրբ եկեղեցին, որը ամբողջ աշխարհի տիրուհին է, Աստծու շնորհով և քրիստոնյա թագավորների ու իշխանների, [ինչպես նաև] Քրիստոսին հավատարիմ խաչակիր անձանց³⁸⁸ աջակցությամբ ունի բավարար ուժ՝ ազատելու Սուրբ գերեզմանը և *Սուրբ Երկիրը* սարակինոսների իշխանությունից, որոնք վերջիններս գրավում են որպես պատիժ մեր մեղքերի համար:

Երրորդ և չորրորդ կետերի, այսինքն՝ թշնամու հնարավորությունները և վիճակը իմանալու, ինչպես նաև պատերազմ սկսելու բարենպաստ եղանակի մասին ես ձեզ կպատմեմ առավել մանրամասն: Լավ բժիշկը պետք է իմանա այն հիվանդության պատճառները, որն ուզում է բուժել: Նույնկերպ լավ առաջնորդը պետք է ուսումնասիրի թշնամու իրավիճակը և մտադրությունը, եթե ուզում է սկսել և բարեհաջող ավարտին հասցնել իր արշավանքը: Երբ խոսքը վերաբերում է պատերազմին, ոչ մի մանրուք չպետք է վրիպի լավ և իմաստուն առաջնորդի ուշադրությունից, քանի որ կանխատեսելը երբեք ոչ մի վատ բանի չի հանգեցնի, մինչդեռ չնախատեսվածը հաճախ ազդում է բանակի խիզախության վրա, հատկապես՝ մարտերի ժամանակ, երբ անկանխատեսելի վտանգները հաղթահարելու ժամանակ չի լինում: Մարտերում սխալների գինը ավելի բարձր է, քան բոլոր այլ գործողություններում, և յուրաքանչյուր սխալին հետևում է պատիժը:

Սուրբ Երկիրը հետ բերելու արշավանքի մասին մեր պատմությունն ավելի պարզ կլինի, եթե մենք ներկայացնենք Եգիպտոսի և դրա բանակի վիճակը, ինչպես նաև՝ թշնամու ուժը:

Գլուխ II. Եգիպտոսի վիճակի մասին

Սուլթանին, որ [այժմ] տիրում է *Եգիպտոսին* և *Միրիային*, կոչում են *Մալիք Նասր*: Նա ազգությամբ ղփչաղ է³⁸⁹: *Եգիպտոսի* հեծյալները և

քանակը հավաքված են տարբեր տարածաշրջաններից և երկրներից, քանի որ տեղացիները լավ կովողներ չեն ո՛չ ցամաքում, ո՛չ ծովում, ո՛չ հետևակում, ո՛չ էլ հեծելագործում: Սուլթանն ունի ավելի շատ հեծյալ, քան հետևակ: Նրանց մեծ մասը անհավատ քրիստոնյաների կողմից շահույթ ստանալու համար վաճառված ստրուկ է³⁹⁰: Մյուսները մարտական գործողությունների ժամանակ են գերվել և հարկադրված են եղել ուրանալ քրիստոնեությունը: Վաճառված ստրուկները ավելի բարձր են գնահատվում³⁹¹, որի պատճառով բազմաթիվ մարդիկ իրենք իրենց վաճառում են ստրկության: *Եգիպտոսի* սուլթանները միշտ զգուշանում են իրենց գործից և հպատակներից, քանի որ նրանք բազմիցս դավադրություններ են կազմակերպել [սուլթանի դեմ], և մեկ սուլթան չէ, որ այսկերպ է զրկվել կյանքից: *Եգիպտոսի* հեծելագործը ներառում է մոտ քսան հազար հեծյալ: Նրանցից ոմանք փորձառու մարտիկներ են, սակայն հեծելագործի մեծամասնությունը մեծ դերակատարում չունի: Երբ սուլթանը արշավում է իր զորքով, նրան հետևում են իր իսկ ունեցվածքով և հարստությամբ ծանրաբեռնված ուղտերը: Նրանք³⁹² ունեն բավականին լավ արշավաձիեր, արագավազ զամբիկներ, իսկ ջորիների և ցածրորակ ձիերի թվաքանակը փոքր է: *Եգիպտոսի* զորքը արագ է բերվում մարտական պատրաստության, քանի որ ողջ կազմով ապրում է *Կահիրե* քաղաքում:

Ահա ինչպես են դրանք կազմակերպվում: Բանակի յուրաքանչյուր զինվոր ստանում է ռոճիկ, որը չի գերազանցում հարյուր քսան ֆլորինը³⁹³: Յուրաքանչյուր հեծյալ պետք է պահի երեք ձի և մեկ ուղտ: Եթե սուլթանը իր զորքը տանում է Եգիպտոսից դուրս, նա, ցանկության դեպքում, կարող է լրացուցիչ վարձատրություն տալ [իր զինվորներին]: Սուլթանի զորամասերը և ջոկատները դեկավարում են նրա բարոնները, որոնք կոչվում են ամիրաներ³⁹⁴: Ամիրա կա, որ սուլթանից ստանում է հարյուր զինվոր, մյուսը՝ երկու հարյուր, երրորդը՝ այլ քանակի, կախված նրանից, թե սուլթանը ինչ պատվի է կամենում արժանացնել նրանց: Սուլթանը ամիրային փոխանցում է ջոկատի քանակին համապատասխան դրամական միջոցներ, որոնք ներառում են ամիրային հասանելիք գումարը և [նրա ջոկատի] ռոճիկը:

Կազմակերպական այս ձևը ձեռնտու չէ սուլթանին, քանի որ ամիրաները, որոնք պետք է ապահովեն հարյուր կամ երկու հարյուր հեծյալի ռոճիկը, իրենց գումարով գնում են ստրուկներ, տալիս են նրանց ձիեր և զենք, ներկայացնում են [նրանց] որպես զինվոր և ռոճիկ են ստանում

նրանց անունից: Մյուս տարբերակն էլ այն է, որ ամիրաները բռնում են անփորձ տղամարդկանց³⁹⁵, տալիս են նրանց ձի, զենք և հանդերձանք, ստիպում են ծառայել բանակում՝ ստանալով նրանց ռոճիկը, որի մեծ մասը դնում են իրենց գրպանը (բառացի՝ «պահում են իրենց քսակում»): Այսքանով [եզրահանգում ենք, որ Եզդիպտոսի սուլթանի] բանակը մեծաթիվ է, բայց լավ մարտիկները [նրանց մեջ] շատ քիչ են:

Գլուխ III. Միրիայի թագավորությունում գտնվող՝ սուլթանի զինուժի մասին

Միրիայի թագավորությունում սուլթանին ենթակա են շուրջ հինգ հազար հեծյալ, որոնք վարձատրվում են այդ երկրից ստացված եկամուտներից: Այնտեղ կան նաև բազում քոչվոր բեդվիններ և թուրքմեններ: Նրանք մեծ օգնություն են ցուցաբերում սուլթանին, քանի որ պաշարում են քաղաքներ և արշավանքներ են իրականացնում առանց գումար պահանջելու՝ բավարարվելով ձեռք բերված ավարով: Սակայն պաշտպանական գործողություններում կամ ճակատամարտերում բեդվինները և թուրքմենները առանց լավ վճարվելու ոչինչ չեն անի սուլթանի համար, և եթե վերջինս ճնշում գործադրի նրանց վրա, նրանք կփախչեն, թուրքմենները՝ լեռներ, իսկ բեդվինները՝ *Արաբիայի անապատ*: Սուլթանն ունի նաև սերժանտների³⁹⁶ հետևագոր³⁹⁷ *Բասալբեկի*³⁹⁸ շրջանում, Լիբան(ան)³⁹⁹ լեռան շրջակայքում և *Հաշիշանների երկրում*⁴⁰⁰: Նրանք կարող են օգնել սուլթանին՝ պաշարել քաղաքներ կամ ամրոցներ, և պատրաստ են պաշտպանել իրենց երկրամասը, բայց սուլթանը չի կարող ստիպել նրանց լքել այդ տարածքները, քանի որ նրանք հիմնավորվել են լեռներում:

Եզդիպտոսի սուլթանի բանակը շատ հնարագետ է քաղաքներ ու ամրոցներ գրավելիս: Նրանք գրոհում են՝ օգտագործելով հարձակման բոլոր միջոցներն ու գործիքները՝ արբալետներ⁴⁰¹, քարանետ և պաշարման այլ մեքենաներ, ականահատում, անշեջ հուր⁴⁰² և այլն: Եվ, այսպիսով, նրանք առանց վտանգի և հեշտորեն նվաճում են տարածքներ և երկրներ:

Գլուխ IV. Հունաց կայսեր իշխանության մասին

Եզդիպտոսը մի ժամանակ Հունաց կայսեր իշխանության ներքո էր: Երկիրը ղեկավարում էին նրա նշանակած տուկերը⁴⁰³ և այլ պաշտոնյաներ, որոնք ամեն տարի հարկ էին հավաքում այս երկրից և ուղարկում

Կոստանդնուպոլսի կայսերը: Հույների իշխանությունը *Եգիպտոսում* տևեց մինչև մեր Տիրոջ 704 թվականը⁴⁰⁴: *Եգիպտոսի* բնակիչները չդիմացան հույների՝ իրենց վրա դրած բեռին և հանձնվեցին սարակինոսներին: Նրանք Մուհամեդի ժառանգներից մի իշխանի ընտրեցին և անվանեցին նրան խալիֆ, և այդ ժամանակից ի վեր նրանց բոլոր թագավորները այսպես էին կոչվում⁴⁰⁵: Մուհամեդի ցեղը պահպանեց իր իշխանությունը *Եգիպտոսի* վրա 347 տարի: Այնուհետև սարակինոսները կորցրին տիրապետությունը *Եգիպտոսի* վրա, և այն անցավ քրդեր կոչվող մարերին⁴⁰⁶, ինչին կանդրադառնանք մի փոքր անց:

Գլուխ V. Թե ինչպես *Ամասիին*⁴⁰⁷ Երուսաղեմի թագավորը, ներխուժեց *Եգիպտոս* և այնտեղ շատ տարածքներ գրավեց

Մեր Տիրոջ 1253 թվականին Երուսաղեմի թագավոր բարեհիշատակ *Ամասիին*⁴⁰⁸ գորք հավաքեց իր թագավորության բոլոր ծայրերից, ներխուժեց *Եգիպտոս* և զավթեց բազմաթիվ հողեր և քաղաքներ⁴⁰⁹, ինչի մասին վկայում է *Սուրբ Երկրի* նվաճման պատմությունը⁴¹⁰: Խալիֆը, տեսնելով, որ չի կարողանում պաշտպանվել քրիստոնյաների ուժի դեմ, օգնության խնդրանքով սուրհանդակներ ուղարկեց Հալեպի սուլթանի մոտ⁴¹¹: Հալեպի սուլթանը, որը Մուհամեդի հավատից էր և մտածում էր [այդ ծառայության դիմաց] խալիֆից հսկայական գանձեր ստանալ, նրան ուղարկեց զինվորների մեծ խումբ իր հրամանատարներից մեկի գլխավորությամբ, որին անվանում էին *Սարակոն*⁴¹²: Նրանց հաջողվեց դուրս քշել քրիստոնյաներին *Եգիպտոսից*:

Սարակոնը տեսավ *Եգիպտոսի* հարստությունը և գրավչությունը, ինչպես նաև՝ խալիֆի իշխանության թուլությունը: Իշխանության հասնելու անհագ ցանկությամբ նա ձերբակալեց և բանտ նետեց խալիֆին: Ապա վճռական հարձակումով հնազանդեցրեց երկիրը՝ ինքնահռչակվելով *Եգիպտոսի* տիրակալ և սուլթան: Այս *Սարակոնը*՝ մարերի թագավորությունից, ազգությամբ քուրդ, իր ազգից առաջին տիրակալը եղավ *Եգիպտոսում*⁴¹³:

Գլուխ VI. Թե ինչպես *Մալադինը* թագավոր դարձավ,
պարտության մատնեց քրիստոնյաներին և
գրավեց *Երուսաղեմը*

Մարակոնի մահից հետո *Եգիպտոսի* տիրակալ դարձավ նրա որդիներինց մեկը՝ *Մալադին* անունով⁴¹⁴, որը պարտության մատնեց *Երուսաղեմի* թագավորին, գրավեց *Երուսաղեմը* և քրիստոնյաներին պատկանող այլ տարածքներ ևս, ինչի մասին վկայում է *Սուրբ Երկրի* նվաճման պատմությունը: Նրա մահից հետո *Եգիպտոսի* իշխանությանը մեկը մյուսի հետևից տիրացան իր եղբայրը և իր զարմիկները մինչև *Մալիք Մալիհի*⁴¹⁵ դարաշրջան:

Վերջինիս սուլթանության ժամանակը համընկավ թաթարների՝ *Կոմանիան* նվաճելուն: *Եգիպտոսի* սուլթանն իմացավ, որ թաթարները վաճառում են գերի վերցրած մեծաքանակ կոմաններին⁴¹⁶: Նա, վաճառականներին մեծ գումար տալով, ուղարկեց նրանց՝ կոմաններին գնելու, որի շնորհիվ բազում երիտասարդներ բերվեցին *Եգիպտոս*: *Մալիք Մալիհի* նրանց շատ սիրեց, կերակրեց, սովորեցրեց ձիավարել, գեմքի տիրապետել: Սուլթանը վստահում էր նրանց և պահում էր իր մոտ⁴¹⁷:

Այն ժամանակ, երբ *Ֆրանսիայի* թագավոր սուրբ *Լուին* անցավ ծովը և գերի ընկավ սարակինոսներին⁴¹⁸, վերոհիշյալ սուլթանի կոմանները սպանեցին իրենց տեր *Մալիք Մալիհին* և իրենցից մեկին ընտրեցին [*Եգիպտոսի*] տիրակալ, որին կոչում էին *Թյուրքենենի*⁴¹⁹: Ահա այդ պատճառով է, որ *Ֆրանսիայի* թագավորն ու իր եղբայրը, որոնք գերի էին ընկել սարակինոսներին, հեշտությամբ ազատ արձակվեցին փրկագնով⁴²⁰: Այսպես կոմանները սկսեցին իշխել *Եգիպտոսում*: Արևելքում կոմանների այդ ճյուղը կոչում են դփչաղ⁴²¹:

Կարճ ժամանակ անց *Կուտուգ*⁴²² անունով մեկ այլ ստրուկ սպանեց *Թյուրքենենին* և դարձավ սուլթան՝ *Մալիք Մուիզ* անունով⁴²³: Նա գնաց *Սիրիա* և այնտեղից արտաքսեց *Քիթրուդային* և [նրա] տասը հազար թաթարներին, որոնց *Հուլալուն* թողել էր [Սիրիայում]՝ երկիրը պաշտպանելու համար:

Սակայն երբ *Կուտուգը* վերադարձավ *Եգիպտոս*, *Բունդուկդար* անունով մի կոման սպանեց նրան և ինքնահռչակվեց սուլթան՝ *Մալիք Դահիր* անունով⁴²⁴: *Բունդուկդարը* քաջ և իմաստուն մարդ էր: Նա խլեց քրիստոնյաներից բազում քաղաքներ, և այսպես սարակինոսների հզորությունը *Եգիպտոսում* և *Սիրիայում* զգալիորեն աճեց: Մեր Տիրոջ 1268 թվականին

Բունդուկդարը գրոհով վերցրեց ազնվական *Անտիոք* քաղաքը: Նա նաև մեծ վնասներ պատճառեց *Հայոց թագավորությանը*:

Գլուխ VII. Այն մասին, թե ինչպես Անգլիայի թագավոր
*Էդվարդը*⁴²⁵ անցավ ծովը, որպեսզի օգնի
Սուրբ Երկրին և հարված հասցնի սուլթանին

Բունդուկդարի իշխանության օրոք Անգլիայի թագավոր *Էդվարդը*⁴²⁶ անցավ ծովը, որպեսզի ազատագրի *Սուրբ Երկիրը*: Սուլթանը մի հաշիշյանի ուղարկեց՝ նրան սպանելու համար: Այդ հաշիշյանը թունավոր դաշույնով վիրավորեց [Անգլիայի թագավորին], բայց վերջինս Աստծու շնորհիվ ապաքինվեց⁴²⁷:

Այնուհետև այնպես եղավ, որ սուլթանը թունավորված խմիչք խմեց և մահացավ *Դամասկոս* քաղաքում: Նրա մահից հետո Եգիպտոսում կարճ ժամանակով իշխեց նրա որդին՝ *Մալիք Մայիդը*⁴²⁸: Մեկ այլ կոման՝ *Ալֆի*⁴²⁹ անունով, արտաքսեց նրան երկրից և ինքնահռչակվեց սուլթան⁴³⁰: Սա այն *Ալֆին* է, որը պաշարեց *Տրիպոլի* քաղաքը և գրոհով վերցրեց այն մեր Տիրոջ 1289 թվականին:

Գլուխ VIII. Սուլթանի՝ իր սարուկներից
մեկից թունավորման, ինչպես նաև *Ալրա*⁴³¹
քաղաքի գրավման և քրիստոնյաներից դատարկելու մասին

Մեկ տարի անց վերոհիշյալ *Ալֆին* հավաքեց իր ամբողջ զորքը և դուրս եկավ *Բաբելոնից*⁴³² *Ալրան* պաշարելու համար: Մի օր, մինչև նա հանգստանում էր մի հանելի վայրում, նրա հպատակներից մեկը, որին նա լիովին վստահում էր և գունդուստապլի աստիճան էր տվել, թույն խմեցրեց նրան, և սուլթանն անմիջապես մահացավ:

Այս գունդուստապլը մտադիր էր զավթելու իշխանությունը, բայց նրա զինակիցները հետապնդեցին և սրախողխող արեցին նրան: Սուլթան դարձավ *Ալֆիի* որդիներից *Մալիք Աշրաֆը*⁴³³: Հենց նա էր, որ գրավեց *Ալրա* քաղաքը և հավաժեց *Սիրիայի* բոլոր քրիստոնյաներին: Սա տեղի ունեցավ մեր Տիրոջ 1291 թվականին:

Գլուխ IX. Այն մասին, թե ինչպես *Մալիք Աշրաֆը*
սպանվեց մի անտառում՝ որսի ժամանակ

Երբ *Մալիք Աշրաֆը* վերադարձավ *Եգիպտոս*⁴³⁴, նրա հպատակներից մեկը⁴³⁵ սպանեց նրան անտառում որսի ժամանակ: Այդ սուլթանասպանը շատ շուտով ինքն սպանվեց ուրիշների ձեռամբ: Դրանից հետո սուլթան հռչակվեց *Մալիք Նասրը*, որը իշխում է մինչև օրս⁴³⁶: Քանի որ *Մալիք Նասրը* շատ երիտասարդ էր, նրա պայլությունը⁴³⁷ ստանձնեց խնամակալ *Քիթբուղան*, որը ազգությամբ թաթար էր⁴³⁸: *Քիթբուղան* արքային՝ *Մալիք Նասրին*, փակեց նրան *Կրակ դը Մոնրենալ* ամրոցում⁴³⁹ և, զավթելով իշխանությունը, սկսեց կառավարել սուլթան *Մալիք Ադիլ* անունով⁴⁴⁰:

Մալիք Ադիլի օրոք *Եգիպտոսը* պարենի խիստ պակաս ուներ, և բոլոր սարակինոսները սովից կմեռնեին, եթե չար քրիստոնյաները, հանուն շահույթի, նրանց սնունդ չտրամադրեին: Դրանից հետո հայտնի դարձավ թաթարների արշավանքի մասին: *Մալիք Ադիլը* գորք ժողովեց և մեկնեց [Եգիպտոսից], որպեսզի պաշտպանի *Սիրիայի թագավորությունը* թաթարներից: Այս *Քիթբուղան* իր շուրջը հավաքեց և մեծարեց թաթարական ծագում ունեցող մարդկանց, և դա հարուցեց կոմանների նախանձը: Այնպես որ, երբ *Քիթբուղան* վերադառնում էր *Եգիպտոս*, կոմանները նրան հեռացրին իշխանությունից և սուլթան դարձրին իրենցից մեկին՝ *Լաշինին*, որը վերցրեց *Մալիք Մանսուր* անունը⁴⁴¹: *Լաշինը* չկամեցավ սպանել *Քիթբուղային*, քանի որ իր ընկերակիցն էր եղել⁴⁴²: Միևնույն ժամանակ, *Լաշինը* չէր ցանկանում, որ *Քիթբուղան* մնա *Եգիպտոսում*, [և այդ պատճառով] նրան տվեց նախ *Սարիսադի*⁴⁴³ *գավառը*, ապա՝ *Հոմսի* իշխանությունը:

Լաշինն այնքան էր վախենում իր շրջապատից, որ երկու տարի անընդմեջ ապրեց *Կահիրեի* բերդում, բացառությամբ մեկ օրվա, երբ իջավ հարթ տարածք՝ խաղալու մի խաղ, որը կոչում են սոլե⁴⁴⁴: [Այդ խաղի ընթացքում] *Լաշինի* ձին ընկավ՝ կոտրելով [սուլթանի] սրունքը: Մի օր, երբ սուլթանը շախմատ⁴⁴⁵ էր խաղում, և իր սուրը իր կողքին էր, նրա ծառաներից մեկը, վերցնելով այդ սուրը, սպանեց նրան: Մյուս ներկաները հարձակվեցին սպանողի վրա և կտոր-կտոր արեցին նրան:

Այնուհետև սարակինոսների միջև մեծ տարաձայնություններ առաջացան նոր սուլթան ընտրելու հարցում: Ի վերջո, նրանք համաձայնության եկան և որոշեցին իշխանությունը վերադարձնել վերոհիշյալ *Մալիք Նասրին*, որին *Քիթբուղան* փակել էր տվել *Կրակ դը Մոնրենալում*: Հենց այս

սուլթանին կռվի դաշտում հաղթեց *Ղազանը*: Մալիք Նասրը Եգիպտոսի սուլթանն է մինչև այսօր:

Ներեցե՛ք, եթե ես շատ երկար եմ պատմում կոմանների, որոնք վաճառված և գնված ստրուկներ են համարվում, ինչպես նաև՝ նրանցից սերած սուլթանների մասին, որոնք շարունակաբար մեկը մյուսին սպանում են: Ես միայն ուզում եմ ցույց տալ, որ սարակինոսները չեն կարող ապրել առանց երկպառակության, և այդպիսի պահերին սարակինոսները չեն կարող լքել *Եգիպտոսը* և արշավել այլ տարածքներ:

Գլուխ X. Եգիպտոսի մասին

Եգիպտոսի թագավորությունը հարուստ է և հանելի: Երկարությամբ՝ այն տասնհինգ, լայնությամբ՝ միայն երեք օրվա ճանապարհ է: *Եգիպտոսի* տարածքը նման է մի կղզու, որը երկու կողմից շրջապատված է անապատով և ավազով, իսկ մեկ այլ կողմից՝ *Հունական ծովով*⁴⁴⁶: Արևելքում այն մոտ հարևան է *Միդիային*⁴⁴⁷: Երկու երկրների միջև յոթ օրվա ճանապարհ է, ամբողջությամբ ավազով ծածկված: Արևմուտքում [Եգիպտոսը] սահմանակից է *Բարբարիայի*⁴⁴⁸ մի նահանգի, որը կոչվում է *Բարքա*⁴⁴⁹, և այս երկուսի միջև տասնհինգ օրվա անապատի ճանապարհ է: Հարավում [Եգիպտոսը] հարևան է *Նուբիայի*⁴⁵⁰ *թագավորությանը*, որտեղ ապրում են արևի ջերմությունից սևացած քրիստոնյաներ, և այս երկրների միջև տասներկու օրվա՝ ավագածածկ անապատի ճանապարհ է:

Եգիպտոսն ունի հինգ նահանգ, առաջինը կոչվում է *Մայիտ*⁴⁵¹, երկրորդը՝ *Միսր*⁴⁵², երրորդը՝ *Ալեքսանդրիա*⁴⁵³, չորրորդը՝ *Ռոզետ*⁴⁵⁴, որը շրջապատված է ծովով և գետով, ինչպես կղզի, և հինգերորդը *Դամիետտան* է⁴⁵⁵: *Եգիպտոսի թագավորության* մայրաքաղաքը կոչվում է *Կահիրեն*: Այն մեծ է և հարուստ, մոտ է *Միսր* քաղաքին⁴⁵⁶: Այս երկու քաղաքները գտնվում են *Նեղոս* գետի ափին, որն անցնում է *Եգիպտոսի* միջով և Աստվածաշնչի մեջ հիշատակվում է *Գեհոն*⁴⁵⁷ անունով: Այս *Նեղոս* գետը շատ բարեբեր է, քանի որ այն ոռոգում և հագեցնում է այն բոլոր տարածքները, որոնցով անցնում է՝ հողը դարձնելով բերրի և բերելով ամենայն բարիք: *Նեղոսը* հարուստ է ձկներով և պիտանի է մեծ նավարկության համար, քանի որ լայն է և խոր: Մարդիկ կգովաբանեն այս գետը, եթե այնտեղ չապրեր վիշապի նման մի գազան, որը հարձակվում և կուլ է տալիս մարդկանց և ձիերին ափին կամ ջրի մեջ: Այդ գազանի անունը կոկորդիլոս է⁴⁵⁸:

Նեղոս գետը վարարում է ամեն տարի՝ օգոստոսի կեսից մինչև *Սուրբ Միքայելի* տոնը: Երբ ջրի մակարդակը բարձրանում է, մարդիկ թողնում են, որ ջուրը առվակներով և ջրանցքներով ոռոգի ամբողջ երկիրը, և ջուրը ծածկում է ցամաքը քառասուն օրվա ընթացքում⁴⁵⁹: Հետո հողը չորանում է, մարդիկ սկսում են ցանել և տնկել, և ամեն ինչ աճում է միայն վարարման շնորհիվ, քանի որ այս տարածքում ո՛չ անձրև է գալիս, ո՛չ ձյուն: Այնպես որ դժվար է ձմեռը տարբերակել ամռանից: *Եգիպտոսի* բնակիչները գետի մեջտեղում՝ *Միսր* քաղաքի դիմաց ընկած փոքրիկ մի կղզում, մարմարե պուր ռունեն, և երբ ջրհեղեղ է սկսվում, նրանք նայում են այս պան նշաններին, որոնք ցույց են տալիս ջրի բարձրությունը՝ թե ջուրն այդ տարի առա՛տ կլինի, թե՛ պակաս, և դա նրանց ծառայում է որպես միջոց՝ ապրանքների գինը որոշելու համար: *Նեղոսի* ջուրը պիտանի է խմելու համար: Իրականում այն տաք է, բայց կավե անոթների մեջ այն դառնում է պարզ, սառը և առողջարար:

Եգիպտոսում երկու նավահանգիստ կա, մեկը՝ *Ալեքսանդրիայում*, մյուսը՝ *Դամիետայում*: *Ալեքսանդրիան* ունի հզոր պարիսպներ, և դրա նավահանգստում կառանվում են նեֆեր⁴⁶⁰ և դալեններ⁴⁶¹:

Չուրը, որ խմում են *Ալեքսանդրիայում*, գալիս է *Նեղոսից* ջրանցքներով և լցվում է ցիստեռներ⁴⁶², որոնք բազմաթիվ են քաղաքում: *Ալեքսանդրիայի* բնակիչները ջրամատակարարման այլ տարբերակ չունեն, և եթե ջրի հոսքը քաղաք փակվի, նրանք մեծ դժվարություն կունենան և չեն կարողանա երկար դիմադրել [թշնամուն]: Եթե այդ հանգամանքը չլինի, շատ դժվար է վերցնել *Ալեքսանդրիան* գրոհով:

Դամիետա քաղաքը գտնվում է *Նեղոսի* ափին: Այն նախկինում լավ ամրացված էր: Այնուամենայնիվ, քրիստոնյաներին հաջողվեց երկու անգամ գրավել այն: Առաջին անգամ դա արեցին *Երուսաղեմի* թագավորը և Արևելքի այլ քրիստոնյաներ⁴⁶³, մյուսը՝ *Ֆրանսիայի* թագավոր մոնսենյոր սուրբ *Լուին*⁴⁶⁴: Այդ պատճառով սարակինոսները քանդեցին *Դամիետան* և տեղափոխեցին այն ծովից և գետից հեռու՝ [դրա տեղում] չկառուցելով ո՛չ բերդեր, ո՛չ էլ այլ ամրոցներ: [Քաղաքի նոր] տեղը անվանեցին *Նոր Դամիետա*, իսկ Հին *Դամիետան* ամբողջովին ամայացավ⁴⁶⁵:

Սուլթանը մեծ եկամուտ է ստանում *Ալեքսանդրիայի* և *Դամիետայի* նավահանգիստներից: *Եգիպտոսի* հողը հարուստ է շաքարով և այլ մթերքներով, բայց գինու պակաս ունի: Այն գինին, որ այնտեղ են պատրաստում, շատ համեղ է և բուրավետ, բայց սարակինոսները չեն համար-

ձակվում այն խմել, քանի որ դա նրանց արգելված է իրենց կրոնով: Նրանք ունեն ոչխարի, այծի, հավի և այլ թռչունների բավականաչափ միս, սակայն տավարի միսը քիչ է: [Եգիպտոսի բնակիչները] ուտում են նաև ուղտի միս:

Եգիպտոսի թագավորությունում կան քրիստոնյաներ, որոնց կոչում են դպտի⁴⁶⁶: Նրանք Հակոբիների⁴⁶⁷ աղանդի հետևորդ են⁴⁶⁸: Ղպտիները ունեն գեղեցիկ արքայություններ⁴⁶⁹, որտեղ ապրում են ազատ և խաղաղ: Նրանք *Եգիպտոսի* ամենափին բնակիչներն են, քանի որ սարակինոսները այս տարածքում սկսեցին ապրել միայն այն գրավելուց հետո:

Եգիպտացիներին պակասում են երկաթ, փայտ, խեժ⁴⁷⁰ և ստրուկներ⁴⁷¹, որ ամրացնեն իրենց բանակը և նոր երկրներ գավթեն: Նրանք դրա կարիքը շատ ունեն և այս ամենը կարող են ձեռք բերել ներմուծման միջոցով: Առանց այդ միջոցների [Եգիպտոսը] երկար դիմանալ չի կարող:

Ամբողջ *Եգիպտոսի թագավորությունում* չկա ոչ մի բերդաքաղաք, դոյակ կամ մի այլ ամրոց՝ բացի *Ալեքսանդրիայից*, որն ունի հզոր պարիսպներ, և *Կահիրեի* միջնաբերդից, որը լավ ամրացված չէ: Հենց այդ միջնաբերդն է սուլթանի նստավայրը: *Եգիպտոսի* ամբողջ տարածքը պաշտպանում է բանակը և [նրա] հեծելազորը: Եթե հաջողվի նրանց պարտության մատնել, հնարավոր կլինի առանց մեծ վտանգի գրավել երկիրը:

Գլուխ XI., որը ցույց է տալիս, որ ժամանակն է գնալու պատերազմի քրիստոնեական հավատի թշնամիների դեմ

[Վերը] ցույց տվեցինք այն արդարացի պատճառները, որոնք ունեն քրիստոնյաները՝ սարակինոսների դեմ պատերազմելու համար: Նաև արդեն խոսեցինք Սուրբ եկեղեցու զորության, *Եգիպտոսի* և *Սիրիայի թագավորությունների* վիճակի, սուլթանի իշխանության և իր բանակի ուժի մասին: Մեզ մնում է միայն ասել, թե ո՞րն է հարմար ժամանակը, հանուն քրիստոնեական հավատի, սարակինոսների դեմ պատերազմը սկսելու համար:

Կարճ կարող եմ ասել հետևյալը. «*Ահա հիմա՛ է ընդունելի ժամանակը, ահա հիմա՛ է փրկության օրը*»⁴⁷², որովհետև իրականում մոտ է հարմար պահը՝ *Սուրբ Երկիրը* փրկելու համար⁴⁷³, որը արդեն երկար ժամանակ գտնվում է անհավատների ձեռքում: Սա բարենպաստ պահ է, որ Քրիստոսի հավատացյալների քաջությունը բռնկվի դեպի *Սուրբ Երկիր* բասաճի համար, որպեսզի Մեր Տիրոջ շիրիմը, որը մեր հավատի աղբյուրն է,

ազատվի անհավատների ձեռքից: Նախկինում մենք երբեք այսքան բարենպաստ ժամանակի հույս չենք ունեցել, և Աստված իր ողորմածությամբ մեզ դա ցույց է տալիս տարբեր ձևերով:

Առաջին հերթին, ամենակարող և գթառատ Աստված մեզ տվել է սրբազնագույն հովիվ, ամենահավատավոր քրիստոնյա, լի առաքինություններով, որը առաքելական գահին⁴⁷⁴ բազմելուց հետո օր ու գիշեր ջերմեռանդորեն մտածում է, թե ինչպես փրկի անդրժովյան *Սուրբ Երկիրը* և ազատի մեր Տիրոջ գերեզմանը անհավատներից, որոնք հայհոյում են Քրիստոսի անունը: Ուստի մենք կարող ենք վստահ հավատալ, որ Աստված իր ողորմած հայացքն ուղղեց դեպի Սուրբ Երկիր և այն փրկելու համար ընտրեց սուրբ *Պետրոսին*՝ մեր տեր *առաքյալին*⁴⁷⁵, որի օրոք, Աստծու ողորմածությամբ, մեր մեղքերի պատճառով երկար ժամանակ թշնամիներին ենթարկվող *Երուսաղեմ* սուրբ քաղաքը կազատագրվի և կվերադարձվի քրիստոնյաներին իր երբեմնի ազատ վիճակով⁴⁷⁶:

Գլուխ XII. Հեղինակի հորդորը քրիստոնյա սենյորներին

Աստված մեզ պարզ ցույց է տալիս, որ այժմ բարենպաստ և հարմար պահ է՝ *Սուրբ Երկիրը* թշնամիների ձեռքից ազատագրելու համար: Քանի որ Աստծու շնորհիվ բոլոր քրիստոնյա թագավորները, իշխանները և համայնքները գտնվում են լավ վիճակում, խաղաղության մեջ և չունեն տարածայնություններ, որոնք մի ժամանակ կային, ուստի թվում է, թե ամենակարող Աստված իսկապես կամենում է ազատագրել *Սուրբ Երկիրը*: Տարբեր երկրների և թագավորությունների բոլոր քրիստոնյաները, հավատով և պարտքի զգացումից դրդված, նվիրաբերելով իրենց և իրենց ունեցվածքը Մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսին, պատրաստ են ընդունել խաչը և անցնել ծովից այն կողմ՝ *Սուրբ Երկրին* օգնելու համար:

Գլուխ XIII. Հորդորի շարունակությունը

Աստված քրիստոնյաներին ցույց է տալիս, որ այժմ բարենպաստ և հարմար պահ է [Սուրբ Երկիր արշավելու համար]⁴⁷⁷, քանի որ մեր քրիստոնեական հավատի թշնամիների ուժը զգալիորեն թուլացել է թաթարների դեմ պատերազմելու պատճառով, որտեղ նրանք ջախջախվել են և մեծ, անհաշիվ զորք կորցրել⁴⁷⁸: [Բարենպաստ է նաև այն], որ սուլթանը, որն այժմ իշխում է *Եգիպտոսում*, անկարող և անհաջողակ մարդ է:

[Պետք է նաև հաշվի առնել, որ] բոլոր սարակինոս իշխաններին, որոնք աջակցել են Եգիպտոսի սուլթանին, սպանել են կամ թուլացրել են թաթարները: [Այդ սարակինոս իշխանների շարքից] մնացել է միայն *Մարդինի* սուլթանը, բայց նա էլ արդեն թաթարների իշխանության ներքո է:

Այնպես որ, ներկա պահին հնարավոր է վերադարձնել Սուրբ Երկիրը առանց վտանգի, քիչ կորստով և ջանքով: Ավելի հեշտ է գրավել *Եգիպտոսի* և *Սիրիայի թագավորությունները*, ջախջախել թշնամուն և վերացնել դրանց ուժը այսօր, քան նախկինում [էր հնարավոր]:

Գլուխ XIV. Հորդորի շարունակությունը

Աստված քրիստոնյաներին ցույց է տալիս, որ այժմ բարենպաստ պահ է [Սուրբ Երկիր արշավելու համար], քանի որ թաթարները պատրաստակամ են օգնելու քրիստոնյաներին ընդդեմ սարակինոսների: Ահա թե ինչու էր թաթարների թագավոր *Խարպանդան* սուրհանդակներ ուղարկել՝ առաջարկելով օգտագործել իր ուժը՝ քրիստոնյաների թշնամիներին շփոթեցնելու համար⁴⁷⁹: Այս պահին հատկապես թաթարների օգնության շնորհիվ *Սուրբ Երկիրը*, *Եգիպտոսի* ու *Սիրիայի թագավորությունները* կարող են վերանվաճվել հեշտությամբ:

Անհրաժեշտ է, որ քրիստոնյաները օգնության գնան *Սուրբ Երկրին*՝ առանց երկար հապաղելու, քանի որ հապաղելը կարող է վտանգներ ունենալ: *Խարպանդան*, որն այժմ քրիստոնյաների բարեկամն է, կարող է մահանալ և փոխարինվել մեկ ուրիշով, որը կլինի Մուհամեդի աղանդից և համաձայնության կգա սարակինոսների հետ⁴⁸⁰: Այստեղ կարող են մեծ վտանգ և վնասներ լինել քրիստոնեության և ծովից այն կողմ գտնվող *Սուրբ Երկրի* համար:

Գլուխ XV. Դիմում Պապին

- Սո՛ւրբ Հայր, Ձե՛րդ արժանապատվություն, ես խոստովանում եմ Ձեզ, որ իմ գիտելիքները բավարար չեն խորհուրդներ տալու համար այնպիսի մեծ գործի վերաբերյալ, ինչպիսին դեպի *Սուրբ Երկիր* բասանի կառավարումն է: Բայց ես չեմ ուզում անհնազանդ որդու պատժին արժանանալ, և ես պետք է ենթարկվեմ Ձերդ Սրբազնության հրամանին, որը ոչ մի քրիստոնյա չի կարող մերժել: Ուստի, նախ ներողամտություն խնդրելով այն ամենի համար, ինչ ես պատրաստվում եմ ասել, և ելնելով

իմ սակավաթիվ գիտելիքներից՝ կհայտնեմ իմ կարծիքը *Սուրբ Երկիր* արշավելու մասին, [միևնույն ժամանակ] չներժեղով իմաստունների լավագույն խորհուրդները:

Գլուխ XVI. Խոսք ծովից այն կողմ բասանի
կազմակերպման մասին (սկիզբ)

Ի պատիվ Մեր Տեր Աստված Հիսուս Քրիստոսի⁴⁸¹, որի ողորմությունը, հուսով եմ, կլրացնի իմ թերացումները, ես համարում եմ, որ, որպեսզի *Սուրբ Երկիրը* նվազագույն տառապանքներով և վտանգներով նվաճեն, քրիստոնյաները պետք է մտնեն այդ տարածք և գրոհեն իրենց թշնամիների վրա այն պահին, երբ վերջիններս տարաձայնությունների կամ այլ բարդ իրավիճակի մեջ են:

Քանի որ, եթե քրիստոնյաները ցանկանան դա անել այն ժամանակ, երբ հակառակորդը լիարժեք զարգանում է, նրանք չեն հասնի իրենց նպատակին՝ առանց մեծ դժվարությունների և վտանգի: Այնպես որ, եկեք մի փոքր խոսենք այն մասին, թե ի՞նչ են [թշնամու] զարգացումը և անկումը:

Զարգացումն այն է, երբ թշնամի սարակինոսները ունեն իմաստուն և քաջ սուլթան, որին հաջողվում է կառավարել իր հպատակներին՝ առանց ապստամբության ու դավաճանության վտանգի: Կա՛մ էլ, երբ նրանք երկար ժամանակ խաղաղ են՝ առանց թաթարների կամ այլ ազգերի դեմ պատերազմի: Կա՛մ, երբ *Եգիպտոսի և Սիրիայի թագավորություններում* հացահատիկի և այլ պարենի առատ բերք է լինում: Կա՛մ, երբ ցամաքային և ծովային ուղիները բաց և անվտանգ են, և այն ամենը, ինչի կարիքը ունեն թշնամիները, անարգել ներմուծվում է այլ երկրներից: Կա՛մ, երբ սարակինոսները խաղաղության մեջ են նուբիացիների և *Եգիպտոսի անապատի* բեդվինների հետ, և վերջիններս չեն սպառնում նրանց կամ պատերազմ չեն մղում նրանց դեմ: Կա՛մ, վերջապես, երբ *Եգիպտոսի և Սիրիայի թագավորություններում* ապրող թուրքմենները և բեդվինները ենթարկվում են *Եգիպտոսի* սուլթանին: Եթե այս բոլորը կան, թշնամուն հաղթելու գործը հեշտ չի լինի:

Գլուխ XVII. Խոսք ծովից այն կողմ բասաճի
կազմակերպման մասին (շարունակություն)

Թշնամու անկումը կարող է տեղի ունենալ բազում եղանակներով: Օրինակ, եթե անհավատները ըմբոստանան և սպանեն իրենց սուլթանին, ինչպես որ հաճախ են անում: Այն ժամանակից ի վեր, երբ Կոմանների տոհմը սկսեց իշխել *Եգիպտոսում*, ինը սուլթան է եղել: Նրանցից չորսը՝ *Թուրանշահը*, *Կուտուզը*, *Մալիք Աշրաֆը* և *Լաշինը* ընկել են սրից, երկուսը՝ *Բունդուկդարը* և *Կալավունը*, թունավորվել են, և մյուս երկուսը՝ *Մալիք Սալիդը* և *Քիլթուդան*, գահընկեց են արվել: Եվ ներկայիս սուլթան *Մալիք Նասրը* [արդեն] գահընկեց եղել է մեկ անգամ, և նրա կյանքը վտանգված է ոչ բարեհաջող ապագայի հեռանկարով: Ամեն:

Գլուխ XVIII. Խոսք ծովից այն կողմ բասաճի
կազմակերպման մասին (շարունակություն)

[Հակառակորդի ուժի] անկման պատճառ կարող է լինել նաև *Նեղոս* գետի ոչ բավականաչափ վարարումը, քանի որ *Եգիպտոսի* սարակինոսները այդ դեպքում կտառապեն երաշտից և սովից: Ոչ վաղ անցյալում դա արդեն եղել է, և *Եգիպտոսի* բնակիչները կա՛մ պետք է լքեին երկիրը, կա՛մ սովից մահանային, եթե շահամոլ քրիստոնյաները ծովով նրանց սնունդ չմատակարարեին:

Եթե նման բան պատահի, թշնամիները կաղքատանան, ստիպված կլինեն վաճառել իրենց ձիերն ու զենքերը և պակասեցնել բանակի ուժը: Եվ այսպես նրանք չեն կարողանա լքել *Եգիպտոսը*՝ *Սիրիա* անցնելու համար: [Այդ արշավի ընթացքում] պետք է ունենալ ութ օրվա մթերք մարդկանց և կենդանիների համար, քանի որ նրանք ութ օր քայլելու ընթացքում միայն ավագ կգտնեն: Առանց ձիու կամ ուղտի անհնար է մեկնել Եգիպտոսից, և սուլթանը այդ դեպքում չի կարողանա պահել *Սիրիան*:

[Հակառակորդի] անկմանը կարող է հանգեցնել նաև այն, եթե *Եգիպտոսը* շատ տուժի պատերազմից կամ ծովային շրջափակումից, և [վերջինիս պատճառով] ոչ մի կենսական նշանակության բան՝ երկաթ, պողպատ, փայտ, խեժ, ստրուկներ և բազում այլ բաներ, որոնք բացառապես ներմուծվում են, երկրի սահմանը չեն հատի: Առանց այդ ամենի [Եգիպտոսի սուլթանությունը] երկար չի դիմանա:

[Հակառակորդը կարող է հայտնվել ծանր իրավիճակում նաև այն դեպքում], եթե նուրբացիներն ու բեղվիները պատերազմ սկսեն սուրժանի դեմ, քանի որ այդ պատերազմը կխանգարի նրան լքել *Եգիպտոսը* և մեկնել *Միրիս*: Կա՛մ, եթե երաշտի կամ թաթարների արշավանքի հետևանքով կամ այլ պատճառով *Միրիան* թուլանա անհաջող տարվա ընթացքում: Եթե *Միրիայի թագավորության* եկամուտները նվազեն, եգիպտական բանակը չի կարողանա մնալ *Միրիայում*, քանի որ դրա մատակարարումը *Եգիպտոսից* և այլ երկրներից անհնար է:

Եվ այսպիսով, եթե թշնամիները տուժեն վերոհիշյալ անբարեպատեհ հանգամանքներից գոնե մեկից, վստահ կարող ենք ասել, որ նրանք հնարավորություն չեն ունենա թողնելու *Եգիպտոսը` Միրիան* պաշտպանելու համար: Այդ դեպքում քրիստոնյաները հեշտությամբ կկարողանան գրավել *Երուսաղեմի թագավորությունը*, անարգել կառուցապատել [դրա] քաղաքները և ամրոցները և ամրապնդվել այնպես, որ երբեք չվախենան թշնամիների ուժից:

Գլուխ XIX. Ծովից այն կողմ գտնվող` Սուրբ Երկիր բասանի մեկնարկի մասին

Վերոհիշյալ բարեհաջող և անբարենպաստ հանգամանքները բացահայտելուց հետո ես պատրաստվում եմ սույն գլխում խոսել *Սուրբ Երկիր* բասանի սկզբի մասին, ինչքանով որ իմ սակավ գիտելիքները թույլ կտան ծառայել [դրանով] Ձերդ Սրբազնությանը⁴⁸²:

Ըստ իս, ապահով և շահավետ կերպով ընդհանուր բասանը⁴⁸³ կազմակերպելու համար նախապես պետք է ուղարկել հեծյալ և հետևակ մարդկանց՝ թշնամու ուժերը հետախուզելու նպատակով: Իմ կարծիքով, հազար ձիավոր, տասը դալե և երեք հազար հետևակ⁴⁸⁴ [այդ նպատակը իրագործելու համար] բավական կլինեն: Այս [քրիստոնեական] գործի⁴⁸⁵ գլխին պետք է կանգնած լինեն Եկեղեցու մի լիկաթ⁴⁸⁶ և մի իմաստուն ու քաջ հրամանատար, որոնք կսպասարկեն, կվարեն և կտանեն [իրենց վստահած գործը] անդրծովյան հողեր:

Նրանք [նավից ափ] կիջնեն կա՛մ *Կիպրոս* կղզում, կա՛մ էլ *Հայոց թագավորությունում* կախված նրանից, թե որն են նրանք լավագույնը համարում: Այնուհետև, առանց հապաղելու, Հայոց թագավորի համաձայնությամբ, նրանք պատվիրակներ կուղարկեն թաթարների թագավոր *Խարպանդային*՝ նրանից խնդրելով երկու բան. առաջին՝ իր ամբողջ տարած-

քում հրաման արձակել թշնամու երկիր ոչ մի ապրանք չուղարկելու մասին և երկրորդ՝ հրամայել *Մալաթիայի* տարածքում գտնվող իր գործին ամայացնել *Հալեայի* շրջանը:

Դրանից հետո մեր քրիստոնյա ուխտագնացները, միանալով *Հայոց* և *Կիպրոսի թագավորությունների* ուխտագնացներին, կսկսեն պատերազմ և վճռականորեն կգրոհեն թշնամու տարածքը ցամաքով՝ միաժամանակ շրջափակելով ծովերեքը, որպեսզի ոչ մի ապրանք չմտնի թշնամու երկիր: Քրիստոնյաները նաև պետք է ամրացնեն *Տալոտոսի կղզին*, որը ռազմականների համար լավ կայան է, քանի որ այնտեղից նրանք կարող են մեծ վնաս հասցնել հակառակորդին:

Անկեղծորեն՝ ես ձեռնպահ կմնամ շարունակելուց իմ խոսքը պատերազմը սկսելու և թշնամու տարածքը նվաճելու եղանակների մասին, քանի որ, կախված իրավիճակից, հնարավոր է ստիպված լինենք փոխելու մեր կարծիքը և հետևելու այդ նախաձեռնության⁴⁸⁷ մասնակիցներից մեկ ուրիշի խորհրդին: [Հաջորդ գլխում] ես հակիրճ կխոսեմ այն մասին, թե ինչ օգուտ կարող ենք քաղել առաջին փոքր բասանի օգտի մասին:

Գլուխ XX. Անդրծովյան առաջին փոքր բասանի օգտի մասին

Նախնական բասանի առաջին օգուտը կլինի այնչափ, որ դրա մասնակիցները Արևելքի քրիստոնյաների և թաթարների հետ միասին խիստ կկաշկանդեն հակառակորդին՝ նրան պատճառելով մեծ նեղություն, անհանգստություն և վնաս: Իրականում, եթե քրիստոնյաների և թաթարների պատերազմը *Եգիպտոսի* սուլթանի դեմ տարվի *Սիրիայի թագավորությունում* և՛ ծովով, և՛ ցամաքով, սուլթանը ստիպված կլինի պահել իր զորքը ամբողջ ծովամերձ տարածքներում, ինչպես նաև՝ ներխուժման վտանգի տակ գտնվող այլ երկրամասերում:

[Նշեմ նաև], որ եթե թաթարները շարժվեն *Մալաթիայից Հալեայ*, սուլթանի բանակը ստիպված կլինի գալու՝ *Կահիրեից Հալեայը* պաշտպանելու, իսկ դա քսանհինգ օրվա ճանապարհ է: Նրանք, ովքեր այդ ծառայությունը կատարելու համար կհասնեն [Սիրիա] *Կահիրեից*, շատ արագ կաղքատանան և ստիպված կլինեն վաճառելու իրենց ձիերն ու ձիասարքերը և, բացի դրանից, այնքան դժվարություններ կկրեն, որ չեն կարողանա դիմանալ: Ուստի պետք կլինի, որ ուրիշները գան՝ նրանց փոխարի-

նելու: Երեք-չորս հերթափոխից հետո հակառակորդը կկորցնի իր կարողությունը և մեծ տառապանքների կենթարկվի:

Առաջին բասաճը կարող է շատ վնասներ տալ հակառակորդին նաև այն պատճառով, որ բասաճի տասը դալենների միջոցով, **գումարած այն դալեններին, որոնք գալու են օգնության Հայոց և Կիպրոսի թագավորություններից**, թշնամու ափամերձ հողերը կարող են կողոպտվել և ավերվել, [ինչից հետո] դալենները կարող են ապահով վերադառնալ *Տարտուսի* կղզի: Իսկ եթե սուլթանը ցանկանա պաշտպանել և վերահսկել այդ հողերը, նա անձամբ և ամբողջ զորքով պետք է *Կահիրեից* անցնի *Սիրիա*, որպեսզի բավարար քանակությամբ մարդիկ ունենա՝ ափամերձ տարածքներին օգնություն ցուցաբերելու համար: *Եգիպտոսի թագավորությունից Սիրիա* արշավանքը վտանգավոր կլինի սուլթանի համար [նաև այն պատճառով], որ նրա բանակը կարող է տուժած լինել քրիստոնյաների հարձակումներից, և սուլթանը չի կարողանա իր մարդկանց հանգիստ տալ՝ առանց նրանց կորուստների վտանգին ենթարկելու: [Նման արշավանքի ընթացքում] նա կարող է դատարկվել իր ողջ զանձարանը, քանի որ ամեն անգամ *Եգիպտոսից Սիրիա* գնալիս սուլթանը և նրա զորքը անհավանական չափի գումար են ծախսում:

[Վերոհիշյալ] դալենների շնորհիվ կվերահսկվեն նավահանգիստները և ծովային բոլոր ուղիները, այնպես որ ոչ մի բան, որն ամենից շատ անհրաժեշտ է թշնամուն, և առանց որի նա չի կարող երկար դիմանալ՝ երկաթ, պողպատ, խեժ, փայտ, ստրուկներ և արտերկրից բերվող այլ բաներ, չեն հասնի [Եգիպտոս]: Բացի դրանից՝ թշնամին կկորցնի իր շահույթերը նավահանգիստներից եկող մեծ եկամուտները:

Գլուխ XXI. Անդրծովյան առաջին փոքր բասաճի օգտի մասին (շարունակություն)

Եթե այնպես լինի, որ հակառակորդը ենթարկվի որոշ անհաջողությունների և *Սիրիան* փրկելու համար չկարողանա մեկնել *Եգիպտոսից*, ապա առաջին բասաճի ուխտագնացները Արևելքի քրիստոնյաների օգնությամբ կկարողանան վերագրավել *Տրիպոլի* քաղաքը: *Լիբանանի* լեռներում մոտ քառասուն հազար քրիստոնյա կա, որոնք լավ սերժանտ են և մեծ օգնություն ցույց կտան ուխտավորներին: Նրանք բազմիցս ապստամբել են սուլթանի դեմ՝ վնաս պատճառելով վերջինիս բանակին:

Տրիպոլի քաղաքը վերագրավելուց հետո քրիստոնյաները կկարողանան այն պահել մինչև գլխավոր բասանի ժամանումը և տիրանալ նաև մերձակա տարածքներին՝ այսպիսով վերականգնելով ամբողջ *Տրիպոլիի կոմսությունը*⁴⁸⁹։ Դա շատ կօգնի գլխավոր բասանի բանակին, քանի որ վերջինս կգտնի պատրաստ նավահանգիստ, որտեղ կկարողանա անվտանգ ափ իջնել։ Իսկ եթե թաթարները գրավեն *Սիրիայի թագավորությունը* և *Սուրբ Երկիրը*, առաջին բասանի քրիստոնյաները պետք է պատրաստ լինեն ստանալու այդ հողերը թաթարներից, ամրացնելու և պահպանելու դրանք։

Ես, [որպես մի մարդ], **որը բավականին լավ գիտի թաթարների մտքինը, վստահորեն հավատում եմ, որ նրանք անկեղծորեն և պատրաստակամորեն կհանձնեն քրիստոնյաների վերահսկողությանը սարակինոսներից նվաճած տարածքները** իրենց բարի կամքով, քանի որ ամռան սաստիկ շոգի պատճառով չեն կարող մնալ այդ շրջաններում։ Թաթարները ճիշտ կհամարեն, որ այդ տարածքները պահեն քրիստոնյաները, քանի որ, իրենց տիրապետության տակ ունենալով ամբողջ *Ասիան*, նրանք չեն պայքարում *Եգիպտոսի* սուլթանի դեմ միայն հանուն երկրների և քաղաքների նվաճման։ Սուլթանը միշտ եղել է թաթարների գլխավոր թշնամին և նրանց ավելի շատ տրտմություն և վնաս է պատճառել, քան որևէ մեկը, հատկապես եթե խոսքը հարևանների դեմ պատերազմների մասին է։

Ուստի, բոլոր վերոհիշյալ պատճառների հիմամբ, նախաձեռնությունը սկսելու համար, ինչպես վերը նշեցի, պետք կլինի հազար ձիավոր, տասը դալե և երեք հազար սերժանտ⁴⁹⁰։ Ինձ թվում է, որ սկզբնական շրջանում ավելի շատ մարդիկ ներգրավելը [բասանի] օգտին չի ծառայի և ավելորդ ծախսերի պատճառ կդառնա։

Գլուխ XXII. Անդրծովյան առաջին փոքր բասանի օգտի մասին (շարունակություն)

Առաջին բասանի մասնակիցները մի որոշ ժամանակահատված կմնան անդրծովյան հողերում, կծանոթանան այնտեղի կենսապայմաններին, թշնամիների կարողություններին և սովորություններին և դրանով հնարավորություն կունենան փոխանցելու [այդ տեղեկությունները] և զգուշացնելու այլոց, որոնք կմասնակցեն գլխավոր բասանին։ Իսկ եթե թաթարները իրենց հարևանների հետ պատերազմի կամ այլ պատճառով

չկարողանան կամ չցանկանան օգնել քրիստոնյաներին սարակինոսների դեմ պայքարում, և եթե սուլթանը և իր հպատակները զարգացման շրջանում լինեն, ինչի պատճառով դժվարանա *Սուրբ Երկրի* ազատագրումը, Ձերդ Սուրբ Պապությունը⁴⁹¹, իմանալով անդրծովյան հողերի իրավիճակը և գլխավոր բասանի ուժը, կարող է տալ ավելի լավ խորհուրդ և նախազգուշացում այն մասին, թե ինչ է պետք անել և ինչ՝ ոչ, և հանձնարարել գլխավոր բասանի ամենահարմար ժամանակն ու եղանակը: Այսկերպ հնարավոր կլինի խուսափել անախորժություններից և վտանգներից:

Գլուխ XXIII. Հեղինակը Պապի հետ խոսում է անդրծովյան բասանի մասին

Թող ինձ ների Ձերդ Սրբությունը, եթե համարձակվեմ ասել ևս երկու բան: Առաջինը՝ թող Ձերդ Սրբությունը բարեհաճի գրել *վրացիների թագավորին*⁴⁹², որոնք քրիստոնյա են և բոլոր ազգերից ավելի են նվիրված ուխտագնացություններին և *Սուրբ Երկրի* սրբություններին, որ [վրացիները] օգնություն և աջակցություն ցուցաբերեն բասանին *Սուրբ Երկիրը* վերադարձնելու գործում: Ես վստահորեն հավատում եմ, որ, հանուն Աստծու փառքի և Ձերդ Սրբության հանդեպ հարգանքի, նրանք ուրախությամբ կկատարեն ձեր հրամանը, քանի որ նվիրյալ քրիստոնյա են, քանակով շատ և ուժեղ: [Վրացիները] խիզախ զինվոր են և հարևան են *Հայոց թագավորությանը*:

Երկրորդ խնդրանքս այն է, որ Ձերդ Սուրբ Պապությունը դիմի նուրբիացիների թագավորին⁴⁹³: Վերջիններս քրիստոնյա են և Քրիստոսի հավատին դարձան *Եթովպիայում* սուրբ Թովմաս առաքյալի ձեռքով: Թող [Ձերդ Սրբությունը] խնդրի [նուրբիացիներից] պատերազմ սկսել սուլթանի և նրա զորքի դեմ: Ես վստահաբար հավատում եմ, որ նուրբիացիները, հանուն Մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսի փառքի և Ձերդ Սրբության հանդեպ հարգանքի, կմիանան սուլթանի ու նրա զորքի դեմ պատերազմին և մեծ վնաս կպատճառեն նրանց հզորությանը⁴⁹⁴: Սա մեծ գլխացավանք կլինի նրանց համար: **Այդ նամակները կարելի է ուղարկել Հայոց թագավորին, որը թարգմանել կտա նրանց լեզուներով և կուղարկի վստահելի սուրհանդակների միջոցով:**

Գլուխ XXIV. Անդրծովյան գլխավոր բասանի մասին

Սակավ գիտելիքներով, [բայց] հավատարմությամբ և նվիրվածությամբ ես պատմեցի այն ամենը, ինչ հարկավոր է բասան սկսելու և *Սուրբ Երկրին* օգնելու համար: Դրանից հետո, Ձերդ Սրբության հրամանին ենթարկվելով, ես կիսուսեմ այն մասին, թե ինչ է հարկավոր անդրծովյան գլխավոր բասանի համար:

Գլուխ XXV. Սույն գլխում խոսվում է երեք ճանապարհի մասին, որոնցով կարելի է իրականացնել անդրծովյան գլխավոր բասանը

Գլխավոր բասանը կարող է շարժվել երեք ճանապարհով: Մեկը *Բարբարիայի*⁴⁹⁵ ճանապարհն է, բայց այդ երթուղով [շարժվելու] մասին խորհուրդ տալը թողնում եմ նրանց, ովքեր ծանոթ են *Բարբարիայի* վիճակին: Մյուսը *Կոնստանդնուպոլսի* ճանապարհն է: Սա այն երթուղին է, որով շարժվեցին տուկ *Գողֆրուսա դը Բույոնը* և այդ դարաշրջանի այլ ուխտագնացներ: Գլխավոր բասանը կարող է անվտանգ ընթանալ մինչև Կոստանդնուպոլիս քաղաք: Բայց *Սուրբ Ժորժի նեղուցը*⁴⁹⁶ անցնելուց հետո և մինչև *Հայոց թագավորության* սահմաններին հասնելը, դա կանցնի *Թուրքաց երկրով*, իսկ [ճանապարհի այդ հատվածը] անվտանգ չի լինի թուրքմենների [հարձակումների] պատճառով: Վերջիններս *Թուրքաց երկրում* ապրող սարակինոսներն են: Իրականում, թաթարները կարող են ազատ և անվտանգ դարձնել այդ անցումը և հրամայել, որ *Թուրքաց երկրից* ուխտագնացների գործին բավարար պարեն ու ձիեր⁴⁹⁷ բերվեն հարմար գնով:

Երրորդ ճանապարհը⁴⁹⁸, որը ծանոթ է բոլորին, ծովայինն է: Եթե որոշվի, որ բասանը պետք է անցնի ծովով, հարկավոր է, որ բոլոր նավահանգիստներում պատրաստ լինեն նեֆեր և բավականաչափ քանակությամբ այլ նավեր⁴⁹⁹ ուխտագնացներին [ծովից այն կողմ] տեղափոխելու համար: Անհրաժեշտ է [նաև] հարմար եղանակով մեկնելու օր նշանակել, երբ բոլոր ուխտագնացները, ծովի մոտ գտնվելով, պատրաստ կլինեն նավեր նստելու և միասին ծով գնալու:

[Բասանը] կարող է կանգ առնել *Կիպրոսում*, որպեսզի [ուխտագնացներն] ու իրենց ձիերը հանգստանան ծովային ճանապարհի չարչարանքներից: Այն բանից հետո, երբ գլխավոր բասանը կժամանի Կիպրոս

և կհանգստանա մի քանի օր, և եթե առաջին բասանի ուխտագնացներին [հաջողվի գրավել] և ամրացնել *Տրիպոլին* կամ *Միրիայի* մեկ այլ ծովափնյա քաղաք, գլխավոր բասանի մասնակիցները հնարավորություն կունենան հեշտությամբ անցնել ուղիղ գծով [ծովային ճանապարհի մնացած հատվածը] և ժամանել [Տրիպոլի կամ առաջին բասանի գրաված մեկ այլ ծովափնյա քաղաք⁵⁰⁰]:

Եվ եթե հանկարծ առաջին բասանի ուխտագնացները *Միրիայում* ոչ մի ամրացրած քաղաք չգրավեն, նպատակահարմար կլինի, որ գլխավոր բասանը շարժվի *Հայոց թագավորությունով*: Այդ դեպքում թող դրա մասնակիցները և իրենց ձիերը հանգստանան *Կիպրոսի թագավորությունում* մինչև Սուրբ Միքայելի տոնը⁵⁰¹, որպեսզի խուսափեն *Հայաստանի հարթավայրի*⁵⁰² ամառային շոգի պատճառով առաջացած անհարմարություններից⁵⁰³:

Սուրբ Միքայելի տոնից հետո նրանք կարող են վստահորեն անցնել *Հայոց երկիր*⁵⁰⁴, որտեղ կգտնեն անհրաժեշտ ամեն ինչ: [Ուխտագնացների համար] առավել հարմար կլինի բնակվել *Տալստն* քաղաքում, քանի որ այնտեղ շատ ջուր և արոտավայրեր կան իրենց ձիերի համար⁵⁰⁵: **Իսկ Թուրքաց թագավորությունից, որի սահմանները անցնում են Տալստնից ոչ հեռու, նրանց բերել կտան սնունդ և այն ամենը, ինչի կարիքը ունի ցանկացած բանակ: Եվ այդպես է արվում նաև Հայոց բանակի դեպքում:**

Ուխտագնացները կարող են ձմեռն անցկացնել *Հայաստանում*, իսկ գարնանը ցամաքով մեկնել *Անտիոք*, որը *Հայոց թագավորության* սահմաններից մեկ օրվա ճանապարհի վրա է: [Միևնույն ժամանակ գլխավոր բասանի] նավատորմը ծովով կհասնի *Անտիոքի նավահանգիստ*⁵⁰⁶: Այնտեղ [բասանի] ծովային և ցամաքային ուժերը կմիանան: *Անտիոք* քաղաքը Աստծու օգնությամբ արագորեն գրավելուց հետո ուխտագնացները հնարավորություն կունենան մի քանի օր հանգստանալու և ապա այնտեղից ձեռնարկելու ավերիչ արշավանքներ հակառակորդի տիրապետության ներքո գտնվող մերձակա տարածքների վրա՝ ընթացքում ծանոթանալով դրա վիճակին և հասկանալով [թշնամու] մտադրությունները: *Անտիոքի* կողմում բավականին քրիստոնյաներ են ապրում, որոնք լավ սերժանտ են և իրոք կդիմավորեն քրիստոնյաների բանակին և վերջինիս ծառայություններ կմատուցեն:

Երբ [ուխտագնացները] կմեկնեն [Անտիոքից], նրանք ծովեզրով կարող են շարժվել մինչև *Լիկ*⁵⁰⁷ քաղաքը, և դա կլինի լավագույն և ամենակարճ ճանապարհը, իսկ [նրանց] նավերը, շարժվելով ափի երկայնքով, կարող են մոտիկից հետևել ցամաքային գորքին: Անկեղծորեն ասած՝ այդ երթուղու վրա մեկ հատված կա *Մարգասոի* և ծովափի միջև⁵⁰⁸, որը դժվարանցանելի է մեծաքանակ գորքի համար:

Եվ եթե պատահի, որ թշնամիներն այնպես պաշտպանեն այդ մուտքը, որ ուխտագնացներին չհաջողվի առաջանալ նրանով, մեր մարդիկ⁵⁰⁹ հնարավորություն կունենան անվտանգ վերադառնալ *Անտիոք* և ապա շարժվել *Աֆամեայի*⁵¹⁰ ճանապարհով դեպի *Շիզար*⁵¹¹ Ռևել գետի հոսանքն ի վեր⁵¹²: Այս երթուղու վրա գորքը կգտնի արոտավայրեր, առողջ ջրեր և հողեր՝ պաշարով և այլ ապրանքներով լի, որոնք կկարողանա հանգիստ օգտագործել:

Շարունակելով ճանապարհը՝ մեր մարդիկ կհասնեն *Համա*⁵¹³, որը շատ հարուստ քաղաք է, և որը քրիստոնյաներն Աստծու օգնությամբ հեշտորեն կգրավեն: Իսկ եթե *Համայի* հարստության պատճառով հակառակորդը ուզենա պաշտպանել այն և ճակատամարտ տա քրիստոնյաների դեմ, վերջիններս այդ վայրում պայքարելիս մեծ առավելություն կունենան և Աստծու օգնությամբ հեշտորեն կհաղթեն թշնամուն:

Մեկ անգամ հաղթելով սուլթանի բանակին՝ քրիստոնյաներն այլևս ոչ մի խոչընդոտ չեն ունենա և կկարողանան գնալ ուղիղ *Դամասկոս* քաղաք, որը նրանք կգրավեն կամ հանձնման պայմանագրով կստանան: Սուլթանի պարտությունից հետո *Դամասկոսի* բնակիչները չեն կարողանա դիմակայել և հոժարակամ կհանձնվեն, որպեսզի փրկեն իրենց կյանքերը, ինչպես որ նրանք հանձնվեցին *Հուլատուին* և *Ղազանին*, երբ վերջիններս հաղթեցին սուլթանին:

Դամասկոսի գրավումից հետո քրիստոնյաները հեշտությամբ հետ կբերեն մնացած տարածքները: Եթե հակառակորդը խուսափի ճակատամարտից, քրիստոնյաները կկարողանան *Դամասկոսից* ուղիղ ճանապարհով հասնել *Տրիպոլի* երեք օրվա ընթացքում և *Լիբանան* լեռան քրիստոնյաների օգնությամբ հետ խլել այդ քաղաքը: Վերջինիս գրավումը հնարավորություն կտա քրիստոնյաներին Աստծու օգնությամբ նվաճել *Երուսաղեմի թագավորությունը*:

Գլուխ XXVI. որը ցույց է տալիս,
որ թաթարների օգնությունը տարբեր պատճառներով
խիստ շահավետ կարող է լինել քրիստոնյաների համար

Անդրադառնալով քրիստոնյաների և թաթարների դաշինքի խնդրին՝ պետք է ասել, որ եթե վերջիններս տրամադրեն մոտ տասը հազար զինվոր, դա մեծապես կօգնի քրիստոնյաներին սարակինոսների դեմ պայքարում, հատկապես՝ ցամաքային գործողություններում: [Նախ], վախենալով թաթարներից, բեդվիններն ու թուրքմենները չեն համարձակվի մոտենալ քրիստոնյաների բանակին: Մյուս օգուտը կլինի այն, որ թաթարները քրիստոնյաների գորքին կմատակարարեն պարեն, որը կբերեն հեռու երկրներից՝ առանց որևէ շահ հետապնդելու:

Թաթարները կարող են նաև հետախուզել և իմանալ հակառակորդի մտադրությունները, քանի որ նրանք արագ են տեղաշարժվում, լավ գիտեն ճանապարհները և գիշեր-ցերեկ կարող են մտնել [ցանկացած տարածք] ու դուրս գալ ըստ իրենց կամքի: Մարտերում, ինչպես նաև քաղաքներ ու բնակավայրեր գրավելիս թաթարները նույնպես կարող են շատ օգտակար լինել, քանի որ նրանք շատ հմուտ են այդ գործերում:

Եվ եթե պատահի այնպես, որ Խարպանդան կամ նրա փոխարեն մեկ ուրիշը մեծ բանակով ժամանի՝ *Եգիպտոս* ներխուժելու համար, լավ կլինի թաթարներից հեռու մնալ⁵¹⁴, քանի որ նրանք չեն ցանկանա ենթարկվել քրիստոնյաների կամքին, իսկ վերջիններիս գորքին, որի մի մասը հետևակ է, չի հաջողվի հասնել թաթարների հետևից, որոնք բոլորը հեծյալ են ու արագընթաց:

Գլուխ XXVII. Այն մասին, թե ինչպես են թաթարները
վերաբերվում քրիստոնյաներին, երբ ճանապարհորդում
կամ համագործակցում են վերջիններիս հետ

Երբ թաթարները իրենց հզոր և ամենաուժեղն են զգում, շատ անհարգալից ու գոռոզ են իրենց պահում: [Այդ դեպքերում] նրանք չեն կարողանա դիմանալ առանց քրիստոնյաներին վիրավորանք հասցնելու, իսկ վերջիններս չեն հանդուրժի դա, որի հետևանքով քրիստոնյաների և թաթարների միջև կառաջանան գժտություններ և ատելություն: Սակայն այս խնդիրը կարելի է լուծել, եթե թաթարները շարժվեն *Դանասկոսի* ճանապարհով, ինչպես նրանք սովոր են արշավել, իսկ քրիստոնյաները

զնան *Երուսաղեմի թագավորություն*: Այսպես՝ միմյանցից հեռու մնալով, քրիստոնյաները և թաթարները համերաշխություն կապահպանեն, [որը դրական ազդեցություն կունենա բասաճի հաջողության գործում, քանի որ] հակառակորդի ուժն ավելի շուտ կհաղթահարվի երկուսի քան թե մեկի կողմից:

Կցանկանայի նաև հիշեցնել Ձերդ Սրբությանը, որ քրիստոնյաների ծրագրերը պետք է գաղտնի պահվեն: Անցյալում քրիստոնյաները չեն ցանկացել թաքցնել իրենց մտադրությունները և մեծ դժվարություններ են ունեցել այդ պատճառով, իսկ թշնամիները, [ընդհակառակը], խուսափել են մեծ վտանգներից և թույլ չեն տվել քրիստոնյաներին հասնել իրենց նպատակին: Ինչ վերաբերում է գլխավոր բասաճի [նախապատրաստությունների] մասին լուրերին, դրանք հնարավոր չի լինի թաքցնել, քանի որ դրանք [արդեն] տարածվում են աշխարհով մեկ: Այնուամենայնիվ, դա որևէ օգուտ չի տա թշնամուն, քանի որ նրան ոչ ոք օգնություն չի տրամադրի, իսկ քրիստոնյաները կարող են քողարկել իրենց գործողությունները՝ ձևացնելով, թե անում են մի բան, բայց անել մեկ այլ բան:

Այն, որ թաթարները չեն կարողանում թաքցնել իրենց մտադրությունները, հաճախ նրանց մեծ դժվարություններ է պատճառում: Նրանք սովորություն ունեն հունվար ամսվա առաջին լուսնի ժամանակ խորհրդակցություն անցկացնել այն մասին, թե իրենք ինչ են ցանկանում անել այդ տարի: Եվ եթե պատահում է այնպես, որ թաթարները որոշում են պատերազմ մղել *Եզդիստոսի* սուլթանի դեմ, այդ մտադրությունը հայտնի է դառնում բոլորին: [Իմանալով այդ մասին]՝ սարակինոսները փոխանցում են լուրը սուլթանին, և վերջինս [հասցնում է ժամանակին] պատասխան քայլեր ձեռնարկել: Իսկ սարակինոսները, [ընդհակառակը], սովոր են իրենց ծրագրերը թաքցնել, և դա նրանց բազմիցս օգուտ է բերել:

Սա է առայժմ մեր կարծիքը *Սուրբ Երկիր* բասաճի մասին:

Գլուխ XXVIII. Հեղինակի աղերսանքը *Պապին*.

սիրով ընդունել իր աշխատանքը և այն ամենը,
ինչ գրել է բասաճի մասին

Այսքանից հետո ես խոնարհաբար խնդրում եմ Ձերդ Սրբությանը բարեհաճել ստանալ այն, ինչ ես հավատարմությամբ գրել եմ դեպի *Սուրբ Երկիր* բասաճի մասին: Եվ խնդրում եմ ուղղել այն, ինչի մասին խոսել եմ ավելորդ կամ ոչ բավարար չափով: Ես երբեք չեի համարձակվի հայտնել

իմ կարծիքը այնքան կարևոր մի գործի մասին, ինչպիսին *Սուրբ Երկրի* բասանն է, եթե հրաման չստանայի Ձերդ սուրբ Պապության կողմից: Աստծու նախախնամությամբ զբաղեցնելով հովվական աթոռը՝ նա⁵¹⁵ իր ամբողջ սրտով և մեծ ցանկությամբ մտադրվեց և առաջարկեց միջոց՝ Մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսի թանկագին արյունով ողողված *Սուրբ Երկիրը* անհավատ թշնամիների ձեռքից ազատելու համար: Այդ նպատակով նա բոլոր քրիստոնյա թագավորների և իշխանների ժողով գումարեց, որպեսզի ստանա նրանց խորհուրդն ու կարծիքը *Սուրբ Երկիր* բասանի մասին:

Ամենակարող և ողորմած Աստված իրական նախանշաններով մեզ ցույց է տալիս, որ ուզում է ազատագրել *Սուրբ Երկիրը* անհավատների գերությունից [հենց] Ձեր սուրբ Պապության ժամանակ: Եկեք բոլորս խոնարհաբար աղոթենք, որ Աստված երկար և երջանիկ կյանք տա [Պապին], որն ապրում է և թագավորում է դարեդար⁵¹⁶: Ամեն:

Սրանով ավարտվում է «Ծաղիկ պատմությանց Արեւելից աշխարհի» գիրքը Սուրբ Երկրի բասանի մասին, որը հավաքեց Պրեմոնտրե միաբանության [անդամ] կրոնավոր եղբայր Հեթումը՝ Կոռնիկոսի տերը և Հայոց թագավորի հարազատ կուզենը⁵¹⁷: Այն [կազմված] է մեր ինքնակալ հայր, տեր առաքյալ Կղեմես V-րդի հրամանով⁵¹⁸ Պուատիե քաղաքում: Ես՝ Նիկոլ⁵¹⁹ Ֆալկո(ն)⁵²⁰ դը Տուլ⁵²¹, գրեցի [այս գիրքը] սկզբում ֆրանսերեն, ինչպես որ եղբայր Հեթումն ինձ թելադրեց⁵²², առանց նշումներ դնելու և արտագրելու, ապա թարգմանեցի այն ֆրանսերենից լատիներեն⁵²³: Մեր տեր Պապը ստացավ այս գիրքը Մեր Տիրոջ 1307 թվականի օգոստոս ամսին: Փա՛րք քեզ, Աստվա՛ծ⁵²⁴: Ամեն:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

³⁸⁵ Բնագրում՝ «Outre mer» («Outremer») բաղադրյալ բառը, որի առաջին բաղադրիչը նշանակում է «անդր», «յայնկոյս», իսկ երկրորդը՝ «ծով»:– Hayton 1906, p. 220, Բիւզանդացի 1884, էջ 885: Այսպիսով՝ «Outremer» թարգմանվում է «Անդրծովյան հողեր (տարածքներ)»: Միջնադարում այս ձևակերպումը գործածելի էր *Սուրբ Երկրի* և Արևելյան *Միջերկրականի* լատին պետությունների համար, քանի որ ֆրանսիացիները այդ տեղեր հասնում էին ամենից հաճախ ծովով: Նշենք, որ ներկայումս «Outremer» բառը գործածվում է *Ֆրանսիայի Հանրապետության* անդրծովյան տարածքները սահմանելու համար:

³⁸⁶ Բնագրում՝ «par le comandement de nostre seignor l’apostole», ինչը բառացի նշանակում է «մեր տիրոջ առաքյալի հրամանով»: – Hayton 1906, p. 220; DAF 2012, p. 34: Հեղինակը նկատի ունի այն հանգամանքը, որ Պապը համարվում էր *Պետրոս առաքյալին* հաջորդողը:

- 387 Խոսքը սույն գլխի առաջին պարբերությունում թվարկված երկրորդ սկզբունքի մասին է:
- 388 Բնագրում՝ «des fels de Crist cruisés»: – Նույն տեղում, էջ 221:
- 389 Բնագրում՝ «Melec Nesper... est Cumain de nacion»: – Նույն տեղում, էջ 222: Մամուլների դարաշրջանի *Եգիպտոսի* սուլթանների մեծ մասը չիչաղական (կոմանական) կամ չերբեզական ծագում ունեին:
- 390 Նրանց զգալի մասը դիչաղներն էին, որոնցից հավաքվում էր սուլթանության մամուլը գործը:
- 391 Քան գերիները:
- 392 Խոսքը *Եգիպտոսի* սուլթանի գործի մասին է:
- 393 Փրանսերեն բնագրում՝ «CXX florins», լատիներենում՝ «CXX florenorum» կամ «CXX florenorum auri» («120 ոսկե ֆլորին»): – Hayton 1906, p. 223, 342:
- 394 Բնագրում՝ «ses barons qui son appelez amiraus»: – Նույն տեղում, էջ 223:
- 395 Բնագրում՝ «homes de petit pris», բառացի՝ «քիչ արժեք ունեցող տղամարդկանց»: – Նույն տեղում:
- 396 Միջնադարյան Արևմտյան *Եվրոպայում* և *Լատինական Արևելքում* սերժանտը թեթևագեն արհեստավարժ մարտիկ էր, որը հնազանդվում էր ձիավորներին և օժանդակ գործառույթներ կատարում ռազմական արշավանքների և մարտերի ժամանակ: Երբեմն սերժանտներին հանձնարարվում էր ղեկավարել պակաս փորձառու մարտիկներին, հիմնականում՝ հետևակին: – Kibler 1995, p. 1658: Հեղում *Կոռիկոսցին* «Ծաղկաբաղում» բազմիցս արտահայտում է իր գիտելիքները ֆրանկների ռազմական աստիճանակարգման մասին՝ երբեմն տարածելով դրանք *Եգիպտոսի սուլթանության* և այլ արևելյան պետությունների գործերի դասավորության վրա:
- 397 Բնագրում՝ «sergenterie à pié»: – Hayton 1906, p. 224:
- 398 Բնագրում՝ **Malbec, Moillebech, Moilebach, Moylebeth**: – Նույն տեղում: *Բաաբենկ* քաղաքը գտնվում է Լեռնային *Լիբանանում*:
- 399 Բնագրում՝ **Liban**, այսինքն՝ **Լիբանան**: – Նույն տեղում:
- 400 Բնագրում՝ «en la terre des Assesins»: – Նույն տեղում: Խոսքը *Սիրիայի Մասիաֆ* ամրոցում հաստատված Հաշիշյանների մասին է: – Տե՛ս սույն աշխատանքի երրորդ մասի տասնութերորդ գլխի մեր մեկնաբանությունը Հաշիշյանների մասին: 14-րդ դարասկզբին *Մասիաֆ*ն արդեն գտնվում էր *Եգիպտոսի* սուլթանի տիրապետության ներքո:
- 401 Բնագրում՝ **arbalestres**: – Hayton 1906, p. 224:
- 402 Խոսքը այստեղ հավանաբար, այսպես կոչված, հունական կրակի մասին է: Այն այրվող հեղուկ նյութերի, մասնավորապես նավթի խառնուրդ էր, որն անհնար էր մարել ջրով: Խողովակների և տարբեր նետող գործիքների օգնությամբ այն նետվել է թշնամու ամրոցների և նավերի վրա: – Britannica 15 Micropedia 4, p. 708-709:
- 403 Բնագրում՝ **dux**: – Hayton 1906, p. 224. «Dux» եզրույթը գործածվել է *Հռոմեական / Բյուզանդական կայսրության* վարչատարածքային միավորների գործերի հրամանատարների, ըստ էության, նրանց ռազմական ղեկավարների անվանման համար (լատ. **dux** սերում է **duco** բառից, որը նշանակում է «գլխավորել», «առաջնորդել», «վարել», հուն.՝ **δοῦξ**): Հետագայում այն փոխառել են *Եվրոպայի* որոշ ժողովուրդներ, որոնք հաճախ ներխուժում էին *Հռոմեական / Բյուզանդական կայսրություն*: Նրանց միջավայրում այն նախ նշանակում էր ռազմական առաջնորդ, որը ղեկավարում էր զգալի քանակով բանակ և մեծ տարածք, իսկ ավելի ուշ՝ միջնադարյան *Եվրոպայի* թագավորություններում, հասարակական հարաբերությունների զարգացման պատճառով «dux» բառը (ֆրանս.՝ **duc**, անգլ.՝ **duke**, գերմ.՝ **herzog**) դարձավ թագավորի աննմանելի ասպնների տիտղոսը: – ODB 1, p. 659; Britannica 15 Micropedia 3, p. 697:

- Հայկական միջնադարյան աղբյուրներում այս պաշտոնի կամ տիտղոսի անվանումը հնչում է որպես «տուկ» (Ժամանակակից հայերենում՝ «դուքս»), իսկ տուկի պարտականությունների կատարումը և նրա իշխանությունը՝ «տուկություն»։ Հարկ է նշել, որ հայ միջնադարյան հեղինակները «տուկ» բառով նկատի են առնում ոչ միայն բյուզանդական «dux» պաշտոնը, այլ նաև միջնադարյան Եվրոպայի «dux» տիտղոսը կրողներին, ինչպես նաև՝ *Վենետիկի* դոժերին (**doge** բառն առաջացել է լատիներեն **dux** բառից), ինչից հետևում է, որ նրանք հավանաբար տեղյակ էին դրանց փոխկապակցվածության մասին։ Օրինակ՝ *Լոթարինգիայի* դուքս *Գոդֆրուան* ներկայացված է *Մատթեոս Ուռհայեցու* Ժամանակագրության մեջ որպես «Կոնդոփրէ տուկն Փռանգաց»։ – Մատթեոս Ուռհայեցի 1898, էջ 127, 142, 157, 187, 195, 196, 213, 216, 223, 225, 234, 236, 258, 271, 359, 360, 370, 428, Սմբատ 1956, էջ 19, 54, 62, 72, 73, 90, 93, 156, 170, 202, Վարդան Արևելցի 1862, էջ 104, 106, Հեղում Պատմիչ Կոռիկոսցի 1956ա, էջ 50, 51, 54, 56, 60, 61, Հեղում Պատմիչ Կոռիկոսցի 1956բ, էջ 106:
- 404 Իրականում *Եգիպտոսի*՝ արաբական նվաճումը տեղի է ունեցել 639-641 թթ. միջև։ – Kaegi 1998, p. 60-61:
- 405 Հեղում *Կոռիկոսցին* նկատի ունի, այսպես կոչված, *Ֆաթիմյան խալիֆայության* շիա տիրակալների հարստությունը։ Նրանց պետության տարածքը ներառում էր *Եգիպտոսը*, *Հյուսիսային Աֆրիկայի* այլ երկրներ, ինչպես նաև՝ *Արաբիայի*, *Պաղեստինի* և *Սիրիայի* որոշ տարածքներ։ Ֆաթիմյանները հասցնում էին իրենց ծագումը մինչև *Ֆաթիմա*՝ Մուհամմադ մարգարեի դուստրը։ Հեղինակի ասածը տպավորություն է ստեղծում, թե Ֆաթիմյանների իշխանությունը հաստատվել է *Եգիպտոսում* այդ երկրի արաբական նվաճումից անմիջապես հետո։ Իրականում, *Ֆաթիմյան խալիֆայությունը*, որը գոյություն ուներ 909-1171 թթ., ձևավորվեց *Աբբասյան խալիֆայության* մասնատման հետևանքով։ – Britannica 15 Micropedia 3, p. 64:
- 406 Այս նախադասությունն արտացոլում է այն փաստը, որ Ֆաթիմյաններին փոխարինեց *Դվին* քաղաքից եկած Ալյուբյանների քրդական («մարական») հարստությունը։ Վերջինիս ամենահայտնի ներկայացուցիչն էր սուլթան *Սալահեդդին (Սալադինը)*։ – Lev 1999, p. 66-93:
- 407 Խոսքը Երուսաղեմի թագավոր *Անառի (Ամորի) Ա*-ի մասին է (1162-1174):
- 408 Ֆրանսերեն բնագրում՝ **Aumari**, լատիներենում՝ **Aumaricus**։ – Hayton 1906, էջ 225, 344:
- 409 *Անառի Ա*-ի օրոք ֆրանկները բազմիցս ներխուժել են *Եգիպտոս*։ Այդ ռազմական արշավանքներից առաջինը տեղի ունեցավ 1163 թ.։ – Richard 2002, p. 71-72. Այլ կերպ ասած՝ հեղինակը սխալվել է առնվազն տասը տարով:
- 410 Բնագրում՝ «le livre des estoires de la conqueste de la Terre Sainte»: Ըստ երևույթին, Հեղում *Կոռիկոսցին* նկատի ունի *Գիյոմ Սուրազու* Ժամանակագրությունը, որի անվանումներից է՝ «Historia belli sacri a principibus christianis in Palaestina et in Oriente gesti» («Պաղեստինում և Արևելքում քրիստոնեական տիրակալների սրբազան պատերազմի պատմությունը»)։ – Hayton 1906, p. 225 et n. a: Այն պարունակում է, այսպես կոչված, Խաչակրաց արշավանքների և ԺԲ դ. Լատինական Արևելքի իրադարձությունների առավել ամբողջական նկարագրությունը։ Ընդգծենք, որ *Գիյոմ Սուրազին* սկսեց գրել իր Ժամանակագրությունը *Անառի Ա*-ին թագավորի օրոք:
- 411 Խոսքը *Նուրեդդին (Նուրադին) իբն Չանգիի* մասին է, որը իշխել է Հալեպում որպես աթաբեկ 1146-1174 թթ.:
- 412 Ֆրանսերեն բնագրում՝ **Xaracon, Saraton, Sarraton, Exaraton**, լատիներենում՝ **Xaracon, Saracon, Saraconus, Yaraconus**։ Հեղինակը նկատի ունի *Շիրկուհին* վերոհիշյալ *Նուրադին* աթաբեկի գորահրամանատարին ու վեզիրին, որը հետագայում դարձավ *Եգիպտոսի* մեծ վեզիրը։ Հավելենք, որ *Շիրկուհի* սուլթան *Սալադինի* հորեղ-

- բայրն էր: – Hayton 1906, p. 225 et n. b, 344. **Saracon (Xaracon)** *Շիրկուհի* անվան լատինական տարբերակն է: Նշենք, որ *Գիյոմ Սուրպու* Ժամանակագրության մեջ, որը եղել է *Հեթում Կոռիկոսու* պատմական աշխատանքների աղբյուրներից մեկը, *Շիրկուհի* հիշատակվում է որպես **Siraconus (Syraconus), Siracunus (Syracunus), Seracunus, Siracusanus**: – Guillaume de Tyr 1844, p. 856, 892-894, 900-903, 907-909, 917-918, 925-929, 933-934, 936, 953, 955-958, 1012, 1016:
- 413 Իրականում քրդական Այյուբյանների հարստության առաջին սուլթանը *Սալադինը* էր, այլ ոչ թե նրա հորեղբայր *Շիրկուհի*:
- 414 Իրականում, ինչպես վերը նշվեց, *Սալադինը Շիրկուհի (Սարակունի)* ոչ թե որդին էր, այլ եղբորորդին:
- 415 Բնագրում **Melec Sala**: – Hayton 1906, p. 226. Խոսքը *Եգիպտոսի* Այյուբյան սուլթան *ալ Սալիբ ալ Սալիհ Նաջմ ալ Դինի* (1240-1249) մասին է:
- 416 Բնագրում **les Cumains**: – Նույն տեղում:
- 417 *Եգիպտոսի* սուլթանի կոմանական (ղփչաղական) գվարդիայի ներկայացուցիչները հայտնի են որպես մամլուքներ:
- 418 Խոսքը, այսպես կոչված, Յոթերորդ խաչակրաց արշավանքի մասին է (1248-1254), որը գլխավորել է *Ֆրանսիայի* թագավոր *Լյուդովիկոս (Լուի) Թ. Սուրբը* (1226-1270):
- 419 Ֆրանսերեն բնագրում **Turquemeni, Turquemens, Turquenien**, լատիներենում՝ **Turquemeni**. Ըստ Շառլ Կոլերի և Ջրիստիան Դեյյուզիլ՝ հեղինակն այստեղ նկատի ունի *Ալ Սալիբ ալ Մուազզամ Թուրանշահին* (1249-1250) վերոհիշյալ *Ալ Սալիբ ալ Սալիհի* որդուն և ժառանգորդին: – Hayton 1906, p. 227 et n. a, 345. Ըստ մեզ՝ այս տեսակետը ճիշտ չէ: Հեղինակը հստակեցնում է, որ «*Թյուրքմենին*» ծագումով կոման էր և Այյուբյան տոհմից չէր: Ըստ երևույթին, «*Թյուրքմենին*» ղփչաղների (կոմանների) ընտրած *Ալ Սալիբ ալ Մուհզաբ Բզգ ալ Դին Ալբաբ ալ Թուրքմանին* է *Եգիպտոսի* նոր մամլուքյան դարաշրջանի առաջին սուլթանը (1250-1257): Հավելենք, որ իրականում մամլուքները (կոմանները) սպանեցին ոչ թե *Ալ Սալիբ ալ Սալիհ* սուլթանին, այլ նրա որդուն՝ *Թուրանշահին*: – Setton 1969 2, p. 712:
- 420 Այստեղ *Հեթում Կոռիկոսին* նկատի ունի *Ալֆոնսին Լուի Թ.*-ի կրտսեր եղբորը: Ֆրանսիայի թագավորի մյուս եղբայրները նույնպես մասնակցել են այդ ռազմական արշավանքին: Նրանցից մեկը՝ *Ռոբերտը*, ընկավ *Էլ-Մանսուրայի* ճակատամարտին: – Setton 1969 2, p. 497-505:
- 421 Ֆրանսերեն բնագրում **Capchap, Capsches, Capsth**, լատիներենում **Capchac, Capcac, Champcap**: – Hayton 1906, p. 227, 345:
- 422 Ֆրանսերեն բնագրում **Cothos, Cathas** կամ **Cochus**, լատիներենում **Cothos, Cathos** կամ **Cochos**: – Նույն տեղում: Խոսքը *Ալ Սալիբ ալ Մուզաֆֆար Սալֆ ալ Դին Կուսուզի* մասին է, որ մամլուքյան *Եգիպտոսի* երրորդ սուլթանն էր (1259-1260):
- 423 Բնագրում **Melec Mees**: – Hayton 1906, p. 227. *Սալիբ Մուհզաբը* ոչ թե սուլթան *Կուսուզի*, այլ սուլթան *Ալբաբի* մականունն է: Հավելենք, որ *Կուսուզը* դարձավ սուլթան *Ալբաբի* սպանությունից (1257) և վերջինիս որդու՝ սուլթան *Ալ Սալիբ ալ Մանսուր Նուր ալ Դին Ալիին* (1257-1259) իշխանությունից հեռացնելուց հետո: – Իբն Աբդ ալ Չահիր 2021, էջ 271:
- 424 Բնագրում **Melec Daer**: – Hayton 1906, p. 227. Խոսքը *Եգիպտոսի* հաջորդ մամլուքյան սուլթան *Ալ Սալիբ ալ Չահիր (ալ Դահիր) Ռուքն ալ Դին Բայբարս ալ Բունդուկդարիի* (1260-1277) մասին է:
- 425 Խոսքը *Անգլիայի* թագավոր *Հենրի Գ.*-ի (1216-1272) ավագ որդի *Էդվարդի* մասին է: 1270-1271 թթ., երբ վերջինս սկսեց իր բասաճը *Սուրբ Երկիր*, նա դեռ թագավոր չէր, այլ թագաժառանգ արքայազն: Հայրը մահացավ 1272 թ. աշնանը, երբ *Էդվարդը* արդեն վերադառնում էր *Սուրբ Երկրից*: 1274 թ. օգոստոսի 19-ին տեղի ունեցավ *Անգլիայի* հա-

ջորդ թագավոր *Էդվարդ Ա*-ի (1272-1307) թագադրման արարողությունը:— Prestwich 1997, p. 66-90; Setton 1969 2, p. 517-518, 582-583, 615-616. *Սուրբ Երկիր* արշավանքի իրադարձությունները նկարագրելիս հայ միջնադարյան հեղինակները, այդ թվում՝ *Հեթում Կոռիկոսցին*, *Էդվարդին* ներկայացնում են որպես *Անգլիայի* թագավոր (ինչը ժամանակավիճակում է) կամ՝ որպես *Անգլիայի* թագավորի որդի, երբեմն՝ պարզապես որպես «սիր *Ատուարտ* (Էդվարդ)»:

426 Բնագրում՝ **Edevard, Edward**. – Hayton 1906, p. 227:

427 Այս իրադարձությունները, այդ թվում՝ արքայազն *Էդվարդի* դեմ մահափորձը հիշատակվում են մի քանի հայ միջնադարյան աղբյուրներում: Մասնավորապես *Սմբատ Սպարապետին* վերագրվող Տարեգրության մեջ կա երկու գրառում *Էդվարդի* վերոհիշյալ արշավանքի մասին (մեկը՝ անավարտ), որոնք մեջբերում ենք ստորև: «...Ի թուին ՉԻ [13.01.1271-12.01.1272]... ուն ֆռանգ **Լոնտուարտ** անուն, եկն նաւօք ԲԹ [2000] արամբք ի յԱքքա, և անդ գտեղի առեալ մնայր այլ թագաւորաց ընկերակցաց իւրոց» («Լոնտուարտ», այսինքն՝ «roi Édouard», ֆրանսերենից նշանակում է «թագավոր Էդվարդ»):

«Ի թուին ՉԻԱ [13.01.1272-12.01.1273]... մի ուն ի ծառայիցն **Լոնտուարտին**, որ եկեալ էր յայսկոյս ծովուն և և էր ի յԱքքա, յաւոր միում մտեալ առ թագաւորն, զի նաւեալ էր առանձին բարսակ պատմունանաւ, և հանեալ զամենեսեսն արտաքս զայսասաւորսն, և ինքն մատուցեալ առ ունկն թագաւորին, որպէս թէ ծածուկ քան ինչ ունի սակ, և հանեալ զդանակն եհար ի վերայ կրծից արքային, և թագաւորն ընդոտեաւ և զձեռն աջոյ ընդդէմ սրոյն տարեալ, և նա կրկնեալ գտւրն և եհար...»: – Սմբատ 1956, էջ 253, 254: Աքքա քաղաքի մասին տե՛ս հաջորդ գլխի առաջին ծանոթագրությունը:

Հեթում Կոռիկոսցին իր երկերում պատմում է նաև *Էդվարդ Ա*-ի արշավանքի մասին: ՌԱՀԱ (1271)

«Եւ եկն ի Յաքայ սիր **Ատուարտ**, որդի Ընկլիզաց թագաւորին, յոյով ընկերաւք: Յայսմ ամի ընտրեցին պապ Հռոմայ զարժանաւորն **Գրիգորիոս**, որ եկեալ էր յաղապօրոյթուն հետ սիր **Ատուարտին** և կայր ի Յաքայ և անտի եկեալ տարան զնա ի Հռոմ ի հայրապետական այօռոն» (այս մեջբերման մեջ, բացի արքայազն *Էդվարդից*, հիշատակվում է նաև Հռոմի պապ *Գրիգորիոս Ժ*-ն):

«Եւ եկն ի Յաքայ սիր **Այմունն**, սիր **Ատուարտին** աղբայրն, սակաւ ընկերաւք» («Այմուն»-ը *Էդմունդ*ն է (Edmund)՝ զահաժառանգ արքայազն *Էդվարդի* կրտսեր եղբայրը: – Prestwich 1997, p. 5, 29, 38, 56, 61, 68, 77-79, 90-91):

«Ի տյն ամի սիր **Ատուարտն** և իր աղբայրն և թագաւորն **Կիպրոսի** և **Դամիլն** և **Ուպեթալն** և **Ալամանքն** իւրեանց զարաւքն եղան ի Յաքայոյ և զնացին ի **Դադաւն** և անդ գտան բազում Թուրքմանք և զերեցին զնոսա, այլ զպտրն **Դադաւին**, որ էր ամբոց նոցա, ոչ կարացին առնուլ»:

ՌԱՀԲ (1272)

«Եւ ի մայիս ամիսն սիր **Այմունտ**, սիր **Ատուարտին** աղբայրն դարձաւ յիւր աշխարհն: Եւ ի ԺԼ (18) աւրն մայիսոյն հաշիշի մի քշտեց սիր **Ատուարտին** Ե (5) դանկ զարկք, Աքայոյ բերդին ընդ ներքսէ. և յորժամ աջողցաւ դարձաւ յիւր աշխարհն ի ԺԳ (13) աւրն ի սեխումնմբոն»: – Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 1956ա, էջ 75-76:

ՉԺԹ [13.01.1270-12.01.1271]

«Սիր Օտուարտ, որդի թագաւորին Ընկլիզաց եկն ի յԱքա»:

«Ընտրեցին պապ Հռոմայ զարժանաւորն **Գրիգորիոս**, որ եկեալ էր յաղապօրոյթուն հետ սիր **Ատուարտին** և կայր ի յԱքայ և անտի եկեալ տարան ի զնա ի Հռոմ վասն պապոյթեանն»:

ՉԻԱ [13.01.1272-12.01.1273]

«Հաշիշիքն զարկին սիր Աստուարդին Ե (5) դանակ զարք ի յԱքաոյ բերդն, եւ ի տոյն ամի անցեալ զհաց յիր աշխարհն»։ – Հերթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 2011, էջ 54, Կ. Մաթեոսյան 2011, էջ 75:

428 Խոսքը *Եգիպտոսի* հաջորդ մամլուքյան սուլթան Ալ Մալիք ալ Մալիդ Նասիր ալ Դին Մուհամմադ Բարսաա խանի (1277-1279) մասին է։ – Իբն Աբդ ալ Չահիր 2021, էջ 271: Բնագրում՝ **Elfi**։ – Hayton 1906, p. 228:

430 Խոսքը սուլթան Ալ Մալիք ալ Մանսուր Մալֆ ալ Դին Կալալուն ալ Ալֆիի մասին է (1279-1290)։ – Իբն Աբդ ալ Չահիր 2021, էջ 271:

431 Փրանսերեն բնագրում՝ **Acree**, լատիներենում՝ **Ac(c)on**։ – Hayton 1906, p. 229, 346. Խոսքը 12-րդ դարավերջի և 13-րդ դ. *Երուսաղեմի թագավորության* մայրաքաղաքի մասին է։ Հայ միջնադարյան աղբյուրներում այն հիշատակվում է որպես *Աք(ք)ա, Յաքա* և այլն։ – Հիշատակարաններ Ե-ԺԲ, էջ 267, 296, Հիշատակարաններ ԺԳ, էջ 111, 670, 691, 702, 711, 718, 746, Սմբատ 1956, էջ 121, 201-203, 206-207, 220-221, 253-254, Հերթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 1956ա, էջ 56, 59-62, 64, 66-79, Հերթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 1956բ, էջ 107, Հերթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 2011, էջ 47, 48, 52-56, Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ 2014, էջ 202, 221, 229-230, 245-255, Ներսես Պալիանցի 1956, էջ 174, 179, 181 և այլն:

432 *Կահիրեից*:

433 Խոսքը Ալ Մալիք ալ Աշրաֆ Սալահ ալ Դին Խալիլ սուլթանի (1290-1293) մասին է:

434 Սուլթան Ալ Մալիք ալ Աշրաֆ Սալահ ալ Դին Խալիլի վերադարձը *Եգիպտոս* տեղի ունեցավ Հայոց կաթողիկոսանիստ Հռոմկլան գրավելուց (1292 թ. հունիս) հետո։ – Stewart 2001, p. 74-84:

435 Այդ հպատակն էր «սուլթանի տեղակալը» («ṯāʿib al-saltāna»)՝ *Բադյարաա ալ Մանսուրին*։ – Նույն տեղում, p. 83-84, Mazor, p. 81-82:

436 Ալ Մալիք ալ Նասր ալ Դին Մուհամմադ, սուլթան Կալալուն ալ Ալֆիի մյուս (կրտսեր) որդին, *Եգիպտոսի մամլուքյան պետության* սուլթան 1293-1294 թթ., 1299-1309 թթ. և 1310-1341 թթ.: – Bayarsaikhan 2011, p. 229:

437 Խնամակալությունը:

438 Վերոհիշյալ Ալ Մալիք ալ Նասր ալ Դին Մուհամմադ իբն Կալալունը (*Մալիք Նասր*) (ծն.՝ 1285) առաջին անգամ սուլթան դարձավ մոտ իննամյա հասակում՝ իր եղբայր Ալ Մալիք ալ Աշրաֆ Սալահ ալ Դին Խալիլի սպանությունից (1293 թ. դեկտեմբեր) հետո: Մալիք Նասրի մայրը ուներ մոնղոլական ծագում: Հավանաբար այս հանգամանքը նպաստեց այն բանին, որ նրա իշխանության սկզբնական շրջանում *Եգիպտոսի սուլթանության* ամենաազդեցիկ գործիչներից մեկը դարձավ *Չայն ալ Դին Քիթբուդան*, որը նույնպես ուներ մոնղոլական ծագում, ինչի մասին հիշատակում է «Ծաղկաքաղի» հեղինակը: – Mazor 2015, p. 81-88; DAB 4, p. 398:

439 Այդ ժամանակ *Կրակ դր Սոնրեալը*, ինչպես ֆրանկների բոլոր մյուս նախկին տիրույթները *Սիրիայում* և *Պաղեստինում*, արդեն գտնվում էր *Եգիպտոսի սուլթանության* տիրապետության ներքո:

440 Ալ Ադիլ Չայն ալ Դին Քիթբուդա: Այս Քիթբուդային չպետք է շփոթել Մանկո խանի շրջանի հայտնի համանուն գորավարի հետ, որին Հերթում Կոռիկոսցին բազմիցս հիշատակում է «Ծաղկաքաղի» երրորդ մասում:

441 Սուլթան Ալ Մալիք ալ Մանսուր Հուսամ ալ Դին Լաշին (1296-1299):

442 Սուլթան Քիթբուդայի իշխանության օրոք *Լաշինը* «սուլթանի տեղակալն» էր: – DAB 4, p. 398:

443 Այժմ՝ *Սալխադ*, ամրոց *Սիրիայում*, *Դամասկոսից* մոտ 130 կմ հարավ:

444 Բնագրում՝ **Sosole** կամ **Sole**. – Hayton 1906, p. 230 et n. c. Խոսքը պոլոյի միջնադարյան տեսակներից մեկի մասին է: Խաղացողները երկու թիմի բաժանված հեծյալներ են,

որոնք, տեղափոխվելով խաղաղաշտով, փորձում են իրենց մականներով գնդակը նետել հակառակորդ թիմի դարպասը: «Sole» բառը հավանաբար սերում է խաղի հին պարսկական անվանումներից մեկից: Այն շատ տարածված էր Արևելքում, այդ թվում՝ մամլուքյան Եգիպտոսում: Խաղի պատմության և անվանումների մասին մանրամասն տե՛ս Al-Makrizi 1845 1, p. 121-132:

445 Բնագրում՝ **eschés**: – Hayton 1906, p. 230:

446 Միջերկրական ծովը կամ դրա արևելյան մասը:

447 Միջնադարում լատինացիները *Միլիա* ասելով նկատի ունեին նաև *Պաղեստինը*: Հեթոն *Կոռիկոսցին*, ըստ երևույթին, ուներ նույն աշխարհագրական պատկերացումները:

448 *Բարբարիա (Բերբերիա)* - Հյուսիսային Աֆրիկայի ափի եվրոպական անվանումը, որը ծագում է այդ տարածքներում բնակվող բերբեր ժողովուրդների անվանումից: *Բարբարիան* ձգվում էր Միջերկրական ծովի հարավային ափի երկայնքով *Եգիպտոսից* մինչև *Սաբոկոն*: – Britannica 15 Micropedia 1, p. 806:

449 Փրանսերեն բնագրում՝ **Barcha**, լատիներենում՝ **Barca**. – Hayton 1906, p. 232, 347. *Բարբա Կիրենայիկայի (Լիբիայի արևելյան մաս) արաբական անվանումն է (al-Barqah)*. – Britannica 15 Micropedia 3, p. 328:

450 Պատմական երկիր, որը զբաղեցնում էր այժմյան Հարավային *Եգիպտոսի* և Հյուսիսային *Սուդանի* տարածքները: – Britannica 15 Micropedia 7, p. 430-431:

451 Փրանսերեն բնագրում՝ **Saït, Sayth, Saic**, լատիներենում՝ **Saïth, Sayt, Saytus, Sarch**: – Hayton 1906, p. 232, 347. Al-Sa'îd-ը Վերին *Եգիպտոսի* արաբական անվանումներից է: – IA 8, p. 218:

452 Բնագրում՝ **Meser**. – Hayton 1906, p. 232: *Misr/Միսրը* տեղանուն է, որը գործածվում էր ինչպես ամբողջ *Եգիպտոսի*, այնպես էլ դրա մայրաքաղաք *Կահիրեի* համար: Այն սերում է արաբերեն բառից, որը նշանակում է «կայազորային քաղաք»: – Sheehan 2015, p. 2. Հավանաբար այդ անունից է ծագում հայկական աղբյուրներում *Եգիպտոսի* համար գործածվող *Մսր (Մրսր)* անվանումը:

453 Քաղաք *Միջերկրական ծովի* ափին, *Կահիրեից* մոտ 200 կմ հյուսիս-արևմուտք:

454 Փրանսերեն բնագրում՝ **Resith, Richic, Rich**, լատիներենում՝ **Resith, Resint, Lesinthus**. Խոսքը *Ռաշիկ* (լատ.՝ Rosetta) քաղաքի մասին է, որը գտնվում է *Նեղոսի* համանուն գետաբազուկի ձախ ափին մոտ, *Ալեքսանդրիա* քաղաքից մոտ 50 կմ արևելք: – Hayton 1906, p. 232 et n. c, 347; Britannica 15 Micropedia 7, p. 676:

455 Փրանսերեն բնագրում՝ **Damiete, Damette, Damiate**, լատիներենում՝ **Damiata, Damiate, Damata**. *Դամիետան* (լատ.՝ Damietta) կամ *Դուլյատր* նավահանգստային քաղաք է Ստորին *Եգիպտոսում* *Նեղոսի* համանուն գետաբազուկի աջ ափին, *Կահիրեից* մոտ 170 կմ հյուսիս: – Britannica 15 Micropedia 3, p. 362: Հայկական միջնադարյան աղբյուրներում հիշատակվում է *Տամիսթ* ձևով: – Հեթոն *Պատմիչ Կոռիկոսցի* 1956ա, էջ 59, 62-64, 67, 68, Հեթոն *Պատմիչ Կոռիկոսցի* 2011, էջ 47, 50, 52, Սամուել Անեցի եւ շարունակողներ 2014, էջ 248, Հեթոն Բ 1951, էջ 76, 81, Հեթոն *Նդիրցի* 1963, էջ 190:

456 Խոսքը Հին *Կահիրեի* (Misr al-qadima) մասին է: – Sheehan 2015, p. 2, Hayton 1906, p. 232 n. d:

457 Փրանսերեն բնագրում՝ **Gion, Guion**, լատիներենում՝ **Gyon, Guyon, Geon**: – Hayton 1906, p. 232, 348:

458 Բնագրում՝ **Cocatrix**: – Hayton 1906, p. 233:

459 «Ծաղկաբաղի» որոշ ձեռագրերում այստեղ նշված է XL (40) թիվը, մյուսներում XV (15): Երկու թվերն էլ պատահական չեն: *Նեղոսի* վարարումը սկսվում էր օգոստոսի կեսերին և հասնում էր իր առավելագույնին մոտ 15 օր անց: Դրան հաջորդած՝ վարա-

րաջրի մակարդակի նվազումը ընթանում էր դանդաղ մինչև սեպտեմբերի վերջ: Ուստի, «բարձր ջրի» ժամանակամիջոցը տևում էր ընդհանուր առմամբ մոտ 40-45 օր: Հավելենք, որ Սուրբ *Միքայել հրեշտակապետի* տոնը, որի մասին հեղինակը վերը հիշատակում է, նշվում էր սեպտեմբերի 29-ին: – Hayton 1906, p. 348, n. a; Hinton 1893 1, p. 413; Britannica 15 Micropedia 1, p. 486:

460 Ֆրանսերեն բնագրում՝ **nefs, naves, navée**, լատիներենում՝ **naves**: – Hayton 1906, p. 233, 348. Նեֆը առազատանալի տեսակ է, որը միջնադարում օգտագործվել է *Միջերկրական ծովով* առևտրային և ռազմական նպատակներով նավարկելու համար: – Naval Encyclopedia 1884, p. 737:

461 Բնագրում՝ **galees** (լատ.՝ galea): – Hayton 1906, p. 233; DAF 2012, p. 285: Թիանալի, ավելի ուշ՝ առազատանալի տեսակ, որն օգտագործվում էր հնում և միջնադարում *Միջերկրական ծովով* նավարկելու համար: – Naval Encyclopedia 1884, p. 303, 737. Հեթում Կոռիկոսցու ժամանակագրություններում, ինչպես նաև *Կիլիկյան Հայաստանի* դարաշրջանի այլ հայկական աղբյուրներում հիշատակվում է «ղալե» կամ «խալե» ձևերով: – Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 1956ա, էջ 61, 66, 67, 70, 72, 73, 75, 76, 78-80, Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 2011, էջ 51, 53, 54-57, Հեթում Բ 1951, էջ 80, 81, 82-86, Հեթում Նղիբցի 1963, էջ 191, 193, TChA 1863, p. 108, 164-166, 191, 200-201, 203-204:

462 Բնագրում՝ **cisternes**: – Hayton 1906, p. 233:

463 Բնագրում՝ «par le roi de Jerusalem e par les autres Crestiens d'Orient». – Hayton 1906, p. 234. Այս արտահայտությունը հուշում է, որ հեղինակը, ամենայն հավանականությամբ, նկատի ունի *Սալադինի* դեմ *Երուսաղեմի* լատին թագավոր *Ամոռիի* (*Ամառիի*) ռազմական արշավանքներից մեկը, որի ընթացքում պաշարվեց *Դամիետտան* (1169 թ. վերջ): Այդ արշավանքին մասնակցում էր նաև *Ամոռիի* աներորդու՝ Բյուզանդիայի կայսր *Մանուիլ Ա-ի* նավատորմը, ինչը կարող է, այսպես ասած, արդարացնել «les autres Crestiens d'Orient» («Արևելքի այլ քրիստոնյաներ») արտահայտության գործածումը: Ընդգծենք, որ այդ ժամանակ քրիստոնյաներին չհաջողվեց գրավել *Դամիետտան*: – Runciman 1952 2, p. 386-388, Slack 2013, p. 96: Իսկ Հեթում Կոռիկոսցին իր տարեգրություններում հիշատակում է այդ պաշարումի ձախողության մասին՝ թվագրելով այն 1168 թվականով: «*Թագաւորն Երուսաղէմի Ամառի խանգրեաց զՍալահաւորինն եւ տղարեաց զՏամիաթն Հաւոմնոյն աւգնութեամբ եւ ոչ կարաց առնուլ զնա*»: – Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 1956ա, էջ 59:

«*Ամառի թագաւորն Երուսաղէմի խանկրեաց զՍալահաւորինն, եւ Հաւոմնոյն աւգնութեամբն պաշարեաց զՏամիաթ, եւ ոչ կարաց առնուլ*»: – Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 2011, էջ 47:

Նման ծանուցում կա նաև Հեթում Բ թագավորին վերագրվող տարեգրությունում: – Հեթում Բ 1951, էջ 76:

Այս առումով կարելի է հիշել *Դամիետտայի* մեկ այլ պաշարում, որը տեղի է ունեցել 1218-1219 թթ.՝ Հայոց *Լևոն Ա* արքայի փեսա՝ *Երուսաղեմի* թագավոր *Ժան դը Բոհենի* իշխանության (1210-1225) և, այսպես կոչված, «*Հինգերորդ Իսաչակրաց արշավանքի*» ժամանակ: Վերջինիս ընթացքում *Դամիետտան* հանձնվեց երկարատև պաշարումից հետո և կարճ ժամանակով անցավ քրիստոնյաների ձեռքը, սակայն նրանց գործը հիմնականում կազմված էր բասաճ մեկնած եվրոպացիներից, ինչպես նաև՝ *Երուսաղեմի թագավորության* զորականներից, և դրա կազմում, ըստ էության, չկային «Արևելքի այլ քրիստոնյաներ»: – Setton 1969 2, p. 397-430:

464 Բնագրում՝ «par le roi de France, monseigneur saint Loys»: – Hayton 1906, p. 234: Խոսքը Ֆրանսիայի թագավոր *Լուի Թ*:–ի արևելյան արշավանքի (1248-1254) մասին է, որի սկզբնական շրջանում նա գրավեց *Դամիետտան* (1249 թ. հունիս): *Դամիետտան* կրկին

- հայտնվեց *Եզիպտոսի սուլթանության* տիրապետության ներքո 1250 թ.: – Setton 1969 2, p. 494-496; Slack 2013, p. 96:
- 465 Քաղաքը նոր վայր տեղափոխելու նպատակն էր դժվարացնել քրիստոնյաների համար *Նեղոսի* դելտայի նվաճումը և առաջխաղացումը դեպի *Կահիրե*: – Slack 2013, p. 96:
- 466 Փրանսերեն բնագրում՝ **Kaptis, Keptis, Ceptis, Queptis**, լատիներենում՝ **Keptis, Kaptis, Kipti, Lxepti, Repti, Rapti**: – Hayton 1906, p. 234, 349:
- 467 Բնագրում՝ **Jacobins**: – Նույն տեղում, էջ 234. Խոսքը Հակոբիկյանների մասին է:
- 468 Բնագրում՝ «tientent la secte des Jacobins»: – Նույն տեղում:
- 469 Բնագրում՝ **abaïes**: – Նույն տեղում:
- 470 Անտառագուրկ և հիմնականում հարթ *Եզիպտոսում* փայտի և երկաթի մեծ պակաս կար: Հետևաբար, այս և մի քանի այլ ապրանքների անխափան ներմուծումը հսկայական նշանակություն ուներ մամլուքների սուլթանության համար: Եզիպտոսին փայտի և երկաթի գլխավոր մատակարարներից էր *Կիլիկիան*՝ իր ընդարձակ անտառներով և լեռնային հանքերով: Այս հանգամանքը մամլուքների սուլթանության՝ *Կիլիկիայի Հայոց թագավորությունը* հնազանդեցնելու կամ նվաճելու ձգտման պատճառներից էր: Կարելի է հիշել այս կապակցությամբ 1285 թ. *Լևոն Բ* արքայի և սուլթան *Կալափունի* միջև կնքված խաղաղության պայմանագիրը, որը պետք է մնար ուժի մեջ 10 տարի, 10 ամիս և 10 օր (1285 թ. հունիսի 7-ից սկսած): Դրա պայմաններից մեկի համաձայն՝ *Հայոց թագավորությունը* պարտավորվել էր ամեն տարի մատակարարել *Եզիպտոս*, բացի ձիերից, ջորիներից և այլ ապրանքներից, մետաղյա թիթեղներ պատերի համար՝ իրենց գանձերով: – TChA 1863, p. 224; Canard 1967, p. 249-259; Mutafian 2012 1, p. 168-169; Christ 2012, p. 113-114; Stewart 2001, p. 30; Bayarsaikhan 2011, p. 181-182 et n. 243: Սույն և հաջորդ գլուխներում հեղինակը խոսում է *Եզիպտոսի* առևտրային շրջափակման կարևորության մասին և հորդորում է նրան ռազմավարական նշանակություն ունեցող ապրանքներ չտրամադրել: Ընդգծենք, որ *Երուսաղեմի թագավորության* մայրաքաղաք *Ակրայի* անկումից (1291) հետո Հռոմի *Նիկողայոս Դ* պապը (1288-1292) և նրան հաջորդողները արգելեցին եվրոպացի քրիստոնյաներին «Եզիպտոսի սարակինոսներին» մատակարարել գենք, ձիեր, երկաթ, փայտ, պարենամթերք և այլ ապրանքներ: Պետք է նշել, որ որոշ եվրոպացիներ, մասնավորապես՝ իտալացի վաճառականները խախտում էին այդ արգելքը՝ մեծ օգուտ քաղելով *Եզիպտոսի* հետ առևտրից գործող բեռնարգելքի պայմաններում: – Heebøll-Holm, Höhn & Rohmann 2019, p. 59-60; Mack 2002, p. 16: Սույն և հաջորդ գլուխներում հեղինակը պնդում է, որ անհրաժեշտ է խստորեն պահպանել արգելքը և դատապարտում է այն խախտողներին:
- 471 Հիմնական տարածաշրջանը, որտեղից *Եզիպտոսը* ստանում էր ստրուկներ, այդ թվում՝ նաև վերոհիշյալ դփչաղ (կոման) ստրուկներին, *Սև ծովի* հյուսիսային ափն էր: 13-րդ դարասկզբից այդ ստրկավաճառության մեջ մեծ դեր էր խաղացել *Ջենովայի հանրապետությունը*, որը մի քանի գաղութ ուներ *Սև ծովի* տարածաշրջանում: – Tolán, Laurens & Weinstein 2013, p. 84.
- 472 Պողոս առաքյալի երկրորդ նամակը Կորնթացիներին՝ 2. 2:
- 473 Բնագրում՝ «à donner aide à la Sainte Terre» (բառացի՝ «օգնություն տրամադրել *Սուրբ Երկրին*»): – Hayton 1906, p. 235:
- 474 Այս պարբերությունում խոսքը վերաբերում է Հռոմի պապին, որը համարվում է *Պետրոս առաքյալի* հետնորդը և նրա գահի ժառանգորդը: Այս հատվածը Հռոմի պապ *Կղեմես Ե*-ին հասցեագրված գովասանքն է: «Ծաղկաքաղի» ստեղծման գործում վերջինիս դերի մասին տե՛ս մեր առաջաբանը:

- 475 Սուրբ *Պետրոս առաքյալին* հիշատակելով՝ հեղինակը նկատի ունի նրա հետնորդին՝ Հռոմի պապին:
- 476 Հռոմեական եկեղեցու գերագույն հեղինակության հավակնությունները քրիստոնեության մեջ հիմնավորվում էին մասնավորապես Քրիստոսի՝ իր երկրային գոյության ընթացքում *Պետրոս առաքյալին* շնորհած ընդարձակ «վիագորություններով»: - Հետևաբար վերջինիս անունն ու հեղինակությունը հաճախ օգտագործվում էին Հռոմի պապերի բանակցություններում արևելյան քրիստոնյաների հետ, ներառյալ այն ժամանակ, երբ առաջանում էին մահմեդականների դեմ պատերազմի և *Սուրբ Երկրի* ազատագրման թեմաները: Կարելի է հիշել այդ կապակցությամբ Հռոմի պապ *Ինոկենտիոս Գ*: -ի նամակը *Լևոն Ա*-ին, որի մեջ նա հիշատակում է Հայոց թագավորին ուղարկած՝ *Պետրոս առաքյալի* դրոշը: - Innocentii III 1855 214-1, p. 814-815; Claverie 2013, p. 7-11:
- 477 Ինչպես տեսնում ենք, հեղինակը մի քանի անգամ կրկնում է այս արտահայտությունը՝ կարծես շեշտադրելով այն:
- 478 «Ծաղկաբաղի» երրորդ մասը ցույց է տալիս, որ 1299-1303 թթ. պատերազմը *Իլխանության* և մամլուքյան *Եգիպտոսի* միջև զարգանում էր փոփոխական հաջողությամբ: Չնայած այն հանգամանքին, որ մոնղոլները սկզբում փայլուն հաղթանակ տարան (*Վաղի ալ Խազնադարի* կամ *Հոմսի* երրորդ ճակատամարտում) և հասան *Եգիպտոսի* սահմաններին, նրանք չկարողացան օգտվել այդ հաղթանակի պտուղներից: Պատերազմն ավարտվեց նրանով, որ մամլուքները վերջնականապես վտարեցին մոնղոլներին *Սիրիայից*: 1299-1303 թթ. տեղի ունեցած մի քանի ռազմական արշավանքների ընթացքում *Եգիպտոսի* բանակը իսկապես իսկայական կորուստներ կրեց: Սակայն «նրանք ջախջախվել են» արտահայտությունը արդարացված է միայն պատերազմի սկզբնական շրջանի համար, և *Հեթում Կոռիկոսցին*, անշուշտ, տեղյակ էր այդ մասին: Պատճառը, թե ինչու է հեղինակը ներկայացնում Եգիպտոսը որպես պարտված կողմ, հավանաբար այն է, որ նա ձգտում էր ներգրավելու բասանի առաքելության մեջ հնարավորինս շատ մարդկանց:
- 479 Իլխան *Խարպանդայի (Օլջեյթուի)* նամակագրության մասին Հռոմի պապ *Կղնեն Ե*: -ի, Ֆրանսիայի թագավոր *Ֆիլիպ Դ*: -ի և Անգլիայի թագավոր *Էդվարդ Բ*: -ի հետ, որի մեջ բազմիցս հիշատակվում է Հայոց թագավորությունը, տե՛ս Setton 1975 3, p. 537-539:
- 480 Այս նախադասությունը տարօրինակ է թվում, քանի որ, ինչպես վերը նշեցինք, իլխան *Օլջեյթուն* ընդունել էր իսլամ, և *Խարպանդա (Մուհամադ Խուդաբանդա)* նրա մահմեդական անունն էր: Ամենայն հավանականությամբ, հեղինակը նկատի ունի այն հանգամանքը, որ հաջորդ իլխանը կարող էր պակաս շահագրգռություն ունենալ քրիստոնյաների հետ դաշինք կնքելու, քան Արդունի երրորդ որդի *Օլջեյթուն*: Վերջինս մանկության տարիներին մկրտվել էր և ստացել էր քրիստոնեական *Նիկողայոս* անունը՝ ի պատիվ Հռոմի պապ *Նիկողայոս Դ*: -ի, որի հետ *Օլջեյթուի* հայրը դիվանագիտական նամակագրության մեջ էր: - Setton 1985 5, p. 485-486:
- 481 Բնագրում՝ «Deu Nostre Signor Jhesu Crist»: - Hayton 1906, p. 239:
- 482 Այս արտահայտությունը ուղղված է Հռոմի պապին:
- 483 Բնագրում՝ «le passage general»: - Hayton 1906, p. 242:
- 484 Բնագրում՝ «M chevaliers, e X galée, e III^m peons»: - Նույն տեղում:
- 485 Այդ ոչ մեծ քրիստոնեական զորքը, ըստ համատեքստի, ամբողջ բասանի առաջամասը տույն գլխի վերջին նախադասության մեջ, ինչպես նաև հաջորդ գլխում հիշատակվում է որպես «*primier petit passage*» («առաջին փոքր բասան») կամ պարզապես «*primier passage*» («առաջին բասան»): - Hayton 1906, p. 243. Ըստ այս սահմանման՝ այն երբեմն թարգմանում ենք «նախնական բասան»:

- 486 Բնագրում՝ **legat** (նույն տեղում, էջ 242), տվյալ համատեքստում՝ Հռոմի պապի հատուկ պատվիրակ: Հայ միջնադարյան աղբյուրներում այս բառը գրված է «լիկաթ», «լիկադ» կամ «ղիկաթ»: – Հեղում Պատմիչ Կոռիկոսցի 1956ա, էջ 67, 68, 70, 72, 76, 78, Հիշատակարաններ ԺԳ, էջ 236:
- 487 Խոսքը բասանի մասին է:
- 488 Ինչպես վերը նշեցինք, խոսքը բասանի առաջամասի մասին է, որը, ըստ Հեղում Կոռիկոսցու, պետք է մեկներ *Սուրբ Երկիր* նախքան գլխավոր (հիմնական) մասի գնալը:
- 489 Լատինական Արևելքի պետություններից, որը գոյություն է ունեցել 1102-1289 թթ.:
- 490 Բնագրում՝ «M chevaliers, X galées, III^m **sergans**». – Hayton 1906, p. 245-246. «Ծաղկաքաղի» չորրորդ մասի 19-րդ գլխում հեղինակը ներկայացնում է «առաջին բասանի» ուժերը հետևյալ կերպ. «M chevaliers, e X galées, e III^m **peons**»: Հին ֆրանսերենի «peon» բառը (ժամանակակից ֆրանսերենում՝ *piéton*) նշանակում է «հետևակ»: Այս երկու հատվածների համեմատությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ Հեղում Կոռիկոսցին գործածել է «sergan(t)» (կամ «serjant») բառը «հետևակային զինվոր» իմաստով: – DAF 2012, p. 452, 551:
- 491 Բնագրում՝ «Vostre Sainte Paternitei»: – Hayton 1906, p. 246:
- 492 Բնագրում՝ «au roi de Jorgians»: – Նույն տեղում.
- 493 Բնագրում՝ «au roi de Nubiens»: – Նույն տեղում:
- 494 «Նուբիացիների թագավորի», այսինքն՝ *Եթովպիայի* կայսեր (արքայից արքայի) հիշատակումը բասանի նախագծի համատեքստում ուշագրավ է: Կայսեր *Ուեդեմ Առադր* (1299-1314) և *Անդա Ցեյոն Ա-ն* (1314-1344) վարում էին գործուն նվաճողական և դիվանագիտական քաղաքականություն՝ զգալիորեն ընդլայնելով քրիստոնեական *Եթովպիայի կայսրության* սահմանները: Նշենք, որ «Ամդա Ցեյոն» անունը նշանակում է «Սիոնի պուր»։ Վերոհիշյալ կայսերը իրենց պետությանը միացրին բազմաթիվ տարածքներ, որոնք մինչև այդ գտնվում էին հարևան մահմեդական տիրակալների իշխանության ներքո: Այդ նվաճումները, ինչպես նաև նրանց քայլերը, ի պաշտպանություն *Եգիպտոսում* ապրող դպտի հավատակիցների, սրեցին *Եթովպիայի կայսրության* հարաբերությունները *Եգիպտոսի սուլթանության* հետ: Ըստ ամենայնի, Հեղում Կոռիկոսցին տեղյակ էր վերը նշված հանգամանքների և «նուբիացիների թագավորին» համարում էր բնական դաշնակից մամլության պետության դեմ պայքարում: *Եթովպիայի* հզորացումը մեծ հետաքրքրություն առաջացրեց իր նկատմամբ եվրոպական տիրակալների շրջանում: Այդ հետաքրքրությունը փոխադարձ էր: *Ուեդեմ Առադ կայսր* *Եվրոպա* ուղարկեց երեսուն հոգուց բաղկացած մեծ պատվիրակություն: Այն հասավ Պապ Կղեմես Ե: –ի նստավայր *Ալիկոն* մոտ 1310 թ., այսինքն՝ Հեղում Կոռիկոսցու կողմից «Ծաղկաքաղը» Կղեմես Ե: –ին նվիրելուց մոտ երեք տարի անց: – Britannica 15 Micropedia 1, p. 299; Lachat 1967, p. 9-21; Beckingham 1989, p. 339-345; Silverberg 1972, p. 164-165; Salvatore 2017, p. 2:
- 495 Այսինքն՝ Հյուսիսային *Աֆրիկայի*:
- 496 Բնագրում՝ «le braz Saint Jorge». – Hayton 1906, p. 248. Խոսքը Հեղումսյոնտո (*Դարդանեղի*) նեղուցի մասին է: – Pline l'ancien 1622 1, p. 118:
- 497 Այս տողերն արտացոլում են Ռոմի սեղանյան սուլթանության մոնղոլներին ենթակայության փաստը:
- 498 Բնագրում՝ «l'autre voie» («մյուս ճանապարհը»): – Hayton 1906, p. 248:
- 499 Բնագրում՝ «tous les porz de la marine **nefs** soient appareillées, e autres **vaisseaus** soufisans, à passer les pelerins»: – Նույն տեղում: Այս արտահայտությունը ցույց է տալիս, որ «nefs»-ը համարժեք չէ հայերենի «նավ» բառին: Տվյալ համատեքստում վերջինիս համապատասխանում է Հեղում Կոռիկոսցու գործածած «vaissele» բառը (ժամանակակից ֆրանսերենում՝ «vaisseau»): – DAF 2012, p. 610:

- 500 *Կիպրոս* կղզու արևելյան ափից մինչև *Տրիպոլի* քաղաքի նավահանգիստ հեռավորությունը մոտ 180 կմ է:
- 501 Ինչպես նշեցինք սույն գրքի չորրորդ մասի տասներորդ գլխի ծանոթագրություններից մեկում, Սուրբ *Միքայել հրեշտակապետի* տոնը, որի մասին հիշատակում է հեղինակը, նշվում էր սեպտեմբերի 29-ին:
- 502 Բնագրում՝ «eu plain d'Ermenie»: – Hayton 1906, p. 248: Ակնհայտ է, որ հեղինակը նկատի ունի *Կիլիկիո Հայոց թագավորության* հարթավայրային մասը, այսինքն՝ *Դաշտային Կիլիկիան*:
- 503 Այլ կերպ ասած՝ *Հեթում Կոռիկոսցին* խորհուրդ է տալիս գլխավոր բասանի կազմակերպիչներին սպասել *Կիպրոսում* մինչև հոկտեմբեր, երբ *Դաշտային Կիլիկիայի* շոգը (որը տևում է մայիսից սեպտեմբեր) թուլանում է: Սակայն ամռանը *Կիպրոսում* ոչ պակաս շոգ է, քան *Դաշտային Կիլիկիայում*: Ուստի մեզ թվում է, որ նման խորհրդի հիմնական շարժառիթը *Հայոց թագավորությունը* ազատելն էր ավելորդ ծախսերից ու անհանգստություններից, որոնք անխուսափելիորեն կառաջանային դրա տարածքում օտար (թեև դաշնակից) մեծ զորքի գտնվելու պատճառով:
- 504 Բնագրում՝ «la terre d'Ermenie» (բառացի՝ «Հայոց երկիր», «Հայաստանի հող»): – Hayton 1906, p. 248:
- 505 *Կիլիկիո Հայոց թագավորության* մայրաքաղաքներից մեկը՝ *Տարսոն* քաղաքը, գտնվում է *Դաշտային Կիլիկիայի* արևմտյան մասում՝ *Կյուդնոս* (այժմ՝ Tarsus Çayı) գետի ափին: – TIB 5-1, p. 327, 428:
- 506 Խոսքը *Սունդիա* (այժմ՝ *Սամանդաղ*) քաղաքի մասին է, որը գտնվում է *Անտիոք* քաղաքից մոտ 20 կմ հարավ-արևմուտք, *Օրոնտես* գետի ափին: Վերջինս թափվում է *Միջերկրական ծով Սունդիայից* մի փոքր հարավ: Միջնադարյան լատինական աղբյուրներում այն հիշատակվում է «Portus Sancti Simeonis» («*Սուրբ Սիմոնի նավահանգիստ*»): – TIB 15-2, p. 1755-1758:
- 507 Բնագրում՝ «la Liche»: – Hayton 1906, p. 249. Տվյալ նախադասությունը տալիս է մեկ այլ ապացույց, որ *Հեթում Կոռիկոսցին* խորապես ինտեգրված էր ֆրանսիական լեզվի և գրականության միջավայրին: «La Liche» ձևով հին կամ միջին ֆրանսերեն գրված աղբյուրներում հիշատակվում է Laodikeia (Laodicea, այժմ՝ *Լաթաքիա*) քաղաքը: Այն գտնվում է Հյուսիսային *Սիրիայում*, *Միջերկրական ծովի* ափին, *Անտիոքից* մոտ 90 կմ հարավ: – TIB 15-2, p. 1429-1430; Deschamps 1973, Album, carte générale:
- 508 Հեղինակը նկատի ունի *Մարգատ* (Margat, արաբ.՝ al-Marqab) անունով հզոր ամրոցը, որի ավերակները գտնվում են *Լաթաքիայից* մոտ 50 կմ հարավ, *Բանիաս* քաղաքի շրջակայքում, ծովափից մոտ 2 կմ արևելք: 12-րդ դ. մեծ մասի ընթացքում դրան տիրում էին *Ֆրանսիայից* ծագած Մազուար (Mazoir, Masoir) կոչվող տոհմի ներկայացուցիչները: Հիմքեր կան ենթադրելու, որ *Ռոբեր* անունով Մազուարներից մեկը 1198 թ. առաջ հեռացավ *Անտիոքի իշխանապետությունից* և ապաստան գտավ *Լևոն Բ/Ա* Ռուբենյանի արքունիքում: Որոշ հետազոտողներ նույնականացնում են այս *Ռոբեր Մազուարին* վերոհիշյալ Հայոց թագավորի վասալների ցանկում հիշատակված *Թիլ* բերդի տիրոջ՝ *Լուսյերտ* իշխանի հետ: Հավելենք, որ վերջինս հանդես է գալիս նաև որպես *Լևոն Ա* թագավորի եղբոր թոռան՝ *Ռայմոնդ-Ռուբենի* հրովարտակներից մեկի վկա: Նշենք նաև, որ *Թիլ* ամրոցը գտնվում է *Դաշտային Կիլիկիայի* հարավարևելյան մասում: – Սմբատ 1956, էջ 210, Սմբատ 1869, էջ 637, Codice-SMOG 1733 1, p. 99-100 (nº. 95); TChA 1863, p. 132-133 (nº. 12); TIB 15-2, p. 1495-1499; TIB 5-1, p. 445-446; Edwards 1987, p. 244-253; Chandon de Briailles 1946, p. 231-258; Dédéyan 1989, p. 37, 40; Deschamps 1973, p. 259-270, et Album, carte générale; Grigoryan 2021, p. 498-507:

- 509 Բնագրում՝ «nostre gent» (ժամանակակից ֆրանսերենում՝ «nos gens»)։ – Hayton 1906, p. 249. Հեղինակը նկատի ունի բասանի գորքը։
- 510 Բնագրում՝ **Ephemie**. Խոսքը *Անտիոքից* մոտ 120 կմ հարավ գտնվող *Ապամեա* (*Աֆամեա*) հին քաղաքի մասին է։ – Նույն տեղում, էջ 249 et n. b, TIB 15-2, p. 862-863։
- 511 Փրանսերեն բնագրում՝ **Cesaire, Cesare, Sesarre**, լատիներենում՝ **Cesarea**։ – Hayton 1906, p. 249, 360։ Խոսքը *Շիզար* անունով ավանի և բերդի մասին է, որը գտնվում է վերոհիշյալ *Աֆամեայի* ավերակներից մոտ 28 կմ հարավ-արևելք։ – Մատթեոս Ուռ-հայեցի 1898, էջ 318, 335, 351, 369, Smbat 1956, էջ 135, 144, 151, 161; TIB 15-2, p. 1449-1459; Deschamps 1973, Album, carte générale։
- 512 Խոսքը *Օրոնտես* գետի մասին է, որի արաբական անվանումը՝ al-‘Āṣī, կարելի է թարգմանել «ըմբոստ», «անհնազանդ», «ապստամբ» (հին ֆրանսերենում՝ «revel»), ժամանակակից ֆրանսերենում՝ «rebelle»)։ *Օրոնտեսի* ակունքները գտնվում են *Լիբանանի* լեռներում։ Նշված տարածքում այն հոսում է հյուսիս, իսկ *Անտիոքի հարթավայրից*՝ արևմուտք։ Թափվում է *Միջերկրական ծով* վերոհիշյալ *Սուեդիա* քաղաքի մոտ։ – Hayton 1906, p. 249 n. d; TIB 15-2, p. 1561-1563; DAF 2012, p. 526։
- 513 Համա քաղաքը գտնվում է *Օրոնտես* գետի ափին՝ *Շիզարից* մոտ 25 կմ հարավ-արևելք։
- 514 Այստեղ հեղինակը խորհուրդ է տալիս քրիստոնյաներին անցկացնել իրենց արշավը թաթար դաշնակիցների բանակից որոշակի հեռավորության վրա (այդ մասին տե՛ս նաև հաջորդ գլուխը)։
- 515 Ի տարբերություն նախորդ նախադասության՝ այստեղ հեղինակը գրում է *Հոմի* պապի մասին երրորդ դեմքով։
- 516 Այս նախադասության վերջնամասը նույնիսկ «Ծաղկաբաղի» ֆրանսերեն ձեռագրերում գրված է լատիներեն՝ «in secula seculorum», բառացի՝ «դարից դար»։ – Hayton 1905, p. 252, 362։
- 517 Բնագրում՝ «cosin germain du roi d’Ermenie»։ – Նույն տեղում, էջ 252։ «Cosin (cousin) germain» արտահայտությունը կարող է ունենալ հետևյալ իմաստները՝ «հորեղբոր որդի», «քեռու որդի», «հորաքրոջ որդի», «մորաքրոջ որդի»։ Տվյալ դեպքում պետք է գործածվի այս սահմանումներից առաջինը, քանի որ *Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցին Լևոն Բ* Հայոց արքայի հորեղբորորդին էր։ – Mutafian 2012 2, տոհմաբանական ծառ 34։
- 518 Բնագրում՝ «soverain Pere nostre seignor l’apostoile Clement V»։ – Hayton 1905, p. 252-253։
- 519 Փրանսերեն բնագրում՝ **Nicole**, լատիներենում՝ **Nicolaus**։ – Նույն տեղում, էջ 253, 363։
- 520 Փրանսերեն բնագրում՝ **Falcon**, լատիներենում՝ **Falconi**։ – Նույն տեղում։
- 521 Բնագրում՝ «de Toul», այսինքն՝ «Տուլից»։ – Նույն տեղում, էջ 253. *Տուլը* փոքր քաղաք է հյուսիսարևելյան *Ֆրանսիայում*։
- 522 Բնագրում՝ «me disoit de sa bouche», բառացի՝ «ասաց իր բերնով»։ – Նույն տեղում։
- 523 Բնագրում՝ «de romanz le translatei en latin»։ – Նույն տեղում։
- 524 «Ծաղկաբաղի» ֆրանսերեն ձեռագրերում այս արտահայտությունը գրված է լատիներեն «Deo gracias»։ – Նույն տեղում։

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Ստորև ներկայացվում են «Ծաղիկ պատմութեանց Արեւելից աշխարհի» երկի լատիներեն թարգմանության այն հատվածները, որոնցում էական լարացումներ կամ տարբերություններ կան աշխատության միջին ֆրանսերեն բնագրի համեմատությամբ: Լատիներեն թարգմանություները կատարել է երկը գրի առած Նիկոլաս Ֆալկոնը և այդտեղ կատարված լրացումները կամ փոփոխություններն արվել են հեղինակի՝ Հեթում Կոռիկոսցու ցուցումով, որն էլ ամբողջական լատիներեն տարբերակն անձամբ հանձնել է Հռոմի Կղեմես Ե պապին՝ 1307 թվականին:

Հավելվածի երկրորդ մասում ներկայացվում է «Ծաղկաքաղի» ֆրանսերեն մեկ օրինակում պահպանված, սակայն երկի վերջնական տարբերակում տեղ չգտած մի հատված, որը վերաբերում է Հայոց թագավորության ներքին խնդիրներին: Ցավոք հատվածը պակասավոր է, ուստի այն ներկայացվում է նախ ֆրանսերեն բնագրով, ապա հայերեն թարգմանությամբ:

Լատիներենից և միջին ֆրանսերենից թարգմանությունը ***Սամվել Գրիգորյանի:***

Առաջին մասից

Գլուխ I. Կաթայի թագավորության մասին

Կաթայի թագավորությունը ամենամեծ թագավորությունն է, որ կարելի է գտնել աշխարհում¹: Այն լեցուն է անթիվ ժողովուրդներով և հարստություններով և գտնվում է *Օվկիանոսի ծովի* ափին: Այդ տարածքում ծովում այնքան շատ կղզիներ կան, որ [դրանց] թիվը երբևէ հնարավոր չէ հաշվել, քանզի չկա մեկը, ով կհավաստի, որ տեսել է բոլոր այդ կղզիները: Իսկ այն կղզիները, որոնք կարելի է այցելել, լի են անթիվ հարստություններով: Այդ վայրերում [մյուս հարստություններից] ավելի թանկ գնահատվում և վաճառվում է ձիթենու յուղը, քանի որ թագավորներն ու մագնատները², երբ նրանց հաջողվում է ինչ-որ կերպ ձեռք բերել այն, մեծ հոգատարությամբ պահպանում են իրրև մի բացառիկ դեղամիջոց:

Կաթայի թագավորությունում չտեսնված հրաշքներն ավելի շատ են, քան աշխարհի ցանկացած այլ թագավորությունում: Այնտեղ ծնված մարդիկ չափազանց թափանցամիտ են և խորամանկ, այդ պատճառով ամեն տեսակ հմտությունների և գիտելիքների հարցում արհամարհում են մյուս ազգերին և ասում են, որ միայն իրենք են տեսնում զույգ աչքով, մինչդեռ լատինացիները՝ միայն մեկ աչքով, իսկ մնացած բոլոր ազգերի մասին ասում են, որ նրանք կույր են: Սա առավել ճշմարտացի վկայությունն է, որ նրանք մյուս բոլորին համարում են վայրենի: Հիրավի, այդ տեղերից այնքան շատ հրաշալի և բազմազան, աննկարագրելի հմտությամբ կատարված ապրանք են բերում, այնքան նրբին, որ թվում է չկա ուրիշ ոչ ոք, որ կարող է հավասարվել նրանց:

Այդ թագավորության [մարդիկ] կոչվում են կաթայցիներ: Նրանց մեջ շատ են հանդիպում բավականին գեղեցիկ կանայք և տղամարդիկ: Նրանք բոլորն ունեն փոքր աչքեր և բնականից գուրկ են մորուքից: Կաթայցիների գրեթե շատ գեղեցիկ են և իրենց գեղեցկությամբ որոշ չափով հիշեցնում են լատինական գրեր: Դժվար թե հնարավոր լինի որևէ կերպ թվարկել այդ թագավորության ժողովուրդների [բոլոր] աղանդները:

¹ Բնագրում՝ «In orbe»՝ «[Երկիր մոլորակի] շրջանի (կամ երկրագնդի) մեջ»: – Hayton 1906, p. 261:

² Բնագրում՝ «magnates», որը կարող է թարգմանվել նաև որպես «մեծամեծներ», «ավագանիներ»: – Նույն տեղում:

Այնտեղ ոմանք երկրպագում են մետաղյա կուռքերի, ոմանք պաշտում են ցուլերին, քանգի մշակում են հողը, որից ցորեն և այլ սնունդ է ծլում, ոմանց համար պաշտամունք են հսկա և զանազան ծառերը: Կան, որ հանդիսանում են բնության հետևորդներ, իսկ [ուրիշները]՝ աստղագիտության, ոմանք երկրպագում են արեգակին, մյուսները՝ լուսնին: Կան և այնպիսիք, որ չունեն որևէ հավատք կամ օրենք և անմիտ կենդանու պես անց են կացնում իրենց գազանային կյանքը: Սրանք առավել ընդունակ են կատարելու ամեն տեսակի ֆիզիկական աշխատանք, սակայն հոգևորի մասին պատկերացում չունեն:

[Կաթայում] ծնված տղամարդիկ խիզախ չեն, և մահվան հանդեպ նրանց վախը ավելին է, քան դա վայել է զենք կրողին: Սակայն նրանք խիստ զգուշավոր են և հնարամիտ, և դրա շնորհիվ հաճախ հաղթանակ են տանում իրենց հակառակորդի դեմ թե՛ ծովում, թե՛ ցամաքում: Նրանք ունեն զենքի շատ տեսակներ, որը չես գտնի մյուս ազգերի մոտ: Իսկ տեղերում շրջանառվող դրամը պատրաստված է քառակուսի թղթից և կրում է թագավորական դրոշմանիշ, դրամի բարձր կամ ցածր արժողությունը կախված է այդ դրոշմանիշից: Եվ եթե պատահաբար կամ մաշվածության պատճառով այդ դրամը կսկսի քայքայվել, դրամատերը կտանի այն թագավորական կուրիա (դիվանատուն) և փոխարենը կստանա նորը: Ոսկուց և մյուս մետաղներից նրանք պատրաստում են անոթներ ու այլևայլ զարդեր:

Կաթայի թագավորության մասին ասում են, որ այն գտնվում է աշխարհի արևելյան ծայրին, և դրանից անդին [դեպի արևելք] չկա մարդկանց ոչ մի բնակավայր: Արևմուտքում այն սահմանակցում է *Թարսայի թագավորության* հետ, հյուսիսում՝ *Բեդխան անասպատի*, իսկ նրանից դեպի հարավ ընկած են վերոնշյալ ծովային կղզիները:

Գլուխ IX. Հայոց թագավորության մասին

Հայոց աշխարհում չորս թագավորություն կա, սակայն իշխանությունը միշտ պատկանել է միայն մեկ թագավորի: Իր երկայնքով *Հայոց աշխարհը* սկսվում է *Պարսից թագավորությունից* և տարածվում դեպի արևմուտք, հասնելով *Թուրքաց երկիր*: Իր լայնքով [Հայոց] աշխարհը սկիզբ է առնում մի արևմտյան երկրից՝ հրաշալի քաղաքից, որը խոսակ-

ցական լեզվով անվանվում է *Երկայծե Դարպասներ*³: Ալեքսանդր թագավորը ամրացրել է քաղաքը *Խորին Ասիան* բնակեցնող տարբեր բազմատեսակ ազգությունների պատճառով, [քանզի] չէր ցանկանում, որ նրանք [կարողանան] մուտք գործել *Մեծ Ասիա* առանց իր թույլտվության և հրամանի: Այդ քաղաքը ամրացված է *Կասպից ծովի* [ափին գտնվող] նեղ անցքում և կից է բարձրաբերձ *Կովկաս* լեռանը: Իր լայնքով *Հայոց թագավորությունը* սփռվում է վերոնշյալ քաղաքից մինչև *Մարաստանի թագավորություն*:

Հայոց թագավորությունում կան խոշոր և բավականին հարուստ քաղաքներ, և մյուսների թվում ամենից հայտնին համարվում է *Թավրիզ* քաղաքը: *Հայոց աշխարհում* կան բարձրաբերձ սարեր և լայնարձակ հովիտներ, ձկներով առատ քաղցրահամ և աղի ջրերով գետեր ու լճեր:

Հայոց աշխարհում ապրող ժողովուրդները կրում են տարբեր անվանումներ, համաձայն տեղանքի և նահանգների, որտեղ բնակվում են: Նրանք հզոր ձիավոր և հետևակ զինվորներ են: Չենքի, ձիերի և հագուստի առումով նրանք հետևում են թաթարների ավանդույթներին և տեսքին, քանի որ երկար ժամանակ գտնվում են նրանց տիրապետության տակ: Նրանք ունեն տարբեր գրեր. մեկը կոչվում է հայկական գիր⁴, մյուսը՝ աղվանական⁵:

Հայաստանում կա մի լեռ՝ ավելի բարձր, քան ցանկացած լեռ, որ կարող է լինել երկրագնդին⁶, և ժողովուրդն այն անվանում է *Արարատ*⁷, իսկ այդ լեռան գագաթին, ջրհեղեղից անմիջապես հետո, կանգ է առել է Նոյյան տապանը: Ու թեև ոչ ոք չի կարող այնտեղ բարձրանալ, որովհետև լեռան վրա հավերժ, ամառ թե ձմեռ, առատ ձյուն է նստած, նրա գագաթին մշտապես երևում է ինչ-որ սև բան: Բոլորն ասում են, որ դա տապանն է:

³ Porta Ferri. - Hayton 1906, p. 267.

⁴ Littere armenice: – Նույն տեղում, էջ 268:

⁵ Aloen: – Նույն տեղում:

⁶ In orbe terrarium: – Նույն տեղում:

⁷ Ararath: – Նույն տեղում:

Երրորդ մասից

Գլուխ XX. Այն մասին, թե ինչպես Հուլավուն գրավեց
Հալեայ քաղաքը և Դամասկոսը և հետ իսկեց Սուրբ Երկիրը՝
ընդհուպ մինչև Եգիպտոսի անապատը

Այն բանից հետո, երբ Հուլավուն հանգստացավ մեկ տարվա ընթացքում, նա, մտադրվելով հետ իսկել Սուրբ Երկիրը և այն վերադարձնել քրիստոնյաներին, [սուրհանդակներ] ուղարկեց Հայոց թագավորի մոտ, որպեսզի վերջինս իր մարդկանցով⁸ գա Ուռհա⁹ քաղաքի մոտ Միջագետքի թագավորությունում¹⁰: [Հուլավուն] ցանկանում էր, որպեսզի Հայոց թագավորը մասնակցի այդ ձեռնարկին, ինչպես մինչ այդ կարգադրել էր իր եղբայր Մանկո Խանը՝ թաթարների կայսրը: Բարեհիշատակ Հեթում թագավորը¹¹, ուրախանալով և հոգով ցնծալով, պատրաստվեց ճամփա ընկնել մեծ քանակությամբ ընտիր ձիավորների և հետևակ [մարտիկների] ուղեկցությամբ, քանզի այդ ժամանակ Հայոց թագավորությունն այնքան բարգավաճ վիճակում էր, որ կարող էր տասներկու հազար հեծյալ և վաթսուհազար զենք ու զրահով հետևակ հանել: Եվ ես, որ տեսել եմ այդ ամենը իր ժամանակին, կարող եմ վկայել դա որպես ճշմարտություն:

Երբ Հայոց թագավորը եկավ, ինչպես հրամայել էր Հուլավուն, նրանք Սուրբ Երկիրը վերադարձնելու խորհուրդ արեցին: Հայոց թագավորն ասաց Հուլավունին. «Տեր, Հալեայի սուլթանինն է Միրիայի ողջ թագավորության իշխանությունը, և այդ թագավորությունում է գտնվում Երուսաղեմ սուրբ քաղաքը: Այն բանից հետո, երբ դուք որոշեք նվաճել Սուրբ Երկիրը, իմ կարծիքով, առաջին հերթին պետք է պաշարել Հալեայ քաղաքը, որը Միրիայի ողջ թագավորության մայրաքաղաքն ու կենտրոնն¹² է: Եթե այն

⁸ Այսինքն՝ իր զորքով:

⁹ Ad civitatem Rohais. – Hayton 1906, p. 301.

¹⁰ In regno Messapotamie: – Նույն տեղում:

¹¹ Հեթում Ա:

¹² Լատիներեն բնագրում՝ *caput et magistra*. Հավանաբար, այս արտահայտության իմաստն այն է, որ Հալեայը ոչ միայն Միրիայի մայրաքաղաքներից մեկն էր, այլև կրոնական (հոգևոր) կենտրոնը: Լատինական աղբյուրներում *caput et magistra* արտահայտությունը սովորաբար կիրառվում է Հռոմի (Պապական) կուրիայի կամ Հռոմեական եկեղեցու վերաբերյալ:

ենթարկվի ձեր գերիշխանությանը, դուք կկարողանաք հեշտությամբ տիրել մնացած բոլոր հողերին»:

Թագավորի խորհուրդը դուր եկավ *Հուլալուն*: Ուստի նա հրամայեց պաշարել *Հալեպը*, որը խիստ ամրացված, պարիսպներով շրջապատված, բազմամարդ և շատ հարուստ քաղաք էր: *Հալեպը* բոլոր կողմերից այնպիսի կատաղի գրոհների էր ենթարկվել ականների, օնագրոսների, բալիստների, նետերի և ամեն տեսակ այլ զենքերի կիրառմամբ, որ չնայած անառիկ էր թվում, [մոռողները] գրավեցին այն [ընդամենը] ինն օրում: *Հալեպում* մեծ քանակությամբ հարստություն գտնվեց: Նրա կենտրոնում գտնվում է մի ամրոց, որը դիմացավ տասնմեկ օր քաղաքի գրավումից հետո, բայց ի վերջո գավթվեց փորված անցքերի միջոցով: Թաթարները նվաճեցին *Հալեպ* քաղաքը, իսկ հետո՝ *Միրիայի* ողջ թագավորությունը Տիրոջ 1260 թվականին:

Երբ *Հալեպի* սուլթանը, որին կոչում էին *Մալիք Նասր*¹³, և որն այդ ժամանակ *Դամասկոս* քաղաքում էր, իմացավ, որ *Հալեպն* ընկել է, և որ իր կինը որդիների հետ միասին գերեվարվել է, նա այլ բան չկարողացավ մտածել *Հուլալունի* ոտքերն ընկնելուց բացի՝ ծնկաչոք գլխարկություն աղերսելով: Նա հուսով էր, որ դրա շնորհիվ իրեն կվերադարձվեն կինը, որդիները և տիրույթների մի մասը, որոնք նա կկառավարեր [մոռողների իշխանության ներքո]: Բայց նա հուսախաբ եղավ: *Հուլալուն* նրան որդիների և կնոջ հետ միասին ուղարկեց *Պարսից թագավորություն*, որպեսզի առանց որևէ դժվարության կառավարի *Միրիայի* հողերը:

Դրանից հետո նա *Հայոց թագավորին* հատկացրեց ձեռք բերված ավարի զգալի մասը և նրան հանձնեց նվաճված հողերի [մի մասը]: *Հայոց թագավորը* դրանց թվում ստացավ մի ամրոց, որը գտնվում էր *Հայոց թագավորության* հենց սահմանի մոտ, և հրամայեց ամրացնել այն՝ լիովին իր ցանկությանը համապատասխան: Այնուհետև *Հուլալուն* մարդ ուղարկեց *Անտիոքի պրինցի*¹⁴ հետևից, որը *Հայոց թագավորի* փեսան էր: [Հուլավուն] նրան ընդունեց մեծ պատիվներով, ողորմածաբար շնորհեց արտոնություններ և հանձնեց [նախկինում] նրա իրավադատության տակ գտնված հողերը, որոնք որոշ ժամանակ եղել են սարակինոսների տիրա-

¹³ Melec Naser: – Hayton 1906, p. 302. Խոսքը Հալեպի Այյուբյան ամիրա Ալ Նասիր Յուսուֆի (1236-1260) մասին է:

¹⁴ Բոհեմունդ (Պեմունտ) Զ՝ «*Անտիոքի պրինց և գունթ Տրապոլսոյ*» (1251-1275):

պետության տակ: [Հուլավուն] հրամայեց դրանք [Անտիոքի] պրինցին վերադարձնել ազատ և առանց խոչընդոտների:

Գլուխ XXX. [Շարունակություն¹⁵]

Երբ *Աբադան* հասավ նրան, ինչին ցանկանում էր՝ *Թուրքաց թագավորության* նկատմամբ, և երբ նրա [զինվորները] հարստություն և մեծ ավար ձեռք բերեցին, որը խլեցին հակառակորդների և խռովարարների դեմ [մարտերում], նա հրամայեց իր մոտ հրավիրել *Հայոց թագավորին*, որը մինչ այդ եկել էր *Աբադայի* արքունիք, որպեսզի նրա հավերժ տնօրինությանը հանձնի *Թուրքաց թագավորությունը*: *Աբադան* չէր ցանկանում, որպեսզի սարակինոսների ժողովրդից որևէ մեկը լինի այդ երկրի տերը, քանզի մշտապես նրանց կողմից դավաճանության վախ ուներ: Իսկ [Հայոց] թագավորը և նրա հայրը միշտ խաղաղ ու հավատարիմ են եղել թաթարների տիրակալի հանդեպ:

[Հայոց] թագավորը, իմաստուն և զգուշավոր լինելով, շնորհակալություն հայտնեց *Աբադային* նման պարգևի համար, բայց հարգալից հրաժարվեց ընդունել [Թուրքաց] թագավորությունը՝ հավաստիացնելով, որ ի վիճակի չէ հավուր պատշաճի կառավարել երկու թագավորությունները, առաջին հերթին՝ այն պատճառով, որ *Եգիպտոսի* սուլթանը վերականգնել է իր նախկին ուժը և ամեն կերպ ձգտում է վնասել *Հայոց թագավորությանը*: Ուստի, [Հայոց թագավորը] խելամիտ համարեց սահմանափակվել *Հայոց թագավորության* պաշտպանության մասին հոգալով: Բայց և այնպես, նա *Աբադային* խորհուրդ տվեց, թե ինչպես կարգավորել Թուրքաց թագավորությունը, որպեսզի ընդհանրապես չանհանգստանա ապստամբությունից, այն է՝ չհանձնել [այդ] հողերի իշխանությունը սարակինոսին, այլ թուրքերի գլուխ կարգել մի որևէ ազնիվ թաթարի, որը հավատարմորեն կկառավարեր այն: Աբադան, ընդունելով թագավորի խորհուրդը, երբեք հետագայում թույլ չտվեց, որ մի որևէ սարակինոս [այնտեղ] ստանա տիրապետություն կամ իշխանություն:

¹⁵ Նախորդ(29-րդ) գլխի:

Գլուխ XLIII¹⁶

Այն բանից հետո, երբ Հայոց թագավորը, կորցնելով իր [մարդկանցից] ոմանց, անցավ Եփրատ գետը, նա որոշեց՝ հայրենիք վերադառնալուց առաջ գնալ Ղազանի մոտ: Ուստի, նա ուղևորվեց Նինվե քաղաք, որտեղ այդ ժամանակ գտնվում էր Ղազանը: Վերջինս ուրախությամբ ու պատվով ընդունեց թագավորին, գլխավորապես այն պատճառով, որ թագավորն ամեն հարցում իրեն համարձակ և իմաստուն էր պահում: Իսկ ինչ վերաբերում է կորուստներին, որոնք թագավորը կրել էր [Եփրատն] անցնելիս, ապա Ղազանը սրտանց ցավակցում էր նրան և այդ պատճառով նրա նկատմամբ առանձնակի բարեհաճություն էր ցուցաբերում: Օրինակ, նա [Հայոց թագավորին] տվեց հազար թաթար, որոնք պետք է միշտ պահպանեին նրան՝ [միաժամանակ] Ղազանի կառավարման տակ գտնվելով: Ղազանը [նաև] հրամայեց Թուրքաց թագավորության [միջոցներից] [Հայոց] թագավորին տալ գումար, որով նա կկարողանար իր մոտ ծառայության պահել հազար այլ ձիավորների:

Ղազանից թույլտվություն ստանալով՝ Հայոց թագավորը վերադարձավ իր թագավորություն: Ղազանը նրան հանձնարարեց զգոն, առանց աչք թարթելու, պահպանել իր թագավորությունը, մինչև որ [ինքը], Աստծո կամոք, կարողանա հասնել Սուրբ Երկրին օգնության:

Գլուխ XLIV¹⁷

Այսպես ուրեմն, Հայոց թագավորը¹⁸ վերադարձավ [իր] երկիր, սակայն ժամանելուն պես նա գրեթե անդորր չունեցավ:

Այդ բոլոր [իրադարձություններից] հետո, ինչպես Աստված կամեցավ, Ղազանի վրա թուլություն իջավ: Քանի որ իր ողջ կյանքում նա եղել էր խելամիտ և խիզախ, ուստի ցանկանում էր, որ վերջին օրում էլ իրեն նույն կերպ տեսնեն: Այդ պատճառով նա կտակ գրեց և որպես իր հետնորդ ու ժառանգ նշանակեց եղբորը՝ Խարպանդային: Այնուհետև նա խոհեմաբար արեց պատշաճ կարգադրություններ՝ իր թագավորության

¹⁶ Առանց վերնագրի:

¹⁷ Առանց վերնագրի:

¹⁸ Հեթում Բ-ն:

և իր տան¹⁹ գործերի վերաբերյալ, սահմանեց հրաշալի կանոններ և օրենքներ, որոնք ավանդեց իր հպատակներին, որպեսզի պահպանեն [իր մասին] հիշողությունը, և որոնք իրոք խստիվ պահպանվում են նրանց կողմից:

Դրանից հետո *Ղազանի* օրերն ավարտվեցին և իշխանությունը ժառանգեց նրա եղբայրը՝ *Խարպանդան*: Այս Խարպանդայի մայրը *Էրոկ Խաթուն*²⁰ անունով մի քրիստոնյա տիկին էր, որն անձնուրացաբար նվիրված էր Քրիստոսի հավատքին: Քանի դեռ նա ողջ էր՝ կարգադրում էր ամեն օր իր համար ժամերգություն կատարել, ուներ սեփական պրեսբիտերան և կապելլա²¹: Այդ պատճառով *Խարպանդան* ստացել էր մկրտություն և *Նիկողայ* (*Նիկողայոս*) անունը: Մայրը նրան խրատում էր Քրիստոսի ուսմունքով, բայց *Խարպանդան* իր տիրուհի մոր մահից հետո հրապուրվեց սարակինոսների միջավայրով և թողնելով Քրիստոսի հավատքը՝ կառչեց այլադավան Մուհամմադի աղանդից:

Հայոց թագավորը խիստ մտահոգված էր *Ղազանի* մահվան պատճառով, քանզի դրա հետևանքով թշնամիները չափազանց ամբարտավանացել էին: Սուլթանը ատում էր [Հայոց] թագավորին ու նրա ժողովրդին և ողջ տարվա ընթացքում, գրեթե ամեն ամիս, հսկա ուժեր էր ուղարկում, որոնք ավերում էին *Հայոց թագավորությունը*, հատկապես դաշտավայրային շրջաններում, մեծ վնաս պատճառելով: Եվ նախկինում չէր եղել որևէ մի ժամանակահատված, երբ *Հայոց թագավորությունն* այսպիսի աղետների ենթարկվեր:

Բայց ամենագոր և ողորմած Արարիչը, որ չի լքում նրանց, ովքեր ապավինում են իրեն, ողորմաց կարեկցանքի արժանի քրիստոնյաներին: Այդ առիթով այնպես պատահեց, որ ձմռան ավարտից հետո, Աստծու 1305-րդ²² տարվա հուլիս ամսին, սուլթանի զորքի²³ լավագույն [մարտիկ-

¹⁹ Համատեքստից հասկանալի չէ, թե այստեղ ինչ է նշանակում *domus* բառը: Այն կարող է նշանակել և՛ արքունիք, և՛ ընտանիք (տոհմ), և՛ նույնիսկ տիրակալի կանոնավոր զորք:

²⁰ Erok Cathon, Erokaton. – Hayton 1906, p. 332.

²¹ Բնագրում *christianum presbiterum et capellam*: – Նույն տեղում: Ամենայն հավանականությամբ, նկատի ունի քահանայի տունը և աղոթարանը՝ «տնային եկեղեցի» իմաստով:

²² Բնագրում թյուրիմացաբար՝ 1307 թ. – Նույն տեղում, էջ 332 ռ. a:

²³ Բնագրում՝ «սուլթանի տնից» (*domus soldani*): – Նույն տեղում, էջ 333: Հավանաբար, խոսքը գնում է տիրակալին կից գտնվող կանոնավոր զորքի մասին (արաբ. «ասքար», լատ. համարժեք *familia, domus*):

ներից] յոթ հազար սարակինոսներ ներխուժեցին Հայոց թագավորություն և ավերելով դաշտավայրը, հասան մինչև Տաքսուն քաղաք, որտեղ ծնվել է Պողոս առաքյալը: Նրանք մեծ վնաս պատճառեցին [մեր] հայրենիքին:

[Երբ նրանք] հետ էին դառնում, Հայոց թագավորը հավաքելով բոլոր տեղերից իր [մարդկանց], նաև որոշ քանակով թաթարների, դիմավորեց սարակինոս գիշատիչներին Այսս քաղաքի մոտ և այնտեղ մարտի բռնվեց նրանց հետ: Ավելի շատ Աստծո կամքով, քան մեր առաքիությունների շնորհիվ վերոնշյալ սարակինոսները անմիջապես ջախջախվեցին՝ այնպես սրընթաց և ուժգին, որ յոթ հազարից չմնաց անգամ 300 [մարդ], ով փրկվել էր գերությունից կամ աղետաբեր սրից, մինչդեռ դրանից առաջ նրանք կատաղությամբ համակված՝ մտադիր էին զավթել ամբողջ թագավորությունը և մի կոմով կուլ տալ Հայոց թագավորության քրիստոնյաներին: Դա տեղի ունեցավ հուլիս ամսվա 18-րդ [օրը], կիրակի: Այդ կովից հետո սարակինոսների մտքով [արդեն] չէր անցնում ոտք դնել Հայոց թագավորություն: Սուլթանը [պատվիրակներ] ուղարկեց՝ Հայոց թագավորի հետ զինադադար կնքելու և [հաշտություն] հաստատելու համար:

Եվ ես՝ Հեղուսմ եղբայրս, Կոռիկոսի տերը²⁴, Սուրբ Մարիամի Պրեմոնտրե միաբանությունից, եղել եմ բոլոր հիշատակված իրադարձությունների մասնակիցը: Ու թեև դրանից շատ առաջ մտադրվել էի կանոնիկոսի հանդերձանք հագնել, ես չէի կարող պատվիս հակառակ լքել կարիքավոր իմ հարազատներին և ընկերներին, երբ Հայոց թագավորությանը վտանգ էր սպառնում և կային անհետաձգելի հոգսեր: Եվ իմ կատարած մեծ աշխատանքի դիմաց գթասիրտն Աստված ինձ շնորհ տվեց թողնելու Հայոց թագավորությունն ու քրիստոնյա ժողովրդին՝ խաղաղության և անդորրի ներքո: Այդժամ ես որոշեցի կատարել իմ վաղեմի ուխտը: Ստանալով թույլտվություն իմ տեր թագավորից և մնացած բարեկամներից՝ այն դաշտում, որտեղ Աստված քրիստոնյաներին հաղթանակ պարգևեց թշնամու դեմ, ես ճանապարհ ընկա: Ժամանելով Կիսյոս՝ Պրեմոնտրե միաբանության Եպիսկոպի²⁵ վանք, Աստծո 1305-րդ տարում ես ընդունեցի կանոնիկոսի հանդերձանքը, որպեսզի թողնեմ այս դարի ճոխությունը, աշխարհը, որին երիտասարդ ժամանակ ծառայել եմ իբրև զինվոր, և կյանքիս մնացորդն անցկացնեմ ծառայելով Հիսուս Զրիստոսին:

²⁴ Aitonus, dominus Churchi: – Նույն տեղում:

²⁵ Episcopie: – Նույն տեղում:

Ես երախտապարտ եմ Աստծուն, որ այժմ *Հայոց թագավորությունը* վերադարձել է բարենպաստ, արդար և խաղաղ վիճակին՝ առաջին հերթին շնորհիվ երիտասարդ թագավոր պարոն *Լևոնի*²⁶, նախորդ Հայոց թագավոր պարոն *Թորոսի*²⁷ որդու, ով լինելով բնածին ձիորքերով այդչափ շքեղ զարդարված, հանդես է գալիս որպես մի առինքնող հայելի՝ բոլոր արքայիկների²⁸ համար: Եվ աներկբա են հույսն ու հավատը, որ այդ պատանի թագավորի օրոք, ով իր առաքինություններով գերազանցելու է նախնիներին, *Հայոց թագավորությունը* Աստծո օգնությամբ կվերադառնա իր նախկին վիճակին²⁹:

Գլուխ XLV. Շարունակություն

Ի լրացում այս աշխատության, կազմողը հայտնում է, որ այն, ինչ գրառված և շարադրված է գրքի երրորդ մասում, նա իմացել է երեք եղանակով: Իրադարձությունները՝ սկսած *Չինգիզ Խանի* [կառավարումից], ով եղել է թաթարների առաջին կայսրը և տիրակալը, մինչև *Մանկո Խան*, ով եղել է չորրորդ կայսրը, նա շարադրում է ամբողջովին այնպես, ինչպես դրանք մատուցվում են թաթարների պատմություններում: Այն, ինչը շարադրել և գրի է առել սկսած *Մանկո Խանի* [կառավարումից] մինչև *Հուլալուի* մահը, նա լսել և իմացել է իր տեր և հորեղբայր բարեհիշատակ Հայոց թագավոր պարոն *Հեթումից*³⁰, ով մասնակից է եղել այն ամենին, ինչ [այստեղ] գրված է: Նա մեծ ջերմեռանդությամբ պատմել է այս [իրադարձությունների] մասին իր որդիներին ու զարմիկներին և կարգադրել է գրի առնել այս [պատմությունները], որպեսզի դրանք ավելի լավ պահպանվեն հիշողության մեջ: Սկսած *Հուլալուի* որդի *Աբաղա Խանի* [կառավարումից] մինչև այս գրքի երրորդ մասի վերջը, որտեղ ավարտվում են թաթարների պատմությունները, այս աշխատության կազմողը ներկայացրել է նաև այն [իրադարձությունները], որտեղ մասնակից է եղել

²⁶ DominumLivonum: – Նույն տեղում:

²⁷ Domini Theodori: – Նույն տեղում: *Թորոսը՝ Լևոն Գ-ի* հայրը, կարճ ժամանակ եղել է Հայոց թագավորության ժամանակավոր տիրակալ, բայց ոչ թագավոր:

²⁸ Բնագրում Regniculi, ինչը նշանակում է «թագավորիկներ», «արքայիկներ»՝ նվազական-նվաստական reges-ից («արքաներ»):

²⁹ Խոսքը *Հայոց թագավորության* հզորության վերականգնման մասին է, որն իր գազաթնակետին էր հասել XII դարավերջի և XIII դարի մեծ մասի ընթացքում:

³⁰ Խոսքը *Հեթում Ա* թագավորի մասին է (1226-1270):

անձամբ: Ուստի վկայություններն այն մասին, ինչ տեղի է ունեցել իր ժամանակ՝ ճշմարիտ են:

Ու թեև մենք արդեն ներկայացրել ենք թաթարների պատմությունն ու գործերը՝ նրանց ավելի լավ ճանաչելու համար, հատկապես [այն թաթարներին] որոնք ապրում են այսօր, հարկ է ևս որոշ բաներ պատմել նրանց գերիշխանության և հզորության մասին:

Զորորդ մասից

Գլուխ XIX. Առաջին բասաճի մեկնարկի մասին

Հանգամանալից նկարագրելով թշնամու նպաստավոր և անբարենպաստ պայմանները և դրա համար խելամիտ պատճառներ ունենալով ես, իմ համեստ գիտելիքներին համապատասխան և Ջերդ Պատվարժան Սրբությանն օգտակար լինելու համար, նվիրումով և բարեխղճորեն կպատմեմ [նաև] գալիք բասաճի սկզբի մասին:

Ինձ թվում է, որ գլխավոր բասաճի անվտանգության և հարմարության համար արժեք [նրանից] առաջ ձիավորներից և զրահ կրող հետևակներից կազմած զորք ուղարկել՝ հետախուզելու, վերահսկելու, ինչպես նաև թշնամու ուժերին [անընդհատ] անհանգստություն պատճառելու նպատակով: Ես կարծում եմ, որ դրա համար բավական կլինի հազար ձիավոր, տաս դալե [նավ] և երեք հազար զրահ կրող հետևակ զորքը: Ավելին, արժի ուղարկել նաև առաքելական Աթոռից [մի] լիկաթ և ուժեղ ու հավատարիմ կապիտան, որոնք կղեկավարեն և հոգ կտանեն նրանց բոլորի մասին:

Եթե Տերը կամենա, նրանք բարեհաջող կանցնեն ծովը և ափ դուրս կգան Կիպրոս կղզում կամ Հայոց թագավորությունում: Այնուհետև, անհապաղ, լիկաթի և նավատորմի³¹ կապիտանի անունից, Հայոց թագավորի խորհրդով, պետք է դեսպաններ ուղարկել թաթարների տեր *Խարպանդայի* մոտ, որպեսզի [դեսպանները] խնդրեն նրան, ի թիվս այլոց, երկու բանի մասին: Նախ՝ վերահսկել իրեն պատկանող ողջ երկիրը, որպեսզի թշնամուն այնտեղից [ապրանքներ] չմատակարարեն: Երկրորդ՝ *Մեղխուն*–

³¹ Լատիներեն բնագրում՝ *capitanei ipsius armamenti*: Հեղինակը «armamentum» («զենք», «ասպազեն», «ռազմական հանդերձանք») տերմինով նշում է ռազմական նավատորմը:

նեի³² շրջան ուղարկել իր գորքերը, որպեսզի նրանք [ճամբար դնեն] թշնամու սահմանի մոտ և ավերեն ու ամեն օր ամայացնեն Հալեայի հողերը:

Ուխտագնացները³³ Հայոց թագավորության, ինչպես նաև Կիպրոսի քրիստոնյաների հետ միասին պատերազմ կսկսեն սարակինոսների դեմ և արիաբար կկռվեն թշնամու հետ ինչպես ցամաքում, այնպես էլ ծովում՝ հատկապես ձգտելով պաշտպանել ծովային տարածությունները, որպեսզի [թշնամիներին] բնավ ոչինչ չհասնի ծովով: Ավելին, քրիստոնյաները հնարավորություն կունենան ամրացնել Տարտուսի կղզին³⁴: Հայտնի է, որ այն գտնվում է դալենների համար հարմար վայրում, և քրիստոնյաները կարող են այնտեղից թշնամիներին բավական շատ վնաս հասցնել: Ես հիմա, սակայն, չեմ խոսի պատերազմն սկսելու և թշնամու երկիր ներխուժելու միջոցի մասին, քանզի հարկ կլինի իմանալ բանիմաց այրերի կարծիքը (որոնք անձամբ կմասնակցեն ձեռնարկմանը) թշնամու վիճակի մասին, և գործել նրանց խորհրդով: Իսկ այն առավելությունները, որոնք, եթե Տերը կամենա, քրիստոնյաները կարող են ստանալ այդ առաջին, այսինքն՝ փոքր բասանից, կարճ կնկարագրվեն ստորև:

Գլուխ XX. Առաջին բասանի առավելությունների մասին

Եվ այսպես, առաջին առավելությունն այն է, որ առաջին բասանի միջոցով կարելի կլինի Արևելքի երկրներում [ապրող] Քրիստոսի հավատացյալների, ինչպես նաև թաթարների [օգնությամբ] հասնել նրան, որ թշնամին զրկված լինի ամեն տեսակ հանգստից, և կարելի լինի նրան ավելի շատ ավերածություններ և մեծ վնաս պատճառել: Քանզի, եթե քրիստոնյաները և թաթարները պատերազմ վարեն Եգիպտոսի սուլթանի դեմ ծովում և ցամաքում, ինչպես ներկայացված էր վերը, սուլթանը ստիպված կլինի ուղարկել իր մարդկանց ոչ միայն ավիամերձ հողերը, այլև այլ տարածքներ³⁵ պաշտպանելու համար, որոնք նույնպես կարող են գրոհի ենթարկվել:

³² Խոսքը Մալաթիա քաղաքի մասին է:

³³ Խոսքը բասանի գորքի մասին է:

³⁴ *Anteradensis* հայցական հոլովով: Խոսքը Ռուսդ (Անտերադեն, Տարտուս) կղզու մասին է:

³⁵ Խոսքն այստեղ, հավանաբար, այն հողերի մասին է, որոնք գտնվում են ծովափից հեռու:

Եթե [քրիստոնյաները կամ թաթարները] պատերազմ վարեն *Մեղիտենեի* վերոնշյալ մարզերում, թշնամու գորքը հակառակորդի դեմ կովելու և այդ հողերը պաշտպանելու համար ստիպված կլինի քսանհինգօրյա անցում կատարել *Կահիրեից*³⁶ մինչև *Հալես*: Նրանք, ովքեր կուղարկվեն այդ ծառայության համար, շատ ժամանակ չանցած այնքան ուժասպառ կլինեն, կգրկվեն իրենց ձեռքից և [այնպիսի] ծախսեր կունենան, որ չեն կարողանա այնտեղ երկար մնալ բազմաթիվ պատճառներով, որոնց հանգամանակից շարադրումը, թերևս, չափից ավելի հոգնեցուցիչ կլիներ: Ուստի, նրանք կվերադառնան, իսկ այդ հողերի պաշտպանության համար կուղարկվեն ուրիշները: Այսպիսի երեք կամ չորս հերթափոխումից հետո թշնամու [ուժերը] կհյուծվեն, կսպառվեն ծախսերից և անհաշիվ վնասներ կկրեն:

Առաջին բասաճը կարող է թշնամուն խիստ վնասել նաև հետևյալ ձևով: Բասաճի տասը սպառազինված դալեներով, ինչպես նաև այլ դալեներով, որոնք կարելի կլինի սպառազինել *Հայոց* և *Կիպրոսի թագավորություններում*, կարելի է կազմակերպել համարձակ ներխուժում թշնամու ափամերձ հողեր, հեշտությամբ ավերել և կողոպտել նրանց ունեցվածքը, [որից հետո] քրիստոնյաները կարող են դալեներով անվտանգ վերադառնալ *Տարտուսի կղզի*:

Ծովի ափին գտնվող հողերը պաշտպանելու համար *Կահիրեի* սուլթանը³⁷ ստիպված կլինի իր ամբողջ գորքով անցնել *Սիրիայի թագավորություն*, որպեսզի այնտեղ հավաքի զենք ու զրահ կրող բավականաչափ թվով զինվորներ: Բայց սուլթանի՝ *Եգիպտոսից Սիրիայի թագավորություն* անցնելը նրա համար չափազանց վտանգավոր կլինի, հոգնեցնող և հյուծիչ. վտանգավոր՝ իր ժողովրդի նենգության և ուխտադրժության պատճառով, հոգնեցուցիչ՝ Զրիստոսի հավատարիմ երկրպագուների գրոհների պատճառով, ոչ շահեկան, քանի որ նա իսպառ կդատարկի իր գանձարանը: Հազիվ թե ինձ հավատան, եթե ես նշեմ այն գումարը, որը սուլթանն ու իր ժողովուրդը ստիպված կլինեն ծախսել ամեն անգամ, երբ նա դուրս գա Եգիպտոսից:

Վերոնշյալ դալենների օգնությամբ կարելի է այնպես ճնշել թշնամական նավահանգիստները և ծովային բոլոր ուղիները, որ հակառակորդը կգրկվի ամեն ինչից, առաջին հերթին՝ նրանից, ինչի կարիքն ամենից շատ

³⁶ Babilonia. – Hayton 1906, p. 356.

³⁷ Soldanum Babilonie: – Նույն տեղում:

ունի, առանց որի չի կարող պահել իր գործը և պաշտպանվել, այն է՝ երկաթից, ձյութից, փայտանյութից և ստրուկներից: Նա չի դիմանա, եթե նրան այս ամենը այլ երկրներից չառաքեն ծովով: Ավելին, թշնամին նավահանգիստներում կկորցնի եկամուտները և առևտրից ստացվող տուրքերը, որոնք մեծ գումար են կազմում:

Գլուխ XXIII³⁸

Ավելին, եթե թույլ կտաք՝ համարձակվում եմ [ևս] երկու խոսք ասել: Նախ՝ թող Ձերդ Պատվարժան Սրբությունը բարեհաճի գրել վրացիների³⁹ թագավորին, որոնք քրիստոնյա են և մյուս ազգերից ավելի շատ են հակված *Սուրբ Երկիր* [և սրբավայրեր] ուխտագնացություններ կատարելու, և հրամայի, որպեսզի նրանք օգնեն և աջակցություն ցուցաբերեն ուխտագնացներին *Սուրբ Երկրի* [ազատագրման] գործում: Ես ավելի քան համոզված եմ, որ մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսի, ինչպես նաև Ձերդ Սրբության հանդեպ պատկառանքից ելնելով՝ նրանք ուրախությամբ, անձնուրացությամբ և ջանադրությամբ կփորձեն կատարել Ձեր կարգադրությունը: Քանզի, ինչպես ինձ ասել են, նրանք ամենահավատարիմ քրիստոնյաներն են, բազմաթիվ են ու հզոր, ինչպես նաև ուժեղ մարտիկներ են, և որոշ իմաստով հարևանություն են անում [Հայոց] թագավորության հետ:

Երկրորդ՝ թող Ձերդ Սրբությունը բարեհաճի գրել նուբիացիների թագավորին, որոնք սուրբ *առաքյալ Թովմասի* միջոցով ընդունել են Քրիստոսի հավատը Եթովպիայում, հրամայելով, որ նրանք պատերազմեն *Եգիպտոսի* սուլթանի դեմ և իրենց ուժերի ներածին չափով հարձակվեն և խոչընդոտեն ստեղծեն նրա համար: Քանզի ես ավելի քան համոզված եմ, որ այդ նուբիացիները, մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսի հանդեպ պատկառանքից ելնելով, կփորձեն անապատով ներխուժել Եգիպտոսի սուլթանի հողերը՝ վնաս և մեծ ավերածություններ պատճառելով նրան: Եվ եթե Ձերդ Սրբության հրամանով այս նամակը կազմվի, այն կարելի կլինի ուղարկել *Հայոց թագավորին*, որը կհրամայի թարգմանել նրանց⁴⁰ լեզվով և կուղարկի հուսայի դեսպանների միջոցով:

³⁸ Առանց վերնագրի:

³⁹ Jorgiani.

⁴⁰ Նուբիացիների:

Գլուխ XXV. Գլխավոր բասանի անցկացման մասին⁴¹

Գլխավոր բասանի երթուղին կարող է անցնել երեք ուղիներով, մասնավորապես՝ [առաջին] երթուղով՝ *Բարբարիայով*: Ես [ինձ] իրավունք եմ վերապահում այդ երթուղու մասին խորհուրդներ տալ նրանց, ովքեր ծանոթ են այդ տարաշրջանի պայմաններին և վիճակին: [Երկրորդ] երթուղին անցնում է *Կոստանդնուպոլսով*: Դրանով են անցել տուկ *Գողֆրուսադը Բույոնը* և այդ դարաշրջանի ուրիշ ուխտագնացները⁴²: Մենք կարծում ենք, որ գլխավոր բասանը այդ երթուղով կարող է անվտանգ հասնել մինչև Կոստանդնուպոլիս քաղաք: Հետագա ճանապարհի *Թուրքաց երկրով* մինչև *Հայոց թագավորություն* ազատ չէ, վտանգավոր է և սպառնալիք է ներկայացնում ուխտագնացների համար թուրքերի պատճառով, որոնք ապրում են այդ հողերում: Սակայն թաթարների օգնությամբ այն կարելի կլիներ անվտանգ դարձնել և լիովին ազատ: Բացի այդ, թաթարները կարող են այնպես կազմակերպել, որ քրիստոնյաները *Թուրքաց երկրից* հարմար գնով շատ պարեն, ինչպես նաև ձիեր ստանան:

Հաջորդ ուղին անցնում է ծովով, և այն բոլորին լավ հայտնի է: Ուստի, եթե ուխտագնացները ցանկանան գնալ ծովով, անհրաժեշտ կլինի ծովի այդ կողմում գտնվող բոլոր նավահանգիստներում⁴³ պատրաստել

⁴¹ «Բասան» տերմինը (լատ.՝ *passagium*-«անցում») օգտագործվել է XII դ. սկզբից՝ այլ տերմինների կողքին (*iter, via, peregrinatio* և այլն), նշելու համար խաչակրաց արշավանքը: Սկսած XIII դ. վերջին քառորդից՝ *Լևանտում* խաչակրաց արշավանքների տարբեր ծրագրերի կազմողները առանձնացրել են բասանի երկու տեսակ: Առաջինը այսպես կոչված գլխավոր (խոշոր, մեծ) բասանն է (լատ.՝ *passagium generale*), որն իր մասշտաբներով և տևողությամբ համադրելի է առաջին խաչակրաց արշավանքների հետ: Դրան կարող էին մասնակցել հասարակության համեմատաբար լայն շերտերը, որոնք քարոզի ազդեցության ներքո խաչակրի ուխտ էին ընդունել: Նրա նպատակը մամուլկներին վճռական պարտության մատնելը և *Սուրբ Երկիր*ն ազատագրելն էր: Բասանի երկրորդ տեսակը մասնավոր, փոքր բասանն է (լատ.՝ *passagium particulare*): Այն առանձին կարճատև արշավ էր, որին մասնակցում էր պրոֆեսիոնալ մարտիկների համեմատաբար ոչ մեծ զորակազմ: Դրա նպատակն էր *Լևանտում* հենակետ գրավելը գլխավոր բասանի հետագա անցկացման համար: 25-րդ գլխի վերլուծությունը վկայում է, որ աշխատության հեղինակը լավ ծանոթ է եղել այդ հայեցակարգին:

⁴² Խաչակրաց արշավանքների երևույթը ձևավորվել է սրբազան պատերազմի գաղափարի ազդեցության և դեպի *Սուրբ Երկիր* ուխտագնացության իրողության ներքո: Հետևաբար, խաչակրաց արշավանքների ժամանակակիցները և մասնակիցները դրանք դիտարկել են որպես զինված ուխտագնացություն՝ քրիստոնեության պաշտպանության նպատակով: Աշխատության հեղինակը *peregrini*՝ («ուխտագնաց») տերմինով նշել է խաչակիրներին:

⁴³ Նկատի են առնվում Արևելյան *Միջերկրածովի* այն նավահանգիստները, որոնք վերահսկվում են քրիստոնյաների կողմից:

բավական քանակությամբ նավեր և այլ փայտե հարմարություններ բասանի փոխադրման համար: Եվ հարկ կլինի, որպեսզի նախապես սահմանված ժամկետում և հարմար պահին բոլոր ուխտագնացները միասին հավաքվեն ծովի ափին՝ պատրաստ բարձրանալ նավերն ու Աստծո օգնությամբ բարեհաջող անցնել ծովը: [Այնուհետև] գլխավոր բասանի ուխտագնացները կկարողանան ուղևորվել *Կիպրոս*, որպեսզի [այնտեղ] հանգիստ տան ինչպես իրենց, այնպես էլ ծովային ճամփորդությունից ուժասպառված իրենց ձիերին: Այն բանից հետո, երբ Աստծո ողորմածությամբ [գլխավոր] բասանը ամբողջությամբ կհասնի *Կիպրոս* և կհանգստանա մի քանի օրվա ընթացքում, և այն պայմանով, որ դրանից առաջ՝ առաջին բասանի ուխտագնացները *Միդիայում* [կտիրեն] մի որևէ քաղաքի և կամրացնեն այն, [գլխավոր] բասանը կարելի կլինի տեղափոխել այնտեղ կարճ ճանապարհով:

Բայց եթե առաջին բասանի ուխտագնացները չանեն դա, հարկ կլինի, որպեսզի [գլխավոր] բասանը անցնի *Հայոց թագավորությունով*, ընդ որում՝ այդ դեպքում ուխտագնացներն իրենց ձիերով պետք է մնան *Կիպրոսի թագավորությունում* մինչև *սուրբ Միքայելի*⁴⁴ տոնը [և միայն հետո առաջ անցնեն], որպեսզի խուսափեն ամռանը *Հայոց թագավորության* հարթավայրերում տիրող անառողջ կլիմայից: Վերոնշյալ տոնից հետո նրանք կկարողանան անվտանգ *Հայոց թագավորություն* մեկնել և այնտեղ առատորեն գտնել այն, ինչ իրենց անհրաժեշտ է:

Նրանց համար ամենից հարմար կլինի տեղավորվել *Տարսոն* քաղաքում, քանի որ այն գտնվում է ծովի մոտ, և այնտեղ առատ են ջրի աղբյուրներն ու ուտելիքը: [Այնտեղ] ուխտագնացները կունենան անհրաժեշտ քանակությամբ ձիեր, պարեն և մնացած ամեն ինչ՝ ինչպես հարևանությամբ գտնվող *Թուրքաց թագավորությունից*, այնպես էլ *Հայաստանի թագավորությունից*: Դրանից հետո, զարնան գալուն պես, բասանը կկարողանա ցամաքով ուղևորվել *Անտիոք* փառավոր քաղաք, որը *Հայաստանի թագավորությունից* հեռու է ընդամենը [մեկ] օրվա ճանապարհով: [Այդ ընթացքում] բասանի նավատորմը կհասնի *Անտիոքի նավահանգիստ*, որպեսզի ծովով հասնի [բասանի] ցամաքային գործի [մնացած մասը]:

⁴⁴ Սեպտեմբերի 29:

Պաշարելով Անտիոք քաղաքը, որը, եթե Աստված կամենա, հեշտությամբ կգրավվի, ուխտագնացները կկարողանան այնտեղ երկար հանգստանալ, ամայացնել թշնամու շրջակա հողերը, ինչպես նաև միաժամանակ տնտղել հակառակորդի մտադրությունները, իրադրությունն ու վիճակը: Այդ շրջանում ապրում են քրիստոնյաներ, բավական լավ աղեղնավորներ, որոնք, անկասկած, կշտապեն ծառայության անցնել քրիստոնյա [ուխտագնացների] մոտ և կարող են մեծ օգուտ բերել բասաճին: *Անտիոքը* թողնելով՝ ուխտագնացները կարող են ծովի ափով գնալ *Լիկ* քաղաք:

Այդ անցումը, որը պետք է կատարվի նավերի ուղեկցությամբ, զգալիորեն ավելի կարճ է և ավելի հարմար, [քան մյուսները]: Բայց և այնպես, *Մարգաստ* ամրոցի մոտ, ծովի ափին կա մի անցում, որը մարդկանց մեծ խմբի համար շատ դժվար կլինի հաղթահարել: Եթե թշնամին նախապես զբաղեցնի այդ անցումը և լավ ամրանա այնտեղ, քրիստոնյաները պետք է անվտանգ վերադառնան *Անտիոք* և շարժվեն *Աֆամեսյու* դեպի *Շիզար Ռևել* գետի հոսանքն ի վեր: Այդ ճանապարհին նրանք կգտնեն ջուր, թշնամու արոտավայրերը և հողերը՝ առատ պտուղներով, պարենով և այլ բարիքներով: Քրիստոնյաները կարող են այնտեղ ռազմավար խլել և ձեռք բերել իրենց գործին անհրաժեշտ ամեն ինչ:

Այդ երթուղով նրանք կհասնեն մինչև *Համա* քաղաք, որը հայտնի է իր հարստությամբ: Բասաճը կարող է հեշտությամբ զավթել այն ուժով: Եթե սուլթանը փորձի խանգարել քրիստոնյաներին գրավել քաղաքը, այդ ժամանակ նրանք առավելություն կունենան, եթե մարտի մեջ մտնեն: Եթե Աստծո ողորմածությամբ նրանք պարտության մատնեն սուլթանին, ապա հետագայում որևէ դիմադրության չեն հանդիպի: Ուղիղ ճանապարհով նրանք կարող են գնալ *Դամասկոս* քաղաք, որը որոշակի պայմաններում հոժարակամ կհանձնվի քրիստոնյաներին: Քանզի երբ Դամասկոսի բնակիչները իմանան սուլթանի պարտության մասին, նրանք կկորցնեն դիմադրելու վճռականությունը և ամեն կերպ կսիրաշահեն քրիստոնյաներին: Նրանք իրենց այդպես են պահել նաև *Հուլսալուի* և *Դագանի* հանդեպ, որոնք առանց որևէ դժվարության տիրեցին *Դամասկոսին*:

Սուլթանի պարտությունից և *Դամասկոսի* գրավումից հետո քրիստոնյաները հեշտությամբ կստանան [Սիրիայի] թագավորության մնա-

ցած մասը: Եթե սուլթանը քաջություն չունենա պատրաստվել պատերազմի քրիստոնյաների ուժի դեմ և խուսափի մարտից, քրիստոնյաները, շարժվելով դեպի *Տրիպոլի*, կարող են հասնել այնտեղ չորս օրում: Այնտեղ կարող էր հասնել նաև [քրիստոնյաների] նավատորմը, ինչի շնորհիվ կարելի կլիներ վերադարձնել *Տրիպոլի* քաղաքը: Ուխտագնացները կարող են մեծ օգնություն և աջակցություն ստանալ *Լիբանանի* լեռներում ապրող քրիստոնյաներից: Այսպիսով, ուխտագնացները, առանց որևէ խոչընդոտի, կտիրեն *Տրիպոլի* քաղաքին: Այնուհետև նրանք կարող են Հիսուս Զրիստոսի օգնությամբ տիրել *Երուսաղեմի թագավորությունը*:

Chapitre XLIV

(Texte de L, répondant au texte des manuscrits latins D. E.)

Uncore de Casan et de ses oeuvres

Come nous avons comencé à dire des oeuvres de Casan, avant que nos feïssons fins à ces oeuvres et à sa istoire, dirons vraiment coment de poair des Sarazins [le roiaume d'Ermenie] par Casan fu deliveré, lequel est par la parti plus, et le roialme estoit en tiel estat que les Cristiens avoient perdu l'esperance du de contre la puissance des enemis, si come sera devisé cy après.

En l'an de Nostre Seignur [Jesu Crist] CCLXXXIX, avient qe le roi d'Ermenie Lyvon, de bone memorie, si come plost à Dieu, trespassa de cese siecle ; VII. enfantz masles et III filles laissa, et le roialme en bone estat. Le primer de ces enfantz eut noun Haïto, le seconde Theros, le tierce Senbat, le quarte Constantin, le quinte Narsès, le septisme Alinach. Le primer, que out noun Haïton, si come justice et raison requiert, fuist successor de son pere en la seigneurie de roialme, e touz ses hommes lui firent serement et obedience, come à lour seignur. Mout fu conseillez et confortez de touz ses barons qe se coronast et prist femme, à ceo qu'il oist *enfanz q'il peusent* à bone estat de son roialme. Touz ses freres et parent lui faisoient sovent d'amistés mesme proière. Mais ledit monsieur Haïton ne vost ottroire de croire lour conseil, ou q'il dit q'il ne porteroit corone, ne femme ne prendroit, car son entendement estoit d'entrer en religion. Après ne demorra pas un an q'il prist l'habit de religion d'Ermins, mesprisant le conseil qe ses freres lui avoient doné. Sur ceo, il fist assembler touz ses barons et le Catolico, et, en lour resence, renuncea la seigneurie, e fist faire homage et s[erment] à son frere messire Theros, le second

(À la suite quatre lignes illisibles)

.....fist faire une mult.....
ou abit de religions de Erm(ins),.....
prenant de son frere messire.....
quant qe bosoigne lui estoit.....
re Haïtoun se repenti q'il avoit.....

de son roialme, et fui ensuit.....
 de religion q'il avoit vestu.....
 fist assembler touz ses barons.....
 pardevant les nobles barons.....
 son, e en la presence des plusours.....
 bles hommes estranges qi estoient.....
 Cipre en la compaignie dudit.....
 du gran (?) mult benignement re.....
 à son frer mesire Haïto, et retint por.....
 qe le roi Livon, son pere, lui avoit.....
 ledit missire Haïtoun desuis nom.....
 seigneur e gouverna le roialme d'Ermenie.....
 il fist assembler ses freres e treto.....
 Ermenie e ses barons, e rendie la.....
 misire Theros, e dist qe.....
 por ceo q'il avoit laissé l'abit de religion
 manere il voilloit servir Dieu en habi de.....
 freres, et les prelates e ses barons humble.....
 voutement lui prierent qe, pur Dieu,.....
 se le gouvernement de roialme, car.....
 tourner à graunt sklandre et à graunt.....
 le laissast. As proiers qi faites lui.....
 voet escouter, ainz fu de si dure.....
 ja q'il ne maungeroit ne beveroit si.....
 gieu ne lui estoit rendu. Dont il au.....
 et ses parentz et les prelatz et les.....
 ront l'abit avant q'il le vosisent.....
 anz q'il ne voilloit chaunger.....
 suit direchef mesire Haïton.....
 religioun des Ermins et.....
 Quant le dit mesire Ha[ïton].....
 de religioun du sais.....
 noir laisser la seignurie.....
 frer messire Theros.....
 rendi la seignur[urie].....

blement qe.....
le roialme.....
autre

(Lacune de cinq lignes)

.....porrent trover lour seignur
.....naiez. La novel corut par la-
.....ust enqueste, et tant sercherent
.....eut en un maris près de la marine
.....le seignur de Sur q'il estoit remie
.....ovesque sa femme, q'estoient ve-
.....plusours autres nobles chivalers
.....eut en sa compaignie por lui honor
.....de Sure à la sur du dit roy à femme
.....qe la dit sire de Sur e les freres du dit
.....ses barons et les gentils hommes du
.....hastierement là où messire Haïton estoit
.... aillerent touz de faire le retourner
.....et mult l'en prierent doucement
.....valt riens, car il n'en voet oier conseil
.....se fist vestier l'abit de freres me[nors et quitta]
.....son propre noun, et fist nomier frer[Johan]
.....les barons et les prelatz et l'autre bone gent
.....prist l'abit des freres menors e q'il
.....rendre au gouvernement de son roialme
.....devant messire Thores, et lui prierent
.....et prendre la seingurie de roial
[me].....sire Theros, por la graunt amour q'il avoit
.....Haïton dist que tant come son frere serroit
.....retendoit la seignurie. Dont il avint
.....et frer Johan appelleront lour
.....[messi]re Senbat e lui livreront le go-
[vernement].....de roialme d'Ermenie, sour certainz
[accords] que furent faitz et fermez entre eux.

Après ceo, frer Johan entra en une gualie
Constantinople à veoir une souee
 [sœur quimariée] estoit au filz du emperour. Et mes-
 [sire].....fist compaignie et mesna ovesque
 [lui un] fitz de VIII. ans qui avoit [nom] Livon. Et
freres qe vindrent à Constan-
 [tinople].....bien entour VI moys. Et ende-
 [mentiers qu'il demeuroit] au Constrantinople,
 [son frere] Senbat se fist coroner au
ces q'il avoit fait à
novel fut venue le
Thoros s'en retorneront
Senbate, qi se estoit
ne soeffrer qil
covient qil
du sei[gnur]

(Lacune de sept lignes)

[Senbat]..... faisoit lode.....
 douns et graountz presentz et hastivement.....
 il vint à Casan, et avant que ses freres [vi]nssent, il out accompli touz ses
 bosoignes, et prist au feme une dame qe proscheine estoit de Casan et (fist?)
 commaundement de prendre et d'arestre ses freres desuis nomez, les queux il
 trova en chemin qe s'en aloient à Casan. Le (De?) maintenant les fist prendre
 et arester, et les amena ovesque lui en Ermenie, et mist chascun en prison un
 des part l'autre. Le quarte frer, messire Constantin, quant il seüt que ses freres,
 frer Johan et messire Thoros, estoient enprisonez, mout en fu corucez. Et
 pensant de faire si q'il les traïst de prison, par force, assembla tant des gentz
 come il poet avoir et vint encontre son frer Senbat. Le dit messir Senbat, par
 mavois conseil, quidant amendier sa condicion, qe ses freres tenoit en prison
 fuissent perduz, frer Johan fu avoeglez et messire Thoros fuist taillé le test. Le
 dit messire Constantin combati, e tous ses gentz d'armes combatoient ovesque
 son frer Senbat, et le descomfit et le chacea hors de la terre et de la seignurie.
 Et qant il vint por deliverer ses freres, il trova l'un avoeglez et l'autre mort,

dout il fu plain de graunt dolour. Toutes foitz le dit messire Constantin fist venir mires et fist curer diligemment frer Johan, et tant travaillerent les mires q'il lui rendirent la voeue des uns oils. Après ceo, le dit messire Constantin pria son frer q'il resceüst la seigneurie et le gouvernement du roialme, mais il s'escusa par l'achaison de la voeue q'il avoit perdu, et de la religion de l'abit q'il avoit vestu. Dont il avint que les prelatz et les barons et les gentz du païs furent assemblez devant le dit frer Johan et messire Constantin, et par la comune volonté des prelatz et barons et de la gent du païx, religious et seculers, eslurent au roy et au seigneur le fitz de devant dit messire Thoros, qi avoit à non Livon. Et touz lui firent serement et homage, come à lour droit seigneur, jugant touz q'il estoit droit successour, pur ceo qe son pere messire Thoros, fur primer saqerez et tenant de la seigneurie de roialme, et qe touz avoient fait homage et serement àlui primerement. Et por ceo qe le dit Livon n'estoit uncore de parfite age, ordeigné fu qe messire Constantin, son uncle, tenist the baillage, tant qe le roy Livon, fuist d'age parfit. Après messire Constantin fist prendre et tormenter touz ceux q'avoient esté consentant à la mort

(Trois lignes illisibles)

[Les Sarazins]en..... les enfantz du roy Livon..... les eus d'Ermenie assembleront graunt host et ovesqe tout lour poair entreront au roialme de Ermenie et pristrerent par force villes, cités et chasteaux mout fortz, e occuperont..... d'Ermenie et estoient hors d'esperence de eux defendre. Et por ceo covient qe les Crestiens d'Ermenie donassent uncore des autres terres et des autres chasteux as Sarazins por avoir treu un saison, car il estoient eu point de tout perdre. Et ceste pestilence avint au roialme d'Ermenie pur la discorde des freres desuis devisé. Après ceo qe les Cristiens d'Ermenie orent fermé trues ovesqe les Sarazins, messire Constantin fist garnir les chasteux et les terres d'Ermenientz q'il poet, et fist molt bien guarir son frer sire Johan, si q'il veoit mult bien d'un oil. Mais le dit frer Johan ne fu pas bien content de son frer messire Constantin, qui lui fesoit tout le bien qu'il savoit. Le dit frer Johan prist compagnie des gentz d'armes, et un nuit, qant le dit messire Constantin seirement dormeit en son hostel, frer Johan lui fist prendre et mettre en le prisoun. Mout desploust au graunt partie des bones gentz

d'Ermenie, si qe messire Constantin estoit emprisoné saunz raisoun ; et s'assembleront plusours et le quideront traire de la prisoun. Mais frer Johan et ceux que ove lui tenoient vindrent encontre, et ensuit fu comencé un graunt batelle en la cité d'Asis. Et par ceste chaisoun, furent mors plusieurs gentils hommes du roialme d'Ermenie. Et lors prist frer Johan son frer Constantin, qe tant de bien lui avoit fait, come desuis est devisez, et prist son autre frer messire Senbat, et les mist en une gualie et les manda à l'emperor de Constantinople, priant q'il les fist garder, en tiel manere qe plus ne retornassent en Ermenie.

Et en tiel temps estoit le puples en si feble estat, et en tantz adversités et tribulaciouns, qe chascun jours avoient dout d'estre touz perduz. Mais il avient, par le plaier de Dieux, qi ne voet la mort des pecchours, qe les Sarazins tuerent le soudan Laschin, et par ceste chaisoun la venu des Sarazins fu enpesché. Après la mort de dit Laschin, fu fait soudan celui qe regne en Egipte, lequel assembla son host por venir prendre le roialme d'Ermenie.

.....

.....graunt consolacious car.....
ost vint contre le soudan et.....
les descomfist si come nous.....
fu deliveré le roialme d'Ermenie.....
par la grace de Dieu, et par l'aide de.....
eut prist plusours chasteux.....
Ermenie par la doutance de Casan.....
chasteux et les terres q'il avoient.....
à plus tost q'il purroit et ja.....
fuist deliveré des mains des E.....
desuis devisé ne purquant le dit.....
de poair ne des richesses mes tou.....
discorde des freres desuis devisez.....
et les meillors et les sages bones.....
les nobles combateurs. Et bones.....
par les ditz discordes qe hui à jours.....
un seul vif.
Dont jeo, frer Haïtoun.....

du lignage du roi Livon, de bone [memoire suis?]
 demorrez soul, saunz compaignie del.....
 q'estoient mes pareils. Et bien conoit.....
 demorrez après les autres par ma bon[ne]
 vaillour, mais soulement par la mise[ricorde de]
 seigneur Jesu Crist et de sa gloriose ma[ire].....
 qe celes discordes et tantz pestilences.....
 à roialme de Ermenie jeo avois pars.....
 et estoit venue en pellerinage à mi-....
 nerd, à qi jeo m'estoi donez et demor.....
 mer entour II. an avant qe je tornas[se].....
 païx. En mon retorn, je trova le roialme [d'Erme]
 nie plainz de toutes tribulacions don
 avant et ove graunt travaillé de mon.....
 despenses nounsessant ne avant.....
 de nuit fu en tiel manere qe le.....
 mez en meillour estat, par la gra[ce]
 Et de ceo trai à graunt Dieu de.....
 le noble et le sage baroun me.....
 et les maistres de l'Ospital.....
 homes de lour covent, qi.....
 en tieis parties et toutz les.....
 Après ceo, si come de.....
 plest à Dieu. Casan.....
 maladie dont.....
 sage des.....
 testament.....

(Lacune de deux lignes)

.....et celes constitu-
de ses gentz. Et faites totes [ces choses, Casan]
mortel vie Carbanda.....
après lui. Cestui Carbanda fu [fitz].....
cristiane, qe out noun Ereccatan, qe

.....ave et devoute ; et tant come elle
.....sa chapele et faisoit celebrer chescun
.....[Ca]rbanda fu baptizez de sa enfance
.....chale et sa bone miere lui enseigna
.....eus tant come ele fu en vie. mais
.....Carbenda tint et prist les faus enseig-
[nemens des] Sarazins, dont il laissa la foy des
[Cristiens]de Mahoumet et de ses enseignementz.
.....Ermenie out entendu les nouvelles de
.....Casan, il en fu mult esmaiez, car les
Sarrazins mouterent en graunt orgule le
.....mult hati le roi d'Ermenie et les Cristi-
[ens].....roialme en tele année qe chascun
..... [Carba]nda grauntz gentz por corer et derober la
.....et graunt damage fesoient nouveement
.....Et ne se remember hons qe le roial
.....si male estat, come il estoit adonques
.....tent puissant et misericordieuse, qi n'a
.....ceux qi en lui ferme esperance ount
.....la cristianité de roialme d'Ermenie
.....qe au mois de jungnet, VII.^{ml} Sarazi-
[ns]ellours qe oust le soudan entreront
.....et tureront, robbant le plaine jesques
[à la cité] de Tarse. Et si come les Sarazins sen-
.....ove graunt proie et ove graunte deroberie
[qu'il avoient] fait, le roi d'Ermenie oversqe ses gentz
.....nant près de la cité de Laïes. Et là,
.....Cristiens ovesqe les Sarazins, la
.....Mais, par la grace de Dieu, les
.....desconfitz en tiele manere qe
[des VII.^m Sarrazins n'en eschapere]nt III^c, que touz ne furent
.....fu ceo q'il quidoient por lour
.....Cristiens de roialme de
[Ermenie]as Cristiens en
.....[à XVIII jo]urs de jungnet, en l'an

[MCCCV. Et après] cele descomfiture
[les Sarrazins n'osoient entrer en la terre] d'Er[menie].....

(Lacune de trois lignes)

.... [Mais] puis qe Dieu, par ses pitees, me dona grace [de laisser le roiau]me d'Ermenie et le poeple cristiane en bone estat, après mainz travailles de mon corps, tantost pensai acomplir mon voeu qe j'avoie veué de graunt temps avant. Et pris jeo congié de mon seignur le roi d'Ermenie [et] de les autres mes parentz ; et avint en celui meme champ où Dieu avoit doné la victorieas Crestiens contre les Sarazins. Et prist mon chemin, et m'en ala en Cypre, et en l'abaye de Nostre Dame de la Piscopie, de l'ordre de saint Augustin, à ceo qe jeo, [qui] avoie travaillez au munde, en ma jeosnesce, refusant les pompes de cest siecle,...pendise de remenant de ma vie au service de Nostre Seignur Jesu Crist.

Grace soit à Nostre Seignur Dieu, car le roialme d'Ermenie est en mellior estat reformez novielment por le roi jounes, mon seignur Livon, fitz jadis de baroun Thoros, desuis nommé, le quel sera homme de touz bountiés, et est auxy come gracieuse mirour et confort à touz ceux du païx. Et fermement croit hons qe, au temps de cesti roi jounes, qi de bonté et [de vertus] sormettra u[n]cores touz ancessours, [le roiaume] d'Ermenie retornera en so primer bone estate, ove l'aide de Dieu, et de sa glorieuse miere.

Գլուխ XLIV.

(Լ ձեռագրի⁴⁵ տեքստը, որը համապատասխանում է
D և E լատիներեն ձեռագրերի տեքստին)
Կրկին Ղազանի և նրա գործերի մասին

Քանի որ մենք սկսել ենք անդրադառնալ *Ղազանի* գործերին՝ մինչ նրա արարքների և պատմության մասին պատումն ավարտելը, մենք կպատմենք ճշմարտությունը սարակինոսների տիրապետությունից *Հայոց թագավորության* ազատագրման մասին՝ *Ղազանի* շնորհիվ, ով... մեկնեց այստեղից... այլևս, և թագավորությունն այնպիսի դրության մեջ էր, որ քրիստոնյաները կորցրել էին իրենց թշնամիների գործության դեմ [պաշտպանության] հույսը, այնպես, ինչպես կներկայացվի ստորև:

Մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսի թվարկության 1289 թվականին եղավ այնպես, որ *Լևոնը*⁴⁶ Հայոց բարեհիշատակ թագավորը, Աստծո կամոք հեռացավ այս աշխարհից: Նա թողեց յոթ արու զավակ, երեք դուստր և թագավորությունը՝ լավ վիճակի մեջ: Այս զավակներից անդրանիկի անունը *Հեթում* էր, երկրորդինը՝ *Թորոս*, երրորդինը՝ *Սմբատ*, չորրորդինը՝ *Կոստանդին*, հինգերորդինը՝ *Ներսես* և յոթերորդինը՝ *Ալինասի*⁴⁶: Առաջինը, որի անունը *Հեթում* էր, ժառանգեց հոր թագավորությունը, ինչպես պահանջում են արդարությունն ու բանականությունը, և բոլոր հպատակները երդում տվեցին և հնազանդվեցին նրան, ինչպես իրենց տիրոջը:

Իր բոլոր իշխանները հորդորեցին նրան և քաջալերեցին թագադրվել և ամուսնանալ, որպեսզի ունենա զավակներ, ովքեր կկարողանային լծվել իր թագավորության անսասանության պահպանման գործին⁴⁷: Իր բոլոր եղբայրներն ու ծնողները նրան հաճախ, ընկերաբար, նույնն էին խնդրում: Բայց նա՝ պարոն *Հեթումը*, չցանկացավ ընդունել նրանց արդարացի խորհուրդները, որոնց վերաբերյալ նա ասաց, որ թագ չի կրի և չի ամուսնանա, քանի որ միտք ունի կրոնական կարգ ընդունել: Այնու-

⁴⁵ Ըստ Շառլ Կոլերի դասակարգման:

⁴⁶ Այս թվարկման մեջ բացակայում է 1289 թվականի դրությամբ *Լևոն Բ* թագավորի վեցերորդ որդու՝ *Օշնի* (ապա թագավոր, *Ալինասի* երկվորյակ եղբայր) հիշատակությունը: *Լևոն Բ*-ի զավակների մասին տե՛ս Է. Չուգասյան 2017, էջ 383-390, Տեր-Պետրոսյան 2007 2, էջ 333-336:

⁴⁷ Տեքստի շարադասությունը և կառուցվածքն այստեղ խաթարված են: «Enfanz q'il peusent à bone estat» հատվածն անորոշ է, և «pouvoir» բայի այս լեմման շատ հազվադեպ է հանդիպում:

հետև, **մեկ տարի դեռ չբոլորած, նա ընդունեց հայկական կարգ՝** անտեսելով իր եղբայրների տված խորհուրդները: Այդպիսով, նա ժողովեց բոլոր իշխաններին և կաթողիկոսին և նրանց ներկայությամբ հրաժարվեց տերությունից և նրանց ստիպեց օման և երդում տալ իր եղբորը՝ մեսիր Թորոսին, [Լևոն թագավորի] երկրորդ [որդուն].....

(այնուհետև չորս անընթեռնելի տող)

.....արել տվեց մի շատ.....
հայկական վանական սքեմով.....
վերցնելով իր եղբայր մեսիր.....
այնքան ժամանակ, որքան նրա կարիքն ունեցավ.....
..... *Հեթումը* զղջաց համար
իր թագավորությունից, և այնուհետև թողեց.....
վանական, որ նա ընդունել էր.....
ժողովել տվեց իր բոլոր բարոններին.....
ազնվագարմ բարոնների դիմաց.....
... և ներկայությամբ մի շարք.....
ազնվագարմ օտար մարդկանց, որոնք.....
Կիպրոսից, ուղեկցությամբ վերոնշյալ.....
մեծի(?) շատ բարյացակամ ձևով
իր եղբայր մեսիր *Հեթումին*, և հետ կանգնեց
որ *Լևոն թագավորը*, նրա հայրը, նրան
վերոհիշյալ մեսիր *Հեթումը*.....
տիրակալ և կառավարեց Հայոց թագավորությունը.....
նա ժողովեց իր եղբայրներին և [յուրաքանչյուր]
Հայաստանի և իր իշխաններին, և հանձնեց
մեսիր *Թորոսին* և ասաց, որ
քանի որ նա թողել էր վանականի սքեմը
ինչպես նա ցանկանում էր ծառայել Աստծուն՝ սքեմով
եղբայրները, և հոգևոր առաջնորդները և իր բարոնները
[խոնարհաբար և
բարեպաշտորեն] խնդրեցին նրան, որ Աստծո անունով
..... թագավորության կառավարումը, քանի որ
դառնալ մեծ վեճ և մեծ

թողեց նրան: Իրեն ուղղված խնդրանքներից
 [չ]ցանկացավ [ոչինչ] լսել, այդքան դժվար էր
 որ երբեք այևս չէր ուտելու կամ խմելու
 խաղը նրան չվերադարձվեր: Հետևաբար [եղավ]
 և նրա ծնողները և հոգևոր առաջնորդները և
 սքեմը նախքան նրանք կցանկանային
 որ նա չէր ցանկանում փոխել
 երկրորդ անգամ հետևեց մեսիր *Հեթումը*
 հայկական կարգերին և
 Երբ վերոհիշյալ մեսիր [*Հեթումը*]
 կրոնի
 թողնել տերությունը
 եղբայր մեսիր *Թորոսին*.....
 վերադարձրեց իշխանությունը.....
 որ
 թագավորությունը
 այլ

(բացակայող հինգ տող)

..... կարողացան գտնել իրենց տիրակալին
 խեղդված: Լուրը տարածվեց
 հետաքննություն, և նրանք այնքան լավ փնտրեցին, որ
 ծովափի մոտ գտնվող մի ճահճում
 Սուրի իշխանը, որ նրան հանձնեցին
 իր կնոջ հետ, որ նրանք
 այլ շատ ազնվագարմ ձիավորներ
 իր ընկերակցությունում նրան պատիվ [անելու] համար
 Սուրի և այս թագավորի քրոջը որպես կին
 վերոհիշյալ *Սուրի տիկնոջ* և նրա եղբայրների
 իր բարոնների և ազնվականների
 հապճեպ այնտեղ, որտեղ գտնվում էր մեսիր *Հեթումը*
 գնացին բոլորը, որպեսզի նրան վերադարձնեն
 երկար ժամանակ աղաչելով նրան

..... անիմաստ եղավ, քանի որ նա չէր ուզում որևէ խորհուրդ լսել

.... հագավ Կրտսեր եղբայրների [միաբանության] հագուստը և
թողեց(?)

..... իր սեփական անունը, և [ինքն իրեն] կոչեց եղբայր Ժան

..... բարոնները և հոգևոր առաջնորդները և մյուս ազնվականները

..... ընդունեց Կրտսեր եղբայրների հագուստը և որ նա

.... հանձնեց իր թագավորության կառավարությանը

..... մեսիր *Թորոսի* դիմաց, և աղաչեցին նրան

..... և տիրել թագավորությանը

..... մեսիր *Թորոսը*, իր ունեցած մեծ սիրով

..... *Հեղումն* ասաց, որ այնքան ժամանակ, որքան իր եղբայրը կլինի

..... կպահի տիրակալությունը: Ուրեմն պատահեց

..... և կանչեցին *եղբայր Ժանին*

..... *Սմբատին* և նրան հանձնեցին [կառավարումը]

..... *Հայոց թագավորության*, ըստ իրենց մեջ հաստատված որոշ

համաձայնությունների:

Դրանից հետո, եղբայր Ժանը հայտնվեց մի դալէի մեջ

..... *Կոստանդնուպոլիս*, որպեսզի այցելի իր քույրերից մեկին, ով ամուս-
նացած էր կայսեր որդու հետ : Եվ [մեսիր]

..... ուղեկցեց և տարավ իր հետ իր ութամյա որդուն, որի անունը

Լևոն էր: Եվ

..... եղբայրներ, որ եկել էին *Կոստանդնուպոլիս*

..... մոտ վեց ամսով: Եվ մինչ նա մնում էր *Կոստանդնուպոլսում*,

իր եղբայր

Սմբատը թագադրվեց

..... որ նա արել էր

..... նորությունը հասել էր

..... *Թորոսը* վերադարձան այնտեղից

..... *Սմբատը*, որը

..... չհանդուրժել, որ նա

..... համաձայնում է, որ նա

.....[տիրոջ]

Սմբատ գովաբանում էր

ընծաներ և մեծ նվերներ, և անհամբերությամբ

նա եկավ *Ղազանի* մոտ և մինչ կգային իր եղբայրները, նա իրականացրեց այն ամենն, ինչ պետք էր իրեն, կնության առավ մի կնոջ, ով *Ղազանի* ազգականն էր, և հրաման տվեց բռնել և բանտարկել իր հիշյալ եղբայրներին, որոնց նա անակնկալի բերեց *Ղազանի* մոտ բերող ճանապարհին: Նրանց բռնեցին և կալանավորեցին, [և Սմբատը] նրանց իր հետ տարավ *Հայաստան*՝ նրանցից յուրաքանչյուրին տեղավորելով առանձին բանտում:

Եղբայրներից չորրորդը՝ մեսիր *Կոստանդինը*, երբ իմացավ, որ *եղբայր Ժանը* և մեսիր *Թորոսը*՝ իր եղբայրները, բանտարկված են, շատ զայրացավ: Որոշելով ուժ կիրառել նրանց բանտից ազատելու համար՝ նա հավաքեց այնքան մարդ, որքան կարողացավ և նրանց առաջնորդեց իր եղբոր՝ *Սմբատի* դեմ: Հիշյալ մեսիր *Սմբատը*, վատ խորհրդով և հուսալով՝ այդպես շտկել իր վիճակը, [հրամայեց], որ իր եղբայրներին, [որոնց նա] պահում էր բանտում, սպանեն: *Եղբայր Ժանին* կուրացրեցին, իսկ մեսիր *Թորոսի* գլուխը կտրեցին: Հիշյալ մեսիր *Կոստանդինն* իր բոլոր զինյալներով կռիվ տվեց եղբոր՝ *Սմբատի* դեմ և ջախջախեց նրան՝ իր երկրից դուրս քշելով: Եվ երբ նա եկավ ազատելու իր եղբայրներին, մեկին կուրացած գտավ, մյուսին՝ մեռած, ինչը նրա սիրտը մեծ ցավով լցրեց: Այնուամենայնիվ, հիշյալ մեսիր *Կոստանդինը* բժիշկներ կանչեց և խնամքով բուժել տվեց *եղբայր Ժանին*, մի աշխատանք, որը բժիշկներն այնքան ջանադրությամբ կատարեցին, որ վերադարձրեցին նրան աչքերից մեկի տեսողությունը:

Այնուհետև հիշյալ մեսիր *Կոստանդինը* խնդրեց եղբորն ընդունել թագավորության տիրակալությունն ու կառավարումը, բայց վերջինս հրաժարվեց՝ տեսողության կորստի և հոգևորական կարգերի ընդունման պատճառով: Ուստի այնպես եղավ, որ երկրի հոգևոր առաջնորդները, իշխաններն ու տերերը հավաքվեցին հիշյալ *եղբայր Ժանի* և մեսիր *Կոստանդինի* շուրջ, և երկրի հոգևոր առաջնորդների, իշխանների և հոգևոր և աշխարհիկ տերերի միասնական կամքով, նրանց թագավոր և տիրակալ ընտրվեց հիշյալ մեսիր *Թորոսի* որդին, ում անունը *Լևոն* էր: Եվ

բոլորը նրան օման և երդում տվեցին, որպես իրենց ճշմարիտ տիրոջ, համարելով, որ նա [գահի] օրինական իրավահաջորդ է, քանի որ նրա հայր մեսիր *Թորոսը* առաջինն էր, ով [թագավոր էր] օծվել և ստացել էր իշխանություն թագավորությունում, և որ բոլորը նախևառաջ նրան էին երդում տվել և հարգանքի տուրք մատուցել: Եվ քանի որ հիշյալ *Լևոնը* դեռևս չափահաս չէր, կարգադրվեց, որ մեսիր *Կոստանդինը*⁴⁸ նրա հորեղբայրը, կստանա պայլությունը, մինչ *Լևոն* թագավորը կդառնա չափահաս: Այնուհետև մեսիր *Կոստանդինը* ձերբակալել և խոշտանգել տվեց բոլոր նրանց, ովքեր մեղսակից էին մահվանը ...

(անընթեռնելի երեք տող)

Սարակինոսները *Լևոն* թագավորի⁴⁸ երեխաները *Հայաստանի* հավաքեցին մի մեծ բանակ և մտան *Հայոց թագավորություն*, իրենց ամբողջ զորքով, բռնի ուժով գավթելով քաղաքներ, բնակավայրեր ու ամրոցներ և գրավեցին *Հայաստանի* և պաշտպանվելու հույս չունեին: Եվ այդ պատճառով, *Հայաստանի* քրիստոնյաները համաձայնեցին սարակինոսներին կրկին հողեր ու ամրոցներ տալ, որպեսզի զինադադար ունենան, քանի որ ամեն ինչ կորցնելու եզրին էին: Եվ այս պատուհասը *Հայոց թագավորության* հետ պատահեց վերոհիշյալ եղբայրների անհամաձայնության պատճառով:

Այն պահից հետո, երբ *Հայաստանի* քրիստոնյաները զինադադար կնքեցին սարակինոսների հետ, մեսիր *Կոստանդինը* հնարավորինս [լավագույն կերպով] ամրացրեց *Հայաստանի* ամրոցներն ու տարածքները և շատ լավ բժշկել տվեց իր *եղբայր* սիր *Ժանին*, այնպես, որ նա շատ լավ էր տեսնում մեկ աչքով: Մինչդեռ հիշյալ *եղբայր Ժանը* շատ գոհ չէր իր եղբայր մեսիր *Կոստանդինից*, ով այդքան բարի էր գտնվել նրա հանդեպ: Հիշյալ *եղբայր Ժանը* վերցրեց մի խումբ զինյալ մարդկանց և ուշ գիշերով, երբ հիշյալ մեսիր *Կոստանդինը* քնած էր իր տանը, *եղբայր Ժանը* նրան բռնել և բանտ նստեցնել տվեց: Այն փաստը, որ մեսիր *Կոստանդինը* բանտարկված էր առանց պատճառի՝ դուր չեկավ *Հայաստանի* ազնվականության մեծամասնությանը, և նրանցից շատերը հավաքվեցին՝ մտածելով նրան բանտից ազատելու մասին: Բայց *եղբայր Ժանը* և նրա կողմնակից-

⁴⁸ Խոսքն այստեղ *Լևոն Բ* թագավորի մասին է:

ները դուրս եկան նրանց դեմ: Մի մեծ ճակատամարտ սկսվեց Միս քաղաքում, որի պատճառով գոհվեցին Հայոց թագավորության բազմաթիվ ազնվականներ: Այնուհետև եղբայր Ժանը բռնեց իր եղբայր Կոստանդինին, ով նրա հանդեպ այդքան բարի էր գտնվել, ինչպես նկարագրված է վերևում, և բռնելով նաև իր մյուս եղբորը՝ Սմբատին, նրանց մի դալե նստեցրեց և ուղարկեց Կոստանդնուպոլսի կայսեր մոտ՝ վերջինիս խնդրելով այնպես պահել նրանց, որ Հայաստան չվերադառնան:

Եվ ժողովուրդն այդ շրջանում այնքան նվաստ վիճակում էր և այնքան շատ չարաբախտությունների ու փորձությունների էր ենթարկվում, որ ամեն օր աղետից էին վախենում: Մինչդեռ, ինչպես հաճո էր Աստծուն, ով մեղավորների մահը չի ցանկանում, պատահեց այնպես, որ սարակիները սպանեցին Լաշին սուլթանին, և այդ փաստով կանխվեց սարակիների հարձակումը [Հայաստանի վրա]: Հիշյալ Լաշինի մահից հետո, նա, ով իշխում է Եգիպտոսում, թագադրվեց սուլթան և հավաքեց իր զորքը, որ գա ու գրավի Հայոց թագավորությունը

.....

..... մեծ սփոփանք, քանի որ

եկավ սուլթանի դեմ և

այդպիսով ջախջախեց նրանց ինչպես որ մենք

Հայոց թագավորությունը ազատագրվեց

Աստծո ողորմությամբ և օգնությամբ

գրավեց բազում ամրոցներ

Հայաստանի վախենալով Ղազանից

ամրոցներ և տարածքներ, որ նրանք ունեին

որքան կարող էր շուտ և [արդեն]

ազատվեց ձեռքից

վերը նկարագրված, մինչդեռ հիշյալ.....

իշխանություն, ոչ էլ հարստություն

եղբայրների վերը նկարագրված տարածայնությունները

լավագույն և ամենախմաստուն լավ

ազնվագարմ ռազմիկներ: Եվ լավ

հիշյալ բախումներով, որ այսօր

միայն մեկ ողջ էակ:

..... ես, *եղբայր Հեթումն*
 բարեհիշատակ *Լևոն* թագավորի տոհմից,
 մնացել եմ մենակ, առանց ընկերակցության
 ովքեր իմ գույգերն էին: Եվ լավ ճանաչում
 մյուսներից հետո մնացի իմ քաջության
 շնորհիվ, բայց միայն ողորմությամբ
 Տեր Հիսուս Քրիստոսի և նրա փառավոր մոր
 որ այս տարածայնություններն ու այս բազում չարիքները
 ես ժառանգում էի *Հայոց թագավորությունից*
 և եկել էր ուխտագնացության
 որին վստահել էի
 վերադառնալուց մոտ երկու տարի առաջ
 երկիր: Իմ վերադարձին, ես գտա *Հայոց թագավորությունը*
 ամեն տեսակ նեղությունների մեջ, [որոնք].....
 առաջ և [ես] շատ էի աշխատել իմ
 անընդհատ ծախսելով, ոչ էլ նախկինում
 գիշերային այնպիսին էր, որ.....
 ավելի լավ վիճակում [ողորմությամբ]
 և դրա համար ես հղում եմ անում մեծ Աստծուն
 վեհ և իմաստուն պարոն
 և Հիվանդանոցի ծառայապետերը
 իրենց միաբանության տղամարդիկ, ովքեր
 նման մասերում և բոլոր
 Դրանից հետո, այնպես, ինչպես
 Աստծո կամքով: *Ղազան(ը)*.....
 հիվանդություն, որից
 իմաստուն
 կտակ

(բացակայող երկու տող)

..... և դրանք կազմում են
 իր մարդկանցից: Եվ այս բոլոր բաներն արած, *Ղազան(ը)*
 մահկանացու կյանք, *Խարպանդա*.....
 նրանից հետո: Այս *Խարպանդան* որդին էր

..... քրիստոնյա կնոջ, որի անունը *Ուրուկ Խաթուն* էր, որը
..... և բարեպաշտ, և քանի դեռ նա
..... իր մատուռը և տոնում էր յուրաքանչյուր
..... Խարպանդան մկրտվել էր մանուկ հասակում
..... և նրա բարի մայրը սովորեցրեց նրան
..... քանի դեռ նա ողջ էր: Բայց
..... *Խարպանդան* ստացավ և ընդունեց կեղծ ուսմունքները
սարակինոսների, որոնց համար նա լքեց հավատքը
[քրիստոնյաների]..... Մուհամեդի և նրա պատվիրանների:
..... *Հայաստան(ը)* լսել էր լուրը
..... *Ղազանը*, նա շատ մտահոգված էր դրանից, քանի որ
սարակինոսները մեծ ամբարտապանությամբ բարձրացել էին
..... սաստիկ շտապեցրեց *Հայոց թագավորին* և [քրիստոնյաներին]
..... թագավորություն այնպիսի տարում, որ յուրաքանչյուրը
..... շատ մարդիկ ներխուժելու և թալանելու համար
..... և նրանք մեծ վնաս էին հասցնում, մասնավորապես
..... Եվ ոչ ոք չի հիշում, որ թագավորությունը
..... այնպիսի վատ վիճակում, ինչպիսին այդ ժամանակ էր
..... հզոր ու ողորմած, ով ունի
..... նրանք, ովքեր ամուր հույս են կապում նրա հետ
..... *Հայոց թագավորության* քրիստոնյաները
..... [մինչև] հունիս ամիսը, յոթ հազար սարակինոսներ
[լավագույններից], որ սուլթանն ուներ իր տրամադրության տակ, մտան
..... և սփռվեցին [երկրով], թալանելով հարթավայրը մինչև
Տարսուն քաղաքը: Եվ քանի որ սարակինոսները [հեռանում
էին] շատ զոդացված անասուններով և ավարով
[որ նրանք] վերցրել էին, Հայոց թագավորն իր մարդկանց հետ
..... *Այս* քաղաքի մոտ: Եվ այնտեղ
..... քրիստոնյաները սարակինոսների հետ,
..... Բայց Աստծո ողորմությամբ,
..... ջախջախված այնպես, որ
[յոթ հազար սարակինոսներից] միայն երեք հարյուրը կարողացան
փախչել
..... այն էր, ինչին նրանք հավատում էին իրենց

..... թագավորության քրիստոնյաները

..... քրիստոնյաներին

..... [Հունիսի տասնութերորդ օրը, թվի

1305: Եվ այս] պարտությունից հետո

սարակինոսներն այլևս չէին համարձակվում մտնել *Հայաստանի*
տարածքները

(բացակայող երեք տող)

Բայց քանի որ Աստված իր ողորմությամբ ինձ շնորհ տվեց [թողնել] Հայոց [թագավորությունը] և քրիստոնյա ժողովրդին լավ վիճակում, շատ մարմնական վերքերից հետո, ես մտածեցի վերջապես կատարել իմ երդումը, որ վաղուց էի տվել: Եվ ես թողեցի իմ տիրոջը՝ Հայոց թագավորին [և] իմ մյուս ազգականներին, և դա տեղի ունեցավ նույն մարտի դաշտում, որտեղ Աստված քրիստոնյաներին էր տվել հաղթանակը՝ սարակինոսների դեմ: Եվ ես ճանապարհ ընկա և գնացի Կիպրոս, Սուրբ Օգոստինոսի կարգի *Պիսկոպիի Տիրամոր աբբայություն*, որպեսզի ես, որ երիտասարդ տարիներին ինձ հոգնեցրել էի աշխարհի աշխատանքներով, հրաժարվելով այս աշխարհի ունայնությունից՝ [անցկացնեմ] իմ կյանքի մնացած մասը մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսին ծառայելով:

Փառք մեր Տեր Աստծուն, քանի որ *Հայոց թագավորությունը* վերափոխվեց ավելի լավ վիճակի՝ հանգուցյալ պարոն *Թորոսի* որդի՝ երիտասարդ թագավոր մոնսենյոր *Լևոնի* կողմից, ով կլինի բոլոր լավ որակների տեր մարդ և ծառայում է որպես շնորհալի օրինակ և մխիթարություն երկրի բոլոր մարդկանց համար: Եվ մենք խորապես հավատում ենք, որ այս երիտասարդ թագավորի օրոք, որը բարությամբ և առաքինությամբ դեռ կգերազանցի իր բոլոր նախնիներին, Հայոց թագավորությունը կվերագտնի իր սկզբնական լավ վիճակը՝ Աստծո և նրա փառապանծ մոր օգնությամբ:

RÉSUMÉ

Pour la première fois, la traduction arménienne la plus complète de l'œuvre « La Fleur des Histoires de la Terre d'Orient » de Het'um de Korikōs, réalisée à partir de l'édition parisienne de 1906 du texte original comparatif, est présentée à l'attention des spécialistes et du grand public. En Europe, il était d'usage d'écrire le nom de cet éminent homme politique et militaire, diplomate, historien, géographe et mécène d'origine arménienne comme « Hayton » ou « Hayton, seigneur du Corc » (de Korikōs).

Cette œuvre, dans sa langue originale (le français, plus précisément le moyen français), devient entièrement accessible au lecteur arménophone seulement plus de sept siècles après sa création (1307). La première partie du titre, « Ծաղիկ պատմութեանց » (Caḥik patmut'eanc'), qu'il faut interpréter comme « *florilège d'histoires* », reflète la perception imagée des trésors de la culture médiévale écrite comme un jardin fleuri ou un verger florissant et fructueux.

Ce n'est pas par hasard que l'œuvre principale de Het'um de Korikōs porte un tel titre. La version la plus ancienne des célèbres « *Flores Historiarum* » (« *La Fleur des Histoires...* ») est la compilation du chroniqueur anglais Roger de Wendover, décédé en 1236. Environ trois décennies plus tard, un autre « *Flores Historiarum* » a été écrit à l'abbaye Saint-Alban, auquel a contribué un autre historien médiéval anglais célèbre, Matthieu Paris. Het'um de Korikōs a donné le même nom à son livre, ce qui témoigne de sa bonne connaissance des œuvres historiques européennes les plus importantes.

Le « *Florilège* » occupe une place particulière dans l'histoire du royaume arménien de Cilicie et d'Isaurie (« *Arménie méditerranéenne* »). L'œuvre, dictée en français par un auteur arménien médiéval lors de sa visite en Europe occidentale, et qui y a acquis une renommée, est exceptionnelle non seulement par son sujet, son objectif, son lieu de création et sa langue, mais aussi par sa destinée. Le contenu original du livre reste à ce jour largement inconnu du grand public arménophone.

La présente publication vise à combler la lacune existante à ce jour et à rendre le célèbre chef-d'œuvre de l'auteur arménien médiéval à notre

trésorerie du patrimoine culturel. Nous voudrions souligner que la traduction en arménien moderne du « *Florilège* » de l'édition scientifique en moyen français de 1906, n'est que le premier pas dans cette direction. Grâce à la popularité de l'œuvre de Het'um de Korikōs dans l'Europe médiévale, de nombreuses copies manuscrites et, par conséquent, des variantes sont apparues, écrites non seulement en moyen français, mais aussi en latin.

Dans le résumé du « *Florilège* », il est mentionné que la traduction latine a été réalisée par Nicole (Nicolas) Falcon de Toul - la même personne qui atranscrit l'œuvre dictée par Het'um de Korikōs. Les deux versions initiales de l'œuvre, en moyen français et en latin, ont été rédigées vers 1307.

Het'um de Korikōs (milieu des années 1240 - après 1316) est l'une des figures les plus sous-estimées du Moyen Âge arménien. Il représente le type d'érudit, polyglotte et éminent homme d'État qui brillait en Arménie méditerranéenne. Cette pléiade comprend à la fois des représentants de la noblesse qui ont choisi la voie spirituelle, en particulier Nersès de Lambron, ainsi que des princes laïcs, parmi lesquels on peut distinguer Smbat le Connétable, frère du roi Het'um I. Smbat est connu comme l'auteur d'une chronique, d'un code juridique et de la seule version conservée des « *Assises d'Antioche* », qu'il a traduites de l'ancien français en arménien.

L'héritage de Het'um de Korikōs est tout aussi important et varié. En particulier, il a compilé deux chroniques significatives, « *L'Histoire brève des temps* » et le « *Chronicon* », ainsi que quatre œuvres généalogiques intitulées « *Histoire de la Maison des Roubéniens : comment ils ont dominé la Cilicie* », « *La généalogie des rois de Jérusalem et de Chypre* », « *Le rois de Chypre* », et « *La généalogie des princes d'Antioche* », qui peuvent être considérées comme une version arménienne des « *Lignages d'Outremer* », une source importante du XIIIe siècle, éclairant la généalogie des familles nobles de l'Orient latin.

Smbat le Connétable et Het'um de Korikōs étaient tous deux des cosmopolites et des figures d'envergure mondiale, dont l'autorité et l'influence dépassaient parfois celles des rois d'Arménie. Les activités de Het'um de Korikōs couvraient un vaste espace allant de la Mongolie, de la Chine et de l'Extrême-Orient jusqu'à la côte atlantique de la France, ou, pour

utiliser les termes de l'époque, d'une « dernière mer » à l'autre. Cela a fait de lui l'un des acteurs les plus éminents de la période de la Pax Mongolica.

Les origines de Het'um de Korikōs, sa biographie extraordinaire et ses liens familiaux ont façonné son identité aux multiples facettes, englobant non seulement la diversité du monde arménien, mais aussi des composantes franques, grecques, orientales et autres. Petit-fils de Hasan Djalal, souverain de l'Artsakh, l'une des régions les plus orientales de la Grande Arménie, alors en cours d'intégration avec le royaume de Géorgie, il est né et a grandi dans l'ouest de la Cilicie, dans le milieu de la noblesse arméno-franque du royaume d'Arménie méditerranéenne, qui interagissait avec les élites de l'Empire mongol. Cette interaction faisait des princes et barons arméniens les meilleurs « orientalistes » de l'époque. D'autre part, marié à Isabelle d'Ibelin, représentante de l'une des familles les plus influentes de l'Orient latin, Het'um de Korikōs était profondément intégré dans la réalité et la culture franques et européennes.

L'œuvre principale de Het'umde Korikōs, «*La Fleur des Histoires de la Terre d'Orient*», est apparue à la suite des circonstances mentionnées ci-dessus. Après la catastrophe de l'Orient latin en 1291, l'idée d'une campagne du sultanat mamelouk d'Égypte et de Syrie circulait en Europe dans le but de reconquérir la Terre Sainte. Les inspirateurs de cette idée, parmi lesquels nous voudrions souligner le pape Clément V (1305-1314), cherchaient des personnes compétentes capables d'élaborer intelligemment un projet pour une telle entreprise militaire et politique.

Héthoum de Korykos, qui a visité l'Europe en 1306-1307 dans le cadre d'une mission diplomatique, était le meilleur candidat pour accomplir ce travail. Arménien et chrétien occidental par esprit, il était un excellent connaisseur de l'Orient, y compris des ulus de l'Empire mongol, dont l'alliance avec l'un d'entre eux, l'Ilkhanat, jouait un rôle important dans la réalisation des objectifs de l'expédition. Le troisième livre de «*La Fleur des Histoires de la Terre d'Orient*», que Het'umde Korikōs a créé à la demande du pape Clément V en 1307, est entièrement consacré à l'histoire des Mongols. De plus, ce sujet est également abordé dans de nombreux autres chapitres de «*La Fleur...*». Le projet d'expédition en Terre Sainte est présenté

dans sa quatrième partie. Les deux premières parties racontent l'histoire des « *quatorze royaumes de l'Orient* » et l'histoire des États musulmans de la période pré-mongole.

L'idée de la première traduction complète de « *La Fleur des Histoires de la Terre d'Orient* » en arménien moderne appartient à Karen Matevosyan. La traduction a été réalisée à partir de l'édition de Charles Kohler de 1906 par une équipe comprenant Liana Dallakyan et Samvel Grigoryan. Les commentaires et la préface ont été rédigés par Samvel Grigoryan. La présente édition comprend également la traduction de onze chapitres de la version latine de « *La Fleur des Histoires de la Terre d'Orient* » (publiée par le susmentionné Charles Kohler), qui couvrent des événements particulièrement importants ou qui diffèrent significativement de l'original français. Nous avons également traduit la plus ancienne version du chapitre partiellement conservé sur la guerre fratricide dans le royaume de l'Arménie méditerranéenne entre les fils du roi Levon II.

Ajoutons que lors du travail sur les textes français et latin, nous avons bénéficié des précieux conseils de Lusine Abgaryan, de Peter Tchekin et de Yaŭhien Hurynaŭ. Nous voudrions également mentionner le travail éditorial d'Ani Arakelyan, de Donara Mnatsakanyan et de Khonarh Karaoughlanian.

Samvel Grigoryan

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աղբյուրներ

- Աբուլ-Ֆիդա 1965** = Աբու-լ-Ֆիդայի ժամանակագրությունը, Հ. Նալբանդյան (կազմ.), Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին: Յակուտ ալ-Համալի, Աբուլ-Ֆիդա, Իբն Շադդադ (Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Երևան, 1965, հ. 3), էջ 211-291:
- Անանուն Սեբաստացի 1956** = Անանուն Սեբաստացու տարեգրությունը (XIII դ.), Վ. Հակոբյան (կազմ.), Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., հտ. 2, Երևան, 1956, էջ 115-172:
- Աւետիք Տիգրանակերտցի 2007** = Աւետիք Տիգրանակերտցի, Գիրք պատմութեանց որ կոչի Գաւազանագիրք, Լ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները և Հայերը, հտ. 2, Երևան, 2007, էջ 559-574:
- Գրիգոր Ակնեցի 1974** = Ն. Պողարեան, Գրիգոր վրդ. Ակնեցի, Պատմութիւն Թայթարաց, Երուսաղեմ 1974, էջ 55, 60:
- Իբն Աբդ Ալ Չահիր 2021** = Գ. Դանիելյան (թարգմ. և ծանոթագր.), Արաբական աղբյուրները (Դ), Կիլիկյան Հայաստանի պատմության մամուլյան սկզբնաղբյուրները (I), Իբն Աբդ ալ-Չահիր, Երևան, 2021:
- Հեթում Բ 1951** = Հեթում Բ-ի Տարեգրությունը (XIII դ.), Վ. Հակոբյան (կազմ.), Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., հտ. 1, Երևան, 1951, էջ 65-101:
- Հեթում Նղիրցի 1963** = Հեթում Նղիրցի, Համառօտ պատմութիւն ժամանակաց, Ա. Մաթևոսյան, «Հեթում Ախտուց Տիրոջ և Վասիլ Մարաջախտի ժամանակագրությունները», Պատմա-բանասիրական հանդես, 4/1963(183), էջ 183-202:
- Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 1842** = Հեթում պատմիչ Թայթարաց յեղեալ ի լատին օրինակէ ի հայ բարբառ ի ձեռն հ. Մկրտիչ աթոռակալ վարդապետի Աւգերեան, Վենետիկ 1842.
- Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 1956ա** = Հեթում պատմիչի ժամանակագրությունը XIII դ. (Պատմութիւն Խորնիկոնին գոր նրաւատ ծառայս Զրիաւտաի Հեթումս տէր Կուռիկաւտոյ փոխեցի ի ֆռանգ գրոց ի թուին Հայոց ՉԽԵ), Վ. Հակոբյան (կազմ.), Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., հտ. 2, Երևան, 1956, էջ 33-93:

- Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 1956թ** = *Հեթում պատմիչի ազգաբանական աշխատությունները (XIII դ.), Վ. Հակոբյան (կազմ.), Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ.,* հտ. 2, Երևան, 1956, էջ 94-114:
- Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի 2011** = *Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի, Համառոտ պատմություն ժամանակաց հաւաքեալ ի զանազան պատմութեանց...,* Կ. Մաթևոսյան, 2011, էջ 46-58:
- Հիշատակարաններ Ե-ԺԲ** = Ա. Մաթևոսյան (կազմ.), *Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ Ե-ԺԲ դարեր,* Երևան, 1988:
- Հիշատակարաններ ԺԳ** = Ա. Մաթևոսյան (կազմ.), *Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ԺԳ դար,* Երևան, 1984:
- Հիշատակարաններ ԺԴ** = Լ. Խաչիկյան (կազմ.), *ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ,* Երևան, 1950:
- Հիշատակարաններ 1301-1325** = Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան (կազմ.), *Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ԺԴ դար, Մասն Ա (1301-1325 թթ.),* Երևան, 2020:
- Հիշատակարաններ 1326-1350** = Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան (կազմ.), *Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ԺԴ դար, Մասն Բ (1326-1350 թթ.),* Երևան, 2020:
- Կիրակոս Գանձակեցի 1961** = Կ. Մելիք-Օհանջանյան (աշխատ.), *Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց,* Երևան, 1961:
- Մայր Յուզակ Սրբոց Յակոբեանց 1966 1 / 1967 2 / 1968 3 / 1969 4 / 1971 5 / 1972 6 / 1974 7 / 1977 8 / 1979 9 / 1990 10 / 1991 11** = Ն. Պողարեան (կազմ.), *Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց,* հտ. 1-11, Երուսաղեմ, 1966-1991:
- Մայր Յուզակ Վենետիկ Ս. Ղազար 1914 1 / 1924 2 / 1966 3 / 1993 4 / 1995 5 / 1996 6 / 1996 7 / 1998 8** = Բ. Սարգիսեան (կազմ.), Գ. Սարգսեան, Ս. Ճեմճեմեան, *Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ,* հտ. 1-8, Վենետիկ Ս. Ղազար 1914-1998:
- Մատթեոս Ուռհայեցի 1898** = Մ. Մելիք-Աղամեան, Ն. Տեր-Միքայելեան, *Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Վաղարշապատ 1898:*
- Միխայել Ասորի 1870** = *Տեարն Միխայելի պատրիարքի Ասորոց ժամանակագրություն,* Երուսաղեմ, 1870:
- Ներսես Պալիանցի 1956** = *Ներսես Պալիանցի ժամանակագրական հատվածները (XIV դ.), Վ. Հակոբյան (կազմ.), Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ.,* հտ. 2, Երևան, 1956, էջ 173-194:

- Սամուէլ Անեցի եւ Ճարունակողներ 2014** = Կ. Մաթեոսյան (աշխատար.), - *Սամուէլ Անեցի եւ Ճարունակողներ, Ժամանագրութիւն Աղամից մինչև 1776 թ.*, Երևան, 2014.
- Սարգիս Պիծակ Սսեցի 1951** = *Սարգիս Պիծակ Սսեցուն վերագրված ժամանակագրությունը (XIV դ.), Վ. Հակոբյան (կազմ.), Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ.*, հտ. 1, Երևան, 1951, էջ 102-106:
- Սմբատ 1869** = Éd. Dulaurier (éd.), *Le connétable Sēmpad, La chronique du royaume de la Petite Arménie*, dans *Receuil des historiens des Croisades, Documents arméniens* t. 1, Paris 1869(RHC DA I), p. 605-672:
- Սմբատ 1956** = Ս. Ազրլեան (խմբգր.), *Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք*, Վենետիկ-Սբ. Ղազար, 1956:
- Ստեփանոս Տարոնեցի 2010** = *Ստեփանոս Տարաւնեցի Ասողիկ, Պատմութիւն Թիւղերական, «Սատենագիրք Հայոց», ԺԵ հատոր, Ժ դար, Պատմագրութիւն, գիրք Բ, Անթիլիաս*, 2010:
- Ստեփաննոս Եպիսկոպոս 1951** = *Ստեփաննոս Եպիսկոպոսի տարեգրությունը (XIII դ.), Վ. Հակոբյան (կազմ.), Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ.*, հտ. 1, Երևան, 1951, էջ 32-64:
- Ստեփաննոս Օրբէլեան 1942** = Ա. Արքահամյան (աշխատաս.), *Ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբէլեանի*, Երևան, 1942:
- Վարդան Արևելցի 1862** = *Հասարքումն Պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, Վենետիկ, 1862:*
- Al-Makrizi 1845 1 / 2** = M. Quatremère (transl. and ed.), *Histoire des sultans mamlouks de l'Égypte écrite en arabe par Takki-Eddin-Ahmed-Makrizi*, t. 1-2, Paris, 1845.
- Al-Muqaddasī 1886** = G. Le Strange (transl. and ed.), *Description of Syria, including Palestine, by Mukaddasi (circ. 985 A. D.)*, London 1886.
- Albert of Aachen 2007** = S. B. Edgington (transl. & ed.), *Albert of Aachen, Historia Ierosolimitana (History of the Journey to Jerusalem)*, Oxford, 2007.
- Assises d'Antioche 1876** = L. Alishan (éd.), *Assises d'Antioche reproduites en français et publiées au sixième centenaire de la mort de Sempad le Connétable, leur ancien traducteur arménien*, Venise, 1876.
- Atlas catalan BnF** = Bibliothèque nationale de France (BnF), Département des Manuscrits Espagnol, *Atlas de cartes marines, dit Atlas catalan, exécuté vers, 1370-1380*, Ms. 30.
- Bar Hebraeus 1932** = E. A. W. Budge (transl. & ed.), *Bar Hebraeus, Chronography*, Oxford, 1932.

- Codice-SMOG 1733 1/2** = S. Paoli (ed.), *Codice diplomatico del Sacro Militare Ordine Gerosolimitano oggi di Malta*, t. 1-2, Lucca, 1733.
- Collection of Medieval Notices of China 2005 3** = H. Yule (transl. and ed.), H. Cordier (revised), *Cathay and the Way Thitherbeing a Collection of Medieval Notices of China*, vol. 3, New Delhi-Chennai, 2005.
- Dughlát 2008** = E. Denison Ross (transl.), N. Elilias (ed.), *Mirza Muhammad Haidar Dughlt, A History of the Moghuls of Central Asia: The Tarikh-i-Rashidi*, New York, 2008.
- Fulcher of Chartres 1969** = F. R. Ryan (transl.), H. S. Fink (ed.), *A History of the Expedition to Jerusalem, 1095-1127*, Knoxville, 1969.
- Galano 1690** = Clemente Galano. *Consiliationis ecclesiae Armenae cum Romana...*, Roma, 1690.
- Gestes des Chiprois 1906** = *Les Gestes des Chiprois*, in *Recueil des historiens des croisades, Documents arméniens* t. 2, Paris, 1906, p. 651-872.
- Guillaume de Tyr 1844** = *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum a tempore successorum Mahumeth usque ad annum Domini MCLXXXIV edita a venerabili Willermo Tyrensi archiepiscopo*, in *Recueil des historiens des croisades, Historiens occidentaux*, t. 1, Paris, 1844.
- Guillaume de Tyr Continuation 1982** = M. R. Morgan (ed.), *La Continuation de Guillaume de Tyr (1184-1197)*, Paris, 1982.
- Hayton 1906** = Ch. Kohler (ed.), *Hayton, La flor des estoires de la Terre d'Orient*, in *Recueil des historiens des croisades, Documents arméniens*, t. 2, Paris, 1906, p. 113-363.
- Hayton 1997** = Ch. Deluz, *La fleur des histoires de la terre d'Orient du prince Hayton*, dans D. Regnier-Bohler (éd.), *Croisades et pèlerinages. Récits, chroniques et voyages en Terre sainte, XIIe-XVIe siècle*, Paris, 1997, p. 803-878.
- Hayton 2004** = *Hetum the Historian's History of the Tartars (Flower of Histories of the East)* translated into English by R. Bedrosian, Long Branch New Jersey 2004, opensource, URL <https://rbedrosian.com/hetumtoc.html>, <https://archive.org/details/HetumTheHistoriansFlowerOfHistoriesOfTheEast> consulted 18.03.2022.
- Hayton 2006** = *Гайтон, Цветник Историй Земель Востока*, в Н. Горелов, *Книга странствий* (перевод с латыни и старофранцузского), Санкт-Петербург, 2006, с. 213-274.

- Hayton-Pynson 1988** = G. Burger, *A Lytell Cronycle: Richard Pynson's Translation (c 1520) of La Fleur des histoires de la terre d'Orient (c 1307)*, Toronto, 1988.
- Ibn Bibī 1959** = H. W. Duda (transl. and ed.), *Die Seltschukengeschichte des Ibn Bibī*, Kopenhagen, 1959.
- Iohannes de Plano Carpini 1957** = *History of the Mongols by John of Plano Carpini*, in Ch. Dawson (ed.), *Mission to Asia : Narratives and letters of the Franciscan missionaries in Mongolia and China in the thirteenth and fourteenth century*, New York, 1966, p. 3-72.
- Iohannes de Plano Carpini 1957** = A. Malein (transl. and ed.), *Giovanni del Plano Carpini, Istoriya mongolov (The History of the Mongols)*, Moscow 1957.
- Iohannes de Plano Carpini and Gulielmus de Rubruquis 1903** = C. R. Beazley, *The texts and versions of John de Plano Carpini and William de Rubruquis*, London 1903.
- Iohannes de Plano Carpini and Gulielmus de Rubruquis 1957** = N. Schastina (ed.), *Giovanni del Plano Carpini, The History des Mongals, Guillaume de Rubrouck, The Journey to the eastern countries*, Moscow, 1957.
- Innocentii III 1855 214-1** = J.-P. Migne (ed.), *Patrologiae cursus completus*, t. 214, *Innocentii III Romanu Pontificis opera omnia*, t. 1, Paris, 1855.
- Leontios Machairas 1882 fr** = E. Miller, C. Sathas (transl. and ed.), *Chronique de Chypre par Léonce Machéras*, Paris, 1882.
- Leontios Machairas 1882 gr** = E. Miller, C. Sathas (ed.), *Chronique de Chypre par Léonce Machéras*, texte grec, Paris, 1882.
- Lewon V et Jean Dardel 1906** = Jean Dardel, *Chronique d'Arménie*, in *Recueil des historiens des croisades, Documents arméniens* t. 2, Paris, 1906, p. 1-109.
- LOM 2003** = M.-A. Nielen (éd.), *Lignages d'Outremer*, Paris, 2003.
- Marco Polo 1903 1-2** = H. Yule (transl. and ed.), *The Book of Ser Marco Polo, the Venetian, concerning the Kingdoms and Marvels of the East*, vol. 1-2, London, 1903.
- Marino Sanudo Torsello 2013** = P. Lock (transl. and ed.), *Marino Sanudo Torsello, The Book of the Secrets of the Faithful of the Cross: Liber Secretorum Fidelium Crucis*, Farnham Surrey, 2011.
- Moufazzal Ibn Abil Faza'il 1982 1 / 1983 2 / 1985 3** = E. Blochet (transl. and ed.), *Histoire des sultans mamelouks*, t. 1-3, Turhnout, 1982-1985.

- Pline l'Ancien 1622 1** = A. du Pinet, *L'Histoire du Monde de C. Pline Second*, t. 1 Paris, 1622.
- Rashīd al-Dīn Ṭabīb 1946 3 / 19521-1 / 1952 1-2 / 1960 2** = L. Khetagurova (transl.), O. Smirnova, Y. Verkhovskiy (transl. and ed.), A. Semyonov, B. Pankratov, I. Petrushevskiy (ed.), *Rashid ad-Din, Sbornik letopisey (Compendium of Chronicles)*, t. 1 book 1 and 2 1952, t. 2 1960, t. 3 1946, Moscow-Leningrad, 1946-1960.
- Regestum Clemens V** = The Monks of the Order of St. Benedictus, *Regestum Clementis Papae V*, Rome, 1885.
- RHC DA I** = Éd. Dulaurier (éd.), *Recueil des historiens des croisades, Documents arméniens*, t. 1, Paris, 1869.
- RHC DA II** = Ch. Kohler (ed.), *Recueil des historiens des croisades, Documents arméniens* t. 2, Paris, 1906.
- RRH 1893** = R. Röhricht, *Regesta regni Hierosolymitani (MXCVII-MCCXCI)*, Innsbruck, 1893.
- TChA 1863** = V. Langlois, *Le trésor des chartes d'Arménie ou cartulaire de la chancellerie royale des Roupéniens*, Venise 1863.
- The Secret History of the Mongols 1982 1** = F. Woodman Cleaves (transl. and ed.), *The Secret History of the Mongols for the first time done into English out of the original tongue and provided with an exegetical commentary*, vol. 1, Cambridge Massachusetts-London, 1982.
- Trattati 1201-1333** = A. Sopracasa, *Il trattati con il regno armeno di Cilicia*, Rome, 2001.
- William of Rubruck 1900** = W. W. Rockhill (transl. and ed.), *The Journey of William of Rubruck to the eastern parts of the world, 1253-1255, as narrated by himself, with two accounts of the earlier journey of John of Pian de Carpine*, London, 1900.
- William of Rubruck 1990** = P. Jackson (transl. and ed.), D. Morgan (ed.), *The Mission of Friar William of Rubruck*, London, 1990.
- Iohannes de Plano Carpini and Gulielmus de Rubruquis 1957** = N. Schastina (ed.), *William of Rubruck, The Journey of William of Rubruck to the eastern countries*.

Ուսումնասիրություններ

- Ազիզյան 2003** = Ա. Ազիզյան, «Հատվածներ Հեթում Պատմիչի «Արեվելքի երկրների Պատմութեան Ծաղկաքաղ»-ից», *Բանբեր Երևանի համալսարանի* 3/2003(111), էջ 99-106.
- Դալլաքյան 2015** = Լ. Դալլաքյան, «Հեթում Կոռիկոսցի», *Պատմություն և մշակույթ* 2015, էջ 177-184.
- Դալլաքյան 2016** = Լ. Դալլաքյան, «Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցու « Ծաղիկ պատմութեանց Արեւելից աշխարհի» երկասիրությունը», *Էջմիածին* 7/2016(75), էջ 84-96.
- Դալլաքյան 2019** = Լ. Դալլաքյան, «Հեթում Կոռիկոսցու « La Fleur des Histoires de la Terre d'Orient » երկի գրաքար թարգմանությունը, *Հանդես Ամսօրեայ* 133/2019, էջ 101-119.
- Հովհաննէսեան 1989** = Մ. Հովհաննէսեան, *Հայկական Կիլիկիոյ բերդերն ու բերդաքաղաքները*, Վենետիկ Սբ. Ղազար, 1989:
- Շուքուրով 2016** = Ռ. Շուքուրով, «Կիլիկիյան Հայաստանի պատկերը Անատոլիայի իսլամական աղբյուրներում», Ա. Բոզոյան (խմբագիր), Ռ. Շուքուրով, Վ. Տեր-Ղեվոնդյան, Գ. Դանիելյան, *Կիլիկյան Հայաստանը սահմանակից պետական միավորների ընկալումներում*, Երևան, 2016.
- Կ. Մաթևոսյան 2011** = Կ. Մաթևոսյան, *Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցին և նրա ժամանակագրությունը*, Երևան, 2011:
- Է. Զուգասզյան 2017** = Է. Զուգասզյան, «Նկատառումներ Կեռան թագուհու եւ նրա պատուիրած 1272 թ. Աւետարանի վերաբերեալ», *Հանդես Ամսօրեայ* 131/2017, էջ 381-398:
- Տեր-Ղեվոնդյան 2014** = Վ. Տեր-Ղեվոնդյան, «Կիլիկիայի և Հյուսիսային Ասորիքի մասնակցությունը Ջալալ ալ-Դինի դեմ դաշինքին», *Բանբեր հայագիտության*, Երևան, 2-3(5-6)/2014, էջ 62-80:
- Տեր-Ղևոնդյան 2017** = Վ. Տեր-Ղևոնդյան, *Կիլիկյան Հայաստանը և Այդուբյան պետությունները*, Երևան, 2017:
- Տեր-Պետրոսյան 2005 1 / 2007 2** = Լ. Տեր-Պետրոսյան, *Խաչակիչները և հայերը*, Երևան, հ. 1, 2005, հ. 2, 2007:
- Ֆէյտի 1938** = Ֆ. Ֆէյտի, Հեթում Պատմիչ. «Ծաղիկ պատմութեանց Արեւելեան Աշխարհին» գրքին հեղինակը, *Անահիտ*, 1938, էջ 75-94.
- Ֆէյտի 1939** = Ֆ. Ֆէյտի, Հեթում Պատմիչ հեղինակ, «Ծաղիկ պատմութեանց Արեւելեան Աշխարհի» գրքին, Փարիզ, 1939:

- Aigle 2014** = D. Aigle, *The Mongol Empire between Myth and Reality: Studies in Anthropological History*, Leiden, 2014.
- Akhmetov 1989** = S. Akhmetov, *Conversations on gemology*, Moscow 1989.
- Amitai-Preiss 1995** = R. Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilkhanid War 1260-1281*, Cambridge, 1995.
- Amitai-Preiss 2004** = R. Amitai-Preiss, « The Mongol Occupation of Damascus in 1300b: A Study of Mamluk Loyalties », in M. Winter, A. Levanoni (ed.), *The Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and Society*, Leiden, 2004, p. 21-41.
- Barker 2014** = N. Barker, « Tanner 190 Revisited », in C. M. Meale and D. Pearsall (ed.), *Makers and Users of Medieval Books: Essays in Honour of A. S. G. Edwards*, Cambridge, 2014.
- Barrington Atlas 2000 1 / 2** = R. J. A. Talbert, *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, t. 1-2, Princeton-Oxford 2000.
- Bayarsaikhan 2011** = Bayarsaikhan D., *The Mongols and the Armenians (1220-1335)*, Leiden-Boston, 2011.
- Beckingham 1989** = C. F. Beckingham, « An Ethiopian Embassy to Europe c. 1310 », *Journal of Semitic Studies* 14/1989, p. 337-346.
- Bosworth 2007** = C. E. Bosworth, *Historic Cities of the Islamic World*, Leiden-Boston, 2007.
- Bourgeois 2017** = B. Bourgeois, *La royauté: Dynamiques et représentations. Royaumes de Jérusalem, de Chypre et d'Arménie cilicienne. XIIe-XIVe siècle*, PhD thesis, Université Paul-Valéry Montpellier III 2017.
- Brault 1997 1 / 2** = G. J. Brault (ed.), *Rolls of Arms of Edward I (1272-1307)*, t. 1-2, Woodbridge Suffolk, 1997.
- Bretschneider 1888 1** = E. Bretschneider, *Mediaeval Researchs. Fragments towards the knowledge of the geography and history of Central and Western Asia from the 13th to the 17th century*, t. 1, London, 1888.
- Burger 2000** = G. Burger, « Cilician Armenian Métissage and Hetoum's la Fleur des Histoires de la Terre d'Orient », in J. J. Cohen (ed.), *The Postcolonial Middle Ages*, New York, 2000, p. 67-83.
- Cahen 1968** = Cl. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey: A general survey of the material and spiritual culture and history c. 1071-1330*, London, 1968.

- Cahen 2001** = Cl. Cahen, *The Formation of Turkey. The Seljukid Sultanate of Rūm: Eleventh to Fourteenth Century* (translated and edited by P. M. Holt), London, 2001.
- Canard 1967** = M. Canard, « Le royaume d'Arménie-Cilicie et les Mamelouks jusqu'au traité de 1285 », *Revue des Études Arméniennes* nouvelle série 4/1967, p. 217-259.
- Chandon de Briailles 1946** = F. Chandon de Briailles, « Lignages d'Outre-Mer, les seigneurs de Margat », *Syria*, 25/1946, p. 231-258.
- Chevalier 2009** = M.-A. Chevalier, *Les ordres religieux-militaires en Arménie cilicienne. Templiers, hospitaliers, teutoniques et Arméniens à l'époque des croisades*, Paris, 2009.
- Christ 2012** = G. Christ, *Trading Conflicts: Venetian Merchants and Mamluk Officials in Late Medieval Alexandria*, Leiden, 2012.
- Claverie 2013** = P.-V. Claverie, *Honorius III et l'Orient : Étude et publication de sources inédites des Archives vaticanes (ASV)*, Leiden-Boston, 2013.
- Coulter & Turner 2020** = Ch. R. Coulter, P. Turner, *Encyclopedia of Ancient Deities*, McFarland, 2020.
- Dadoyan 2011 1 / 2013 2 / 2014 3** = S. B. Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World*, New Brunswick New Jersey-London, t. 1, 2011, t. 2, 2013, t. 3, 2014.
- Daftary 1990** = F. Daftary, *The Ismā'īlīs: their history and doctrines*, Cambridge, 1990.
- Dédéyan 1989** = G. Dédéyan, « Les listes « féodales » du pseudo-Smbat », *Cahiers de civilisation médiévale*, 125 (janvier-mars), 1989.
- Dédéyan 2003 1/2** = G. Dédéyan, *Les Arméniens entre Grecs, Musulmans et Croisés*, t. 1-2, Lisbonne, 2003.
- Deschamps 1973** = P. Deschamps, *Les châteaux des croisés en Terre-Sainte t. 3 : La défense du comté de Tripoli et de la principauté d'Antioche*, Paris, 1973
- Edwards 1987** = R. W. Edwards, *The Fortifications of Armenian Cilicia*, Washington D. C. 1987.
- Goepp, Mutafian, Ouzounian 2012** = M. Goepp, Cl. Mutafian, A. Ouzounian, « L'inscription du régent Constantin de Papeṛōn (1241). Rédecouverte, relecture, remise en contexte historique », *REArm* 34/2012, p. 243-287.

- Grigoryan 2015** = S. Grigoryan, « L'inscription arménienne de Dağlı kalesi et la localisation de Berdak et Manash », *Handes Amsorya* 129/2015, p. 291-318.
- Grigoryan 2017** = S. Grigoryan, « The lineage of Adam (Siratan), regent for Zapēl, Queen of Armenia », in M.-A. Chevalier, I. Ortega (éd.), *Élites chrétiennes et formes du pouvoir en Méditerranée centrale et orientale (XIII – XV siècle)*, Paris, 2017, p. 221-250.
- Grigoryan 2021** = S. Grigoryan, *Les Arméniens et les Francs : étude historique et géographique de la noblesse et de son implantation dans l'Arménie méditerranéenne*, thèse pour obtenir le grade de docteur, Université Paul-Valéry Montpellier III, 2021.
- Grousset 1934 1 / 1935 2 / 1936 3** = R. Grousset, *Histoire des croisades et du royaume franc de Jérusalem*, t. 1-3, Paris, 1934-1936.
- Grousset 1970** = R. Grousset, *The Empire of the Steppes: A History of Central Asia*, New Brunswick New Jersey, 1970.
- Heebøll-Holm, Höhn & Rohmann 2019** = Th. Heebøll-Holm, Ph. Höhn, G. Rohmann, *Methods in Premodern Economic History: Case studies from the Holy Roman Empire, c.1300-c.1600*, Frankfurt-New York, 2019.
- Hill 1948 2** = G. Hill, *A History of Cyprus*, t. 2, Cambridge, 1949.
- Hinton 1893 1** = R. J. Hinton, *A Report on Irrigation and the Cultivation of the Soil thereby...*, Part 1, Washington, 1893.
- Humphreys 1977** = R. S. Humphreys, *From Saladin to the Mongols, The Ayyubids of Damascus 1183-1260*, New York, 1977.
- Jackson 2014** = P. Jackson, *The Mongols and the West (1221-1410)*, London and New York, 2014.
- Kaegi 1998** = W. E. Kaegi, « Egypt on the eve of the Muslim conquest », in C. F. Petry (ed.), *The Cambridge History of Egypt*, t. 1, *Islamic Egypt, 640-1517*, Cambridge, 1998, p. 34-61.
- Korobeinikov 2014** = D. Korobeinikov, *Byzantium and the Turks in the Thirteenth century*, Oxford, 2014.
- Lachat 1967** = P. Lachat, « Une ambassade éthiopienne auprès de Clément V, à Avignon, en 1310 », *Annali del Pontificio Museo Missionario Etnologico*, 31/1967, p. 9-21.
- Lane-Poole 2004** = S. Lane-Poole, *The Mohammedan Dynasties: Chronological and Genealogical Tables with Historical Introductions*, Moscow, 2004.

- Langlois 1854** = V. Langlois, *Inscriptions grecques, romaines, byzantines et arméniennes de la Cilicie*, Paris, 1854.
- Lawrence 1978** = A. W. Lawrence, « The castle of Baghras », in S. R. Boase (ed.), *The Cilician Kingdom of Armenia*, Edinburgh-London, 1978., p. 34-84.
- Lev 1999** = Y. Lev, *Saladin in Egypt*, Leiden-Boston-Köln, 1999.
- Le Strange 1890** = *Palestine Under the Moslems : A Description of Syria and the Holy Land from A. D. 650 to 1500* translated from the works of the medieval Arab geographers by Guy Le Strange, New York, 2010.
- Mack 2002** = R. E. Mack, *Bazaar to Piazza: Islamic Trade and Italian Art, 1300-1600*, Berkeley-Los Angeles-London, 2002.
- Matevosyan, Grigoryan 2023-2024** = Karen Matevosyan, Samvel Grigoryan, « Le Royaume de T(h)arse »: Un État non identifié mentionné dans « La Fleur des histoires de la terre d'Orient » de Hayton, seigneur de Kuṛikōs, “Revue des études Arméniennes” , Tome 42, Paris, 2023-2024, p.185 – 208.
- Mazor 2015** = A. Mazor, *The Rise and Fall of a Muslim Regiment: The Maṣṣūriyya in the First Mamluk Sultanate, 678/1279-741/1341*, Bonn, 2015.
- Menache 1998** = S. Menache, *Clement V*, Cambridge, 1998.
- Mikaberidze 2011 1** = A. Mikaberidze, *Conflict and Conquest in the Islamic World: A Historical Encyclopedia*, t. 1, Santa Barbara California – Denver Colorado – Oxford England.
- Murray 2000** = A. V. Murray, *The Crusader Kingdom of Jerusalem : A Dynastic History 1099-1125*, Oxford, 2000.
- Mutafian 1996** = C. Mutafian, « Héthoum de Korykos, historien arménien ; un prince cosmopolite à l'aube du XIVe siècle », *Cahiers de recherches médiévales* 1/1996, p. 157-176.
- Mutafian 2012 1/2** = C. Mutafian, *L'Arménie du Levant (XIe-XIVe siècle)* t. 1-2, Paris, 2012.
- Paris 1869** = P. Paris, « Hayton, prince d'Arménie, historien », *Histoire littéraire de la France* 25/1869, p. 479-507.
- Perrat 1927** = C. Perrat, “Un diplomate gascon au XIVe siècle: Raymond de Piis, nonce de Clément V en Orient”, *Mélanges d'archéologie et d'histoire* 44/1927, p. 35-90.
- Piana 2014** = M. Piana, « The Castle of Silifke, a neglected Hospitaller fortification in Cilicia », in I. C. Ferreira Fernandes (ed.), *Castelos das Ordens Militares. Atas do Encontro Internacional*, Lisbon, 2014, p. 227-251.
- Petrushevskiy 1952** = I. Petrushevskiy, *Sbornik letopisey [Collection of Chronicles]*, t. 1, Moscow and Leningrad, 1952.
- Prestwich 1997** = M. Prestwich, *Edward I*, New Haven-London, 1997.

- Richard 2002** = J. Richard, *Le Royaume latin de Jérusalem* (traduit en russe), Saint Petersburg, 2002.
- Runciman 1951 1 / 1952 2 / 1954 3** = S. Runciman, *A History of the Crusades*, t. 1-3, Cambridge, 1951-1954.
- Rüdt-Collenberg 1983** = W. H. Rüdt-Collenberg, *Familles de l'Orient latin*, XIIe-XIVe siècles, Paris, 1983.
- Salvadore 2017** = M. Salvatore, *The African Prester John and the Birth of Ethiopian-European Relations, 1402-1555*, London-New York, 2017.
- Setton 1969 1 / 1969 2 / 1975 3 / 1977 4 / 1985 5 / 1986 6** = K. M. Setton, *A History of the Crusades*, t. 1-6, Madison Wisconsin, 1969-1989.
- Sheehan 2015** = P. Sheehan, *Babylon of Egypt: The Archaeology of Old Cairo and the Origins of the City*, Oxford, 2015.
- Silver 2021** = M. M. Silver, *The History of Galilee, 47 BCE to 1260 CE: From Josephus and Jesus to the Crusades*, Lanham Maryland, 2021.
- Silverberg 1972** = R. Silverberg, *The Realm of Prester John*, Athens Ohio 1972.
- Shnorhokian 2015** = R. Shnorhokian, *Hayton of Korykos and La Flor des Estoires: Cilician Armenian mediation in Crusader-Mongol politics, c.1250-1350*, PhD thesis, Queen's University, Kingston Ontario, 2015.
- Stewart 2001** = A. D. Stewart, *The Armenian Kingdom and the Mamluks : War and Diplomacy during the reigns of Hetum II (1289-1307)*, Leiden-Boston-Köln, 2001.
- Tolan, Laurens & Veinstein 2013** = J. Tolan, H. Laurens, G. Veinstein, *Europe and the Islamic World: A History*, Princeton and Oxford, 2013.
- TIB 2** = F. Hild, M. Restle, *Tabula imperii Byzantini*, t. 2, *Kappadokien*, with the map « Kappadokia, Charsianon, Sebasteia und Lykandos » (« map KCSL »). Wien, 1981.
- TIB 5-1 / 2** = F. Hild, H. Hellenkemper, *Tabula imperii Byzantini*, t. 5, *Kilikien und Isaurien*, Part 1-2, Wien, 1990.
- TIB 7** = K. Belke, N. Mersich, *Tabula imperii Byzantini*, t. 7, *Phrygien und Pisidien*, Wien, 1990.
- TIB 9** = K. Belke, *Tabula imperii Byzantini*, t. 9, *Paphlagonien und Honorias*, Wien, 1996.
- TIB 15-1 / 15-2 / 15-3** = J. Koder, *Tabula imperii Byzantini*, t. 15, *Syria (Syria Prōtē, Syria Deutera, Syria Euphratēsia)*, Part 1-3, Wien, 2014.

Zhukov 1984 = K. Zhukov, « K istorii obrazovaniya Osmanskogo gosudarstva. Knyazhestvo Aydin » [« On the history of the formation of the Ottoman state »], *Tyurkologicheskii sbornik* 1978, Moscow, 1984, p. 136-149.

Բառարաններ և հանրագիտարաններ

Բիւզանդացի 1884 = Նորայր Ն. Բիւզանդացի, *Բառագիրք ի գաղղիկերէն լեզուէ ի հայերէն*, Կոստանդնուպոլիս, 1884:

ՀԱԲ 1-5 = Հ. Աճառյան, *Հայոց անձնանունների բառարան*, հտ. 1-5, Երևան, 1942-1962:

ՀՀՇՏԲ 1-5 = Թ. Հակոբյան, Ս. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան, *Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան*, հտ. 1-5, Երևան, 1986-2001:

ՀՍՀ 1-13= Վ. Համբարձումյան, *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան*, հտ. 1-13, Երևան, 1974-1987:

Տիւզեան 1826 = Յ. Տիւզեան, *Բառարան պարսկերէն ըստ կարգի հայկական այբուբենից*, Կոստանդնուպոլիս, 1826:

Մալխասեանց 1944 1 / 1945 2-4= Ս. Մալխասեանց, *Հայերէն բացատրական բառարան*, հտ.1-4, Երևան, 1944:

Buell 2003 = P. D. Buell, *Historical Dictionary of the Mongol World Empire*, Lanham Maryland and Oxford, 2003:

Britannica 15 Micropedia 1-12 = *The New Encyclopedia Brittanica* 15th edition *Micropedia*, 12 vols, Chicago, 1973-1974.

Costaz 2002 = L. Costaz, *Dictionnaire syriaque-français, Qāmūs siryānī 'arabī*, 3ème édition, Beyrouth, 2002.

DAB 1-6 = E. Kwaku Akyeampong, H. L. Gates (Jr.), *Dictionary of African Biography*, t. 1-6, Oxford, 2012.

DAF 2012 = A. J. Greimas, *Le Dictionnaire de l'ancien français (Larousse Dictionnaires)*, Paris, 2012.

EI2 1 = H. A. R. Gibb, J. H. Kramers, E. Lévi-Provençal, J. Schacht et alia (éd.), *Encyclopédie de l'Islam*, nouvelle édition, t. 1, Leiden-Paris, 1960.

EMME 2004 = Ch. P. Atwood, *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, New York, 2004.

FRD 1970 1-2 = Y. Rubinchik et alia, *Persidsko-russkiy slovar'* [Farsi-Russian dictionary], t. 1-2, Moscow, 1970.

IA 1-13 = *İslâm Ansiklopedisi*, t. 1-13, Istanbul, 1978-1986.

Kaciuni 1891 1 / 1892 2 = E. Kaciuni, *Dictionnaire des Arts, des Sciences et des Lettres*, Venise-St Lazare, t. 1891, t. 2 1892.

Kibler 1995 = W. Kibler, *Medieval France: An Encyclopedia*, New York and London, 1995.

Naval Encyclopedia 1884 = D. Ammen et alia, *A Naval Encyclopaedia, comprising a dictionary of nautical words and phrases, biographical notices and records of naval officers*, Philadelphia, 1884.

Ménage 1750 1 = M. Ménage, *Dictionnaire etymologique de la langue française*, t. 1, Paris, 1750.

ODB 1-3 = A. P. Kazhdan, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, t. 1-3, New York-Oxford, 1991.

Slack 2013 = C. K. Slack, *Historical Dictionary of the Crusades*, Lanham-Toronto-Plymouth UK, 2013.

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ա

Աբադա խան, *Հուլավուի որդի*,
երկրորդ իլխան (1265-1282), 21,
 25, 109, 111-115, 117, 119, 131,
 133, 148, 152-158, 208, 212

Աբգար թագավոր, Աբգար Ե
 Ուքամա, *Օսրոյենեի արքա*, 61

Աբրահամ, *ըստ Աստվածաշնչի՝
 բազմաթիվ ազգերի նախահայր*,
 61

Աբրահամ Կրեսկես, *մայրերկացի
 քարտեզագիր*, 67

Աբու ալ Ֆիդա, *արաբ
 ժամանակագիր*,
աշխարհագրագետ, 162

Ալա ալ Դին Տայբարս ալ Վազիրի,
*ամիրա, Եգիպտոսի մամլուքյան
 պետության հրամանատար*, 153

Ալադին (Ալա ալ Դին Քեյ-Կորադ Ա),
Ռումի սելջուկյան սուլթան (1219-
 1237), 83

Ալբերտ Ախենցի, *ժամանակագիր*, 88

Ալեքսանդր (Մակեդոնացի), 57, 59,
 68, 91, 98, 205

Ալինախ, *մոնղոլ «գունդուատապ»
 (զորապետ)*, 116, 154-158

Ալինախ, Լևոն Բ թագավորի որդի,
 156, 157, 230

Ալոու՝ Չաղաթայ խանի որդի, 146

Ալ Մալիք ալ Ադիլ Բադր ալ Դին
 Մուլամիշ, *Եգիպտոսի
 մամլուքյան պետության սուլթան*
 (1279), 154

Ալ Մալիք Ալ Ադիլ Չայն ալ Դին
 Քիթբուդա, *Եգիպտոսի
 մամլուքյան պետության սուլթան*

(1294-1296), 109, 110, 171, 178,
 194

Ալ Մալիք ալ Աշրաֆ Սալահ ալ Դին
 Խալիլ (Մալիք
 Աշրաֆ), *Եգիպտոսի մամլուքյան
 պետության սուլթան* (1290-1293),
 170, 171, 178

Ալ Մալիք ալ Չահիր, *Հալեպի
 Այյուքյան ամիրա* (1186-1216), 89

Ալ Մալիք ալ Չահիր (ալ Դահիր)
 Ռուքն ալ Դին Բայբարս
 (Բեյբարս) ալ Բունդուկդարի,
տե՛ս Բայբարս

Ալ Մալիք ալ Մանսուր Հուսամ ալ
 Դին Լաշին, *Եգիպտոսի
 մամլուքյան պետության սուլթան*
 (1296-1299), 171, 178, 194, 236

Ալ Մալիք ալ Մանսուր Նուր ալ Դին
 Ալի, *Եգիպտոսի մամլուքյան
 պետության սուլթան* (1257-1259),
 192

Ալ Մալիք ալ Մանսուր Սայֆ ալ Դին
 Կալավուն ալ Ալֆի (Կալավուն
 ալ Ալֆի), *Եգիպտոսի մամլուքյան
 պետության սուլթան* (1279-1290),
 115, 153-156, 158, 170, 194

Ալ Մալիք ալ Մուազզամ
 Թուրանշահ, *Եգիպտոսի և
 Միրիայի Այյուքյան սուլթան*
 (1249-1250), 178, 192

Ալ Մալիք ալ Մուզաֆֆար Սայֆ ալ
 Դին Կուտուզ (Մալիք Մուիզ),
*Եգիպտոսի մամլուքյան
 պետության սուլթան* (1259-1260),
 169, 178, 192

Ալ Մալիք ալ Մուիզզ Իզզ ալ Դին
 Այբաք ալ Թուրքմանի,

- Եզիպտոսի մամլության*
պետության սուլթան (1250-1257),
192
- Ալ Մալիք ալ Նասր ալ Դին
Մուհամմադ իբն Կալավուն
(Մալիք Նասր), *Եզիպտոսի*
մամլության պետության սուլթան
(1293-1294, 1299-1309, 1310-
1341), 121, 159, 165, 171, 172,
178, 194, 207
- Ալ Մալիք ալ Սալիհ Նաջմ ալ Դին
(Մալիք Սալիհ), *Եզիպտոսի և*
Սիրիայի Այյուբյան սուլթան
(1240-1249), 169
- Ալ Մալիք ալ-Մայիդ Նասիր ալ Դին
Մուհամմադ
Բարաքա, *Եզիպտոսի մամլության*
պետության սուլթան (1277-1279),
194
- Ալ Մալիք Շիհաբ ալ Դին Գազի,
Նփրկերտի ամիրա, 139
- Ալ Մակրիզի, *արաբ պատմիչ*, 162
- Ալ Յունինի, *արաբ պատմիչ*, 149
- Ալ Նասիր Յուսուֆ, *Հալեպի*
Այյուբյան ամիրա (1236-1260), 89
- Ալփագու բեյ, 74
- Ալփ Աբսլան, *Սելջուկյան սուլթան*
(1063-1072), 80, 81, 86-88
- Ալֆի, *տե՛ս* Ալ Մալիք ալ Մանսուր
Սայֆ ալ Դին Կալավուն ալ
Ալֆի
- Ալֆոնս, *Ֆրանսիայի թագավոր Լուի*
Թ-ի եղբայր, 192
- Ահմադ, Սուլթան Ահմեդ, *տե՛ս*
Թագուդար
- Ահուրամագդա, 57, 68
- Ամառի (Ամորի) Ա, *Երուսաղեմի*
թագավոր (1163-1174), 168, 191,
196
- Ամառի /Ամորի Լյուզինյան (Սուրի
տեր) Կիպրոսի թագավորի
եղբայրը, 5, 17, 33, 36, 38, 41, 42,
161
- Ամդա Ցեյոն Ա, *Եթովպիայի կայսեր*
(1314-1344), 199
- Այբաք, *տե՛ս* Ալ Մալիք ալ Մուհզզ
Իզզ ալ Դին Այբաք ալ
Թուրքմանի
- Անանուն Սեբաստացի, *հայ*
ժամանակագիր, 148, 150, 153,
154, 157, 159
- Անտիոքի իշխան (բրինձ-պրինց)
(Բոհեմունդ Չ), 108
- Այմուն (Այմունտ), *տե՛ս* Էդմունդ
- Ապղարիա Արծրունի՝ որդի Հասանի,
Տարսնի և Սուլունի
ստրատեգոս, 73
- Ասորարիշ, «Պարսից թագավոր»,
տե՛ս Հազկերտ Գ
- Ատոմ (Ատան, Սիրատան), *պալլ*
Հայոց, 144, 145
- Արդուն *իլխան (1284-1291),* 26, 118-
120, 158, 163, 198
- Արտուր, *Արտուրյանների*
թուրքմենական հարստության
հիմնադիր, 80, 86
- Աստուարտ, *տե՛ս* Էդվարդ Ա

Բ

- Բադր ալ Դին ալ Բայսարին, *ամիրա*
(*Եզիպտոսի մամլության*
պետություն), 153
- Բաթու (Բայջու), *տե՛ս* Բայջու
- Բաթու խան՝ Ջուչիի որդի, *տե՛ս* Գիրք
երրորդ, ծ. 193, 143

Բալթու՝ Մանկո խանի որդի, 143, 144
 Բայդու *իլխան* (1295), 119-120, 158
 Բայդու, *ոմն* 124, 160
 Բայբարս (Ալ Մալիք ալ Չահիր (ալ Դահիր) Ռուքն ալ Դին Բայբարս (Բեյբարս) ալ Բունդուկդարի, Բայբարս ալ Բունդուկդարի), *Եգիպտոսի մամլուքյան պետության սուլթան* (1260-1277), 21, 148, 149, 151-153, 162, 169, 192
 Բայդարա ալ Մանսուրի, *Եգիպտոսի սուլթանի տեղակալ*, 194
 Բայջու, *մոնղոլ զորապետ*, 99, 105, 138
 Բառնարաս առաքյալ, 77, 85
 Բարկիարուք, *Սելջուկյան սուլթան* (1094-1105), 81, 82, 88, 89
 Բար-Հերբեոս, *սատրի եկեղեցական գործիչ և ժամանակագիր*, 139, 152
 Բարսեղ արքեպիսկոպոս՝ Հեթում Ա թագավորի եղբայր, 19
 Բերքայ (Բերքե), *Ջուչիի ուլուսի (Ոսկե հորդայի) խան* (1257-1267), 109, 110, 145, 146
 Բերքե, *խորեզմցի ամիրա*, 90
 Բոդունեն (Պաղտին) Ա, *Երուսաղեմի թագավոր* (1100-1118), 75, 146
 Բոդունեն դ'Իբելին, *Կիպրոսի թագավորության սենեսքալ*, 23, 32
 Բոհեմունդ (Պեմունտ) Չ, *Անտիոքի իշխան և կոնս Տրապոլսոյ* (1251-1275), 108, 145, 207
 Բոնիֆաս դը Մոլեն, 100
 Բորաք, *տե'ս Գիրք երրորդ, ծ. 231*, 102

Բորթե, *Չինգիզ խանի առաջին կին*, 137, 138, 160
 Բուլդայ, *Մանկո խանի ախաք քարտուղար*, 144
 Բուղա, *մոնղոլ զորապետ*, 154, 158
 Բունդուկդար, *տե'ս Բայբարս*
Գ
 Գայխաթու *իլխան*, (1291-1295), 26, 158
 Գեորգի Դ Լաշա, *Վրաստանի թագավոր* (1213-1223), 138
 Գիատադին, Գիյաս ալ Դին Քեյ-Խոսրով Բ, *Ռումի սելջուկյան սուլթան* (1237-1246), 99, 139
 Գիյաս ալ Դին Քեյ-Խոսրով Գ, *Ռումի սելջուկյան սուլթան* (1264/1265-1282), 151, 158
 Գիյոմ Ռուբրուքացի (Գիյոմ դը Ռուբրուք), *ֆրանցիսկյան միախոններնէր և ճանապարհորդ*, 66, 137, 143
 Գիյոմ Սուրացի, *Սուրի արքեպիսկոպոս, ժամանակագիր*, 191
 Գոդֆրուա դը Բույոն, *Լոթարինգիայի տուկ (դուքս) և Բույոնի կոնս, Երուսաղեմի թագավորության հիմնադիր* (1099-1100), *տե'ս Գիրք երկրորդ, ծ. 132*, 81, 83, 87, 89, 184, 191, 217
 Գրիգոր գրիչ, 19
 Գրիգոր Լուսավորիչ, 151
 Գրիգոր, *ջանպեր Հայոց*, 143
 Գրիգորիոս Ժ, *Հռոմի պապ* (1271-1276), 193
 Գույուկ խան, *տե'ս Կիուկ խան*

Դ

- Դայֆա Խաթուն, *Հայկաի Այուբյան ամիրա Ալ Մալիք ալ Ջահիրի այրի, տե՛ս Գիրք երկրորդ, ծ. 154*, 89
- Դավիթ, *նեստորական քահանա*, 144
- Դեմետրե Բ., *Վրաց թագավոր (1270-1289)*, 154, 155
- Դիոգենես կայսր, *տե՛ս Ռոմանոս Դ Դիոգենես*
- Դոլրիսա, *տե՛ս Տուղրիլ բեյ*,
- Դորուզ Խաթուն, *Հուլավուի կին*, 107, 144
- Դուվա, *տե՛ս Գիրք երրորդ, ծ. 219*, 101, 141

Չ

- Չաբել, *թագուհի Հայոց (1219-1252)*, 144
- Չաբել՝ Լևոն Բ թագավորի դուստր, Ամոռի Լյուզինյանի կին, 29, 36, 42, 43, 161
- Չաբել՝ Հեթում Կոռիկոսցու կին, 23
- Չաբել՝ Հեթում Ա թագավորի դուստր, 152

Է

- Էդմունդ (Այմուն, Այմունտ), *Անգլիայի թագավոր Էդվարդ Ա-ի եղբայր*, 193
- Էդվարդ Ա (Ատուարտ, Ըռէտուարտ), *Անգլիայի թագավոր (1272-1307)*, 170, 192, 193
- Էդվարդ Բ, *Անգլիայի թագավոր (1307-1327)*, 198
- Էրոկ Խաթուն, *տե՛ս Ուրուկ Խաթուն*

Ը

- Ըռէտուարտ, *տե՛ս Էդվարդ Ա*

Թ

- Թագուդար *իլխան (1282-1284)*, 117, 157, 158
- Թամուր, *Մոնղոլական կայսրության տիրակալ, Չինաստանի Յուան դինաստիայի երկրորդ կայսր (1294-1307)*, 131
- Թեփանո՝ Հեթում Ա թագավորի քույր, 19
- Թյուրքեմենի, *տե՛ս Գիրք չորրորդ, ծ. 419*, 169, 192
- Թոմագո Ուլջի դի Սիենա, *Օլջեյթուի իլխանի սուսերակիր*, 40
- Թովմաս առաքյալ, 57, 183, 216
- Թորոս՝ Հեթում Ա-ի որդի, 21, 148
- Թորոս՝ Հեթում Բ թագավորի եղբայրը (Լևոն Գ թագավորի հայր), 33, 34, 37, 131, 162, 212, 230-235, 239
- Թորոս, *ջանսկեր Հայոց*, 143
- Թուրանշահ, *տե՛ս Ալ Մալիք ալ Մուազզամ Թուրանշահ*

Ժ

- Ժան (եղբայր Ժան), *տե՛ս Հեթում Բ թագավոր Հայոց*
- Ժան դը Բոիեն, *Երուսաղեմի թագավոր (1210-1225)*, 196
- Ժան դ'Իբելին, *Կիպրոսի թագավորության պալ*, 19
- Ժուլիեն (Ճուլիան) Գրանյե, *Երուսաղեմի թագավորության քարոն, Հեթում Ա թագավորի փեսա*, 147

Ի

- Իբելին (դ'Իբելին), քարոնական գերդաստան Լատինական Արևելքում, 29, 30

Իբն Բիբի, *Ռումի Սեղունյան*
սուլթանության ժամանակագիր,
 139
 Իբն Շադդադ (Իզգ ալ Դին իբն
 Շադդադ), *արաբ պատմիչ*, 151
 Ինոկենտիոս Գ, *Հռոմի պապ (1198-
 1216)*, 198
 Իվանե Մխարգրձեղի՝ Սարգիս
 Չաքարյանի որդի, *տե՛ս Գիրք
 երրորդ, ծ . 189, 138*
 Իվանուս, «*Վրաստանի թագավոր*»,
տե՛ս Գիրք երրորդ, ծ . 189, 98

I

Լաչին, *տե՛ս Ալ Մալիք ալ Մանսուր*
Հուսամ ալ Դին Լաչին
 Լևոն Բ/Ա, *Կիլիկիայի և Բաալրիայի*
Հայոց իշխան (1187-1198), *սպա*
Հայոց թագավոր (1198-1219), 74,
 144, 154, 196, 198, 200
 Լևոն Բ, *Զաքեղ թագուհու և Հեթում Ա*
թագավորի ախագ որդի, Հայոց
թագավոր (1270-1289), 19, 27,
 48, 71, 113-119, 122-130, 148-
 157, 197, 201, 230, 231
 Լևոն Գ, *թագավոր Հայոց (1301/1306-
 1307)*, 35, 42, 131, 162, 212, 134,
 135, 239
 Լևոն Ե, *թագավոր Հայոց (1374-1375)*,
 43, 161
 Լևոն, *իշխանաց իշխան, Հեթում Ա*
թագավորի եղբայր, 19
 Լեօնտիոս Մալեբրաս, *կիպրոսցի*
պատմիչ, 37, 38
 Լուի (Լյուդովիկոս) Թ Սուրբ,
*Փրանսիայի թագավոր (1226-
 1270)*, 169, 173, 192, 196

Խ

Խաչիկ Ա, *Հայոց կաթողիկոս (971-
 992)*, 73
 Խարպանդա (Մուհամադ
 Խուդաբանդա), *տե՛ս Օլջեյթու*
 Խոսրով Բ Ափարվեզ (590-
 628), *Պարսից շահնշահ*, 76, 84
 Խոլթուշահ, *մոնղոլ զորավետ*, 124-
 129, 160, 162
 Խուտուզու խաթուն, *Մանկո խանի*
կին, 143

Կ

Կալամառի՝ Հեթում Ա թագավորի
 քույր, 19
 Կի՝ *թագավոր Հայոց (1342-1344)*, 43
 Կի՝ որդի Բողունեն դ՝Իբելինի, 23
 Կիլամ դը Ռուբրուք, *տե՛ս Գիյոմ*
Ռուբրուքացի
 Կիլիշ Արսլան Ա, *Ռումի սեղունյան*
սուլթան (1092-1107), 88
 Կիրակոս Գանձակեցի, 137, 145-147
 Կիրբուդա, *Մոսուլի ազաբեկ (1096-
 1102)*, 82, 88, 89
 Կիուկ խան, *Հոքտա խանի որդի,*
Մոնղոլական կայսրության
տիրակալ (1246-1248), 100, 140,
 142
 Կղեմնե Ե, *Հռոմի պապ (1305-1314)*,
 5, 11, 39-42, 189, 198, 199, 202
 Կոստանդին Ա, *թագավոր Հայոց*
(1298-1299), 33, 159, 160, 234-
 236
 Կոստանդին Ա (Բարձրբերդցի),
կաթողիկոս Ամենայն Հայոց
(1221-1267),
 Կոստանդին Բ, *Արևելյան Հռոմեական*
կայսրություն կայսր (337-361), 85
 Կոստանդին Թ-ուռաթ քահանա, 27

Կոստանդին, *Լամբրոնի տեր*,
թագավոր, 140
 Կոստանդին Մոզոն
 (Թագավորահայր), *սյայլ Հայոց*,
Հեթում Ա թագավորի հայր, 18,
 19, 139
 Կոստանց, *Սելևկիայի տեր*, *Հեռի*
(Հենրի) Կոմառտիասի որդի, 72
 Կուշթիմուր, *ամիրա*, *Եգիպտոսի*
մամլուքյան պետություն Հալեպի
ամիրայություն գործի
հրամանատար, 162
 Կուտուզ, *տե'ս Ալ Մալիք ալ*
Մուզաֆֆար Սայֆ ալ Դին
Կուտուզ

Հ

Հազկերտ Գ, *Պարսից շահնշահ (մոտ*
632-651), տե'ս Գիրք երկրորդ, ծ.
110, 85
 Հասան Արծրունի, 73
 Հասան Ջալալ, *Խաչենի իշխան*, 23
 Հեթում Ա թագավոր Հայոց (1226-
 1270), 15, 18, 21, 23, 72, 102-105,
 107, 108, 111-113, 139, 143-145,
 150, 151, 163, 206, 212
 Հեթում Բ, *թագավոր Հայոց (1289-*
1306, ընդհատումներով), 6, 27,
 30-34, 37, 38, 64, 159-161, 179,
 209, 230-233
 Հեթում Կոռիկոսցի, եղբայր Հեթում,
 Հեթում Գանիազ, 5-49, 51, 65-
 69, 71, 74, 84-90, 123, 129, 130,
 136-155, 164, 189-200, 202, 211,
 237
 Հեթումյաններ, 47, 72, 157
 Հենրի Ա Լյուզինյան, *Կիպրոսի*
թագավոր (1218-1254), 19

Հենրի Բ Լյուզինյան, *Կիպրոսի*
թագավոր (1285-1324), 29, 32,
 33, 36-38, 41-43, 161, 162
 Հենրի Գ, *Անգլիայի թագավոր (1216-*
1272), 192
 Հեռի (Հենրի) Կոմառտիաս
 (Կոմառտիաս), *Կոմառտիասի և*
Նորբերդի տեր, 72
 Հերակլիոս Ա, *Բյուզանդիայի կայսր*
(610-641), 84
 Հերմես փիլիսոփա, *տե'ս*
Առուրամազդա
 Հովնան մարգարե, 61
 Հոքտա (Ուզեդեյ) խան, *Չինգիզ խանի*
որդի (1229-1241), 97-102, 137,
 138, 141, 142
 Հռիփսիմ Հեթում Ա թագավորի
 քույր, 19
 Հուլավու խան, *Մանկո խանի եղբայր*,
Պարսկաստանի մոնղոլ
խանություն (Բլխանության)
առաջին իլխան (1256-1265), 20,
 21, 100, 105-111, 117, 131, 144-
 146, 148, 149, 158, 169, 186, 206-
 208, 212, 219
 Հուլաչու, *մոնղոլ զորապետ*, 154, 155

Ղ

Ղազան իլխան (1295-1304), 26, 33,
 34, 120-127, 129, 159-161, 163,
 172, 186, 209, 210, 230, 234, 236-
 238
 Ղուկաս ավետարանիչ, 76
 Ղոնդրաթ (Ղոնդրաթայ), *Աքադայի ու*
Թագուդարի համահայր եղբայր,
 158

Ճ

Ճուլիան Սիդոնցի (տեր Սայիտոյ,
Ճուլիան Գրանյե), *տե՛ս* Ժուլիեն
Գրանյե

Մ

Մալիք Ադիլ, *տե՛ս* Ալ Ադիլ Չայն ալ
Դին Բիթբուղա
Մալիք Աշրաֆ, *տե՛ս* ալ Մալիք ալ
Աշրաֆ Սալահ ալ Դին Խալիլ,
Մալիք Դահիր, *տե՛ս* Բայբարս
Մալիք Մանսուր, *տե՛ս* ալ Մալիք ալ
Մանսուր Հուսամ ալ Դին Լաչին
Մալիք Մուիզ, *տե՛ս* Ալ Մալիք ալ
Մուզաֆֆար Սայֆ ալ Դին
Կուտուզ
Մալիք Նասր, *տե՛ս* Ալ Մալիք ալ
Նասր ալ Դին Մուհամմադ իբն
Կալավուն
Մալիք Նասր, *տե՛ս* Ալ Նասիր
Յուսուֆ
Մալիք Սալիհ, *տե՛ս* Ալ Մալիք ալ
Սալիհ Նաջմ ալ Դին
Մալիք Սայիդ, *տե՛ս* Ալ Մալիք ալ
Սայիդ Նասիր ալ Դին
Մուհամմադ Բարաքա
Մակար կրոնավոր, *տե՛ս* Հեթում Ա
թագավոր Հայոց
Մանի, *մանիքեություն հիմնադիր*, 65
Մանկո խան, *Մոնղոլական
կայսրության տիրակալ (1251-
1259)*, 15, 20, 100, 102-105, 108,
109, 131, 140, 143-145, 148, 194,
206, 212
Մանկո Տամուր, *Աբաղա խանի
եղբայր*, 115-117, 142, 154-156
Մանկո Տիմուր (Տամուր), *Ոսկե
Հորդայի խան (1266-1282)*, 154
Մատթեոս Ուռհայեցի, 89

Մարեմ Հեթում Ա թագավորի
դուստր, 23
Մարին(ո) Սանուդո Տոբսելլո,
*վենետիկցի աշխարհագրագետ և
պետական գործիչ*, 39, 40, 66
Մարկո Պոլո, 6, 15, 138
Մարկրիտ՝ Լևոն Գ. թագավորի մայր,
162
Մալիք Ադիլ, *տե՛ս* Ալ Ադիլ Չայն ալ
Դին Բիթբուղա
Մալիք Աշրաֆ, *տե՛ս* Ալ Մալիք ալ
Աշրաֆ Սալահ ալ Դին Խալիլ,
Մալիք Դահիր, *տե՛ս* Բայբարս
Մալիք Մանսուր, *տե՛ս* Ալ Մալիք ալ
Մանսուր Հուսամ ալ Դին Լաչին
Մալիք Մուիզ, *տե՛ս* Ալ Մալիք ալ
Մուզաֆֆար Սայֆ ալ Դին
Կուտուզ,
Մալիք Նասր, *տե՛ս* Ալ Մալիք ալ
Նասր ալ Դին Մուհամմադ իբն
Կալավուն
Մալիք Սալիհ, *տե՛ս* Ալ Մալիք ալ
Սալիհ Նաջմ ալ Դին
Մալիք Սայիդ, *տե՛ս* Ալ Մալիք ալ
Սայիդ Նասիր ալ Դին
Մուհամմադ Բարաքա
Մանուիլ Ա, *Բյուզանդիայի
կայսր(1143-1180)*, 196
Մեթյու Փեռիզ, *անգլիացի
ժամանակագիր*, 10
Մելիքզահ, *Սելջուկյան սուլթան (1072-
1092)*, 81
Մելեք Մնսուր, *տե՛ս* Ալ Մալիք ալ
Մանսուր Սայֆ ալ Դին
Կալավուն ալ Ալֆի
Միրզա Մուհամմադ Հայդար
Դուլլատ, 16-րդ դ. *Մողոլիստա-
նի գորահրամանատար և
պատմիչ*, 65

Միքայել Թ Պալեոլոգոս,
Բյուզանդիայի կայսր (1294-1320), 29, 34

Միքայել հրեշտակապետ, 173, 185, 196, 200, 218

Մուին ալ Դին Սուլեյման, *տե՛ս*
Փարվանա

Մուլայ, *մոնղոլ զորապետ*, 122-125, 159, 160

Մուհամադ Խուդաբանդա, *տե՛ս*
Օլջեյթու

Մուհամեդ Իսան, *տե՛ս* Թագուդար
Մուֆադդալ իբն Աբի ալ Ֆադայի,
դպրոցի պատմիչ, 162

Յ

Յակոբ Ա Կլայեցի, *կաթողիկոս*
Անենայն Հայոց (1268-1286), 151
Յոսատաշ (Եվստաքոս) Գրանյե,
բարոն (Երուսաղեմի
թագավորությունում), 146, 147

Ն

Նաբուգոդոնոսոր Բ, Նոր-
Բաբելոնյան (քաղղեական)
թագավորության արքա (մ . թ . ա .
605-562), *տե՛ս* Գիրք առաջին, ծ .
58, 61, 69

Ներսես՝ Լևոն Բ թագավորի որդի,
156, 230

Ներսես Պալիանցի, 160

Նիկեփորոս Բ Փոկաս, *Բյուզանդիայի*
կայսր (963-969), 86

Նիկոլ(ա) Ֆակո(ն) դը Տուլ (Նիկոլաս
Ֆակոն), 5, 11, 23, 39, 44, 48,
169, 189, 202

Նիկողայոս, *տե՛ս* Թագուդար

Նիկողայոս Դ, *Հռոմի պապ (1288-*
1292), 197, 198

Նոյ նահապետ, 59, 60

Նուբեդդին (Նուբադին) իբն Չանգիի,
տե՛ս Գիրք չորրորդ, ծ . 411, 191

Ծ

Շիրկուհ, *տե՛ս* Գիրք չորրորդ, ծ . 412,
191, 192

Չ

Չադաթայ, *Չինգիզ խանի*
որդի, Չադաթայի ուլուսի
հիմնադիր, 99, 102, 137, 138, 141,
142, 160

Չապար, *Չինգիզ խանի սերունդի*
ներկայացուցիչ, տե՛ս Գիրք
երրորդ, ծ . 219, 375, 101, 132,
133, 141, 142, 163

Չինգիզ խան
(Թեմուչին), *Մոնղոլական*
կայսրության հիմնադիր, 24, 25,
64, 67, 92-97, 119, 131, 136-141,
146, 148, 160, 212

Պ

Պետրոս առաքյալ, 175, 189, 198

Պիլարդու (Բիլարդու), *մոնղոլ զորա-*
պետ, 41

Պոդոս առաքյալ, 47, 64, 130, 197, 211

Ջ

Ջալադին, Ջալալ ալ Դին (Ջալալեդ-
դին) Մանգրուռնի, *խորեզմշահ*
(1220-1231), 82, 83, 89

Ջովաննի Պլանո Կարպինի,
ֆրանցիսկյան միսիոներներ և
անապարհորդ, 66

Ջուան դը լա Լիմնիատ, *տե՛ս* Գիրք
երրորդ, ծ . 201, 100, 140

Ջուլի, Չինգիզ խանի որդի, *Ջուլիի ուլուսի հիմնադիր, տե՛ս Գիրք երրորդ, ծ. 184, 193, 141, 142, 145, 146*

Ռ

Ռայմոն դը Պիիս, *Կղեմես Ե պապի նվիրակ, 41, 42*

Ռայմոնդ-Ռուբեն, *Լևոն Ա թագավորի եղբոր թոռ, Անտիոքի իշխան (1216-1219), 200*

Ռաշիդ ալ Դին (Ռաշիդ ադ Դին), *Իլխանության պետական գործիչ և պատմիչ, 24, 136, 137, 144*

Ռիտա՝ Լևոն Բ թագավորի դուստր, 29, 34

Ռոբեր Մագուար, *տե՛ս Գիրք չորրորդ, ծ. 508, 200*

Ռոբեր (Ըռօպերտ)՝ *Թիլ Համսոնոյ տեր, 200*

Ռոբեր՝ Լուի Թ-ի եղբայր, 192

Ռոմանոս Դ Դիոգենես, *Բյուզանդիայի կայսր (1067-1071), տե՛ս Գիրք երկրորդ, ծ. 121, 80, 85*

Ռոջեր Ուենդովեր, *անգլիացի ժամանակագիր, 10*

Ռուբեն Գ (Ռուբեն՝ Ստեփաննի որդի), *Կիլիկիայի Հայոց իշխան (1175-1187), 70-72*

Ռուբինյաններ, 28, 47, 72, 157

Ս

Սաբադա (Բաատուր), *տե՛ս Սուբետեյ Բաատուր*

Սալադին (Սալահեդդին), *Ալյուբյան ղեկավարի հիմնադիր, Եգիպտոսի և Սիրիայի սուլթան*

(1169/1174-1193), 169, 191, 192, 196

Սամադար, *մոնղոլ զորապետ, 154, 155, 157*

Սամուէլ Անեցի, 10, 31

Սարակոն, *տե՛ս Շիրկուհ*

Սարգիս ամիրսպասալար, *Իվանե Մխարգրձեղու հայր, 138*

Սարգիս վանական, 143

Սարտաք, *Բայթու խանի որդի, Ոսկե Հորդայի խան (1256-1257), 143*

Սարուհան բեյ՝ Ալպագու բեյի որդի, *Սարուհան (Սարուխան) բեյլիկի հիմնադիր, 74*

Սելջուկ, *Սելջուկյանների նախահայր, 80, 86*

Սիբիլ (Սպիլ)՝ Հերոլմ Ա թագավորի դուստր, 145

Սմբատ Գունդուստապլ (Սմբատ Սպարապետ), 15, 18-20, 22, 26, 66, 102, 103, 116, 142, 148, 150, 193

Սմբատ, *թագավոր Հայոց (1296-1298), 33, 159, 230, 233, 234, 236*

Ստեփաննե, Ռուբինյան իշխան, 70

Ստեփանոս Կրակցի, *արքեպիսկոպոս Տարսնի, 72*

Ստեփանոս Տարոնեցի (Ասողիկ), 73

Սուբետեյ Բաատուր, *տե՛ս Գիրք երրորդ, ծ. 186, 137*

Սուլեյման (Սուլեյմանշահ), *Ռումի*

Սելջուկյան սուլթանության

հիմնադիր (1078-1086), տե՛ս

Գիրք երկրորդ, ծ. 131, 81, 87, 88

Սուլթան Ահմեդ, *տե՛ս Թագուդար*

Սունկուր ալ Աշկար, *Գիրք երրորդ, ծ. 278, 112, 113, 149*

Վ

Վասիլ Երկինք՝ Հեթում Կոռիկոսցու
քարտուղար, 31
Վարդան Արևելցի, 147

Տ

Տայչու, *մոնղոլ զորապետ*, 154
Տարաքայ՝ Բայդու իլխանի հայր, 158
Տիգրան Բ, Հայոց *արքայից արքա* (մ.
թ. Ա 95-55), 70
Տոլույ՝ Չինգիզ խանի որդի, *տե՛ս*
Գիրք երրորդ, ծ. 184, 137
Տոքտայ, *Ոսկե Հորդայի խան* (1291-
1312), 102, 142
Տուդրիլ բեյ, *Մեծ Սելջուկյանների*
դինաստիայի հիմնադիր (1038-
1063), 86

Ու

Ուեդեմ Առադ, *Եթովպիայի կայսեր*
(1299-1314), 199
Ուրուկ (Էրոկ) Խաթուն՝ Օլջեյթու
իլխանի մայր, 210, 238

Փ

Փարվանա (Մուին ալ Դին
Սուլեյման), *բարձրաստիճան*
պաշտոնյա և կառավարիչ Ռումի
սելջուկյան սուլթանությունում,
տե՛ս Գիրք երրորդ, ծ. 287, 113,
114, 151, 152

Ք

Քայդու, *Չաղաթայի ուլուսի*
կառավարիչ, 160
Քեդաթուն, *տե՛ս* Գալխաթու,
Քիթբուդա, *մոնղոլ զորապետ*, 109,
110, 145-147, 169
Քիթբուդա, *տե՛ս* Ալ Մալիք Ալ Ադիլ
Չայն ալ Դին Քիթբուդա,

Քիփչակ (Սայֆ ալ Դին Քիփչակ),
Դամասկոսի նայիր (1297-1299),
121, 124, 125, 159

Քուբիլայ (Խուբիլայ, Կուբլայ) խան,
Մոնղոլական կայսրության
տիրակալ (1260-
1294), *Չինաստանի Յուան*
դինաստիայի հիմնադիր և
առաջին կայսր (1271-1294), 26,
100, 109, 111, 118, 140, 141, 163
Քուլթույ Խաթուն՝ Թագուդարի
իլխանի մայրը, 157

Օ

Օլջեյթու (Խարպանդա), *իլխան*
(1304-1316), 40, 163, 198
Օշին, *թագավոր Հայոց* (1308-1320),
36, 41-43, 156, 157
Օշին, *պալլ Հայոց, Կոռիկոսի տեր,*
Հեթում Կոռիկոսցու հայր, 18-20,
26, 27, 145
Օշին, *պալլ Հայոց, Բասվրիայի կոմս,*
Հեթում Կոռիկոսցու որդի, 36, 43,
71
Օշին, *Հեթում Կոռիկոսցու եղբայր*, 29
Օգոստոս Օկտավիանոս, 76

Ֆ

Ֆաթիմա՝ Մուհամմադ մարգարեի
դուստր, 191
Ֆիլիպ Դ, *Ֆրանսիայի թագավոր*
(1285-1314), 41, 198
Ֆիմի՝ Լևոն Բ թագավորի դուստր,
152
Ֆիմի՝ Հեթում Ա թագավորի դուստր,
147
Ֆուշեր Շարտրացի, *Ժամանակագիր*,
88

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ա

Աբբասյան խալիֆայություն, 191
 Աբխազիայի թագավորություն,
 Աբխազիա, 60, 78, 133
 Ադրյաման, 70
 Ադրբեջան, 163
 Ազովի ծով, 56, 67
 Ալամանք, 101, 102, 193
 Ալամուտ, բերդ Պարսկաստանում,
 144
 Ալանիա, 60
 Ալբիստան (Էլբիստան, Ալյասաթ)
 քաղաք, 152
 Ալեքսանդր քաղաք, տե՛ս Դերբենդ
 Ալեքսանդրետ (Իսկանդերուն,
 Սկնդրոն), քաղաք Հայոց ծոցի
 արևելյան ափին, 159
 Ալեքսանդրիա, քաղաք և նահանգ
 Եգիպտոսում, 172-174, 195
 Ալթայ, 137
 Ալկոն երկիր, տե՛ս Գիրք երրորդ,
 ծ. 258, 109, 146
 Ալդուի երկիր, տե՛ս Գիրք երրորդ,
 ծ. 258, 146
 Ալմալիք քաղաք, տե՛ս Գիրք երրորդ,
 ծ. 191, 98, 103, 138
 Ականց անապատ, 162
 Ակրա (Աքքա), Երուսաղեմի
 թագավորության մայրաքաղաք
 1187 թվականից հետո, 31, 170,
 193, 197
 Ադվանք, Ադվանից աշխարհ, 142,
 146
 Ամուդարյա գետ, 67, 68

Այաս, քաղաք և նավահանգիստ
 Կիլիկիայում, 35, 36, 42, 130,
 162, 211, 238
 Այդինյանների բեյլիկ, 74
 Այլուբյանների պետության, տե՛ս
 Եգիպտոսի և Սիրիայի
 սուլթանություն
 Այնթապ (Անթեպ), 154
 Այնջալուտ (Այն Ջալուտ), վայր
 Պաղեստինում, 110, 147, 148
 Անամուռ, քաղաք և բերդ
 Իսալիիայում, 31, 71
 Անավարզա, քաղաք և բերդ
 Կիլիկիայում, 41, 70
 Անատոլիա, 22, 70-74, 87, 89, 142,
 152, 153
 Անգլիա, 170, 192, 193, 198
 Անդրիորդանան, 75
 Անտիոք (Ասորվոց) քաղաք և
 նահանգ, 21, 28, 29, 47, 55, 64,
 73, 77, 81, 82, 84, 85, 88, 89, 108,
 112, 125, 145, 148, 150, 170, 185,
 186, 200, 201, 207, 208, 218, 219
 Անտիոքի իշխանապետություն, 21,
 28, 145, 200
 Անտիոքի նավահանգիստ, տե՛ս
 Սուրբ Սիմեոնի նավահանգիստ
 Ապամեա (Աֆամեա), քաղաք
 Սիրիայում, 186, 201, 219
 Առադուս (Առվադ, Ռուադ,
 Տարտուս) կղզի, 161, 125, 180,
 214, 215
 Առաջավոր Ասիա, 39
 Ասիա, 15, 56, 60, 76, 78-82, 86, 97-99,
 101, 133, 182

Ասորեստան, Ասորական
 կայսրություն, 69, 70, 75
 Ասորախան, 68
 Ավինյոն, քաղաք Ֆրանսիայում, 199
 Ավստրիա, Ավստրիայի դքսություն,
 101, 109
 Ատալիա (Յատալիա, այժմ՝
 Անթալիա), 62, 70
 Ատանա (Ադանա), 20, 42,
 Արաբական խալիֆայություն, 47, 75
 Արաբիա, 62, 191
 Արաբիայի (Արաբական) անապատ,
 64, 167
 Արարատ լեռ, 59, 205
 Արգելված քաղաք (Պեկինում), 140
 Արևելյան Հռոմեական կայսրություն,
 տե՛ս Բյուզանդիա
 Արևմտյան Սիա (պետություն), 136
 Արցախ 34
 Արքա, տե՛ս Ակրա
 Աֆամեա, տե՛ս Ապամեա
 Աֆրիկա, 191, 195, 199

Բ

Բաալբեկ, քաղաք Լիբանանում, 167,
 190
 Բաբելոն (1), տե՛ս Բաղդադ, տե՛ս
 Գիրք առաջին, գլուխ XI
 Բաբելոն (2), տե՛ս Կահիրե, տե՛ս
 Գիրք երկրորդ, ծ. 163
 Բալասիան, տե՛ս Բաղախշան
 Բալխաշ լիճ, 137
 Բալջունա լիճ, 136
 Բաղախշան, տե՛ս Գիրք առաջին,
 ծ. 24, 57, 68
 Բաղդադ, 61, 69, 78-80, 103, 105-107,
 121
 Բայկալ լիճ, 137
 Բանիաս, քաղաք Սիրիայում, 200

Բաշնիք գյուղ, 70
 Բառադա, գետ Սիրիայում,
 Բարբարիա, տե՛ս Գիրք չորրորդ,
 ծ. 448. 172, 184, 195, 217
 Բարձրբերդ, բերդ Հյուսիսային
 Կիլիկիայում, 42, 159
 Բարձր Հայք, 140
 Բարքա, նահանգ Բարբարիայում,
 195
 Բելապայս, տե՛ս Եպիսկոպիի
 Աստվածամոր վանք,
 Բեհեննի (այժմ՝ Բեննի) քաղաք, 70
 Բելթեհեն, 110
 Բելթսան (այժմ՝ Բելթ Շեան), քաղաք
 և բերդ Երուսաղեմի
 թագավորությունում, 84
 Բելժիան լեռ (կամ լեռնաշղթա) և
 անապատ, տե՛ս Գիրք երրորդ,
 ծ. 164, 95-97, 103, 136, 137, 204
 Բելֆոր (Բոֆոր), բերդ Երուսաղեմի
 թագավորությունում, 110, 146,
 147

Բեյրութ, 63
 Բիսուն լեռ, տե՛ս Գիրք առաջին, ծ. 68,
 62, 70
 Բյուզանդիա, Արևելյան Հռոմեական
 կայսրություն, 29, 47, 70, 73, 75,
 84, 86, 196
 Բոմբեյ, 68
 Բոֆոր, տե՛ս Բելֆոր
 Բրիկիա, տե՛ս Փռյուզիա
 Բութանիա, տե՛ս Գիրք առաջին,
 ծ. 84, 63, 74
 Բուլղարիայի թագավորություն, 101
 Բուխարա, 58, 141

Գ

Գազա քաղաք, 34, 63, 122, 124, 127

Գագիփաշա, քաղաք Թուրքիայում, 73
 Գալիլեա, 84, 147
 Գանգրա (այժմ՝ Չանքըրը)
 Գերմանապոլիս պաֆագոնյան, տե՛ս Գիրք առաջին, ծ. 87, 74
 Գանսու, գավառ Չինաստանում, 136
 Գառչանգ, տե՛ս Քոչոյի իդիքուտություն
 Գաուր, վայր Երուսաղեմի մոտ, 125
 Գեհոն գետ, 172
 Գերդկուհ (Գիրդկուհ), բերդ
 Պարսկաստանում, 144
 Գերմանապոլիս իսավրյան (Ժեռմանիկ), տե՛ս Գիրք առաջին, ծ. 87, 74
 Գերմանապոլիս պաֆագոնյան, տե՛ս Գանգրա
 Գիդոնա, գյուղ Գալիլեայում, 147
 Գուրգանջ, Խորեզմշահերի պետության մայրաքաղաք, 67

Գ

Դադա, տե՛ս Կակուն
 Դամասկոս, 47, 64, 75, 76, 83, 107, 108, 115, 121, 124-128, 153, 155, 159, 160, 170, 186, 187, 194, 206, 207, 219
 Դամիետա (Հին Դամիետա, Դումյատ), քաղաք և նահանգ Եգիպտոսում, 172, 173, 195, 196
 Դայդու (Դադու), տե՛ս Ժոնգդու
 Դանուբ գետ, 67
 Դաշտային Կիլիկիա (Կիլիկյան հարթավայր), 34, 161, 200
 Դարդանեի նեղուց, տե՛ս Հելլեսպոնտոս

Դարպասակ, բերդ Կիլիկիայի և Սիրիայի սահմանային տարածքում, 113, 145, 149, 154
 Դեղին ծով, 22
 Դենիզլի, քաղաք Թուրքիայում, 73
 Դերբենդ, 59, 68, 133, 138, 143, 152, 157, 163
 Դիարբեքիր նահանգ, 69, 70
 Դվին, 191
 Դումյատ (Տամիաթ), տե՛ս Դամիետա
 Դուռ (Սիրիական), 148

Ե

Եգիպտոս, Միսր, Մսր, 20, 32, 45, 70, 120, 155, 172-174, 191, 197, 199, 215
 Եգիպտոսի և Սիրիայի թագավորություն (սուլթանություն), 26, 27, 35, 45, 70, 107, 110-115, 117, 121, 123, 126, 133, 145, 147-149, 151, 153-155, 158, 159-182, 187, 188, 190, 192, 194, 195, 198, 199, 208, 214, 216, 236
 Եգիպտոսի անապատ, 63, 122, 206
 Եթովպիա, Եթովպիայի կայսրություն, 183, 199, 216
 Եկեղյաց գավառ, 140
 Եպիսկոպիի Աստվածամոր վանք (Պիսկոպիի Տիրամոր արքայություն), Պրեմոնտրե միաբանության արքայություն Կիպրոսում, 5, 35, 131, 162, 189, 211
 Եվրասիա, 17
 Եվրոպա, 6, 9, 11, 17, 22, 27, 28, 30, 38, 42, 48, 64, 190, 191
 Երզնկա, 89, 140

Երկաթե դուռ (Երկաթե
Դարպասներ) քաղաք, տե՛ս
Դերբենդ
Երկրորդ Հայք, 46, 62, 63, 70
Երուսաղեմ, 34, 47, 61, 64, 70
Երուսաղեմի թագավորության, 28,
31, 32, 75, 83, 108, 179, 186, 188,
194, 197, 220
Եփեսոս (Եփեսոն) քաղաք, տե՛ս
Գիրք առաջին, ծ. 83, 63, 74
Եփրատ գետ, 34, 61-63, 70, 83, 89,
116, 124-126, 129, 155, 161, 209
Եփրատացիք, 149

Ձ

Չմյուռնիա, 74

Է

Էգեյան ծով, 74,
Էթիլ գետ, 56, 67, 68
Էբրուս լեռ, 60
Էրզրում (Կարին), 98, 140

Թ

Թաբոր, լեռ Պաղեստինում, 147
Թալաս (Թառազ), գետ
Ղազախստանում և
Ղրղզստանում, 65
Թայ (Թաիլանդ), 67
Թավրիզ, 59, 82, 109, 118, 205
Թարսա, Թարսայի
թագավորություն, տե՛ս Գիրք
առաջին, ծ. 3, 14, 54, 55, 65-67,
99, 138, 204,
Թերեք գետ (Թերքն Եթիլ), 146
Թիլ (Թիլ Համուուն), բերդ Հարավ-
արևելյան Կիլիկիայում, 159, 200
Թոռնական (Թոռնեական,
Թուռնեական), բերդ
Վասպուրականում, 73

Թուրքաց երկիր, Թուրքաց
թագավորություն, 46, 59, 60, 62,
63, 71, 72, 82, 83, 99, 100, 103,
113, 204

Թուրքիա, 70, 75

Թուրքեստան, Թուրքեստանի
թագավորություն, 14, 54, 55, 65,
78, 83, 98, 101, 132, 133,

Թյուրքիստան քաղաք, տե՛ս Գիրք
առաջին, ծ. 7, 67

Ժ

Ժերմանապոլիս, տե՛ս
Գերմանապոլիս
Ժոնգ, Ժոնգդու, քաղաք
Չինաստանում, տե՛ս Գիրք
երրորդ, ծ. 211, 100, 132, 140,
141, 163

Ի

Իզնիկ, տե՛ս Նիկիա
Իլխանություն (Պարսկաստանի
մոնղոլական խանություն), 24,
71, 148, 151, 153, 154, 157, 158,
160
Իոնիա, պատմական մարզ
Անատոլիայի Էգեյան ափի
կենտրոնական մասում, 74
Իսավրիա, տե՛ս Սավրիա
Իսրայել, 75, 84, 147
Իրան, 67, 68, 69, 137
Իրաք, 69, 148

Լ

Լաթաքիա, քաղաք և նավահանգիստ
Սիրիայում, 200
Լամբրոն, բերդ Արևմտյան
Կիլիկիայում, 36, 41, 140
Լա Շամել, տե՛ս Հոմս

Լատինական Արևելք, 29, 85, 90, 139,
190, 191, 199

Լևանտ, 217

Լիկ քաղաք, Լիկի

Լա(յ)ոդիկեա՝(Լա(յ)ոդիկեա՝
Լիկում/Լիկոս/Լիկ գետի վրա,
տե՛ս Գիրք առաջին, ծ. 81, 73,
219

Լիբանան երկիր, 75, 146, 147, 181,
190, 201, 220

Լիբանան լեռ, 64, 123, 186

Լիբիա, 195

Լիկա(յ)ոնիա,տե՛ս Գիրք առաջին,
ծ. 75, 63, 71, 77

Լիմասոլ, քաղաք Կիպրոսում, 140

Լիմնատիս, գյուղ Կիպրոսում, 140

Լոթարինգիա, 87, 191

Խ

Խազարիա, 101, 142

Խանքալիք, տե՛ս Ժոնգրու

Խաչեն, 23

Խառան, 61

Խենտի լեռնաշղթա, 136

Խորասան, 79, 115

Խորեզմ, Խորեզմի թագավորություն,
55, 56, 67, 82, 89, 90, 102, 142

Խորին Ասիա, 56, 59, 68, 133, 205

Կ

Կաթայ, Կաթայի թագավորություն,
Չինաստանի հյուսիսային
մասի՝ միջնադարյան
Եվրոպայում ընդունված
անվանումը, 53, 54, 64, 65, 99,
100, 132, 136, 203, 204

Կալիկադոս գետ, 72

Կահիրե (Բաբելոն), 90, 122, 152, 153,
160, 163, 166, 170-172, 174, 180,
181, 194, 195, 197, 215

Կամբեյ քաղաք, 57, 68

Կանչի, բերդ Հյուսիս-Արևելյան
Կիլիկիայում, 19, 29

Կայսերի, տե՛ս Կեսարիա
(Կապադովկյան)

Կանեստ, բնակավայր Սիրիայում, 122

Կապադովկիա, 63, 77, 81, 87, 152

Կապան, բերդ Հյուսիս-Արևելյան
Կիլիկիայում, 159

Կասպից ծով, 55, 56, 58, 59, 141, 144,
205

Կաստամոն (Կաստամոնու, Քաս-
տամոնու) քաղաք

Պաֆլագոնիայում, 74

Կարակորում, Մոնղոլական
կայսրության մայրաքաղաք,
140, 142, 143

Կենտրոնական Ասիա, 65-67

Կեսարիա (Կապադովկյան), 63, 71,
139, 152, 153

Կեսարիա (Պաղեստինյան), 147

Կզըլ Կում անապատ, 67

Կիլիկիա, 5, 7, 19, 40, 41, 44, 46-48,
62, 64, 66, 71, 77, 80, 86, 142,
148, 149, 162, 197

Կիլիկիայի (և Բսավրիայի) Հայոց
թագավորություն, Հայոց
թագավորություն,
Միջերկրածովյան Հայաստան,
Կիլիկյան Հայաստան, 10-12, 15,
16-18, 21, 22, 26, 29, 32, 37, 36,
40, 42, 44, 46, 47, 64, 66, 70-72,
77, 107, 130, 131, 144, 145, 147,
154, 158, 160, 162, 185, 197, 198,

200, 205, 206, 210-213, 217, 218,
231, 235-237, 239

Կիպրոս կղզի, Կիպրոսի
թագավորություն, 5, 17, 19, 23,
28-30, 32-34, 36-38, 40-43, 62,
77, 85, 87, 100, 125, 131, 140,
161, 162, 179, 180, 181, 184, 185,
193, 200, 213-215, 218, 231, 239

Կիսիտուն գավառ, տե՛ս Գիրք
առաջին, ծ. 82, 83, 63, 74

Կիտանների կայսրություն, 64

Կիրենայիկա, 195

Կյուղնոս, գետ Կիլիկիայում, 200

Կոմանիա, Կոմանիայի
թագավորություն, 55-57, 101,
102, 111, 112, 132

Կոմբայոթ քաղաք, տե՛ս Կամբեյ

Կոնիա քաղաք, 63, 71

Կոնստանտիա (Կոնստանս), 85

Կոռիկոս, 10, 12, 19, 27, 31, 32, 43, 71,
145, 189, 211

Կոստանդնուպոլիս, 34, 63, 77, 184,
217, 233

Կովկաս, 56, 59, 98, 137, 138, 146, 205

Կրակ դը Մոնրեալ, բերդ Երուսաղեմի
թագավորությունում, տե՛ս
Գիրք առաջին, ծ. 93, 63, 75, 171,
194

Կուբա (Գուբա), քաղաք (այժմ՝
Ադրբեջանում), 163

Կուպա, բերդ Իսադրիայում, 31, 71

Հ

Հալեպ (Հալբ), Հալեպի
ամիրայություն, 47, 64, 83, 89,
107, 108, 112, 119, 145, 149, 154,
161, 162, 168, 180, 191, 206, 207,
214, 215

Համա, քաղաք և գավառ Սիրիայում,
186, 201, 219

Համադանի հարթավայր, 144

Համշեն գավառ, 60, 61

Համուս, բերդ Հարավ-արևելյան
Կիլիկիայում, 159

Հայաստանի հարթավայր, տե՛ս
Դաշտային Կիլիկիա

Հայոց թագավորություն, Հայոց
աշխարհ (Մեծ Հայք), 58, 59, 60,
62, 68, 74, 75, 82, 141, 142, 155,
155, 157, 204: 205,

Հայոց ծոց, 42, 159

Հաշիշյանների երկիր, 105, 144, 167

Հաջար Շաղլան, տե՛ս Ռոշ Գիյոմ

Հելլենսպոնտոս (Դարդանելի) նեղուց,
199

Հեռավոր Արևելք, 66

Հերակլեա (Առակլի, Արակլի, այժմ՝
Էրեղլի), քաղաք Անատոլիայում,
139

Հերմես քաղաք, տե՛ս Հորմուզ

Հին Ուրգենչ, տե՛ս Գուրգանջ

Հինդուկուշ, 68

Հնդկական ծով (օվկիանոս), 57, 141

Հնդկաչին թերակղզի, 67

Հնդկաստան, Հնդկաստանի թագա-
վորություն, 54, 57, 58, 62, 67,
68, 102, 136, 141, 142

Հնդկաստանի անապատ, 55, 57

Հոմս, քաղաք և գավառ Սիրիայում,
83, 116, 121-123, 127, 154-160,
171, 198

Հորդանան գետ, 84, 161

Հորդանան երկիր, 75

Հորմուզ (Օրմուզ) քաղաք, 57, 68

Հոռոս կղզի, 77

Հոռմ, 5, 11, 31, 61, 76, 100, 165, 193,
197-199, 201, 202, 206
Հռոմկլա, 32, 70, 145, 194
Հունական ծով (Միջերկրական ծով)
5, 56, 62-64, 68, 172
Հունաստան, Հունաց աշխարհ, 61,
62
Հունգարիայի թագավորություն, 101,
132
Հուռչեն, գավառ Չինաստանում, 138

Ղ

Ղազախստան, 65, 67, 141
Ղրղզստան, 65, 67, 141
Ղիչաղական (Կո(ւ)մանական)
տափաստան, 67

Մ

Մալաթիա (Մելիտենե), 70, 180, 214
Մալոս (Մլոն, Վաներ),
նավահանգիստ Կիլիկիայում, 41
Մանագլերտ, 86
Մանգի, տե՛ս Գիրք առաջին, ծ. 1, 64
Մանիսա քաղաք, 74
Մանիոն, բերդ Իսավրիայում, 19, 31,
71
Մանջուրիա, 64, 141
Մանսուրա(հ), քաղաք Եգիպտոսում,
192
Մառուկապան (Մառիի լեռնանցք),
լեռնանցք Արևելյան
Կիլիկիայում, 20, 21, 148
Մասիաֆ,բերդ Սիրիայում, 144, 190
Մարաղա քաղաք, 61, 78
Մարաշ, 70, 145
Մարաստան, Մարաց
թագավորություն, 59, 59, 141,
205
Մարաց լեռներ, 61

Մարգատ, բերդ Սիրիայում, 186, 200,
219
Մարդին քաղաք և նահանգ, 62, 70,
80
Մարոկկո, 195
Մելիտենե, տե՛ս Մալաթիա
Մեծ անապատ, տե՛ս Գիրք առաջին,
ծ. 67, 56
Մեծ Ասիա, 56, 59, 68, 78, 82, 89, 98,
132, 133, 138, 205
Մեծ Լյառ, տե՛ս Կիտանների
կայսրություն
Մեծ ծով, 56, 60, 66, 69, 133,
Մեծ Հայք, տե՛ս Հայոց
թագավորություն, Հայոց
աշխարհ
Մեծն Անտիոք, տե՛ս Անտիոք
(Ասորվոց),
Մեսոպոտամիա (Միջագետք),
Միջագետքի թագավորություն,
61-63, 70, 77, 80, 83, 206
Միտիգոն, 19
Միջերկրական ծով տե՛ս նաև՝
Հունական ծով
Միջերկրածովյան Հայաստան, տե՛ս
Կիլիկիայի (և Իսավրիայի)
Հայոց թագավորություն
Միջին Ասիա, 141, 143, 160
Միսր նահանգ / քաղաք (քաղաքի
մաս), տե՛ս Գիրք չորրորդ,
ծ. 452,456, 172, 173, 195
Մլին վանք, 72
Մծբին, տե՛ս Նիսիբիս
Մոդուլիստան, խանություն
(ներառում էր Կենտրոնական
Ասիայի և Թուրքեստանի որոշ
տարածքներ), 65

Մոնղոլական կայսրություն, 24, 25,
28, 45
Մոնղոլիա, 64, 65, 136, 137, 140, 142,
143
Մոսուլ, 61, 88, 98, 133
Մուղան գավառ, Մուղանի դաշտ, 61

Յ

Յանջին, տե՛ս Ժոնգոլ
Յասի Չիմեն, բնակավայր Երզնկայի
մոտ, 89
Յարմուք գետ, տե՛ս Գիրք երկրորդ,
ծ. 105, 84
Յուան կայսրություն, 140

Ն

Նեապոլ, 39
Նեղոս գետ, 172, 173, 178, 195, 197
Նիկիա քաղաք, տե՛ս Գիրք առաջին,
ծ. 85, 63, 74, 88
Նիշապուր, 141
Նինվե, 61, 129, 209
Նիսիբիս քաղաք (Մծբին), տե՛ս Գիրք
առաջին, ծ. 68, 70,
Նոր Բաբելոնյան թագավորություն,
69
Նոր Դամիետա, 173
Նուբիա, Նուբիայի
թագավորություն, 172, 199, 216
Նփրկերտ, 139

Շ

Շահ Արմենների ամիրայությունը, 89
Շամ, Շամի (Դամասկոսի) նահանգ,
Շամի երկիր, տե՛ս Գիրք
առաջին, ծ. 94, 47, 64, 75
Շենսի, գավառ Չինաստանում, 136
Շիզար, բերդ Սիրիայում, 186, 201
Շիրազ, 59

Ո

Ոսկե Հորդա (Ջուջի ուլուս), 141,
142, 148, 153, 158, 163

Չ

Չաղաթայի ուլուս, Մոնղոլական
կայսրության մաս՝ խանություն,
138, 141, 142, 160, 163
Չինաստան, 5, 14, 22, 64-67, 138,
140, 141, 145
Չիտա քաղաք, 136
Չմանկատուկ, վայր Երզնկա և
Կարին քաղաքների միջև, 22, 23
Չունցին, քաղաք Չինաստանում, 145

Պ

Պամփիլիա (Պամֆիլիա), 71, 73, 74
Պաղեստին, 34, 47, 64, 84, 89, 109,
147, 160, 161, 191, 194, 195
Պաղրաս, բերդ Կիլիկիայի և
Սիրիայի սահմանային
տարածքում, 154
Պապեռոն, բերդ Արևմտյան
Կիլիկիայում, 19
Պարսից ծոց, 68
Պարսկաստան, Պարսից թագավո-
րություն, 55-57, 58-68, 71, 77-82,
85, 86, 89, 101, 105, 106, 108,
109, 124, 133, 141, 144, 148, 160,
204, 207
Պարսկաստանի մոնղոլական
ուլուս, տե՛ս Իլխանություն
Պաֆլագոնիա, 63, 74
Պեկին, 140
Պեհեսնի բերդ, 145, 149
Պիսիդիա, տե՛ս Գիրք առաջին, ծ. 83,
74

Պիսկոպիի Տիրամոր արքայություն,
տե՛ս Եպիսկոպիի
Աստվածամոր վանք
Պիր, քացաք Եփրատի ափին, տե՛ս
Գիրք երրորդ, ծ. 355, 126, 161
Պոնտոս 74
Պուատիե, քաղաք Ֆրանսիայում, 39,
40, 189
Պոսենի դաշտ, տե՛ս Գիրք երկրորդ,
ծ. 105, 77, 84
Պրեմոնտրե միաբանության վանք
Կիպրոսում, 5, 35, 131, 162, 189,
211
Պունառ, բերդ Իսավրիայում, 31, 71

Ջ

Ջահան, գետ Կիլիկիայում և
Կապադովկիայում, 152, 160
Ջանիկ, գավառ Թուրքաց
թագավորությունում, 63, 74
Ջենովա, 41, 197
Ջուլիի ուլուս, տե՛ս Ոսկե հորդա

Ռ

Ռաքքա, բերդ և քաղաք Սիրիայում,
83, 89, 126, 161
Ռևել, գետ Սիրիայում, 186, 219
Ռոմանիա, տե՛ս Գիրք երկրորդ,
ծ. 108, 77, 85
Ռապան բերդ, 145, 149
Ռոգետ (Ռաշիդ), քաղաք և նահանգ
Եգիպտոսում, 172
Ռոշ Գիյոմ (Հաջար Շաղլան), բերդ
Հարավ-արևելյան Կիլիկիայում,
159
Ռուբինյանների
իշխանապետություն, 72

Ռումի սելջուկյան սուլթանություն,
22, 26, 71, 72, 87-89, 139, 140,
151, 154, 157, 158
Ռումմանա գյուղ, 153
Ռուսաստանի Դաշնություն, 136
Ռուսիայի թագավորություն, 56, 101,
102, 111

Ս

Սալամիս, տե՛ս Կոնստանտինա
Սալեմիս քաղաք, տե՛ս Մելինոն
Սամարղանդ, 58, 141
Սայիտ, նահանգ Եգիպտոսում, 172
Սասուն լեռ, 62
Սավրիա (Իսավրիա), տե՛ս Գիրք
առաջին, ծ. 78, 10, 19, 26, 31, 43,
44, 63, 71-74
Սարա(յ), Կոմանիայի
թագավորության մայրաքաղաք,
57, 132
Սարխադ (Սալխադ), բերդ
Սիրիայում, 171
Սարվանդիքար, բերդ Հարավ-
Արևելյան Կիլիկիայում, 159
Սարուհան (Սարուխան) բելլիկ, 74
Սելեկիա (Կալիկադոնոսի) քաղաք և
բերդ, տե՛ս Գիրք առաջին, ծ. 79,
72, 73, 150
Մելինոնտ (Մելինոս, Մելինուս, Մու-
լունդ, Մուլունտ), տե՛ս Գիրք
առաջին, ծ. 79, 63, 73
Մենտ Օլբանգ վանք (Անգլիա), 10
Սև լեռ (Ամանոս), 70
Սև ծով, տե՛ս Մեծ ծով,
Սիամ, Թաիլանդի նախկին
անվանում, 67
Սիբա, վայր Դերբենդի մոտ, 133

Միդոն, քաղաք և բերդ Երուսաղեմի
 թագավորությունում (այժմ՝
 Սայդա), 110, 146, 147
 Միլվան գավառ, 70
 Միմ, 54, 67
 Միմար լեռ, տե՛ս Գիրք առաջին,
 ծ. 16, 62, 69
 Մինջար, լեռնաշղթա Միջագետքում,
 69, 70
 Միս, Կիլիկիայի և Իսադրիայի Հայոց
 թագավորության մայրաքաղաք,
 19, 26, 139, 143
 Միրիա, Միրիայի թագավորություն,
 27, 31, 33, 34, 45, 63, 64, 69, 75-
 77, 83, 90, 107-113, 115, 116,
 121, 124, 125-127, 144, 145, 147-
 149, 153, 160, 161, 164, 165, 167,
 169-174, 176, 177-185, 191, 194,
 195, 200, 206, 207, 215, 218, 219,
 Սկնդրոն, տե՛ս Ալեքսանդրետ
 Սյունիք 34
 Սորլաք գավառ, 106
 Սպահան, 58, 141
 Սպիտակ կիրճ, վայր
 Կապադովկիայում, տե՛ս Գիրք
 երրորդ, ծ. 288, 113, 152
 Սուդան, 195
 Սուեդիա (այժմ՝ Սամանդադ), տե՛ս
 Սուրբ Սիմեոնի նավահանգիստ
 Սուր, 125
 Սուրբ Երկիր, 21, 38, 46, 147, 164,
 165, 170, 174-177, 179, 182, 183,
 188, 189, 192, 193, 199, 206, 216,
 217
 Սուրբ Ժորժի նեղուց, տե՛ս
 Հելլեսպոնտոս (Դարդանելի)
 նեղուց
 Սուրբ Յակոբ եկեղեցի (Միս), 151

Սուրբ Սիմեոնի նավահանգիստ
 (Անտիոքի նավահանգիստ,
 Սուեդիա), 185, 200
 Սուրբ Փրկիչ եկեղեցի (Կիլիկիա), 19

Վ

Վադի ալ Խազնադար, վայր Հոմսի
 մոտ, 34, 158, 159, 198
 Վենետիկ, 6, 100, 191
 Վոլգա գետ, տե՛ս Էթիլ
 Վրաստան, Վրաց թագավորություն,
 34, 60, 62, 68, 78, 98, 138

Տ

Տաբարիա (Գալիլեա, Կիներետ) լիճ,
 84
 Տամիաթ, տե՛ս Դամիետա
 Տանիս ծով, տե՛ս Ազովի ծով
 Տավրոսի լեռներ, Տորոս լեռ, 70, 71
 Տարսոն, Տարս, Տարսուս, 26, 47, 64,
 66, 72, 73, 75, 130, 161, 185, 200,
 211, 218, 238
 Տարտուսի կղզի, տե՛ս Առադուս կղզի
 Տարտուս քաղաք, 161
 Տիգրիս գետ, 61, 62
 Տիդագո, Հաշիշյանների ամրոց, 105
 Տրապիզոն, Տրապիզոնի
 կայսրություն, 63, 74, 75
 Տրիպոլի (Տրապոլիս), Տրիպոլիի
 կոմսություն, 170, 181, 182, 185,
 186, 200, 220, 223
 Տուլ, քաղաք Ֆրանսիայում, 201

Ց

Ցեյլոն կղզի, 57
 Ցզին (պետություն), 140

ՈՒ

Ուռհա, 61, 80, 83, 107, 206

Փ

Փարիզ, 7, 9
Փիսոն գետ, 58, 68, 78, 99, 101, 105,
138, 141
Փոքր Ասիա, 22, 101,
Փոքր Արաբիայի անապատ, 62
Փոքր Հնդկաստան, 102, 142
Փոքր Պարսկաստան, 101, 141
Փոյուզիա, տե՛ս Գիրք առաջին, ծ. 80,
73

Ք

Քաղդեա թագավորություն, 58, 61,
68, 69, 76-79
Քարահ, բնակավայր Սիրիայում,
տե՛ս Գիրք երրորդ, ծ. 303, 116,
155
Քարամանյանների բեյլիկ, տե՛ս Գիրք
առաջին, ծ. 74, 26, 71, 72
Քարքարոտ (Արևմտյան) Կիլիկիա,
72
Քեշմ (Քիշ) քաղաք, 59, 68
Քեսուն բերդ և քաղաք, 145

Քերմանշահ, 59
Քոչոյի իդիքուտություն, տե՛ս Գիրք
առաջին, ծ. 3, 65-67
Քյոսեդադ, վայր Երզնկա և Կարին
քաղաքների միջև, 100, 140

Օ

Օնոն գետ, 136
Օվկիանոս ծով, 53, 54, 56-58, 61, 203
Օտրար, տե՛ս Գիրք առաջին, ծ. 7,
55, 67

Օրմուզ, տե՛ս Հորմուզ 68
Օրոնտ(ես) գետ, 145, 200, 201

Ֆ

Ֆաթիմյան խալիֆայություն, 191
Ֆամագուստա, քաղաք Կիպրոսում,
41
Ֆերզանայի հովիտ, 65
Ֆլանդրիա, 39
Ֆրանսիա, 15, 39, 41, 66, 155, 162,
169, 173, 189, 192, 196, 198, 201

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Խմբագրի կողմից.....	5
Առաջաբան	9
Գիրք առաջին	53
Գիրք երկրորդ.....	76
Գիրք երրորդ.....	91
Գիրք չորրորդ.....	164
Հավելված.....	202
Résumé	240
Օգտագործված աղբյուրներ և գրականություն.....	244
Անձնանունների ցանկ	258
Տեղանունների ցանկ	268

**ՀԵԹՈՒՄ ԿՈՌԻԿՈՍՅԻ
ԾԱՂԻԿ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆՑ ԱՐԵՒԵԼԻՑ ԱՇԽԱՐՀԻ**

**HAYTON, SEIGNEUR DU CORC
LA FLOR DES ESTOIRES DE LA TERRE D'ORIENT**

**HAYTON, SEIGNEUR OF CORYCOS
THE FLOWER OF HISTORIES OF THE EAST**

Ձևավորումը և էջադրումը՝ Անահիտ Խանգադյանի
Շապիկի ձևավորումը՝ Մարտիրոս Տոմանեանի
Սրբագրիչ՝ Արմինե Գրիգորյան
Տեխնիկական խմբագիր՝ Մարիամ Բրուտյան
Հրատարակչական խմբագիր՝ Հայկ Համբարձումյան

ISBN 978-9939-897-35-6

Տպագրված է «Չանգակ» հրատարակչության տպարանում:
Չափսը՝ 70×100 1/16, տպագրական մամուլ՝ 17.5
տպաքանակ՝ 250

Մատենադարան
Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի
ինստիտուտի հրատարակչություն
Ք. Երևան, Մաշտոցի պող. 53, հեռ. (010) 513033
publishing.matenadaran@gmail.com
www.matenadaran.am

litter legnois melesetala/ fuisse log
medum deau qor no couuigne
m a poi ceste raison le roi de france
et son frere q estoient en la prison
des Chrestiens fuisse plu legiermet
radotez de prison deliurez/ et en
cette maniere comencez les ann
ans auer legnois en egypte frans
se legnois de annis e appelle cap
dnap as parnes donce hys poie
lois un anue de annis egypte q au
er no eadys en la die tuncquem
m a le fist soldat hys appellez me
leonecois/ cestun melesetala
au royaume de sine et eadys eadys
ga et eadys le quels eadys
auoit lussier poi gendre la ne de
sine le siom et son retournoit en
egypte de eadys annis q auoit n
un anue
le neidat eadys meleonecois/ le fist
soldat/ le fist apeler melesetaler.
eadys si mile lugez et uallit hoim

doctores; en son temps que moult le
poer des canoques au royaume de
egypte; de lierz püss manues
aues; a torz aies arseient censeet
püt a torz la noble ete damno
de. an l'auñe regne. .cc. et. lvi.
viñt au royaume de merne füt
de gür damages au temps de celui
solai l'endeadit mesit a torz aie
ne püss aue mer; le soldai le
anda fane aue par un assaiñ
i par celui assaiñ fui nashie le
tor d'un chesol femme. mesit ga
ne bien par la gree de deus pür
aue q le dit soldai fure abauer de u
ni moiel i mouit cila aue de xi
mari. iñ s'more son füt q ot nom
meleacne tñ la seigneurie de gypte
pu de temps au un alac aueñ q ot
ne elñ le chue fou de la ne de gypte
q tñ füt soldai q celui elñ fuc
lui q assaiñ la aue de niple alai püt

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆ

www.matenadaran.am